Karen A. Mingst

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ALAPJAI

NAPVILÁG KIADÓ

55 vis 7a

Karen A. Mingst

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ALAPJAI

Karen A. Mingst

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ALAPJAI

NAPVILÁG
KIADÓ

Megjelent a

POLITIKATÖRTÉNETI PTA ALAPÍTVÁNY

Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával

A kötet elkészítését támogatta az

OKM

Oktatási és Kulturális Minisztérium

A fordítás alapjául szolgáló mű:

Karen A. Mingst: Essentials of International Relations
© W. W. Norton & Company, New York, London, 2008
This edition is published by arrangement with W. W. Norton & Company.

Fordította: Kovács Ákos András, Mesterházi Judit, Szikszai Szabolcs

Mutató: Gellériné Lázár Márta

ISBN 978-963-338-042-0

Első magyar nyelvű kiadás: 2011

© W. W. Norton & Company
Hungarian translation © Kovács Ákos András, Mesterházi Judit, Szikszai Szabolcs

Minden jog fenntartva

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni,
bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképészeti vagy más módon –
a kiadó engedélye nélkül közölni.

Printed in Hungary

Tartalom

Előszó 11

1. A nemzetközi kapcsolatok megközelítése 13

Nemzetközi kapcsolatok a mindennapi életben 13

Gondolkodjunk elméleti síkon! 15

A válaszok fejlődése 16

Történelem 16

Filozófia 18

Behaviorizmus 21

Az alternatív elméletek 23

Összefoglalás: értsük meg a nemzetközi kapcsolatokat! 25

Merre tovább? 25

2. A modern nemzetközi kapcsolatok történeti összefüggésben 27

A világ a vesztfáliai béke előtt 28

Görögország és a városállami kapcsolatrendszer 28

Róma: egy birodalom kormányzója 28

A középkor: centralizáció és decentralizáció 30

A késő középkor: államok közötti hálózatok fejlődése Európában és Európán kívül 33

A vesztfáliai rendszer születése 36

Európa a 19. században 39

A forradalom következményei: az alapeszmék 39

Béke az európai rendszer szívében 40

Az erőegyensúly 42

A kudarc: a szövetségi rendszerek megszilárdulása 44

A két világháború közötti évek és a második világháború 47

A hidegháború 50

A hidegháború gyökerei 50

A hidegháború mint konfrontációk sorozata 56

A hidegháború mint hosszú béke 61

A hidegháború utáni korszak 63
Összefoglalás: tanulni a történelemből 66

3. Versengő megközelítések. Hogyan gondolkodjunk a nemzetközi kapcsolatokról elméleti síkon? 67
Gondolkodjunk elméleti síkon 67
Az elmélet és az elemzés szintjei 69
Liberalizmus és neoliberális institucionalizmus 71
Realizmus és neorealizmus 75
A radikális megközelítés 81
Konstruktivizmus 85
Elmélet a gyakorlatban: a 2003-as iraki háború elemzése 88
Összefoglalás: a világ egy teoretikus szemével 91

4. A nemzetközi rendszer 93
A rendszer fogalmáról 93
A nemzetközi rendszer a liberálisok megközelítésében 94
A nemzetközi rendszer a realisták megközelítésében 96
A polaritás fogalma 96
Rendszerirányítás és stabilitás 99
Hogyan változhat a nemzetközi rendszer? 102
A nemzetközi rendszer a radikálisok megközelítésében 104
Rétegzettség 104
A rétegzettség következményei 106
A konstruktivizmus és a nemzetközi rendszer változása 107
A nemzetközi rendszer mint elemzési szint előnyei és hátrányai 108
Összefoglalás: a nemzetközi rendszertől az államig 111

5. Az állam 113
Az állam és a nemzet 113
Versengő államkoncepciók 117
Az állam liberális szemmel 118
Az állam realista szemmel 118
Az állam radikális szemmel 119
Az állam konstruktivista szemmel 119
Az államra vonatkozó különböző szempontok szembeállítása 120
Az állami hatalom természete 121
A hatalom természetes forrásai 121
A hatalom tárgyi forrásai 124
A hatalom nem tárgyi forrásai 124

Az államhatalom gyakorlása 126
A diplomácia művészete 126
Gazdasági irányítás 129
A katonai erő használata 133
Gondolkodjunk a választási lehetőségeken: játékelmélet 134
Demokrácia és külpolitika 136
A külpolitikai döntéshozatal modelljei 138
A racionális modell 138
A bürokratikus/szervezeti modell 141
A plurális modell 143
Kihívások az állam számára 145
Globalizáció 145
Nemzetközi bűnözés 146
Nemzetközi mozgalmak 147
Etnonacionális mozgalmak 148
Összefoglalás: az állam és kihívásai 152

6. Az egyén 153

A külügyi elit: egyének, akik számítanak 153
Az elitek befolyása: külső körülmények 155
Az elitek befolyása: a személyiség mint tényező 157
Egyéni döntéshozatal 160
Információfeldolgozó mechanizmusok 162
Magánszemélyek 165
A tömegek 168
Tömegek és elitek: közös jellemzők 168
A közvélemény hatása az elitekre 170
Vezető nélküli tömegek cselekedetei 171
Összefoglalás: mennyit számítanak az egyének? 172

7. Kormányközi szervezetek, nem kormányzati szervezetek és a nemzetközi jog 175

A kormányközi szervezetek 175
A kormányközi szervezetek létrejötte 175
Föderalizmus 176
Funkcionalizmus 176
A közös javak 178
A kormányközi szervezetek szerepei 180
Az Egyesült Nemzetek Szervezete 184
Alapelvek és változó értelmezések 184
Felépítés 185
Politikai kulcskérdések 188
Békefenntartás 188
A kényszerítés elve és a 7. cikk 192

Reform: siker és holtpont 192
A kormányközi szervezetek komplex hálózata 194
Az Európai Unió – regionális szerveződés 196
Történeti fejlődés 196
Felépítés 199
Szakpolitikák és problémák 201
Nem kormányzati szervezetek 201
A nem kormányzati szervezetek hatalmának és befolyásának növekedése 202
Az NGO-k szerepe és működése 204
Az NGO-k ereje 207
Az NGO-k korlátai 207
A nemzetközi jog 209
A nemzetközi jog és funkciói 210
A nemzetközi jog forrásai 211
A nemzetközi jog érvényesítése 214
A nemzetközi szervezetek és jog realista megközelítése 216
A nemzetközi szervezetek és jog radikális megközelítése 217
A nemzetközi szervezetek és jog konstruktivista megközelítése 218
Összefoglalás: számítanak-e a kormányközi szervezetek, a nem kormányzati szervezetek, valamint a nemzetközi jog? 220

8. Háborúk és viszályok 221

A háború okai 223
Az egyén: realista és liberális értelmezések 223
Állam és társadalom: liberális és radikális magyarázatok 224
A nemzetközi rendszer: realista és radikális értelmezések 227
Irak inváziója Kuvaitban 229
Jugoszlávia esete 230
A háborúk osztályozása 233
Általános háború 233
Korlátozott háború 235
Hogyan vívják a háborúkat? 236
Hagyományos eszközök 236
Tömegpusztító fegyverek 237
Aszimmetrikus hadviselés 238
Terrorizmus 241
Az igazságos háború hagyománya 245
A humanitárius beavatkozással kapcsolatos vita 246
A bizonytalanság kezelésének megközelítései 248
Liberális megközelítés: kollektív biztonság és fegyverzet-ellenőrzés/fegyverzetcsökkentés 249

A kollektív biztonság eszménye 249
Fegyverzet-ellenőrzés és fegyverzetcsökkentés 251
Realista megközelítések: erőegyensúly és elrettentés 255
Erőegyensúly 255
Elrettentés: az újragondolt erőegyensúly 259
Összefoglalás: a nemzetközi biztonság változó megítélése 261

9. Nemzetközi politikai gazdaságtan **263**

Gazdasági liberalizmus 265
A liberális közgazdasági elmélet kulcsfogalmai 267
A nemzetközi gazdasági intézmények szerepe 269
Világbank – a gazdaságfejlesztő 269
IMF – a gazdaságstabilizáló 272
A GATT és a WTO – a kereskedelem szervezői 274
A nemzetközi politikai gazdaságtan alternatív megközelítései 277
Merkantilizmus vagy etatizmus 277
Radikalizmus: a marxista és a függőségi alternatívák 279
Globális egyenlőtlenségek: a fejlődési szakadék 282
Új nemzetközi gazdasági rend? 283
A gazdasági fejlődés új megközelítése 285
Van fejlődés? Időközi jelentés 289
Gazdasági globalizáció és regionalizmus 290
Európai gazdasági integráció 290
Az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény 292
Kölcsönös energiafüggőség 294
Az olaj gazdaságtana 295
Az OPEC szerepe és az olajpolitika 295
Összefoglalás: a gazdasági globalizáció előtt álló kihívások 299

10. Globális problémák **303**

Egészség és betegség – az élet védelme közvagyonból 304
Az AIDS mint globális probléma 305
Az AIDS-en túl 308
Egy elméleti felvetés 309
A környezet – a tér védelme a globális közterületen 310
Fogalmi perspektívák 310
Népesedési problémák 312
A természeti források kérdése 315
Környezetszennyezés 316
Környezetvédelmi NGO-k akcióban 321
Egy elméleti felvetés 323
Emberi jogok – az emberi méltóság védelme 325
Az emberi jogok megfogalmazása és a rendszer fejlődése 326

Az emberi jogok rendszere működés közben 328
Más emberi jogi szereplők 333
A nők jogai mint emberi jogok: a nők jogainak globalizálódása 333
Kibontakozó politikai és gazdasági jogok 334
A politikai és gazdasági jogoktól az emberi jogokig 335
A globális problémák hatása 338
A globális problémák globális kormányzathoz vezetnek? 342

Összefoglalás: az „én" átváltozása **345**

Szószedet **347**

Irodalom **359**

Térképek, ábrák, táblázatok jegyzéke **369**

Név- és tárgymutató **371**

Előszó

Több mint tizenkét év telt el azóta, hogy Roby Harrington a W. W. Norton and Company Kiadó képviseletében megkeresett egy nemzetközi kapcsolatokról és világpolitikáról szóló tankönyvsorozat ötletével. Szerinte ez a téma „rövid és velős tankönyveket követel, amelyek világosan elkülönítik a lényegeset a lényegtelentől". Igaza volt.

Az *Essentials of International Relations* jelen, negyedik kiadásában a könyv felépítésének vezérelve változatlan. A diákoknak szükségük van arra, hogy ismerjék a nemzetközi kapcsolatok rövid történetét, hogy megértsék, miért foglalkozunk a témával. Erről a háttérről gondoskodik az 1. és 2. fejezet. Az elméletek biztosítják az értelmezés kereteit, hogy megértsük, mi történik a világban, az elemzés szintjei pedig – a nemzetközi rendszer, az állam és az egyén – segítenek, hogy megfogalmazzuk és tovább rendszerezzük a rendelkezésünkre álló tényeket.

A korábbi kiadások gazdag pedagógiai programját a negyedik kiadásban is megőriztük. Ahogy eddig, most is feltűnnek a szövegben az „Elmélet röviden", „Fókuszban" és a „Politikai vita" című keretes írások, valamint térképek és fogalmi ábrák. Újdonság a „Globális perspektívák" című keretes rész, ami lehetőséget ad a diákoknak, hogy egy konkrét kérdést vagy témát egy bizonyos állam nézőpontjából vehessenek szemügyre. Így azt is megszemlélhetik, hogyan látják a különböző államokban a világot az emberek és a vezetők. A fontos frissítések mellett következetesebben jelenik meg a konstruktivista perspektíva a jelen kiadásban, amely kiegészítő anyagot tartalmaz az Európai Unióról és a civilszervezetekről (*non-governmental organizations*, NGO); a biztonságról szóló 8. fejezetet kiegészítettem, a nemzetközi politikai gazdaságtanról szóló 9.-et pedig teljesen átszerkesztettem, és különös figyelmet szenteltem az erőforrások kérdésének.

A változtatások nagy része a recenzensek és főleg a tanárok javaslatára történt. Természetesen lehetetlen volt mindegyiknek eleget tenni (vagy épp minden kritikával egyetérteni), de igyekeztem figyelembe venni az ajánlásokat, és köszönettel tartozom mindazoknak, akik időt szántak kritikájuk megfogalmazására.

Az előző három kiadásból tanuló diákok is tettek fel kérdéseket, és elmondták véleményüket a könyvről. Hálás vagyok ezeknek a diákoknak a megjegyzéseikért és kiegészítéseikért.

Jelen kiadásban külön köszönettel tartozom Angela Van Berkelnek, a Petterson School of Diplomacy and International Commerce hallgatójának, aki összegyűjtötte a kritikákat, kutatott és javaslatokat tett munkám javítása érdekében. Más volt diákjaim – Tom Ruby alezredes és Angela Thomas – a korábbi kiadások során voltak kutatási asszisztenseim.

Három szerkesztő navigálta át ezt a könyvet a kiadói folyamaton. Sarah Caldwell az első, Rob Whiteside a második és Ann Shin a harmadik és negyedik kiadást. Ann az ötletek és a lelkesedés kiapadhatatlan forrása volt.

Férjem, Robert E. Stauffner és gyermekeink – Ginger ügyvéd, Bret pedig vadon élő állatokkal foglalkozó biológus – támogatást, bátorítást és szeretetet adtak, annak ellenére, hogy közben saját – kicsi és nagy – traumáikat is meg kellett élniük. Ezt a könyvet édesapámnak ajánlom; családszerető ember és jó polgár volt, aki szerencsére élete végéig élvezhette az éles, kutató elme adományait – 2004-ben, 89 évesen halt meg.

1. A nemzetközi kapcsolatok megközelítése

- *Hogyan hatnak mindennapi életünkre a nemzetközi kapcsolatok?*
- *Miért tanuljuk a nemzetközi kapcsolatok elméletét?*
- *Hogyan hasznosítható a történelem és a filozófia a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásában?*
- *Melyek pontosan a behaviorizmus hozadékai?*
- *Milyen alternatív elképzelések szállnak vitába a hagyományos szemléletmóddal?*

Nemzetközi kapcsolatok a mindennapi életben

A napilapokból és a híradókból mindannyian értesülünk a tőlünk távol zajló nemzetközi eseményekről. Ezek az események azonban – terrortámadások Szaúd-Arábiában, Izraelben és Spanyolországban; éhínség Észak-Koreában és Szudánban; a G8-ak találkozója Szentpéterváron; Kína gazdaságának drámai növekedése; az iráni atomprogram leállítására tett erőfeszítések – legtöbbünk számára messzinek és tőlünk függetlennek tűnnek.

Mégis, ezek a látszólag távoli események igen gyorsan közel kerülhetnek hozzánk, és személyesen érinthetik néhányunk vagy mindannyiunk életét. A robbantások megölhetik egyetemünkről odalátogató diáktársainkat; a hadseregben szolgáló fivérünket vagy nagybátyánkat természeti katasztrófák – például a 2000-es cunami, vagy a 2005/2006-ban pusztító földrengések – helyszíneire vezényelhetik; honfitársaink a G8-ak környezetvédelmi politikája ellen tiltakozó csoport tagjai lehetnek; Kína, amely egykor az antikapitalizmus jelképe volt, ma olyan terepet jelent, ahová munkaadóink egymással versengve próbálják pénzüket befektetni; a nukleáris fegyverek pedig számunkra is fenyegetőek, még akkor is, ha több ezer mérföldre vannak tőlünk. Az események sorában bekövetkező legapróbb változás az „ott kint" történteket azonnal személyes ügyünkké teheti.

Történelmileg az ilyen nemzetközi eseményeket mindig a központi kormányok vagy az államfők, nem pedig az egyszerű állampolgárok döntései idézik elő. Azonban ezekben a tevékenységekben egyre több olyan szereplő vesz részt, akik közül néhányat mi is közvetlenül befolyásolunk. Minden valószínűség szerint részesei vagyunk a nemzetközi kapcsolatoknak, ha idegen országba utazunk, külföldön előállított terméket vásárolunk, külföldi székhelyű multinacionális vállalatnál dolgozunk. Tagjai lehetünk továbbá valamilyen civilszervezet – például az Amnesty International, a Nemzetközi Vöröskereszt, a Greenpeace – helyi képviseletének saját közösségünkön belül vagy egyetemünkön. Társainkkal együtt az egész világon megpróbáljuk befolyásolni a helyi, nemzeti és nemzetközi ügyeket.

FÓKUSZBAN

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ALAPVETŐ KÉRDÉSEI

- Hogyan jellemezhetjük az emberi természetet?
- Milyen kapcsolat van egyén és társadalom között?
- Milyen kapcsolat áll fenn a társadalmak között?
- Melyek az állam legfőbb jellemzői?
- Mi az állam szerepe?
- Melyek a nemzetközi társadalmi normák?
- Milyen struktúrák alapján kellene a nemzetközi társadalomnak felépülnie az óhajtott rend elérése érdekében?

Városunk vagy országunk a szomszédos önkormányzatokkal és más országokkal egyszerre verseng külföldi magánbefektetők kegyeiért. Ezek a tevékenységek közvetlen hatással vannak a munkalehetőségekre szűkebb közösségünkben; új állásokat hoznak létre, vagy épp elvihetik a munkát olyan területekre, ahol olcsóbb a munkaerő. A szabályozások megkönnyíthetik vagy gátolhatják üzleti tevékenységünket – a Világkereskedelmi Szervezet (*World Trade Organization*, WTO) által felállított és nemzetközileg elfogadott üzleti alapelvek segítik a termékek áramlását és az országhatárokon átívelő kereskedelmet.

Így tehát nemcsak a ma hivatalosan elismert 192 ország, azok vezetői, kormányzati hivatalai tartoznak a nemzetközi kapcsolatok cselekvői közé, hanem az önkormányzatok, profitorientált és nonprofit magánszervezetek, nemzetközi szervezetek, valamint mi magunk is. A **nemzetközi kapcsolatok** tudománya a nemzetközi politika szereplőinek interakcióit vizsgálja. Tanulmányozza az államokat, nemzetközi szervezeteket, civilszervezeteket, az olyan szubnacionális intézményeket, mint a hivatalok, helyi kormányok, valamint az egyéneket; azt, hogy hogyan viselkednek e szereplők, amikor – egyénileg vagy együttesen – részt vesznek a nemzetközi politikai folyamatokban.

Hogyan kezdjünk hozzá tehát e sokarcú jelenség, a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásához? Hogyan érthetjük meg, miért robbantanak Szaúd-Arábiában, Izraelben és Spanyolországban; miért kellett az észak-koreaiaknak élelmiszerhiánnyal szembesülniük; a G8-ak legutóbbi találkozójának mely napirendi pontjai váltottak ki globalizációellenes tüntetéseket; és hogyan lett a 21. századra Kína a befektetők aranybányája? Hogyan gondolkodhatunk elméleti síkon eseményekről és folyamatokról a nemzetközi kapcsolatokon belül? Hogyan nyerhetnek értelmet azok az egymáshoz látszólag nem kapcsolódó történések, amelyekről a hírekben hallunk? Hogyan kezdjünk hozzá a nemzetközi kapcsolatok alapvető kérdéseinek megválaszolásához?

Gondolkodjunk elméleti síkon!

A nemzetközi kapcsolatokban zajló események okát megtalálni és a tudományterület alapvető kérdéseit megválaszolni – ez a politológusok célja, ezért állítanak fel elméleteket és hozzájuk kapcsolódó kereteket. Bár egymással versengő elméletből több is létezik, e kötetben a három legfontosabbat fogjuk elemezni: a liberalizmust és neoliberális institucionalizmust, a realizmust és neorealizmust, illetve a marxizmusban gyökerező radikális szemléleteket. Bemutatjuk továbbá a konstruktivizmus újabb elméletét is.

A liberalizmus, röviden, abból a filozófiai tradícióból ered, amely szerint az emberi természet alapvetően jó. Az egyének előbb csoportokat, majd államokat alakítottak. Az államok általában együttműködnek, olyan nemzetközi normákat és szabályokat követve, amelyekben kölcsönösen megállapodtak. Ezzel ellentétben a realizmus azt állítja, hogy a nemzetközi rendszer anarchikus. Minden állam a hatalom definíciója szerint értelmezett nemzeti érdekre alapozza külpolitikáját. A nemzetközi rendszer struktúráját az határozza meg, hogy hogyan oszlik meg a hatalom az államok között. A harmadik megközelítés, a radikális elmélet, a gazdaságban gyökerezik. Az egyének cselekedeteit nagymértékben meghatározza gazdasági osztályhoz tartozásuk. Az állam a nemzetközi kapitalizmus cselekvője; a nemzetközi rendszer pedig rétegzett, és a nemzetközi kapitalista rendszer uralja.

Az elméletek fejlődése azonban dinamikus folyamat, és a 20. század eleje óta az alternatív kritikai elméletek kikezdték a liberalizmus és racionalizmus hagyományos elméleteit, és alapjaiban módosították a radikalizmust. A kritikai elmélet követői szerint egy általános történelmen, filozófián vagy behaviorizmuson alapuló elméletet nem lehetséges kidolgozni. Szerintük az elmélet egy adott időben és helyen van lehorgonyozva, és ideológiai, kulturális és szociológiai hatások befolyásolják. Nem létezik egyetlen objektív realitás, a különböző realitások az egyének tapasztalatain és szemléletein alapulnak.

Mind a posztmodernizmus, mind a konstruktivizmus – a két legfejlettebb alternatív elmélet – azt a megközelítést alkalmazza, amely minden társadalmi interakciót megvizsgál. Ezt alkalmazva a nemzetközi kapcsolatokra a posztmodernisták magát az állam fogalmát mint tudósok és polgárok által létrehozott fikciót kérdőjelezik meg. Azt állítják, hogy az államok nem szabályozott módokon cselekednek, és csak a róluk szóló történeteken keresztül ismerhetjük meg őket, amely történetek keresztülmennek a történetmesélő saját nézőpontjának szűrőjén. A posztmodernisták feladata ennek alapján az, hogy lerombolják a tudományterület alapfogalmait, és többféle realitással helyettesítsék azokat.

A radikális tradíció figyelme a változás forrására irányul. Ennek alapján a konstruktivisták amellett törnek lándzsát, hogy az államrendszer alapstruktúrái nem materiális, hanem interszubjektív és társadalmi jellegűek. Az államok érdeke nem állandó, hanem képlékeny és változékony. Míg a konstruktivisták, más elméletalkotókhoz hasonlóan, szintén nem rendelkeznek teljesen egységes állásponttal, azzal az elterjedt nézettel ők is egyetértenek, hogy a diskurzus alakítja azt, ahogy a politikai cselekvők meghatározzák érdekeiket, és befolyásolja

viselkedésüket. A konstruktivizmus a 21. században egyre fontosabb a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásában.

A különböző elméleti megközelítések segítségével különböző nézőpontokból vizsgálhatjuk meg a nemzetközi kapcsolatokat. Ahogy Stephen Walt politológus magyarázza: „Egyetlen megközelítésen keresztül nem lehet megismerni a jelenkori világpolitika összetettségét. Ezért jobban járunk versengő eszmék változatos halmazával, mint egyetlen elmélet ortodoxiájával. Az elméletek közötti versengés feltárja azok erősségeit és gyengeségeit, utólag is pontosításra ösztönöz, miközben rámutat a konvencionális gondolkodás hiányosságaira."[1] A könyv további részeiben ezen elméleteket, erősségeiket és gyengeségeiket ismerhetjük meg.

A válaszok fejlődése

Hogyan találhatják meg a politológusok a választ az előbb feltett kérdésekre? Milyen információk segíthetnek megállapítani elméleteik pontosságát, relevanciáját és erejét?

Történelem

A válaszokat gyakran a történelem adta meg. Sok mai kulcskérdés érthetetlen a történelmi háttér ismerete nélkül. A történelem mondja el, hogy az izraeli terrorcselekmények egy arabok és zsidók közti területi vita részei, egy vitáé, amely a bibliai időkből ered, és Izrael 1948-as megalapítása óta tart. Az észak-koreai éhínség azt jelzi, hogy a hosszú ideje hatalmon lévő kormány nem foglalkozik az agrárszektorral, míg Szudán nehézségei természeti katasztrófákból és egy két évtizedes, az egész vidéket leromboló polgárháborúból erednek. A G8-csúcsok napirendjén olyan gazdasági, politikai és társadalmi kérdések szerepelnek, amelyek történelmileg az állam gazdasági és társadalmi életben betöltött szerepére vonatkozó különböző nézetekből erednek. Végül pedig a befektetők úgy tekintenek Kínára, mint kedvező gazdasági lehetőségre. Mint minden ország, amelynek fejlődése késésben van, Kína olcsó munkaereje is exportra termel, ugyanakkor hatalmas, fogyasztói termékekre kiéhezett piac is – ezek teszik olyan vonzóvá a befektetők szemében.

A történelem tehát fontos alapot ad a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásához. Olyannyira alapvető, hogy egészen a 20. század elejéig nem is különült el tőle. Addig – főleg Európában és az Egyesült Államokban – a nemzetközi kapcsolatokat a legtöbb felsőoktatási intézményben egyszerűen diplomáciatörténetnek tekintették.

[1] Stephen M. Walt: International Relations: One World, Many Theories. *Foreign Policy*. 11. sz. (1998. tavasz), 30.

A történelem bizonyos események alaposabb megismerésére invitálja azokat, akik tanulmányozzák, de arra is alkalmas, hogy segítségével teszteljük az általánosításokat. A múlt mintáinak megfejtésével a történészhallgatók elkezdhetik megmagyarázni a különböző események közötti kapcsolatokat. Egy diplomáciatörténész például, miután történetileg feltárta azokat az eseteket, amikor háborúk törtek ki, és leírta a mintákat, amelyek háborúhoz vezetnek, elkezdheti keresni a háború magyarázatait, illetve okait. Thuküdidész görög történetíró (i. e. 460–401) *A peloponnészoszi háború* című munkájában ezt a megközelítést alkalmazta. Elkülönítette egymástól a mélyben húzódó, valamint a közvetlen okokat, és megállapította, hogy a háborút Athén hatalmának növekedése tette elkerülhetetlenné. A városállam növekedését látva Spárta, Athén legnagyobb riválisa saját hatalmának csökkenésétől félt. Így tehát a hatalom eloszlásának változása volt a peloponnészoszi háború alapvető oka.[2]

Néhány történész Thuküdidész nyomdokaiba lépve hasonló módon használja a történelmet. Azonban óvatosnak kell lenni, mert a történelem rossz útmutató is lehet; München és szövetségesei második világháború előtti megbékéltetési politikájának „tanulsága", vagy a vietnami és az 1991-es öbölháború „tanulságai" nem világosak, nincs egyetértés felőlük, a szereplőkben és a technológiában beálló alapvető változások pedig időről időre elavulttá teszik a történelmet, azaz egyszerűen alkalmatlanná válik arra, hogy útmutatóul szolgáljon a jelenre vagy a jövőre vonatkozóan. Stephen Biddle szerint például a vietnami és a 2003 és 2010 között zajló iraki háború összehasonlítása túlzott leegyszerűsítés, amit helytelenül alkalmaznak történeti kontextusban. A vietnami küzdelem „maoista népi háború" volt. Nemzeti felszabadító harc, amely egy olyan felkelésnek köszönhetően vette kezdetét, amely egy illegitimnek tekintett, és az Egyesült Államok támogatását maga mögött tudó elit által irányított rendszer ellen irányult. Vietnam egy eszméken és nacionalizmuson alapuló ideológiai háború volt. Az iraki háború viszont közönséges polgárháború, amiben különböző etnikai csoportok versengenek a hatalomért. A konfliktus nem ideológiáról, osztályérdekről vagy nacionalizmusról szól, hanem „csoporttúlélésről". A felkelők nem tiltakoznak az amerikai bevonulás ellen, csak saját csoportjuk védelmében cselekszenek. Az iraki felkelők tehát saját érdekükben harcolnak, ellentétben Vietnammal, ahol a felkelők célja az egész népesség maguk mellé állítása is volt. Így aztán a Vietnamban alkalmazott stratégia kontraproduktív volt Irakban. A „vietnamizáció", amit Richard Nixon alkalmazott, hogy a harcokat a vietnamiak számlájára írja, nem fordítható le hasonló sikerrel „irakizációra". Ez a megközelítés működött Vietnamban, mert aláásta a felkelés nacionalista hangsúlyát. Irakban azonban csak súlyosbítja a konfliktust, a nyomást és a bizalmatlanságot pedig növeli a szunniták, síiták és kurdok között. A „tanulságok" ilyen pontatlan alkalmazása helytelen politikai gyakorlathoz vezethet, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül a történelmet.[3]

[2] Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Ford.: Muraközy Gyula. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

[3] Stephen Biddle: Seeing Bagdad, Thinking Saigon. *Foreign Affairs*. 85. évf., 2. sz. (2006. március–április), 2–14. Történelmi analógiák használatáról lásd még Yuen Foong (Jünjung Khong):

Filozófia

A nemzetközi kapcsolatok kérdéseire adott válaszok klasszikus és modern filozófiát is magukban foglalnak. A klasszikus filozófia sok helyen foglalkozik az állammal és vezetőivel – a nemzetközi kapcsolatok alapvető építőköveivel –, valamint az analízis módszereivel (lásd az *1.1. táblázat*ot). Platón ókori görög filozófus (i. e. 427–347) például az *Állam*ban arra a megállapításra jut, hogy az „eszményi" államban azoknak kell kormányozniuk, akik a filozófiában és a hadászatban a legkülönbek. Platón ezeket az ideális vezetőket „filozófus-királyoknak" nevezi.[4] Bár a nemzetközi kapcsolatokat nem tárgyalja, bevezet két fontos fogalmat: az osztályanalízis és a dialektikus gondolkodás fogalmát, amelyek később a marxista elemzés alapját adják majd. A radikálisok, így a marxisták is, a gazdasági osztályokat tekintik a legfőbb választóvonalnak a bel-, illetve a nemzetközi politikában. Ezt a szemléletet a 3. és 9. fejezetben tárgyaljuk részletesen. A marxisták a dialektikus gondolkodás jelentőségét is elismerik – vagyis hogy egy párbeszédből vagy beszélgetésből kiinduló gondolkodás felfedi az eredeti állításokban és a politikai realitásban rejlő ellentmondásokat. Kortárs marxista szóhasználattal élve, egy ilyen elemzés kimutatja a globális és helyi politikák közti feszültséget, ami miatt például a helyi textilmunkások elveszítik munkájukat a nemzetközi versenyben, és helyüket fejlett technológiájú ipari termelés veszi át.

Platón tehát elméleti és módszertani kérdésekben egyaránt hozzájárult a kortárs gondolkodáshoz, akárcsak tanítványa, Arisztotelész (i. e. 384–322). Az ideális belpolitikai rendszer után kutatva Arisztotelész 168 alkotmányt vizsgált meg, megfigyelve az államok közötti hasonlóságokat és különbségeket – ezzel ő alkalmazta először az elemzés összehasonlító módszerét. Arra a következtetésre jutott, hogy az államok felemelkedésének és hanyatlásának legtöbbször belső okai vannak – olyan állítás ez, amin még a 21. században is vitatkoznak.[5]

A klasszikus kor után számos, a nemzetközi kapcsolatok szempontjából releváns filozófus az ember alapvető jellemvonásainak fogalmára koncentrált, és arra, hogyan lehetnek ezek a jellemvonások hatással a nemzetközi társadalom jellegére. Thomas Hobbes (1588–1679) angol filozófus a *Leviatán*ban természeti állapotot képzel el minden kormányzati tekintély vagy polgári rend nélkül, ahol az embereket érzelmeik irányítják, és saját biztonságuk felől folyamatos bizonytalanságban kell élniük. Hobbes szerint az emberi élet magányos, önző és állatias. Nemzetközi szinten pedig, tekintély hiányában a társadalomra a természeti állapot, az **anarchia** jellemző. Az ilyen államok úgy cselekednek, ahogy az ember a természeti állapotban. Hobbes számára a megoldást egy egységes állam jelenti, a Leviatán, amelyben a hatalom központi, és teljes egészében ellenőrzött.[6]

Analogies at War: Korea, Munich, Dien Bien Phu, and the Vietnam Decision of 1965. Princeton, Princeton University Press, 1992.

[4] Platón: *Állam*. Ford.: Jánosy István. Budapest, Gondolat Kiadó, 1989.

[5] Arisztotelész: *Politika*. Ford.: Simon Endre. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.

[6] Thomas Hobbes: *Leviatán*. Ford.: Vámosi Pál. Budapest, Kossuth Kiadó, 1999.

Jean-Jacques Rousseau francia filozófus (1712–1778) ugyanezeket a kérdéseket tette fel, de a felvilágosodás hatására másban látta a megoldást. *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* című munkájában a természeti állapotot – Hobbeshoz hasonlóan – önző világként írja le, amelyben az ember legfőbb gondja az önfenntartás. Rousseau a szarvas és a nyúl példáján mutatja be a problémát. Egy vadászaton mindenkinek el kell végeznie a saját kijelölt feladatát ahhoz, hogy megtalálják és csapdába ejtsék a szarvast, ami az egész csoport számára elegendő táplálékot jelent. De ha egy nyúl szalad el az egyikük mellett, az valószínűleg megpróbálja elkapni, és nem törődik vele, hogy milyen hatással lesz ez a csoportra. Rousseau párhuzamot von a vadászok és az államok között. Az államok vajon rövid távú önérdekeiket követik, vagy képesek felismerni a közös érdek hasznát?[7]

Rousseau válasza a kérdésre azonban más, mint Hobbesé a *Leviatán*ban. Hobbes szerint kis társadalmakat kell alapítani, amelyekben érvényesülhet az „általános akarat". „Csak az általános akarat", nem pedig egy Leviatán „terelheti az erőket az állam létesítésének célja, azaz a közjó felé".[8] Rousseau víziójában „minden személy, valamennyi képességével együtt, az általános akarat legfőbb irányítása alatt egyesül, és mindenkit testületileg az összesség elkülöníthetetlen részévé fogadunk".[9]

A nemzetközi társadalom jellegének másik filozófiai felfogását fejti ki Immanuel Kant (1724–1804) *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* és *Az örök békéről* című műveiben. Kant államok szövetségét vizionálja, ami a béke elérésének, egy olyan világrend létrejöttének eszköze, amelyben az emberek háborús fenyegetettség nélkül élhetik le életüket. Az államok szuverenitása megmaradna, de az új szövetségi rend kívánatosabb lehet, mint egy „szuper-Leviatán", valamint hatékonyabb és reálisabb, mint Rousseau kis közösségei. Kant emberképe, amelyre elemzése épül, eltér Rousseau és Hobbes emberképétől. Szerinte az ember, bár kétségkívül önző, képes elsajátítani az univerzalizmus és világpolgárság módjait.[10]

E filozófusok által létrehozott tradíció azzal járult hozzá a nemzetközi kapcsolatok fejlődéséhez, hogy felhívta a figyelmet az alapvető kapcsolatokra: az egyén és a társadalom, az egy társadalomban élő egyének, illetve a társadalmak között fennálló kapcsolatokra. Számos, gyakran egymással versengő elképzelésük volt arról, hogy mik is pontosan a nemzetközi kapcsolatok, illetve hogy miknek kellene annak lenniük. Az *1.1. táblázat*ban összefoglaltunk néhány fontosabb elméleti eredményt. A korai filozófusok hatására a nemzetközi kapcsolatok

[7] Jean-Jacques Rousseau: *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól*. Ford.: Kis János. Budapest, Magyar Helikon, 1978, 125.

[8] Jean-Jacques Rousseau: *A társadalmi szerződésről*. Ford.: Kis János. Budapest, PannonKlett, 1997, 25.

[9] I. m., 23.

[10] L. Immanuel Kant: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. Ford.: Vidrányi Katalin; és Az örök békéről. Ford.: Mesterházi Miklós. In: *Történetfilozófiai írások*. Szeged, Ictus, é. n.

1.1. táblázat. *Filozófusok hozzájárulása a nemzetközi kapcsolatok elméletéhez*

Platón (i. e. 427–347)	Görög filozófus, aki szerint az emberben lévő életerő intelligens. Csak néhány ember képes látni, mi a jó; a társadalomnak alá kell vetni magát a filozófus-királyok hatalmának. Fenti elképzeléseinek nagy részét az *Állam*ban fejti ki.
Arisztotelész (i. e. 384–322)	Görög filozófus, aki a rend problémáját vetette fel az egyes görög városállamokra vonatkozóan. Ő volt az első, aki az összehasonlító módszert alkalmazta; több pontot is megvizsgált az időben, és magyarázattal szolgált a talált mintákra.
Aquinói Szent Tamás (1225–1274)	Itáliai gondolkodó, aki az európai feudalizmus csúcsának idején alkotott. *A teológia foglalata* című művében megalkotja a természetjog alapját – a klasszikus filozófia, a keresztény teológia és a római jog elegyét. A természeti törvény, melyet az ember ösztönösen követ, felszabadítja a pozitív hajlamokat.
Thomas Hobbes (1588–1679)	Angol politikafilozófus, aki *Leviatán* című művében a természeti állapotban élő embert magányosnak, önzőnek és állatiasnak ábrázolja. Az egyének és csoportok egy egységes állam, a Leviatán segítségével menekülhetnek a természeti állapotból.
Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)	Francia politikafilozófus, nagy hatású eszméivel a francia forradalomban kísérleteztek. *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* című írásában leírja a természeti állapotot mind a nemzeti, mind a nemzetközi társadalomban. A megoldás a társadalmi szerződés, amely által az emberek kis közösségeket alkotnak, ahol érvényesülhet az általános akarat.
Immanuel Kant (1724–1804)	Német filozófus. Az idealista és utópisztikus gondolkodás kulcsfigurája. *Az örök békéről* és *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* című írásaiban köztársaságok világszövetségéért emel szót, amelyet a törvény ereje tart össze.

kortárs tudósai eljutottak a vezetők jellemvonásainak vizsgálatához, az állam belső dimenziói fontosságának felismeréséhez, az állam és a természet párhuzamához, valamint a nemzetközi közösség leírásához.

A történelem és a filozófia lehetővé teszi számunkra, hogy elmélyedjünk az alapvető kérdésekben – az ember természetében, az állam és a nemzetközi társadalom jellemzőiben. Lehetővé teszik, hogy elmélkedjünk a politikai élet **normatív** (vagy erkölcsi) eleméről: milyen szerepet *kellene* játszania az államnak? Milyen normáknak *kellene* érvényesülniük a nemzetközi kapcsolatokban? Hogyan *lehet* strukturálni a nemzetközi társadalmat az óhajtott rend elérése érdekében? Mikor igazságos egy háború? Vajon újra kellene osztani a gazdasági forrásokat?

A normatív kérdések hangsúlyozásával a filozófiai tradíció arra bátorít minket, hogy megvizsgáljuk a törvény szerepét mind társadalmi, mind pedig nemzetközi szinten. Aquinói Szent Tamás (1225–1274) itáliai filozófus és teológus volt az, aki először összekapcsolta a kettőt. *A teológia foglalata* című művében megállapítja, hogy az univerzumot „isteni ésszerűség" kormányozza, és úgy érvel, hogy az emberi törvénynek összeférhetőnek kell lennie ezzel a természeti törvénnyel. Aquinói Szent Tamás a természeti törvény létezéséből vezeti le a nemzetek jogát: „A nemzetek jogához azok a dolgok tartoznak, melyeket a természeti törvényből származtatunk, mint konklúziókat a premisszákból, például a vétel és eladás, és minden ehhez hasonló, ami nélkül az emberek nem élhet-

nek együtt, ami a természeti törvény egy pontja, minthogy az ember társas lény, ahogy azt Arisztotelész bizonyította a *Politikában*."[11]

A törvény tanulmányozása feltételez egy bizonyos fokú rendet, ami írott vagy íratlan viselkedési normákon alapul. Azok számára, akik a jogi megközelítést alkalmazzák, a feladat nem csupán az, hogy leírják a viselkedést irányító „törvényeket" és normákat, hanem elő is kell írniuk azokat a törvényeket, amelyek a leghasznosabbak és legigazságosabbak azon államok és társadalmak számára, amelyek igyekeznek elérni a különböző filozófusok által kitűzött normatív célokat. Hogy a nemzetközi törvények elérték-e ezeket a célokat, azt majd a 7. fejezetben vitatjuk meg.

A nemzetközi kapcsolatok iránt érdeklődő gondolkodók kutatásaiban tehát a legkorábbi időktől fogva a diplomáciatörténeti alapokra került az érdemi hangsúly, ugyanakkor különösen magas szintű filozófiai ismereteik is segítették őket abban, hogy alapvető kérdéseket tegyenek fel, és irányadó válaszok után kutassanak.

Behaviorizmus

Az 1950-es években néhány tudóst már nem elégítette ki a történelmi események mint idioszinkretikus esetek vizsgálata. Kiábrándultak a filozófiai diskurzusból. Új kérdéseket tettek fel: vannak-e érzékeny, és talán érdekesebb minták a diplomáciatörténetben, mint amiket az írott történeti feljegyzésekben találunk? Jobban megjósolható az egyéni viselkedés, mint a történész erősen kontextusfüggő leírásai? Lehet-e tesztelni a történeti kutatások során megfigyelt folyamatok, valamint a filozófusok „javaslatainak" empirikus érvényességét? Hogyan viselkednek valójában az emberek – az önkormányzat, az állam és a nemzetközi társadalom alapjai? Az ember valóban olyan önző, amilyennek Hobbes és Rousseau leírta? Vajon az államok tényleg annyira hatalomhesek, mint amennyire azok akarják elhitetni velünk, akik az anarchikus nemzetközi rendszert a természeti állapothoz hasonlítják?

Ezekre az új kérdésekre keresték a válaszokat a kutatók, és ezzel hozzájárultak a társadalomtudományok behaviorista forradalmához az Egyesült Államokban az 1950-es és '60-as években. A **behaviorizmus** szerint az egyén bizonyos minták szerint cselekszik, akár egyedül van, akár csoportban. A behavioristák feladata tehát az volt, hogy olyan magyarázatokat adjanak ezekre a mintakövető cselekedetekre, amelyeket szisztematikusan és empirikusan tesztelhetnek. A tudósok azt remélték, hogy ha a tudományos módszer eszközeit használják az emberi viselkedés leírására és magyarázatára, képesek lesznek megjósolni a jövőbeli viselkedést. Néhányan ugyanakkor megelégedtek azzal,

[11] St. Thomas Aquinas: Treatise of the Laws. In: *Great Books of the Western World*. 19., 20. kötet. Ed.: Robert Maynard Hutchins. Chicago, Encyclopaedia Britannica, 1952, 1986. Magyarul: Aquinói Szt. Tamás: *A teológia foglalata*. Fordította, a jegyzeteket és az előszót írta: Tudós-Takács János. Budapest, Telosz Kiadó, 1994.

hogy a mintákat megmagyarázzák, minthogy a jóslás a társadalomtudományokban bizonytalan vállalkozásnak számít.

A Michigani Egyetemen folyó *Correlates of War* (A háborúk összefüggései) nevet viselő kutatás betekintést enged a behaviorizmus alkalmazásába. 1963-ban David J. Singer politológus, valamint történész kollégája, Melvin Small a nemzetközi kapcsolatok egyik legfontosabb kérdését támadták meg: miért törnek ki a háborúk?[12] Később maga Singer is elismerte, hogy a béke elérésének lehetőségeivel kapcsolatos normatív filozófiai megfontolások motiválták. A két tudós más módszertani megközelítést választott, mint történész kollégáik. Ahelyett, hogy egy háborúra koncentráltak volna – a nagy háborúk egyikére, amely megváltoztatta a történelem folyását, ahogy Thuküdidész tette a peloponnészoszi háborúról szóló írásában –, sok különböző háborút vizsgálva, statisztikai adatok segítségével általánosítható minták után kutattak.

A kutatás első feladata tehát az volt, hogy adatokat gyűjtsön olyan nemzetközi háborúkról (a polgárháborúk nem tartoztak a vizsgálat körébe), amelyek 1865 és 1965 között dúltak, és amelyek 1000 vagy több ember életét követelték. A feltételeknek 93 háború felelt meg, és a kutatók minden esetben találtak adatot a harcok kiterjedéséről, hevességéről és intenzitásáról, ahogy a háborúk gyakoriságáról is. Az adatgyűjtés sokkal nagyobb feladatnak bizonyult, mint azt Singer és Small várták, akik egyébiránt számos kutatót és doktoranduszt foglalkoztattak.

Miután a háborúkat összeírták, a második feladat az volt, hogy konkrét, tesztelhető hipotéziseket állítsanak fel, amelyek megmagyarázhatják a háborúk kitörését. Van-e kapcsolat a szövetségesi elkötelezettségek száma és a háborúk száma között? Van-e kapcsolat a nagyhatalmak száma és a háborúk száma között? Van-e kapcsolat a háborúk száma és a konfliktusok hevessége között? Ebben és számos, ugyanezeket az adatokat használó későbbi kutatásban több száz hasonló kapcsolatot tártak fel, bár ezek némelyikének fontossága megkérdőjelezhető.

A kutatás végső célja, hogy a felfedett kapcsolatokat egy koherens elméletben kapcsolja össze, amely megmagyarázza, hogy miért is törnek ki a háborúk. A tényezők mely csoportja hozható a *leginkább* összefüggésbe a háborúk kitörésével? Hogyan kapcsolódnak ezek a tényezők egymáshoz? Bár az ezekre a kérdésekre adott válaszok soha nem fogják *bizonyítani*, hogy e tényezők egy bizonyos csoportja a háború oka, de rámutathat olyan magas szintű korrelációra, amely kiérdemli a teoretikus magyarázat elnevezést. Összefüggnek bizonyos háborús államok belső jellemzői a háború kitörésével? Mi az összefüggés a nemzetközirendszer-szintű tényezők – mint például a nemzetközi szervezetek létezése – és a háború kitörése között? Ha a *Correlates of War* kutatás konzisztens és szoros összefüggést mutat ki a szövetségek és a háború, vagy a nemzetközi szervezetek és a háború között, akkor ez megmagyarázhatja, hogy miért törnek ki a háborúk, és a politikai döntéshozók képesek lehetnek megjósolni a jövőbeli háborúk helyszínét és szereplőinek tulajdonságait. Ez a célja ennek a kutatásnak. Módszertani problémák persze bőven akadnak. A *Correlates of War* adatbázisa kizárólag nem-

[12] David J. Singer–Melvin Small: *The Wages of War, 1816–1965: A Statistical Handbook*. New York, Wiley, 1972.

zetek közötti háborúkkal foglalkozik, függetlenül a politikai, katonai, szociális és technológiai összefüggésektől. Amíg tehát az összegyűjtött általánosítások talán provokatívak, gazdagabb leírásra van szükség ahhoz, hogy valóban meg lehessen magyarázni a késői 1800-as évek és a korai 2000-es évek háborúinak különböző mintáit.

Annak ellenére, hogy a behaviorizmus módszereit, ahogy azt a *Correlates of War* is illusztrálja, önmagukban sohasem végső célként, hanem a magyarázat tökéletesítésének módjaként használták, az 1980–90-es évek folyamán sok tudós komolyan megkérdőjelezte a behaviorista megközelítést. Kiábrándultságuk több formában jelentkezett. Néhányuk szerint a behaviorizmus alapvető kérdéseket – mint például a társadalom és az ember természetének kérdése – egyszerűen nem vesz figyelembe, mert nehezen tesztelhetők empirikusan. Szerintük vissza kellene térni a nemzetközi kapcsolatok filozófiai gyökereihez. Mások szerint a behavioristák által feltett kérdések a legfontosabbak közé tartoznak, de az, hogy a módszerre koncentrálnak, elfedi kutatásuk lényegét. Senki nem kérdőjelezi meg David J. Singer és Melvin Small háborúk okára vonatkozó kutatásainak jelentőségét, ugyanakkor ők maguk is elismerik, hogy az adatok gyűjtésére és a megfelelő módszer kialakítására irányuló kísérletük közepette időnként szem elől tévesztették a legfontosabb kérdéseket. Néhány tudós, még mindig a behaviorista irányzaton belül, leegyszerűsítő rejtett módszereket javasol, hogy figyelmünket újra a lényegi kérdések felé fordíthassuk. Mások azonban hűségesek maradtak a behaviorizmushoz, és a pénz, valamint az idő hiányával magyarázzák csekély eredményeiket.

Az alternatív elméletek

A nem hagyományos megközelítéseket használó tudósok elégedetlenek mind a történelmi, mind a filozófiai, mind pedig a behaviorista megközelítéssel. A posztmodernisták például az alapfogalmakat támadják: az államot, a nemzetet, a racionalitást, a realizmust stb. A szövegekben (vagy forrásokban) a felszín alatt megbújó rejtett tartalmakat keresnek, ha pedig felfedezték, a rendezettnek hitt képet rendetlenségre cserélik, a dichotómiákat pedig több képre.

A kutatást tehát az alapfogalmak lerombolásával kezdik, és azzal folytatják, hogy a helyükre megsokszorozott jelentéseket tesznek. Cynthia Weber politológus szerint például a szuverenitás fogalma (az állam függetlensége) nem jól definiált, és nem következetesen megalapozott. A szuverenitás felszíne alá, a tradicionális filozófusok értékelése mögé nézve azt találta, hogy a szuverenitás meghatározása folyamatosan változik, az adott pillanat követelményeinek felel meg, és különböző közösségek hagyják jóvá. A szuverenitás többféle jelentését az idő, a helyszín és a történelmi körülmények alakítják.[13] Az elemzés komoly hatással volt a nemzetközi kapcsolatok elméletére és gyakorlatára, amelyek az állami szuverenitásban gyö-

[13] Cynthia Weber: *Simulating Sovereignty: Intervention, the State, and Symbolic Exchange.* Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 1994.

kereznek, és elfogadják azon gyakorlatokat, amelyek erősítik ezt a szuverenitást. A hagyományos értelmezés számára ez egyértelmű kihívást jelent.

A másik fontos vonás, amiben a posztmodern eltér minden korábbi megközelítéstől, hogy „a mások" hangját keresi, azoknak az egyéneknek a hangját, akiket addig jogaik gyakorlásából kizártak és figyelmen kívül hagytak a nemzetközi kapcsolatok. A feminista Christine Sylvester a *Greenham Common Peace Camp* (Greenhami Közbéketábor), egy főként nőkből álló csoport példájával illusztrálja álláspontját. A csoport tagjai a '80-as évek elején elindultak walesi otthonaikból, és több mint száz mérföldet gyalogoltak egy brit légibázisig, hogy így tiltakozzanak a tervezett rakétatelepítés ellen. Bár a hírt nem kapta fel a média – ilyen tekintetben tehát „hallhatatlanok" maradtak –, az ellenállás politikáját képviselték, politikai aktivistákat toboroztak a tábor környékén, és kapcsolatba léptek az ott állomásozó katonákkal is. Az asszonyok megtanulták, hogyan építsenek béketábort, hogyan romboljanak le barikádokat katona és nem katona, férfi és nő között. 1988-ban, amikor aláírták az INF-megállapodást (*Intermediate Range Nuclear Force Treaty*), és leszerelték a közepes hatótávolságú atomrakétákat, a nők újra hallatták hangjukat, ezúttal azért, hogy felhívják a figyelmet Nagy-Britannia szerepére a nukleáris korszakban.[14]

Mások, mint például a konstruktivisták, a diskurzuselemzés felé fordultak, hogy választ találjanak a kérdésekre. Hogy kimutassák az egyes eszmék identitásformáló hatásait, elemzik a kultúrát, a normákat, a folyamatokat és a társadalmi gyakorlatokat. Felhasználnak szövegeket, interjúkat, archív anyagot, tömegközlekedési eszközökre szállnak és sorban állnak, hogy tanulmányozzák a helyi gyakorlatokat. Különböző adatbázisok használatával *sűrű leírásokat* készítenek. A Peter Katzenstein által szerkesztett *The Culture of National Security* című kötet tanulmányai is ezt a megközelítést alkalmazzák. Különböző elemzések (a szovjet külpolitikáról a hidegháború végén, a német és japán biztonságpolitikáról a militarizmustól az antimilitarizmusig, vagy az arab nemzeti identitásról) segítségével a szerzők olyan cselekvők biztonsági érdekeit kutatták, akik válaszlépéseket tesznek a változó kulturális tényezők nyomán. A tanulmányok megmutatják, hogy a nemzeti biztonságpolitikát társadalmi és kulturális tényezők alakítják, ami ellentmond a realisták vagy liberálisok várakozásainak.[15]

A nemzetközi kapcsolatok kérdései nem válaszolhatók meg kizárólag egy megközelítés révén. A történelem, legyen az esettanulmány (a peloponnészoszi háború) vagy több háború tanulmányozása (a *Correlates of War* kutatás), hasznos válaszokat ígér. A filozófiai hagyományok adják a keretet korunk nagyobb vitáihoz. Az újabb módszerek pedig, a dekonstruktivizmus, a sűrű leírás és diskurzuselemzés még gazdagabb alapot adnak, amelyből a nemzetközi kapcsolatok tudománya is meríthet.

[14] Christine Sylvester: Emphatic Cooperation: A Feminist Method for IR. *Millenium: Journal of International Studies*. 23. évf., 2. sz. (1994), 315–334.

[15] Peter J. Katzenstein (ed.): *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York, Columbia University Press, 1996.

Összefoglalás: értsük meg a nemzetközi kapcsolatokat!

Hogyan érthetjük meg diákként a mindennapi életünkben jelen lévő nemzetközi politikai eseményeket? Hogyan segíthetnek a nemzetközi kapcsolatok kutatói abban, hogy megértsük a körülöttünk lévő világot? Ebben a fejezetben a nemzetközi kapcsolatok fontosabb elméleteit ismertettük, beleértve a liberalizmus, realizmus, radikalizmus és konstruktivizmus kereteit. Ezek az elméleti keretek teszik lehetővé, hogy alapvető kérdéseket tegyünk fel és válaszoljunk meg. E kérdések megválaszolásához a tudósok más diszciplínákat is segítségül hívnak, a történelmet, filozófiát, behaviorista pszichológiát, kritikai tudományokat (lásd az *1.2. táblázat*ot). A nemzetközi kapcsolatok plurális és eklektikus tudományág.

1.2. táblázat. *A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásának megközelítései*

A megközelítés típusa	Módszer
Történelem	Egy vagy több eseményt vizsgál.
Filozófia	Ésszerű magyarázatokat ad a fontosabb szövegek és analitikus gondolkodás alapján.
Behaviorizmus	Empirikus módszerek segítségével mintákat fedez fel az emberek és államok viselkedésében.
Egyéb	Lerombolja a főbb elméleteket, és diskurzuselemzés segítségével sűrű leírást ad. Rátalál a „mások" hangjára.

Merre tovább?

Arra van szükség, hogy megértsük a nemzetközi kapcsolatok elméleteinek fejlődését, hogy általános történelmi folyamatokat vizsgáljunk, amelyek bemutatják, hogyan fejlődtek az államok és nemzetközi rendszerek, különös tekintettel bizonyos európai eseményekre a 19–20. század folyamán. A diplomáciatörténet ezen „anyaga" a 2. fejezet tárgya. A 3. fejezet célja, hogy bizonyos keretek – liberalizmus, realizmus, radikalizmus és konstruktivizmus – révén segítsen gondolkodni a nemzetközi kapcsolatok fejlődéséről. A 4., 5. és 6. fejezet az elemzés szintjeit vizsgálja a nemzetközi kapcsolatokban. E három fejezet az elméleti keretek köré szerveződik. Vagyis a 4. fejezetben a nemzetközi rendszert vizsgáljuk, az 5.-ben az államot, a 6.-ban pedig az egyént. A fejezetek mindegyikében a liberális, realista és radikális leírásokra összpontosítunk, kiegészítve – ha kell – a konstruktivizmussal. A 7. fejezet feltárja és elemzi a nemzetközi szervezetek, a nem kormányzati szereplők és a nemzetközi jog szerepét. A három utolsó fejezetben a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb témáit vesszük át: a 8. fejezetben a háborúkat és viszályokat, a 9. fejezetben a nemzetközi politikai gazdaságtant, a 10. fejezetben pedig a 21. század globalizálódó problémáit.

2. A modern nemzetközi kapcsolatok történeti összefüggésben

- *Mely történeti korszakok határozták meg leginkább a nemzetközi kapcsolatok alakulását?*
- *Melyek az állam történeti gyökerei?*
- *Miért tekinthető a vesztfáliai béke a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó kutatások kiindulópontjának?*
- *Melyek az európai hatalmi egyensúly rendszerének történeti gyökerei?*
- *Miért tekinthető a hidegháború az Egyesült Államok és a Szovjetunió közti konfrontációk sorának és egyfajta „hosszú békének" egyszerre?*
- *Mely kulcsesemények alakították a hidegháború utáni világ rendjét?*

Azok számára, akik a nemzetközi kapcsolatokat szeretnék tanulmányozni, nélkülözhetetlen a múltbeli folyamatok és események megértése. A teoretikusok egyöntetű véleménye szerint az alapfogalmak – állam, nemzet, szuverenitás, hatalom, erőegyensúly – lényegében mind történelmi körülmények nyomán alakultak ki és fejlődtek tovább. A politikai döntéshozók sokszor szintén a múltban keresnek törvényszerűségeket és példákat jelenkori döntéseikhez. A modern nemzetközi politikai rendszer ősei nagyrészt az Európa-központú nyugati civilizációban keresendők.

Virágzó, nagy civilizációk természetesen léteztek a világ más pontjain is: India és Kína többek közt már jóval az alább tárgyalt események előtt kiterjedt, nagy hatású civilizációt hozott létre. Az európai hangsúly azonban mégis igazolhatónak tűnik annak alapján, hogy a modern nemzetközi kapcsolatok elméleti és gyakorlati szempontból – legyen ez akár jó, akár rossz – az európai tapasztalatokban gyökereznek. E fejezetben először az 1648 előtti időszakot tekintjük át (az 1648-as dátum kiemelkedően fontos a nemzetközi kapcsolatok iránt érdeklődők számára), ezt követően a vesztfáliai béke utáni világot, a 19. századi Európát, végül pedig a 20. század nagy átalakulásait vizsgáljuk meg.

E történeti áttekintés célja, hogy időben végigjárjuk a jelentősebb folyamatokat: az állam és a szuverenitás kialakulását, a nemzetközi államrendszer fejlődését, valamint az államok közti hatalommegosztás mechanizmusainak változásait. Ezek a folyamatok ugyanis ma is hatással vannak a nemzetközi kapcsolatok elméletére és gyakorlatára.

A világ a vesztfáliai béke előtt

Számos, a nemzetközi kapcsolatok elméletével foglalkozó szakember szerint a jelenlegi rendszer tulajdonképpen az 1648. évvel, a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békével kezdődik. E békeszerződés voltaképp az egyházi tekintély uralmának végét és a világi hatalom létrejöttét jelenti. A világi hatalom kialakulásával együtt született az elv, amely a nemzetközi kapcsolatok alapját képezi: az államok területi integritása, olyan államoké, amelyek törvényesen egyenlő és szuverén résztvevőivé válnak egy nemzetközi rendszernek. A görög városállamrendszer, maga a Római Birodalom, valamint a változó középkori centralizációs és decentralizációs folyamatok mind az új, vesztfáliai rendszer kialakulásának kulcstényezői voltak.

Görögország és a városállami kapcsolatrendszer

Az i. e. 400 körül hatalma csúcsán álló, független városállamokba szerveződött görögséget klasszikus hatalmi politizálás jellemezte, ahogy azt Thuküdidész *A peloponnészoszi háború* című munkájában is megörökítette. Miközben a nagy városállamok hadseregei sokszor keveredtek harcba, az államok élénk kereskedelmi tevékenységet folytattak, és addig nem látott aktivitású gazdasági kapcsolatokat tartottak fent egymással. E körülmények kétségkívül elősegítették Platón és Arisztotelész első fejezetben bemutatott jelentős filozófiai hagyományainak kivirágzását és továbbélését. Ebben a politikai felállásban a városállamok rendszere – amelyben a városállamok mindegyike független egységet jelentett, és amelyben a városállamok többnyire békés viszonyt tartottak fent egymással a hatalmi versengés során – a modern államrendszer előfutárának is tekinthető.

Róma: egy birodalom kormányzója

Az i. e. 50 és i. u. 400 közé eső időszakban végül számos görög városállam vált a Római Birodalom részévé. Ez a Római Birodalom lényegében már a nagyobb politikai rendszerek előképének tekinthető. Vezetői erővel teremtettek egységet és politikai rendet egy olyan hatalmas kiterjedésű területen, amely magában foglalta Európa nagy részét, Ázsia mediterráneumi területeit, a Közel-Keletet, valamint Észak-Afrikát. Miután ezen hatalmas területen különböző népeket hódítottak meg, a római vezetők legfőbb feladata egyrészt az eltérő jellegű egységek – törzsek, királyságok és államok – római érdekszférában tartása lett, másrészt annak biztosítása, hogy a nem teljesen szilárd határokat védjék az északi és keleti kalandozó népekkel szemben. Ebből a római gyakorlatból ered a birodalom (*empire*) szó, mely a latin *imperium*ból származik. A vezetők különböző kormányzati formákon keresztül gyakorolták hatalmukat, a római proconsuloktól helyi

1. térkép. Görögország i. e. 450 körül

hivatalnokok és adminisztrátorok soráig, eljuttatván így a latin nyelvet a birodalom legtávolabbi pontjáig. Római polgárjogot adományoztak szabad egyéneknek szerte a birodalomban, ugyanakkor egyes uralkodóknak sokszor figyelemre méltó önállóságot adtak helyi hatalmuk megszervezésében.

Az ókori Róma filozófusai komoly elméleti megalapozást adtak e birodalmi politikához, csakúgy, mint a jövendő nemzetközi kapcsolatok elméletéhez. Különösen Marcus Tullius Cicero (i. e. 106–43), aki az alábbi mechanizmust javasolta a birodalom különböző részeinek egységesítését illetően: az embereket nemzetek közötti törvénynek kell összekötnie, amely törvény viszont az emberiségre mint egészre is vonatkozik. E nemzetek közötti törvény gondolata ugyanakkor nem gátolta Cicerót abban, hogy ennél jóval gyakorlatiasabb tanácsokkal lássa el a római vezetőket: hangsúlyozta az állam biztonsága fenntartásának szükségességét, amelyet a határok folyamatos kiterjesztése és így további erőforrások birtokba

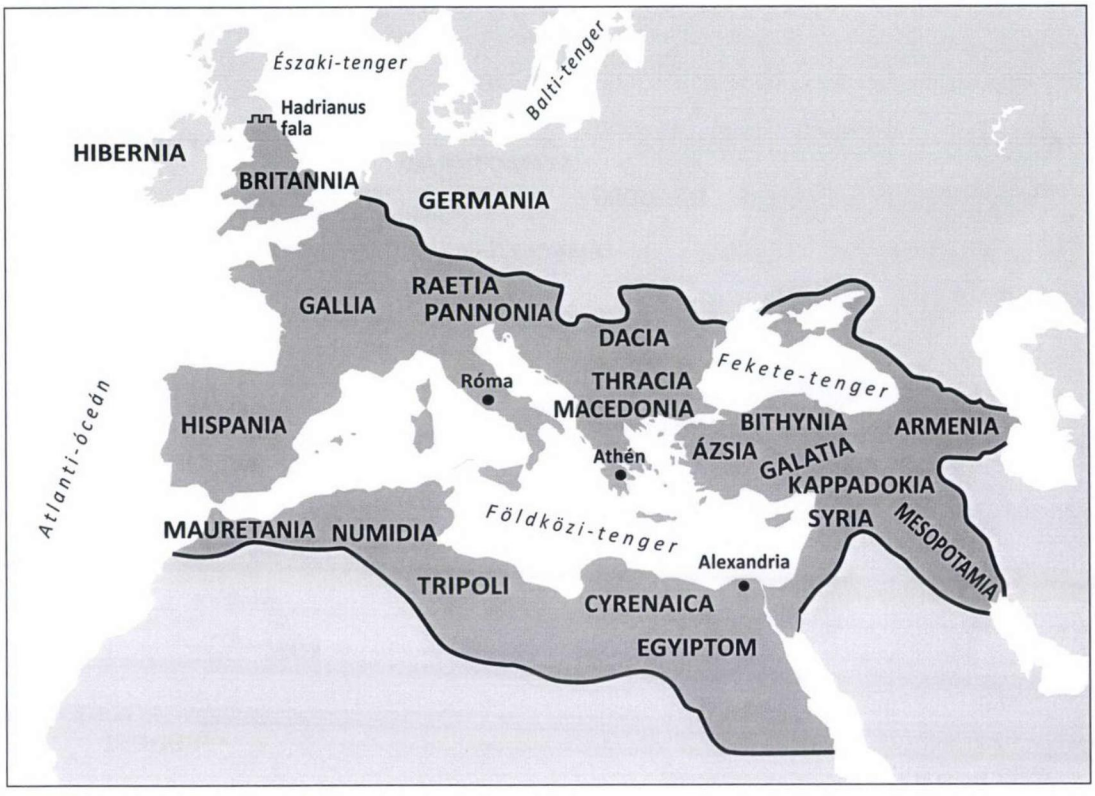

2. térkép. A Római Birodalom i. u. 117-ben

vétele által lehet elérni, s ezzel párhuzamosan a belső stabilitást biztosítani.[1] Mindenekelőtt maga a Római Birodalom és gondolkodói biztosították az alapokat egy olyan nagyobb földrajzi egység számára, amelynek tagjait – miközben megőrizték helyi identitásukat – a hatalom centralizációja tartotta egységben.

A középkor: centralizáció és decentralizáció

Amikor az i. u. 5. században a Római Birodalom részekre bomlott, a hatalom és politikai erő decentralizálódott Európában, azonban a más jellegű kapcsolatok – utazás, forgalom vagy kommunikáció – virágoztak, és nem csupán az elitek, hanem kereskedőcsoportok vagy az egyszerű polgárok között is. Az ezredforduló környékére három civilizáció bukkant fel a Római Birodalom romjain. Az első az arab civilizáció, amely a legnagyobb földrajzi kiterjedéssel rendelkezett; e terület

[1] Cicero: *Az állam*. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hamza Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.

3. térkép. A kora középkor három birodalma

a Közel-Kelettől Perzsián és Észak-Afrikán keresztül az Ibériai-félszigetig húzódott. A hispániai iszlám kalifátus vallási és politikai dominanciája, az arab nyelv, a magas szintű matematikai és technológiai vívmányok által egységben tartott arab civilizáció jelentős erőt képviselt. A második a kereszténység által egyesített Bizánci Birodalom volt, egy kicsit közelebb az egykori Római Birodalom szívéhez, a középpontban Konstantinápollyal. A harmadik Európa többi része, ahol a Római Birodalom bukása okán hiányzott a központi hatalom, burjánzott a nyelvek és kultúrák sokfélesége, a rómaiak által kifejlesztett kommunikációs és közlekedési hálózat pedig erősen hanyatlásnak indult.

Nyugat-Európa nagy része feudalizált fejedelemséggé változott hűbéri kötelékben. A földesúri ellenőrzés kiterjedt a törvénykezésre és az adószedés jogára is. A hűbéruraknak ellenőrzési joga volt vazallusaik felett, akik szolgálattal tartoztak nekik a föld művelésének jogáért és saját védelmükért cserébe. A feudalizmus kialakulása, amely a hatalmat magánkézbe adta, lényegében a zűrzavaros állapotokra adott válaszként értelmezhető. Hatalom és tekintély egymástól különböző, ám egymással átfedésben is lévő szinteket foglaltak el.

A középkor egyik legfontosabb intézménye azonban a keresztény egyház volt. Minden egyéb intézmény eredetét és hatókörét tekintve helyi jellegű volt. Az egyházi tekintély vagy Rómában (illetve a középkor során szerte Európában az őt képviselő püspökök kezében), vagy az illető hűbérúr kezében összpontosult. A püspökök erős egyházi kötődéseik ellenére jelentős önálló hatalommal rendelkeztek. A gazdasági életnek szintén erősen lokális jellege volt.

A 8. század végén az egyház hatalmi monopóliumára Nagy Károly (742–814), a mai Franciaország területén élő frankok vezére jelentett kihívást. Nagy Károly arra kívánta felhasználni hatalmát, hogy Nyugat-Európát a kereszténység nevében egyesítse a keleten fekvő Bizánci Birodalom ellen. A pápa a Szent Római Birodalom császárává koronázta, ő pedig ezért cserébe védelmet biztosított a pápa számára. A küzdelem az egyházi és világi tekintély között, és a vita, hogy melyiküket is illeti az uralkodás felsőbbsége, több száz éven keresztül folytatódik majd, a különböző gondolkodók pedig újra és újra megnyilatkoznak a témában. Ilyen gondolkodó volt Dante Alighieri is (1265–1321), aki *Az egyeduralom* című munkájában az egyház és politikai élet szigorú szétválasztása mellett érvelt.[2] A kérdés csak háromszáz évvel később, a vesztfáliai béke megkötésével látszott megoldódni.

Maga a Szent Római Birodalom gyenge világi intézmény volt. Ahogy egy híres mondás tartja, nem volt túl szent, nem volt túl római, és végképp nem volt birodalom.* Nagy Károly örökösei mégis egyfajta világi alternatívát jelentettek az egyházzal szemben. Az ellentmondás mindazonáltal megmaradt: az egyház részéről érkező univerzalizmus igénye, szemben a középkori kicsiny, széttöredezett, egymástól különböző hatalmak valóságával. Ezek a csak lazán összefüggő,

[2] Dante Alighieri: *Az egyeduralom*. Ford.: Sallay Géza. Budapest, Kossuth Kiadó, 2003.

* A mondás Voltaire-től származik: „A Szent Német-római Birodalom semmiképpen nem volt szent, de német, római, sőt még birodalom sem." *(A szerk.)*

szétszórt népességgel rendelkező kis egységek lényegében a központosított kormányzati hatalom gátjaiként foghatók fel.

Hasonló centralizációs és decentralizációs folyamatok, a politikai integráció és dezintegráció jelentős méreteket öltöttek másutt is. Afrikában például a Ghánai Királyság (nem tévesztendő össze a mai állammal) centralizált hatalmat épített ki az 5. és 13. század között, a 13. és 14. században pedig a Mali Királyság volt a domináns. Mindegyikük erőteljes politikai és gazdasági hatalommal rendelkező terület volt; mindkettő részletesen kidolgozott adórendszert vezetett be, az észak-afrikai mozlimokkal fenntartott kereskedelem jelentős központjai voltak, és arannyal és sóval kereskedtek arab szomszédjaikkal. Mindkét birodalom állandó hadsereggel rendelkezett, a hozzájuk tartozó peremterületek régi uralkodói ennek ellenére békében élhettek. A világ másik oldalán, Dél-Amerikában független civilizációk élték virágkorukat – a maják i. u. 100 és 900 között, az inkák és aztékok pedig 1200-tól kezdve.

Japán szintén azon országok körébe tartozott, ahol a decentralizált háborús időszakot erős központosítás követte. Míg a 15. és 16. századot az erőteljes zűrzavar jellemezte, az ezt követő két évszázadra már az erős központosítási törekvés volt jellemző. Az 1603-tól 1868-ig tartó Tokugava-korban Japánt a sógun irányította. Ezt az időszakot szigorú társadalmi hierarchia jellemezte, amelynek csúcsán a szamurájok harcos kasztja állt, őket a földművelők, kézművesek és kereskedők követték. Bár nyugtalan és erőszakos összetűzések időnként előfordultak az erősen eltérő gazdasági viszonyok közepette, ezen események egyike sem jelentett komoly fenyegetést a kialakult feudális rendre. Később azonban valamennyi vidéken európai beavatkozás zajlott le, amely erőteljes kihívást jelentett e rendszer számára.

A késő középkor: államok közötti hálózatok fejlődése Európában és Európán kívül

Habár az elméleti vita nem zárult le, az 1000. év után Európában a világi folyamatok kezdték aláaknázni mind a feudális decentralizációt, mind pedig a kereszténység egyetemességét. A kereskedelmi tevékenység új földrajzi távlatokat nyitott, ahogy a kereskedőknek egyre biztonságosabb szállítási útvonalak álltak rendelkezésére. Az összeköttetés valamennyi formája fejlődésnek indult. Az olyan technikai újítások, mint a vízimalom vagy szélmalom, nem csupán a mindennapi életet könnyítették meg, de lényegében ezek jelentették a földművelésen alapuló gazdaság számára az első alapvető infrastruktúrát. Az olyan, új erőre kapó közösségek, mint az észak-itáliai városállamok – Genova, Velence, Milánó, Firenze –, kereskedelmi kapcsolatokat hoztak létre, találkozási pontokat alakítva ki a kulcsfontosságú helyeken, ahol nyersanyagok kereskedelmét bonyolították, beleegyezve abba, hogy követnek bizonyos diplomáciai gyakorlatokat a kereskedelmi tevékenység bonyolítása érdekében. Ezek a diplomáciai gyakorlatok – követségek felállítása állandó tagokkal, különleges követek küldése kereskedelmi

4. térkép. Európa 1360 körül

ügyekben, diplomáciai üzenetek küldése különlegesen védett csatornákon keresztül – tulajdonképpen a mai diplomáciai gyakorlat közvetlen előzményeinek tekinthetők.

E jelentős gazdasági és technológiai változások a társadalmi kapcsolatok terén is alapvető átalakulásokhoz vezettek. Először is egy új réteg volt kialakulóban, egy nemzetek közti kereskedő közösség, amelynek érdekei és megélhetése már nem csupán legszűkebb környezetéhez kötődött. Ez a réteg több kozmopolita tapasztalatot szerzett az egyház birodalmán és tanításain kívül, amely addig oly mélyrehatóan uralta az oktatás világát. Ezek az emberek új ízlésre és műveltségre tettek szert a művészetek, a filozófia és a történelem területén, valamint jelentős vagyonhoz jutottak. Hittek önmagukban, és ezáltal a reneszánsz individualistáivá és humanistáivá váltak. Másodszor a kor gondolkodói és intellektusai újra felfedezték a klasszikus irodalmat és történelmet, a görög és római gondolkodásban szellemi táplálékot és megvilágosodást találva.

Niccolò Machiavelli itáliai filozófus (1469–1527) mindenkinél jobban illusztrálja a bekövetkező változásokat és az egyre mélyülő szakadékot az egyház középkori világa és a világi intézmények között. *A fejedelem* című munkájában Machiavelli rávilágít azokra a tulajdonságokra, amelyekkel a vezetőnek rendelkeznie kell, amennyiben az állam erejét és biztonságát fenn kívánja tartani. Felismerve, hogy a kereszténység egységének álma elérhetetlen (és talán nem is kívánatos), Machiavelli azt várta el a vezetőktől, hogy képesek legyenek saját érdekeik felismerésére és kifejezésére. Úgy érvelt, hogy mivel nincs egyetemes erkölcsiség, amelynek őket vezetnie kellene, az elöljáróknak az állam érdekeit kell szem előtt tartaniuk, nem pedig erkölcsi szabályoknak engedelmeskedniük. A középkor vallásossága és a késő reneszánsz humanizmusa közötti törésvonal immár élesen kirajzolódott.[3]

A gazdasági kapcsolatok hatósugarának kitágítására irányuló igény technológiai újításokkal is társult, melyek többek közt biztonságosabbá tették a tengeri felfedezést, és ösztönözték az európai területi terjeszkedést. A spanyol és olasz felfedezők az első kalandorok között voltak: az 1492-ben az Újvilágig hajózó Kolumbusz, az 1519-ben Mexikóba érkező Hernán Cortés, vagy az 1533-ban az Andokig jutó Francisco Pizarro lerombolták a bennszülött rendet. A felfedezések korszakában az európai civilizáció távoli partokra jutott el. Néhány tudós szerint ezek az események (a fejletlenebb periferikus területek fokozatos bekapcsolása a világ kapitalista gazdaságába és a nemzetközi kapitalista rendszerbe) azok, amelyek valójában a nemzetközi kapcsolatok szempontjából releváns történelmi időszak kezdetét jelölik.

Az 1500-as és 1600-as években, amikor felfedezők, sőt telepesek is vándoroltak az Újvilágba, a régi Európa állandó mozgásban maradt. Néhány kulcsfontosságú helyszínen, mint Franciaországban, Angliában, valamint a hispániai Aragóniában és Kasztíliában a feudalizmust fokozatosan felváltotta az egyre inkább központosított monarchia. Az elmozdulás a központosítás irányába azonban nem volt zökkenőmentes; az újonnan megjelenő államok adói miatt elkeseredett tömegek fellázadtak, és egyre inkább ellenálltak. Az új uralkodók-

FÓKUSZBAN

KULCSFOLYAMATOK 1648 ELŐTT

- Az önálló görög városállamok i. e. 400-ra érik el hatalmuk csúcsát; együttműködnek a diplomácián és a klasszikus hatalmi politikán keresztül.
- A Római Birodalom (i. e. 50–i. u. 400) megteremti a birodalmi politikát (imperializmus), és kifejleszti a területi terjeszkedés gyakorlatát. A birodalmat a törvények és a nyelv tartja össze, miközben megengedi a helyi identitások fenntartását.
- A középkor (400–1000) az egyházon belüli vallási tekintély központosításának korszaka, miközben a politikai és gazdasági élet erősen decentralizálódik.
- A késő középkor (1000–1500) elősegíti a transznacionális hálózatok fejlődését a felfedezések korszakában.

[3] Niccolò MACHIAVELLI: *A fejedelem*. Ford.: LUTTER Éva. Budapest, Kossuth Kiadó, 2001.

nak viszont adóbevételre volt szükségük a hadseregek felállításához. Ezt a hadsereget egyrészt saját helyzetük belső konszolidálására, másfelől pedig további területek meghódítására használták. Európa többi része hosszan beleragadt a világi kontra egyházi vitába, magát a kereszténységet pedig immár a katolikus–protestáns ellentét osztotta meg. 1648-ban ez a vita, úgy látszott, lassan elérkezik a megoldáshoz.

A vesztfáliai rendszer születése

A modern nemzetközi kapcsolatok egyik kulcsfogalmának, a **szuverenitásnak** a megfogalmazása a vesztfáliai átalakulás felé vezető legfontosabb szellemi fejlemények egyike volt. E fejlődés számos aspektusa nyomon követhető a francia filozófus, Jean Bodin (1530–1596) írásaiban. Bodinnél „a szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma".[4] Tehát nem az egyénben, hanem az államban lakozik; így lehet örökkévaló. „A szuverenitás birtokosai tehát semmiképpen sem lehetnek alárendelve senki más parancsolatának; elengedhetetlen, hogy törvényt írhassanak elő az alattvalóknak, hogy eltörölhessék és megsemmisíthessék a szükségtelen törvényeket, és hogy újakat alkothassanak."[5]

Habár abszolút jellegű, a szuverenitás Bodin szerint mégsem korlátok nélküli. Az elöljárókat az isteni jog vagy a természetjog korlátozza: „Ám az isteni és természeti törvényeknek a föld összes uralkodói alá vannak vetve." A rezsim jellege – „a királyság államformáját, megalapozását érintő törvények" – szintén korlátozza őket, legyen az monarchia, arisztokrácia vagy demokrácia. Végül pedig a vezetőt megállapodások és szerződések korlátozzák, amelyek az állam népének tett ígéreteket tartalmazzák, illetve megegyezések más államokkal, bár az államok közötti kapcsolatokban magasabb döntőbíró nem létezik.[6] Bodin tehát megadja a szuverenitás – vesztfáliai békével kialakuló – fogalmi alapjait.

A harmincéves háború (1618–1648) végigdúlta Európát: a hadseregek kifosztották a közép-európai vidéket, csatáztak, és a civil népesség pusztítása révén maradtak életben. A szerződés, amely véget vetett a konfliktusnak, nagyban hatott a nemzetközi kapcsolatok gyakorlatára. Először is, a **vesztfáliai béke** magában foglalta a szuverenitás fogalmát. Gyakorlatilag egy csapásra szuverénné vált az összes közép-európai kisállam. A Szent Római Birodalom immár halott volt. A nyugati uralkodók felismerték, hogy a vallási konfliktusoknak véget kell vetni, így megállapodtak, hogy többé nem fognak fegyvert sem a katolicizmus, sem a protestantizmus érdekében. Ehelyett minden uralkodó arra használta tekintélyét, hogy megválassza az alattvalói által követendő felekezetet. Ez pedig azt jelentette, hogy az uralkodó rendelkezett a népe feletti vallási tekintéllyel,

[4] Jean Bodin: *Az államról*. Válogatás. Ford.: Csűrös Klára és Máté Györgyi. Szerk.: Fellner Pál és Sz. Jónás Ilona. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987, 73.

[5] Uo., 78.

[6] Uo., 81.

nem pedig az egyház. Ez az átalakulás a szuverenitás általános elfogadását jelentette, vagyis azt, hogy a szuverén kizárólagos jogokkal rendelkezik az adott terület felett. A pápai és császári hatalom ilyen meggyengülése után egyre elfogadottabbá vált a territoriális állam fogalma. A békeszerződés nem pusztán a területet legitimálta, illetve azt a jogot, hogy az állam saját maga válassza meg az általa követendő vallást, hanem lényegében arról is határozott, hogy az államok – függetlenül minden külső nyomástól – saját maguk dönthessenek belpolitikájukat illetően, és saját földrajzi területükön belül a teljes igazságszolgáltatás felett ők rendelkezzenek. A béke a másik állam ügyeibe be nem avatkozás elvét is kimondta.

FÓKUSZBAN

KULCSFOLYAMATOK A VESZTFÁLIAI BÉKE UTÁN

- A szuverenitás fogalmának és gyakorlatának fejlődése.
- Növekszik az intézmények központosított katonai ellenőrzése.
- Létrejön a kapitalista gazdasági rendszer.

Másodszor, a vezetők belátták annak pusztító hatását, ha zsoldosok vívják a háborúkat. Ezért a vesztfáliai béke után a vezetők fel kívánták állítani állandó nemzeti hadseregeiket is. Ezeknek az erőknek a növekedése a központosított ellenőrzés megerősödéséhez vezetett, mivel egyrészt az államnak szüksége volt adóra a hadsereg fenntartása érdekében, másrészt pedig az uralkodók gyakorolták a csapatok feletti abszolút ellenőrzést is. Az állam tehát nemzeti hadsereggel rendelkezik, szuverenitása elismert, a hatalom világi jellege pedig szilárdan megalapozott. Ahogy a fegyverzet egyre fejlettebbé vált, a nagyobb területi egységek egyre nagyobb előnyhöz jutottak.

Harmadszor, a vesztfáliai béke létrehozta az államok egy olyan csoportját, amely lényegében egészen a 19. század elejéig uralta a világot: a Habsburg Birodalom, Oroszország, Poroszország, Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Tartományok (ez a mai Belgiumot és Hollandiát magában foglaló területet jelenti). Ezek közül a nyugatiak – Anglia, Franciaország és az Egyesült Tartományok – gazdasága újjászületett a kapitalizmus égisze alatt, míg keleti társaik – Oroszország és Poroszország – visszatértek a feudális gyakorlathoz. Nyugaton bátorították a magánvállalkozást. Az államok a kereskedelem megkönnyítése érdekében fejlesztették infrastruktúrájukat, nagy kereskedőtársaságok és bankok alakultak. Ezzel ellentétben Keleten jobbágyok művelték tovább a földeket, és így a gazdaság fejlődése is megakadt. Ennek ellenére mind Nyugaton, mind pedig Keleten az abszolutista állam volt a domináns: Franciaországban XIV. Lajos (1638–1715), Oroszországban Nagy Péter (1672–1725), Poroszországban pedig II. Frigyes (1712–1786) állt uralkodóként az abszolutizmus élén. A 18. század végéig az európai politikát számos rivalizáló és állandóan változó szövetség határozta meg. Ez a rivalizálás Európán kívüli területekre is kiterjedt, ahol az egymással küzdő európai államok versengtek a hatalomért, a legszembetűnőbben az észak-amerikai kontinensen Nagy-Britannia és Franciaország.

5. térkép. Európa 1648 körül

E korszak egyik legfontosabb tudósa a skót közgazdász, Adam Smith (1723–1790) volt. *Nemzetek gazdagsága* című munkájában Smith kifejtette, hogy a piac fogalmát minden társadalmi rendre alkalmazni kellene. Az egyéneknek – munkásoknak, tulajdonosoknak, beruházóknak, fogyasztóknak – meg kellene engedni, hogy saját érdekeiket kövessék, megszabadítva őket az állami szabályozásoktól. Smith meglátása szerint ugyanis minden egyén racionálisan, saját érdekeinek maximalizálására törekedve cselekszik. A saját érdekeket követő csoportok részvételével a gazdasági hatékonyság növekszik, a javak és szolgáltatások termelése és fogyasztása szintén. Összességében tehát az állam és ezzel összefüggésben a nemzetközi rendszer jóléte egyaránt nőni fog. Ami e rendszert működteti, az nem más, mint a piac ún. láthatatlan keze: amikor az egyének saját érdekeiket kezdik követni, a rendszer (vagyis a piac) erőlködés nélkül

képes működésbe lépni.[7] Smith magyarázata arra vonatkozóan, hogy egymással versengő egységek hogyan hozzák működésbe a kapitalizmust, és biztosítják ezáltal a gazdasági vitalitást, nagy hatással volt az állami gazdaságpolitikákra és politikai döntésekre. Mindezt közelebbről a 9. fejezetben fogjuk megvizsgálni. Mindemellett a korszak más elképzelései szintén drasztikus mértékben megváltoztatták a kormányzást a 19., 20. és 21. század folyamán.

Európa a 19. században

A 18. századot két forradalom rázta meg – a brit uralom elleni amerikai függetlenségi háború (1776), valamint az abszolutizmus elleni francia forradalom (1789). Mindkettő a felvilágosult gondolkodás és egyben a társadalmi szerződés teoretikusainak terméke volt. A felvilágosodás folyamán a gondolkodók egyre inkább úgy tekintettek az egyénekre, mint racionális lényekre, akik képesek arra, hogy megértsék az őket kormányzó törvényeket, valamint arra, hogy saját társadalmi körülményeik javításán dolgozzanak.

A forradalom következményei: az alapeszmék

Az alapeszmék az amerikai és a francia forradalom következményeiként bukkantak fel. Az első ezek közül az, hogy az ember az abszolutista uralmat is korlátozhatja. A polgári kormányzatról írott két értekezésében John Locke (1632–1704) az abszolutista hatalmat és a királyok istentől eredő hatalmának fogalmát támadta. Locke azzal érvelt, hogy az állam egy racionális emberek által létrehozott, jótékony hatású intézmény, amelynek feladata a természetes jogok (az élet, a szabadság és a tulajdon), valamint az egyes emberek önérdekének védelme. Az emberek szabad akaratukból csatlakoznak ehhez az egyezséghez. Megegyeznek abban, hogy kormányzatot hoznak létre, hogy a természetes jogokat mindenki számára biztosítsák. Locke érvelésének lényege az, hogy a politikai hatalom végső soron inkább az emberek kezében van, mintsem a vezető vagy uralkodó kezében. Az uralkodó a kormányzottak beleegyezéséből kapja meg **legitimációját**.[8]

A második eszme, amely ekkoriban bukkant fel, a **nacionalizmus** volt, amelyben a tömegek azonosulnak közös múltjukkal, nyelvükkel, szokásaikkal és gyakorlataikkal. Az egyének, akik osztoznak ezeken a jellegzetességeken, motiváltak, hogy csoportként aktívan részt vegyenek a politikai folyamatban. A francia forradalom idején például egy patrióta felhívást intéztek a tömegekhez a nemzet és új eszméi védelmezésére. Ez a felhívás érzelmi kapcsot hozott létre a tömegek és az

[7] Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata.* Ford.: Bilek Rudolf. Budapest, 1959.

[8] John Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról.* Ford.: Endreffy Zoltán. Budapest, Gondolat, 1986.

állam között. Ez a két elv, a legitimáció és a nacionalizmus az amerikai és a francia forradalomból született meg, hogy aztán a 19. és 20. századi politika alapjává is váljon.

Béke az európai rendszer szívében

Napóleon 1815-ös veresége után és a Bécsi Kongresszuson kötött békével az öt európai hatalom – a Habsburg Birodalom, Nagy-Britannia, Franciaország, Poroszország és Oroszország – egy viszonylag békés periódus felé terelte a nemzetközi politikai rendszert, az ún. európai egyensúly *(Concert of Europe)* felé. Napóleon bukását követően nem tört ki jelentősebb háború a nagyhatalmak között egészen 1854-ig, a krími háborúig, e háborúban pedig mind Ausztria, mind Poroszország semleges maradt. Rövid ideig tartó, lokális háborúk zajlottak, amelyekben néhány nagyhatalom mindig a semlegességet választotta. Az ad hoc konferenciák során született megegyezések által egyben tartott hatalmak nem keveredtek harcokba egymással. A csoport lényegében a hasonlóan gondolkodó vezetők egyfajta klubjává vált, akik az első világháborúig több mint harminc alkalommal találkoztak, és e találkozók révén az új európai államok függetlenségét és Afrika gyarmatosító hatalmak közötti felosztását is legitimálták.

A tény, hogy ez idő tájt általános béke uralkodott, meglepőnek tűnik, hiszen nagy gazdasági, technológiai és politikai változások formálták át radikálisan a táj képét. A népesség növekedési rátája felfelé szárnyalt, a közlekedési útvonalak megerősítésével pedig a kereskedelem is fellendült. Drámai politikai változások zajlottak: 1870-ben létrejött az olasz egység; Németország 39 különböző töredékből formálódott meg 1871-ben; a Németalföld Hollandiára és Belgiumra oszlott az 1830-as években; az Oszmán Birodalom pedig fokozatosan széthullott, ami 1829-ben Görögország, 1856-ban pedig Moldva és Havasalföld függetlenségéhez vezetett. Ilyen drámai változások közepette mi magyarázza a továbbra is fennálló békét? Legalább három olyan tényező van, amely szerepet játszik a jelenség magyarázatában.

Először is az, hogy az európai államok rendelkeztek az egymáshoz tartozás érzésével, ami az ő európai, keresztény, „civilizált" és fehér mivoltukon alapult. Ezek a vonások megkülönböztették „őket" – fehér európai keresztényeket – a „többiektől", vagyis a világ más részeitől. A gyarmati világgal fenntartott egyre intenzívebb kapcsolatból kifolyólag az európaiak minden korábbinál nagyobb mértékben ébredtek rá az őket egymáshoz kötő közös jegyekre, az európai lét egyediségére. Ez jelentette részben a visszatérést a Római Birodalomban és római jogban megalapozott egységhez, a középkori kereszténység egyfajta szekulárisabbb változatát, és egyszersmind egy átfogó Európát, ahogy az Kant és Rousseau írásaiban is megjelent. A Bécsi Kongresszus és az európai erőegyensúly konkrét formát is adott e meggyőződéseknek.

Másodszor az európai eliteket a közös félelem a tömegek forradalmától is egyesítette. A Bécsi Kongresszuson Klemens von Metternich (1773–1859) osztrák

diplomata, az európai hatalmi egyensúly létrehozója úgy gondolta, hogy Európa irányításának legmegfelelőbb módja a visszatérés az abszolutizmusok korához. Az elitek nagy szövetségeket láttak maguk előtt, amelyek összehozzák az európai vezetőket és amelyek képesek ellenállni az alulról jövő forradalomnak. A század első felében azonban az ilyen szövetségek nem voltak teljesen sikeresek. Az 1830-as években Nagy-Britannia és Franciaország egymás mellé állt a három keleti hatalom (Poroszország, Oroszország és Ausztria) ellen, 1848-ban pedig mind az öt hatalomnak szembe kellett néznie a reformokért kiáltó tömegekkel. A század második felében azonban a hatalmak valódi egységben cselekedtek, így biztosítván azt, hogy a forradalmak ne terjedjenek át egyik államról a másikra. 1870-ben III. Napóleon hirtelen egy olyan forradalom miatt szigetelődött el, amely végül nem is következett be. A félelem az alulról jövő forradalomtól tehát egyesítette az európai vezetőket, csökkentve ezzel az államközi háborúk kitörésének esélyét.

Harmadszor, az európai államokat érintő három legfontosabb tényezőből kettő teljesen nemzetközi jellegű volt: az olasz és a német egység kérdése. Az európai hatalmak között ugyanis mind az olasz, mind pedig a német egységnek komoly támogatói és ellenzői is akadtak. Nagy-Britannia például támogatta az olasz egység létrejöttét, lehetővé téve, hogy Olaszország elfoglalja Nápolyt és Szicíliát; Ausztria aggódva szemlélte Poroszország növekvő hatalmát, éppen ezért nem állt útjába annak, ami lényegében nemzeti érdekével ellentétben is állhatott volna – két jókora szomszédos állam kialakulásának a számtalan kisebb egység helyén. A német egység elfogadható volt Oroszország számára, amennyiben lengyelországi érdekeltségét mindenki tiszteletben tartja, a németek egységesítő mozgalma pedig jelentős támogatást élvezett a domináns brit középosztály részéről is, hiszen ők Franciaország potenciális ellensúlyát látták egy erősebb Németországban. Ezért, bár mindkét egységesítő mozgalmat számos helyi háború kísért, végül elkerülhetővé vált egy általános háború, hiszen mind Németország, mind Olaszország saját területi egyesítésével volt elfoglalva.

Az iparosodás, a korszak e kulcsfontosságú jelensége tulajdonképpen kétélű fegyver volt. A 19. század első felében minden figyelem erre a folyamatra irányult. Nagy-Britannia járt az élen a szén-, vas- és acéltermelésben, és az előállított javak exportjában maga mögött hagyva minden riválisát. Ráadásul Nagy-Britannia a pénztőke központjává is vált; a kontinens, majd a 20. században a világ bankárává. Az iparosodás lényegében Nyugat-Európa egész területén elterjedt, ahogy tömegessé vált a városokba áramlás, és ahogy a vállalkozók és kereskedők a gazdasági előnyökért küzdöttek.

Az ipari forradalom olyan gazdasági és katonai képességek birtokába juttatta az európai államokat, amelyek lehetővé tették számukra a további területi expanziót. Néhány imperialista államot a gazdasági növekedés motivált, külső felvevőpiacot keresve előállított termékeik számára, cserébe nyersanyagokhoz jutva így, amelyek további ipari növekedésüket táplálták. Más államok számára a motiváció inkább vallási és kulturális jellegű volt – a keresztény hit és a fehér „civilizáció" terjesztése a „sötét" kontinenseken és azokon túl. Megint mások

motivációja inkább politikai jellegű volt. Mivel az európai erőegyensúly elejét vette a közvetlen összetűzéseknek Európában, az államok közti versengés színhelyévé egyre inkább Afrika és Ázsia vált.

A német hatalmi igények kielégítése céljából a nagyhatalmak az 1885-ös Berlini Kongresszuson felosztották Afrikát, befolyási övezetet biztosítva Németországnak Kelet-Afrikában (Tanganyikában), Nyugat-Afrikában (Kamerunban és Togóban) és Dél-Afrikában (Délnyugat-Afrikában). Az európai imperializmus így számára kényelmes megoldást talált az egyesült Németország mint egységesített hatalom igényeinek kielégítésére anélkül, hogy veszélybe sodorta volna az oly kényes, Európán belüli egyensúlyt. A 19. század végére az afrikai kontinens 85%-a tartozott európai államok ellenőrzése alá.

Ázsiában egyedül Japán és Sziám (Thaiföld) voltak azok az országok, ahol nem érvényesült közvetlen európai vagy amerikai befolyás. Kína rendkívül jó példája a külföldi uralomnak. A 17. században trónra lépő Csing-dinasztia alatt Kína néhány száz év alatt fokozatosan elveszítette politikai, gazdasági és katonai erejét. A 19. században a britek kezdtek Kínával kereskedni: a teáért, selyemért, porcelánért általában csempészett ópiummal fizettek. 1842-ben az ún. ópiumháborúban Nagy-Britannia legyőzte Kínát, és egy sor előnytelen szerződés révén arra kényszerítette, hogy különböző politikai és területi jogait külföldieknek engedje át. Mind az európai államok, mind pedig Japán képes volt arra, hogy jelentős kínai területeket foglaljon el, ahol az egyes vidékeken mindegyikük kizárólagos kereskedelmi jogokra tartott igényt. A külföldi hatalmak tehát különálló „befolyási övezeteket" tartottak fenn Kínában. 1914-re Európa a világ négyötödét tartotta ellenőrzése alatt.

Az Egyesült Államok szintén imperialista hatalom volt. Azzal, hogy megnyerte az 1898-as spanyol–amerikai háborút, kiszorította a spanyolokat a Fülöp-szigetekről, Puerto Ricóból, Kubából és több kisebb szigetről, saját gyarmatokat szerzett.

A gazdasági hatalomért folyó harc a gyarmati területek felelőtlen mértékű kizsákmányolásához vezetett, különösen Afrikában és Ázsiában. Az öt nagy európai hatalom azonban nem keveredett jelentős közvetlen háborúba egymással. A század végére mindazonáltal ez a gazdasági versengés destabilizáló hatásúvá vált, azzal párhuzamosan, hogy az európai államok két egymással szemben álló szövetségbe tömörültek.

Az erőegyensúly

Hogyan sikerült a viszonylagos békének ezt az időszakát oly hosszú ideig irányítani és megőrizni? A válasz abban a fogalomban rejlik, amit **erőegyensúly**nak nevezünk. A 19. század folyamán ez az erőegyensúly azért jöhetett létre, mert az európai független államok nagyjából hasonló mértékű erővel rendelkeztek, és egyformán tartottak attól, hogy valamelyikük túlerőssé (**hegemón**) válhat. Éppen azért hoztak létre szövetségeket, hogy ezzel megakadályozzák más, poten-

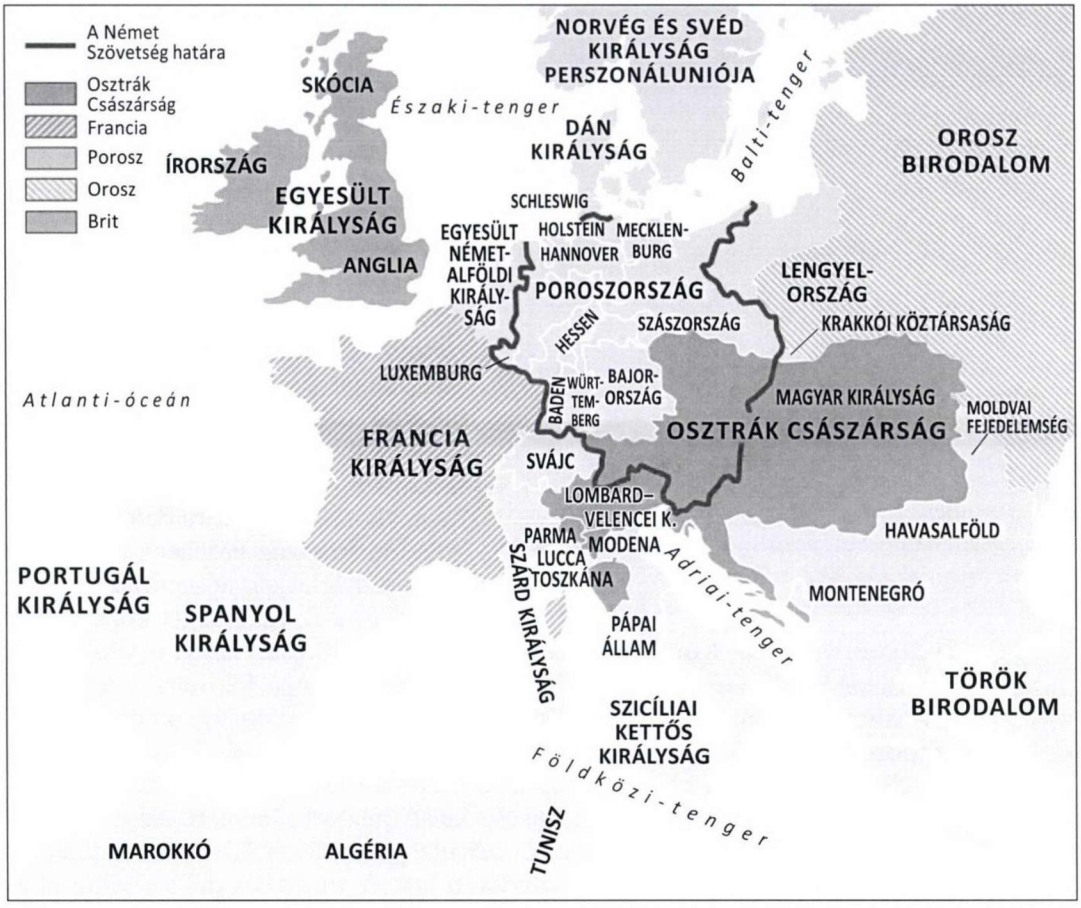

6. térkép. Európa 1815-ben

ciálisan erős csoportosulás létrejöttét – így teremtve meg az erőegyensúlyt. Az 1815 után aláírt szerződések szerepe nem csupán az alulról jövő forradalmak elnyomása volt, hanem az olyan hegemón állam létrejöttének megelőzése is, mint amilyen nem sokkal korábban Napóleon Franciaországa volt. Nagy-Britannia és Oroszország, legalábbis a század vége felé, szert tehetett volna domináns erőpozícióra, Nagy-Britannia elsősorban gazdasági erejének és tengeri hatalmának, Oroszország pedig viszonylagos földrajzi elszigeteltségének és óriási mennyiségű munkaerejének köszönhetően, de egyikük sem kívánt ilyen hegemón hatalmat gyakorolni, hiszen a *status quo* gyakorlatilag mindkét állam számára elfogadható volt.

Nagy-Britannia és Oroszország különböző szerepet játszott az európai erőegyensúlyban. Nagy-Britannia leggyakrabban a kiegyensúlyozó szerepét játszotta. Azzal, hogy a görögök oldalán beavatkozott a törökök ellen vívott függetlenségi háborúba az 1820-as évek végén, támogatta a belga tartományokat Hollandia elleni

FÓKUSZBAN

KULCSFOLYAMATOK A 19. SZÁZADI EURÓPÁBAN

- A forradalmakból két fogalom emelkedett ki: a felvilágosult abszolutizmus és a nacionalizmus.
- Az erőegyensúly által irányított rendszer viszonylagos békét jelent Európa számára. Az eliteket összeköti a félelem a tömegektől, a belpolitikai megfontolások pedig fontosabbak a külpolitikánál.
- Az európai terjeszkedés Ázsiában és Afrikában segíti az európai erőegyensúly fenntartását.
- Az erőegyensúly a szövetségi rendszerek megszilárdulásának következtében megbillen, ami aztán az első világháborúhoz vezet.

függetlenségi harcuk során 1830-ban, segítette Törökországot Oroszország ellen a krími háborúban (1854–1856), majd az 1877/1878-as orosz–török háború idején, sikerült más államok beavatkozásának elejét vennie, és az európai politika ezáltal egyensúlyban maradt. Oroszország a szövetségek építésének szerepét vállalta magára. Az 1815-ös Szent Szövetség egyben tartotta Oroszországot, a Habsburg Birodalmat és Poroszországot a forradalmi Franciaországgal szemben, Oroszország pedig Lengyelországgal szembeni szövetségesein keresztül kívánt közelebb kerülni Poroszországhoz. Oroszország érdekei a Dardanellák, e stratégiai jelentőségű, a Földközi-tenger és a Fekete-tenger közötti tengeri átjáró, valamint Konstantinápoly (a mai Isztambul) esetében egybeestek a brit érdekekkel. Ennek köszönhető, hogy ez a két, Európa földrajzi perifériáján fekvő állam kulcsfontosságú szerepet játszott az erőegyensúly működésének szempontjából.

A 19. század utolsó három évtizedében, Törökország 1877-es orosz megszállásával kezdődően az európai egyensúly kissé megtörni látszott. Az erőegyensúly gyengülésével párhuzamosan a szövetségi rendszerek megerősödtek, az Európán kívüli konfliktus egyre súlyosabb lett. A közép- és dél-amerikai államok 1830-ig sorra nyerték függetlenségi harcaikat Spanyolország és Portugália ellen, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia pedig próbálta elejét venni a Dél-Amerikában zajló további európai hatalmi versengésnek. Az európai gyarmatosító hatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, Belgium és Olaszország – ennek ellenére további hódító háborúkat vezettek Afrikába és Ázsiába, illetve ugyanitt vívtak háborúkat gyarmataik megtartása érdekében.

A kudarc: a szövetségi rendszerek megszilárdulása

A 19. század utolsó éveire az erőegyensúly meggyengült. Míg a szövetségek korábban változékonynak és rugalmasnak bizonyultak, a szövetségben részt vevők pedig gyakran cserélődtek, a szövetségek mostanra erősen megszilárdultak. Két tábor jött létre: a hármas szövetség (Németország, Osztrák–Magyar Monarchia, Olaszország) 1882-ben, valamint a kettős szövetség (Franciaország és Oroszország) 1893-ban. 1903-ban Nagy-Britannia kitört az egyensúly felett őrkö-

7. térkép. Európa 1878 körül

dő szerepéből, és egy tengeri szövetség keretében csatlakozott Japánhoz, hogy megelőzze az orosz–japán közeledést Kínában. Ez a szövetség jelentős fordulatot jelent: először fordult elő, hogy egy európai állam (Nagy-Britannia) egy ázsiaihoz (Japán) fordult azzal a szándékkal, hogy egy európai társát (Oroszország) gyengítse. 1904-ben pedig Nagy-Britannia csatlakozott Franciaországhoz az *Entente Cordiale* (antant) keretei közt.

Az európai erőegyensúly-rendszernek, valamint történeti értelemben a 19. századnak egyaránt az első világháború vetett véget. Mindkét oldal egymással versengő szövetségek harcába bonyolódott bele, és ezt a helyzetet a német pozíció még veszélyesebbé tette. Németország nem elégedett meg a Berlini Kongresszus által nyújtott megoldásokkal; további területekhez kívánt jutni. Ha ez európai területet jelentett volna, a földrész térképét ismét át kellett volna rajzolni. Mint „későn érkező" állam, Németország nem kapta meg azt a diplomáciai elismerést és státust, amelyet az ország vezetői kívántak. Ezért a Ferenc Ferdinánd trónörökös elleni 1914-ben, Szarajevóban elkövetett halálos merényletet követően Németország

8. térkép. Európa 1914-ben

egyértelműen bátorította a Monarchiát Szerbia lerohanására. Németország mindazonáltal nem kívánta legfőbb szövetségese, az Osztrák–Magyar Monarchia részekre szakadását.

Miután a végzetes lövés eldördült, az államok eleget tettek a szövetségek rendszerében előttük álló kötelezettségeiknek, háborúba süllyesztve ezzel az egész kontinenst. Szerbia támogatásával Oroszország, Franciaország és Nagy-Britannia valószínűtlen szövetsége is belebonyolódott a háborúba, Ausztria–Magyarország támogatásával pedig Németország is érintetté vált az összeütközésben. Úgy gondolták, a háború rövid és döntő jelentőségű lesz, de egyik sem bizonyult igaznak. 1914 és 1918 között több mint egy tucat ország katonái szenvedték el a lövészárkok állapotának tartós leromlását és a gáztámadásokat. Több mint 8,5 millió katona és 1,5 millió civil vesztette életét. Szimbolikus értelemben a 19. század lezárult: egy viszonylag békés évszázad zárult le egy egész rendszert átfogó konfliktussal.

A két világháború közötti évek és a második világháború

Az első világháború vége kulcsfontosságú változásokat hozott a nemzetközi kapcsolatokban. Először is három nagy birodalmat tett próbára, amelyek végül fel is bomlottak a háború alatt vagy után. Ezekkel az európai konzervatív társadalmi rend is jórészt sírba szállt, helyét pedig nacionalizmusok burjánzása foglalta el. Oroszország 1917-ben, a belső forradalom kitörésével kivált a háborúból. A cárt megfosztották trónjától, és helyét nem csupán egy új vezető (Lenin), de egy új ideológia is elfoglalta, amely a későbbiekben nagy hatással lesz a 20. századra. Az Osztrák–Magyar Monarchia szintén felbomlott, helyét Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, illetve egy-egy, Jugoszláviához és Romániához tartozó rész foglalta el. Az Oszmán Birodalom is átalakult. Miután a 19. században fokozatosan elvesztették hatalmukat, a törökök a hármas szövetséghez csatlakoztak, a vereség pedig az ő vereségüket is jelentette. Arábia fellázadt a török uralom ellen, Bagdadot és Jeruzsálemet pedig brit csapatok foglalták el. A birodalom utódállama egy összezsugorodott Törökország lett.

A birodalmak vége nacionalizmusok egész sorának adott életet. Valójában a háborút lezáró békeszerződés, Wilson elnök 14 pontjának egyike hangsúlyozta az önrendelkezés elvét, vagyis egyes nemzeti csoportok jogát saját maguk kormányzására. A különböző csoportok (osztrákok, magyarok) nacionalizmusát segítette a nyomtatás technikai fejlődése, hisz ezáltal olcsó és egyszerű volt a különböző európai nyelveken írt anyagokat megjelentetni, és a nemzeti lét és történelem különböző változatait elbeszélni. A valóságban számos újonnan létrejött entitás nem rendelkezett közös történelemmel, sem pedig összeegyeztethető politikai múlttal, és gazdaságilag sem voltak erősek.

Másodszor Németország az első világháborút egy még a korábbinál is elégedetlenebb hatalomként fejezte be. Ugyanis nem pusztán a harctéren szenvedett vereséget, amellyel területi igényei hiúsultak meg, de a versailles-i békeszerződés, amely formálisan is lezárta a háborút, németek egész nemzedékeit kötelezte a háború utáni újjáépítés költségeinek fizetésére – a háborúban okozott károkért fizetendő összeg nagyjából 32 milliárd dollárra rúgott. Az elégedetlenség teremtette meg azt a légkört, amely lehetővé tette Adolf Hitler színre lépését, aki mindazt a „rosszat" akarta jóvá tenni, amit a német népre erőltettek.

Harmadszor azt is meg kell említeni, hogy a versailles-i békeszerződés hatályba léptetése az alapvetően sikertelen **Népszövetség**nek volt köszönhető, amelyet kormányközi szervezetként azért hoztak létre, hogy közreműködésével minden további háborúnak elejét vegyék. Maga a szervezet azonban nem rendelkezett megfelelő politikai súllyal, elegendő törvényes eszközzel és legitimációval ahhoz, hogy e feladatát ellássa. A Népszövetség politikai befolyása nagyban gyengült azáltal, hogy az Egyesült Államok, amelynek elnöke tulajdonképpen a szervezet egyik legfontosabb alapítója volt, egyfajta elszigetelődő izolációs stratégiához tért vissza, és elutasította az együttműködést. Oroszország szintén nem csatlakozott, a legyőzött államok számára pedig egyszerűen nem engedélyezték a belépést a

9. térkép. Európa 1939-ben

Népszövetségbe. A szervezet törvényes hatalma így meglehetősen gyenge volt, a béke fenntartására használt eszközei pedig nem bizonyultak elég hatásosnak.

Negyedszer, az első világháború utáni világrend vízióját világosan megrajzolták, ám a kezdetektől kudarcra volt ítélve. E víziót Wilson 14 pontja részletezte. Wilson a nyílt diplomácia szükségességét hangoztatta, „nyílt békemegállapodásokat, amelyekhez szintén nyílt tárgyalások vezetnek, és amelyek után ne legyenek többé semmiféle titkos megállapodások, és a diplomácia nyíltan, mindenki számára látható módon haladjon előre."[9] A harmadik pont a gazdasági liberalizmus új megerősítése volt, a békét közösen óhajtó nemzetek közötti gazdasági korlátok eltávolítása. A „nemzetek általános szövetségét" jelölték ki arra, hogy biztosítsa: soha többet ne törjön ki háború. Ez a vízió azonban nem válhatott valóra. E. H. Carr szavaival élve: „az 1919–1939 közé eső húsz év sajátos

[9] Idézi A. C. Walworth: *Woodrow Wilson*. Baltimore, Penguin, 1969, 148.

vonása az volt, hogy az első évtized látomásszerű reményeiből hirtelen alázuhant a második évtized elkeseredett kétségbeesésébe, egy utópiából, amely kevéssé számolt a valósággal, egy olyan valóságba, melyből ezen utópia minden elemét kérlelhetetlenül száműzték."[10] A liberalizmust és utópisztikus, valamint idealisztikus elemeit felváltotta a realizmus mint a nemzetközi kapcsolatokat domináló olyan elmélet, amely alapjaiban tért el a liberalizmustól. A liberalizmust és realizmust egyaránt a 3. fejezetben fogjuk tárgyalni.

FÓKUSZBAN

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ÉVEK KULCSFOLYAMATAI

- Három birodalom omlik össze: Oroszországban forradalom tör ki, az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolódik, az Oszmán Birodalmat pedig a külső háborúk és a belső zűrzavar teszik működésképtelenné. Mindez a nacionalizmus újjáéledéséhez vezet.
- A német elégedetlenség az első világháború utáni rendezés nyomán a fasizmus kialakulásához vezet. A németek szövetségesre találnak Olaszországban és Japánban.
- A gyenge Népszövetség képtelen válaszolni a japán, az olasz és a német agresszióra, valamint a világméretű gazdasági nyugtalanságra.

Mindemellett a világ, melyben a realisták felbukkantak, eléggé viharos volt: összeomló világgazdaság; kirobbanó német gazdaság; és vészesen zuhanó amerikai részvénypiac. 1937-ben Japán megszállja Mandzsúriát és Kína többi részét; 1935-ben Olaszország lerohanja Etiópiát; a fasizmus, liberalizmus és kommunizmus összecsapnak. Ezek voltak a két világháború közti időszak tünetei.

A legnagyobb kihívásnak azonban Németország bizonyult. Az ország Hitler vezetése alatt újrafegyverkezési programba kezdett, támogatta a fasisztákat a spanyol polgárháborúban, és sikeresen egyesített újra német etnikumokat egy nagy kiterjedésű területen. Németország készen állt rá, hogy kijavítsa a versailles-i béke által az országra erőltetett „rosszat". Különböző okokból kifolyólag mind Franciaország, mind Nagy-Britannia elfogadta Németország ilyen jellegű újraéledését. Anglia 1938-ban nem tiltakozott az ellen, hogy Németország annektálja Csehszlovákiát, abban a reményben, hogy ezzel megelőzhető egy újabb általános háború. Mindez azonban hiú ábrándnak bizonyult. A német fasizmus páratlan sikerrel állította a tömegeket az állam mellé. Emellett azt hangoztatta, hogy a konfliktus és a háború tulajdonképpen nemes tevékenység, amelyből az alapvetően felsőbbrendű civilizációk megszületnek. Jelentős mértékben épített arra a hitre, hogy bizonyos faji csoportok magasabb, mások pedig alacsonyabb rendűek, így mozgósította a kiábrándultakat és a gazdaságilag nem túl erős csoportokat saját ügye érdekében.

A fasizmus – német, olasz és japán változatainak – ereje vezetett a kommunista Szovjetunió és a liberális Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és mások kelletlen (és szentségtelen) szövetségéhez. E szövetség legfőbb szán-

[10] Edward Hallett Carr: *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations*. New York, Harper Torchbooks, 1939, rep. 1964, 224.

déka a tengelyhatalmak megfékezése volt, szükség esetén akár erőszakkal is. Ezért a második világháború kitörésekor a tengelyhatalmak ellen harcoló felek, ideológiai különbségeiket félretéve, összhangban cselekedtek.

A szövetségesek sikeresen fejezték be a háborút. A háború végére a Harmadik Birodalom és Japán romokban hevert, előbbi a hagyományos hadviselés, utóbbi pedig a modern atomháború kezdetének eredményeként. A második világháború az erőviszonyok jelentős átrendeződéséhez vezetett (a győztes Egyesült Államok immár a szintén győztes Szovjetunióval állt szemben), és politikai határokat változtatott meg (a Szovjetunió bekebelezte a balti államokat és Finnország, Lengyelország, Csehszlovákia és Románia egy részét; Németországot és Koreát kettéosztották; Japánt kiszorították Ázsia nagy részéből). Ugyanakkor e változások mindegyike hozzájárult egy új nemzetközi konfliktus, a hidegháború kialakulásához.

A hidegháború

A „forró" második világháború vezetői, Winston Churchill angol miniszterelnök, Franklin Roosevelt amerikai elnök, valamint a Szovjetunió első embere, Joszif Sztálin már a háború alatt előre terveztek a háború utáni rendet illetően. Az 1941. augusztus 14-én aláírt Atlanti Charta a gazdasági együttműködést hangoztatta, és a felek egy állandó biztonsági rendszer létrehozására készültek. Ezek a tervek 1943/44-re szilárdultak meg, és végül az ENSZ létrehozásával nyertek határozottabb formát. A második világháború egyéb következményei ugyanakkor megalapozták a **hidegháborút**.

A hidegháború gyökerei

A második világháború legfontosabb következménye a két **szuperhatalom** – az Egyesült Államok és a Szovjetunió – megszületése, amelyek egyúttal a nemzetközi rendszer elsődleges szereplőivé váltak, és a nemzetközi politika Európa-központúságának ebből következő hanyatlása volt. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt kelletlen hatalom volt. Egyiküket sem égette a vágy, hogy háborúzzon: mindkét állam csak a saját területét ért közvetlen támadás után lépett be a háborúba. A háború végére azonban mindkettő katonai szuperhatalommá vált.

A háború második következménye e két szuperhatalom nemzeti érdekei és ideológiája közötti összeférhetetlenség felismerése volt. E különbségek szinte azonnal megmutatkoztak a geopolitikai érdekek mentén. A Szovjetunió, miután területét – a második világháború során – többször érte támadás nyugati irányból, arra használta újdonsült hatalmát, hogy a kelet-európai ütközőállamokon – Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária – keresztül szilárdítsa meg érdekszféráját. A szovjet vezetők úgy gondolták, hogy a szovjet érdekek számára létfontosságú, hogy baráti szomszédokról gondoskodjanak

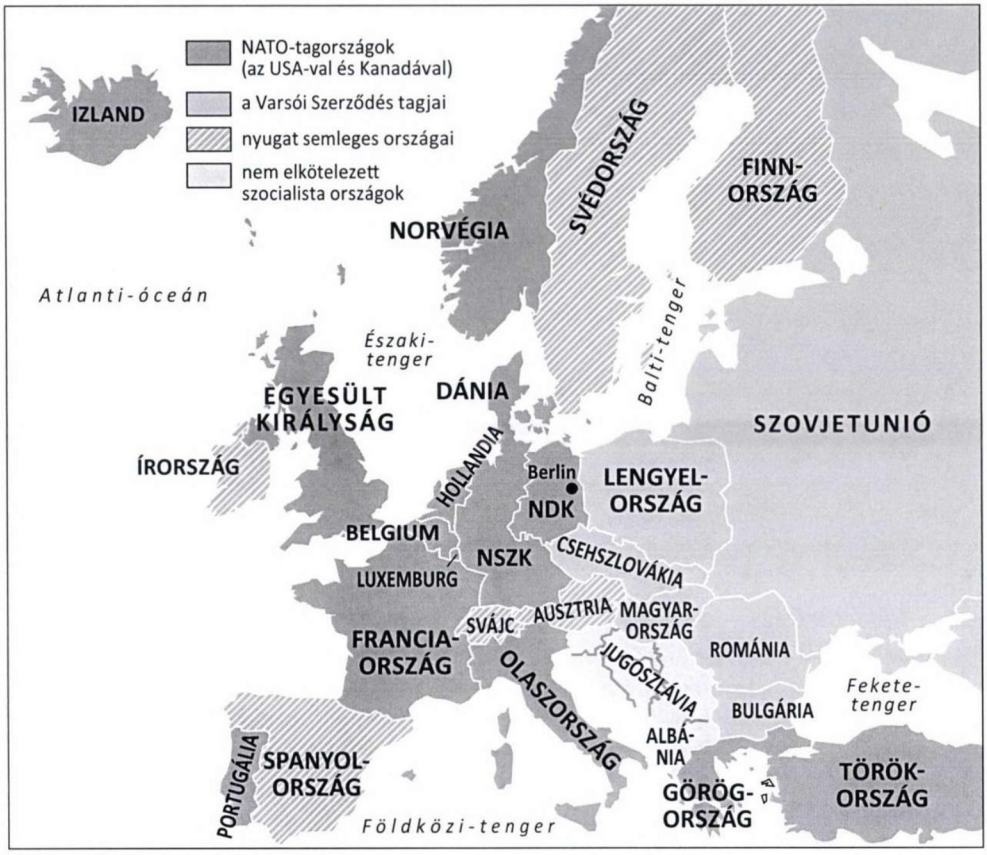

10. térkép. Európa a hidegháború idején

a nyugati határokon. Ami az Egyesült Államokat illeti, az ország politikusai már 1947-ben azzal érveltek, hogy az amerikai érdekek elsősorban a Szovjetunió feltartóztatását kívánják. A diplomata és történész George Kennan a *Foreign Affairs* című folyóiratban publikált híres „X"-cikkében úgy érvel, hogy mivel a Szovjetunió mindig katonai fenyegetettségben fogja magát érezni, agresszív külpolitikát fog folytatni. A Szovjetunió feltartóztatása tehát, mint írja, az Egyesült Államok külpolitikájának sarokköve kell, hogy legyen.[11]

Az Egyesült Államok az 1947-es Truman-doktrínán keresztül hozta mozgásba a **feltartóztatás elvét**. A Görögországnak a kommunisták ellen nyújtott anyagi támogatás mellett érvelve Truman elnök így nyilatkozott: „Úgy gondolom, hogy azon szabad népek támogatása, akiket egy felfegyverzett kisebbség, vagy külső nyomás általi leigázás veszélye fenyeget, az Egyesült Államok egyik legfőbb politikai célja kell hogy legyen. Úgy gondolom, hogy támogatnunk kell

[11] George F. Kennan [„X"]: The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs*. 1947. július, 566–582.

FÓKUSZBAN

A HIDEGHÁBORÚ IDŐSZAKÁNAK KULCSFOLYAMATAI

- Két szuperhatalom jön létre, az Egyesült Államok és a Szovjetunió. Megosztják őket a nemzeti érdekek, ideológiák és a kölcsönös félreértések. E megosztottság különböző földrajzi övezetekre is átvetül.
- Válságok sorozata alakul ki – ilyen a berlini blokád (1948/1949), a koreai háború (1950–1953), a kubai rakétaválság (1962), a vietnami háború (1965–1973), valamint Afganisztán szovjet inváziója (1979).
- A kölcsönös elrettentés stratégiája hosszú békeidőszakot eredményez.

a szabad népeket abban, hogy sorsukat saját maguk irányítsák, saját akaratuk szerint."[12] Rögtön ezt követően azonban az Egyesült Államok visszalépett a feltartóztatás elvétől, és fegyveres erőinek drámai csökkentésébe kezdett abban a reményben, hogy sikerül visszatérnie egy valamivel békésebb világhoz. Amikor azonban 1948-ban a Szovjetunió blokád alá helyezte Berlin, a potsdami konferencia által 1945-ben zónákra osztott német főváros nyugati közlekedési útvonalait, az Egyesült Államok felismerte, hogy saját érdekei ennél többet kívánnak. E felismerésnek köszönhetően tehát a feltartóztatás – az Egyesült Államok geostratégiai érdekeire alapozva – az amerikai külpolitika alapvető elve maradt a hidegháború során.

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió viszonyát jelentős ideológiai különbségek is jellemezték. E különbségek a társadalom és a nemzetközi rend két egymással szemben álló felfogásán alapultak. Az Egyesült Államok által képviselt demokratikus liberalizmus egy olyan társadalmi berendezkedésre épült, amely elfogadta az egyén értékét és hasznát; egy olyan politikai rendszerre, amelynek alapja az egyének részvétele a választási folyamatokban; valamint egy olyan gazdasági rendszerre (**kapitalizmus**), amely lehetőséget biztosított az egyének számára, hogy olyan tevékenységet végezzenek, amely gazdaságilag ésszerű, mindezt kismértékű vagy teljesen hiányzó állami beavatkozás mellett. Nemzetközi szinten mindez értelemszerűen más demokratikus liberális rendszerek, kapitalista intézmények és folyamatok, köztük a legtöbbet vitatott szabadkereskedelem támogatását is jelentette.

A szovjet kommunista ideológia szintén érintette az elképzeléseket az országról és annak nemzetközi rendszerben elfoglalt helyéről, valamint az állami gyakorlatot. A szovjet állam ideológiája a marxizmus volt, amely szerint a kapitalizmusban egyetlen osztály, a burzsoázia ellenőrzi és gyakorolja a tulajdonjogot a termelési eszközök felett, és intézményeit, valamint hatalmát annak megtartásához használja fel. A marxizmus szerint a forradalom jelenti az egyedüli megoldást az osztályuralom problémájára, amelynek során a kizsákmányolt proletariátus átveszi az ellenőrzést a burzsoáziától, és az államot használja fel ahhoz, hogy a termelési eszközöket magához ragadja. Ily módon a kapitaliz-

[12] Idézi Charles W. Kegley, Jr.–Eugene R. Wittkopf: *World Politics: Trend and Transformation.* 5. kiadás. New York, St. Martins's, 1995, 94.

must felváltja a **szocializmus**. A Szovjetunió vezetői önmagukat lényegében egy átmeneti korszakban látták – a kapitalizmus bukása után és a szocializmus győzelme előtt. Ennek az ideológiának számos lényeges nemzetközi vonatkozású eleme is volt: a kapitalizmus, imperialista módra, megpróbál majd terjeszkedni annak érdekében, hogy még több tőkét halmozzon fel, nagyobb piacokat hozzon létre, és még nagyobb ellenőrzést gyakoroljon a nyersanyagok felett. A szovjet vezetők ezért egyre inkább egy ellenséges kapitalista tábor által bekerítve érezték magukat, és úgy érveltek, hogy a Szovjetuniónak „nem gyengítenie, hanem minden értelemben erősítenie kell államát, az állami szerveket, a hírszerzési szolgálatot, a hadsereget, ha nem akar felmorzsolódni a kapitalista környezetben".[13] Nemzetközi szinten úgy gondolták, legfőbb feladatuk azon mozgalmak támogatása, amelyek célja egyszerre a kapitalizmus megsemmisítése és egy új társadalmi rend eljövetelének hangoztatása.

A két szuperhatalom közötti különbséget a kölcsönös félreértések egyaránt súlyosbították. Kennan néhány komolyabb esetet idéz fel ezek közül, mindkét szuperhatalom részéről:

> „A Marshall-tervet, a nyugatnémet kormány felállítására tett előkészületeket, valamint a NATO megalapítására tett első kísérleteket Moszkvában azon kampány kezdeteként értékelték, amelynek célja a Szovjetunió megfosztása a Németország feletti győzelem gyümölcseitől. A csehszlovákiai szovjet intézkedések [1948], valamint az erősödő berlini blokád lényegében defenzív lépések [...] és a Nyugatnak adott válaszok voltak, amelyek szintén félreértés tárgyai lettek Nyugaton. Nem sokkal ezután tört ki a koreai háború, ahol a Szovjetunió a csatlós katonai erőket civil harcokban, saját érdekében próbálta meg felhasználni. Ez lényegében azon amerikai döntésre adott válasz volt, hogy Japánban állandó katonai jelenlétet hoznak létre, de Washingtonban úgy értelmezték, mint a világ meghódítására irányuló utolsó, mindent eldöntő szovjet támadás kezdetét. Ezalatt pedig az aktív amerikai katonai választ, melyet ez a mozzanat váltott ki, úgy értelmezték Moszkvában, [...] mint fenyegetést a mandzsúriai és kelet-szibériai pozíciókra."[14]

Ugyan nem ezek és az ezekhez hasonló félreértések okozták a hidegháborút, de kétségkívül táplálták a feszültségeket.

A második világháború harmadik fontos következménye a gyarmati rendszer felbomlásának megindulása volt, egy olyan folyamaté, amelyet kevesek jósoltak meg előre. Németország és Japán veresége saját gyarmati rendszerük azonnali összeomlásához vezetett. A többi gyarmatosító – az ENSZ Alapokmányának nemzeti önrendelkezésre vonatkozó záradéka által ösztönözve, felismerve meggyengült gazdasági-politikai helyzetük valóságát, valamint szembekerülve az őslakosság függetlenségi törekvéseivel – függetlenséget adott egykori gyarmatainak; Nagy-Britannia volt az első az Indiának 1947-ben megadott függet-

[13] Joszif V. Sztálin: Ответ товарищам (Válasz a bajtársaknak). *Pravda*. 1950. augusztus 2.

[14] George F. Kennan: The United States and the Soviet Union, 1917–1976. *Foreign Affairs*. (1976. július), 683–684.

lenséggel. Indokínában az 1950-es évek elején Franciaország vereségére volt szükség ahhoz, hogy a dekolonizáció folyamata a világ e részén is meginduljon. Az afrikai államok szintén 1957 és 1963 között váltak függetlenné. A dekolonizáció hosszabb ideig tartott, de viszonylag békés átmenetről volt szó. Az európaiak, amerikai szövetségesükkel együtt, sokkal inkább a kommunizmus elleni harcban voltak érdekeltek, semmint a gyarmati területeik feletti ellenőrzés megtartásában.

A negyedik következmény tulajdonképpen az a felismerés volt, hogy a két új szuperhatalom közötti ellentétek közvetett formában, külső helyszíneken fognak megnyilvánulni, nem pedig a két főszereplő közvetlen konfrontációjában. A háború utáni dekolonizáció következményeként számos új állam jött létre, a szuperhatalmak pedig azonnal befolyásért kezdtek versengeni az új államokban, hogy hagyományos befolyási övezeteiken túl is ki tudják terjeszteni hatalmukat. A hidegháború így azt eredményezte, hogy a konfliktus globális lett, és minden kontinensre kiterjedt. A nemzetközi kapcsolatok immár teljes egészében globális léptékűvé váltak.

A világ egyéb részein nem pusztán reagáltak a hidegháborúra. Új ideológiákat fejlesztettek ki, vagy éppen átdolgozták az európai diskurzust úgy, ahogyan az saját tapasztalataiknak megfelelt. Sehol nem volt ez annyira jellemző, mint Ázsiában. Mind a vietnami Ho Shi Minh, mind pedig a kínai Csou En-laj egy ideig Európában élt, ahol beléptek a kommunista pártba. Hazatérésükkel importálták a kommunista ideológiát úgy, hogy azt saját nemzetük körülményeihez igazították. Kínában például a kommunista forradalom kezdete megelőzte a második világháborút. Hogy vidéken létrehozzák a földművelő parasztság forradalmát, Csou En-laj és elvtársa, Mao Ce-tung kitartott azon elvei mellett, hogy Kína lényegében egy félfeudális társadalom, ahol a proletariátust tulajdonképpen a vidéki parasztság jelenti. A Kínai Kommunista Párt e csoport élgárdája, a Néphadsereg pedig gerillaakcióik eszköze lett. Mao forradalma sikeres volt: a kommunisták megszerezték a hatalmat Kína felett, és 1949-ben kikiáltották a Kínai Népköztársaságot.

A második világháború utáni politika globalizációja tehát a hatalmi versengés új szereplőinek felbukkanásához vezetett. Bár az Egyesült Államok és a Szovjetunió megőrizte hatalmi pozícióját, új, alternatívát jelentő ideológiák gyakoroltak erőteljes vonzerőt afrikai, ázsiai és latin-amerikai független és fejlődő államok népei felé. Később, az 1970-es években ezek az országok új gazdasági ideológiát fejlesztettek ki, amit az új nemzetközi gazdasági rend *(New International Economic Order)* foglalt össze.

2.1. táblázat. *A hidegháború fontosabb eseményei*

Év	Esemény
1945–1948	A Szovjetunió kommunista rendszerek sorát hozza létre Kelet-Európában.
1947	A Truman-doktrína bejelentése: az Egyesült Államok a Marshall-terv segítségével tervezi Európa újjáépítését.
1948	Jugoszlávia Tito vezetésével kilép a szovjet blokkból.
1948–1949	A szovjetek blokád alá helyezik Berlint; az Egyesült Államok és szövetségeseik légihidat létesítenek.
1949	Szovjet atombomba-kísérletek vetnek véget az Egyesült Államok nukleáris monopolhelyzetének; a kínai kommunisták Mao vezetésével megnyerik a polgárháborút, és létrehozzák a Kínai Népköztársaságot; az Egyesült Államok és szövetségesei létrehozzák a NATO-t.
1950–1953	A koreai háború.
1953	Sztálin halála belső utódlási válsághoz vezet a Szovjetunióban.
1956	Szovjet beavatkozás Magyarországon; Nasszer egyiptomi vezető államosítja a Szuezi-csatornát, ami összeütközéshez vezet Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Izraellel.
1957	A Szovjetunió fellövi a Szputnyikot, ezzel szimbolizálva a szuperhatalmak közti tudományos versengést.
1960–1963	A kongói válság, ENSZ-kísérletek a hatalmi vákuum betöltésére.
1960	Az Egyesült Államok U–2 típusú felderítő repülőgépét szovjet területek felett találat éri, ami a párizsi csúcstalálkozó felbomlásához vezet.
1961	Kuba inváziója a Disznó-öbölben, amelyet az Egyesült Államok finanszírozott, megbukik; megépül a berlini fal.
1962	Az Egyesült Államok és a Szovjetunió a nukleáris háború szélére sodródik, miután fény derül rá, hogy a Szovjetunió rakétákat telepített Kubába; mindez a szuperhatalmak kapcsolatának megromlásával jár együtt.
1965	Megkezdődik az Egyesült Államok széles körű beavatkozása Vietnamban.
1967	Izrael legyőzi Egyiptomot, Szíriát és Jordániát a hatnapos háborúban; a glassborói csúcstalálkozó már az enyhülést jelzi, csökkentve a nagyhatalmak közti feszültséget.
1968	A Szovjetunió elejét veszi a cseh liberalizációs törekvéseknek; a nemzetközi atomsorompó-egyezmény aláírása.
1972	Nixon látogatása a Szovjetunióban és Kínában; az Egyesült Államok és a Szovjetunió aláírja a SALT I fegyverkezést korlátozó szerződést.
1973	Az Egyesült Államok vietnami katonai jelenléte hivatalosan is véget ér; az arab–izraeli konfliktus energiaválsághoz vezet.
1975	„Kihelyezett" és gyarmati felszabadító háborúk folynak Angolában, Mozambikban, Etiópiában és Szomáliában.
1979	Az iráni sahot, az Egyesült Államok szövetségesét iszlám erők eltávolítják a hatalomból; az Egyesült Államok és a Szovjetunió aláírja a SALT II megállapodást; a Szovjetunió bevonul Afganisztánba; az amerikai szenátus nem ratifikálja a SALT II-t.
1981–1989	A Reagan-doktrína értelmében az Egyesült Államok az „antikommunista" erőket támogatja Afganisztánban és Nicaraguában.
1983	Az Egyesült Államok bevonul Grenadába.
1985	Gorbacsov politikai és gazdasági reformokat kezdeményez a Szovjetunióban.
1989	Békés forradalmak döntik meg a kommunista rendszereket Kelet-Európában; leomlik a berlini fal.
1990	Németország újraegyesítése.
1991	Gorbacsov lemondása; a Szovjetunió összeomlása.
1992–1993	Ororszország és a volt szovjet tagköztársaságok független államokká válnak.

A hidegháború mint konfrontációk sorozata

Maga a hidegháború (1945–1989) úgy is felfogható, mint negyvenöt évnyi mindenre kiterjedő feszültség és versengés a szuperhatalmak között, amely azonban nélkülözte a közvetlen katonai konfliktusokat. A nukleáris fegyverzet megjelenése kétpólusú patthelyzetet eredményezett, amelyben mindkét fél elővigyázatosan viselkedett, mindössze egyszer kerülvén a közvetlen háború küszöbére. Mindkét állam meghátrált az egyes összecsapásoktól, vagy azért, mert nemzeti érdekei nem voltak elég erősek, hogy megkockáztassanak egy nukleáris konfliktust, vagy mert ideológiai eltökéltsége megremegett a katonai valóság árnyékában.

A hidegháború másfelől olyan események együttese is volt, amelyek közvetve vagy közvetlenül szembeállították egymással a két szuperhatalmat. Ezen események némelyike kis híján háború volt, mások pedig ún. helyettesek *(proxy)* (Észak-Korea és Dél-Korea, Észak-Vietnam és Dél-Vietnam, valamint Etiópia és Szomália) között zajló összetűzések, amelyeket minden valószínűség szerint sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió nem kívánt oly mértékben elmélyíteni, amilyen mértékben végül mindegyik esetben bekövetkezett. Megint más konfliktusok szavakban merültek ki, ezek általában szerződésekkel vagy megállapodásokkal végződtek. Ezen összeütközések némelyike csak az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót érintette, de az esetek többségében szövetségeseikre is kiterjedt. A hidegháború így nem csupán szuperhatalmi konfliktusokat, hanem a két külön blokkhoz tartozó államok (egyrészt az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és számos nyugat-európai állam NATO-beli **(North Atlantic Treaty Organization)** szövetséges félként, másrészt a Szovjetunió és a **Varsói Szerződés** tagállamai Kelet-Európában) konfliktusát is jelenti. A hidegháború menete során e szövetségek néha lazultak, és egyes államok esetenként a domináns hatalomtól eltérő pozíciót vettek fel. A korszak nagy részében azonban a blokkpolitika hatásosnak bizonyult. A *2.1. táblázat* a hidegháború fő eseményeit mutatja be.

A szuperhatalmak közti közvetlen konfrontációk egyike Németországban következett be. Németországot a második világháború végén szinte azonnal megszállási övezetekre osztották. Az Egyesült Államok, Franciaország és Nagy-Britannia irányították az ország nyugati részét, a Szovjetunió pedig a keletit. A főváros, Berlin ugyanígy zónákra oszlott, csakhogy az a szovjet megszállási területen belül feküdt. 1949-ben a Szovjetunió blokád alá vonta a városhoz vezető utakat, arra kényszerítve az Egyesült Államokat és Nagy-Britanniát, hogy tizenhárom hónapig légi összeköttetéssel biztosítsa az ellátást. 1949-ben létrejött a két külön állam, Nyugat- és Kelet-Németország. 1961-ben Kelet-Németország felhúzta a berlini falat a város nyugati zónája körül, hogy visszatartsa a zűrzavaros államot elhagyni kívánó keletnémetek áradatát. Válaszával John F. Kennedy – „Ich bin ein Berliner" („Berlini vagyok") – minden árat vállalva elkötelezte az Egyesült Államokat Berlin mellett. Nem meglepő módon éppen e fal leomlása szimbolizálta a hidegháború végét 1989-ben.

Ázsiában Korea vált a hidegháború szimbólumává. Ez az állam szintén megosztott volt, földrajzi (Észak és Dél) és ideológiai (kommunista és nem kommunista) értelemben egyaránt. Az első ázsiai konfliktus 1950-ben következett be, amikor kommunista észak-koreai csapatok, a védelmi pozícióját ezzel erősíteni remélő szovjet hadsereg ösztönzésére, bevonultak a gyengébb Dél-Koreába. A szovjetek közvetlenül nem bocsátkoztak harcba, az Egyesült Államok (az ENSZ égisze alatt) és a kínaiak (a Szovjetunió érdekében) azonban igen. Az észak-koreai offenzívát lényegében visszaverték, a két fél pedig háromévnyi patthelyzetben találta magát. A háború végül 1953-ban ért véget, de csakúgy, mint a berlini válság esetében, az eseményt sok évig elhúzódó diplomáciai csatározások követtek, többek közt az amerikai csapatok jelenlétéről Dél-Koreában, az Észak és Dél között húzódó demilitarizált zóna használatáról, valamint Észak-Korea nukleáris kísérleteiről (annak érdekében, hogy nukleáris hatalommá váljon, amely vita a hidegháború után is folytatódott, s a konfliktusok forrását jelenti ma is).

Az 1962-es kubai rakétaválság nagy horderejű, közvetlen összetűzés volt a szuperhatalmak között, a világ egy újabb részén. Az Egyesült Államok úgy tekintett a szovjet rakéták Kubába telepítésére, mint saját területét ért közvetlen fenyegetésre: soha egy ütőképes ellenség fegyvere ilyen közel nem került még az amerikai partokhoz. Az, ahogyan végül a válság megoldódott, minden kétséget kizáróan jelezte, hogy egyik oldal sem kereste a közvetlen összetűzést. Az Egyesült Államok blokád alá vette Kubát, hogy megakadályozza a szovjet rakéták további szállítását. Fontos, hogy elvetette a határozottabb katonai beavatkozás – szárazföldi invázió vagy légi csapás – lehetőségét, annak ellenére, hogy ezeket a műveleteket sosem tartották teljesen kizártnak. Színfalak mögötti, nem hivatalos washingtoni kapcsolatok, illetve a Kennedy elnök és Nyikita Hruscsov közti közvetlen kommunikáció segítségével a válság végül megoldódott, a háborút sikerült elkerülni (l. Globális perspektívák, 58. oldal).

Vietnam már egészen más jellegű kihívást jelentett. A hidegháború itt nem csupán drámai válság formájában mutatkozott, hanem egy sokáig elhúzódó polgárháborúében, amelyben a kommunista Észak-Vietnam, valamint kínai és szovjet szövetségesei álltak szemben a „szabad világgal", azaz Dél-Vietnammal, amelyet Franciaország és az Egyesült Államok, illetve a Fülöp-szigetek, Dél-Korea és Thaiföld is támogatott. Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején számos amerikai döntéshozó számára a feltartóztatás doktrínájának újabb kihívását jelentette a vietnami háború: szerintük a kommunista befolyást meg kell állítani, mielőtt az a leomló dominókhoz hasonlóan egész Délkelet-Ázsiában és azon túl is elterjed (innen a **dominóelv** kifejezés). Az Egyesült Államok ezért támogatta a dél-vietnami diktátorok, Ngo Dinh Diem és Nguyen Van Thieu rendszerét a Ho Si Minh vezette északi rivális kommunista rezsim ellen, amelyet a Kínai Népköztársaság és a Szovjetunió biztosított. Ám ahogy a dél-vietnami vezetés magára hagyva inogni kezdett, az Egyesült Államok egyre nagyobb mértékben fokozta a katonai támogatást, növelve az amerikai szárazföldi csapatok számát, és kiterjesztve a légi háborút Észak felé.

GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁK

A HIDEGHÁBORÚ – KUBAI SZEMMEL

Kuba, akárcsak Berlin, a hidegháború alatt az egyik geopolitikai gyújtópontnak számított. Az amerikai politikusok Kuba forradalmi kommunista pártjában egyértelmű fenyegetést láttak, és amikor a Szovjetunió rakétákat telepített kubai területekre, az Egyesült Államok kormánya úgy látta, hogy a nemzeti túlélés került közvetlen veszélybe. Kubai nézőpontból mindazonáltal az Egyesült Államok ellenséges szomszéd, a Szovjetunió pedig szövetséges volt, akire Kubának szüksége volt.

1959-ben gerillaharcosok egy csoportja Fidel Castro vezetésével megszerezte a Kuba feletti hatalmat. Az új rendszer szinte azonnal kisajátította az országban található amerikai tulajdont, és államosította az amerikai kézben lévő olajfinomítókat. Megtorlásul az Egyesült Államok kereskedelmi embargót vezetett be, és terjedt a szóbeszéd, hogy a CIA kubai menekülteket képez ki egy Kuba elleni akcióra. Az 1961-es, Disznó-öbölben bekövetkezett események, amelyeket a Kubából elűzöttek indítottak el, hogy eltávolítsák Castrót a hatalomból, végül igazolták Castro gyanúját. A művelet nem járt sikerrel: 90 száműzöttet meggyilkoltak, és nagyjából 1200-an fogságba estek. Az amerikai kormány szerepére akkor derült fény, amikor később kifizette a foglyokért követelt váltságdíjat.

A konfliktus során az Egyesült Államokkal szemben Castro szövetségesre talált a Szovjetunióban. 1960-ban a két ország felvette a hivatalos diplomáciai kapcsolatot. A Disznó-öbölben történt incidens segített megszilárdítani ezt a kapcsolatot, amikor is Hruscsov Kuba védelmében emelt szót, és arra figyelmeztetett, hogy a további amerikai beavatkozás nemzetközi méretű konfliktushoz vezethet. Castro azon kijelentése 1961-ben, hogy forradalma szocialista forradalom volt, és hogy ő maga mindig is marxista volt, tovább erősítette a Szovjetunió és Kuba közötti kapcsolatot.

Amikor a Szovjetunió ballisztikus rakéták telepítését javasolta kubai földre 1962-ben, Castro egyetértését fejezte ki, és örömmel vett részt szövetségese oldalán az Egyesült Államok elleni harcban. Kuba elrettentésként tekintett a rakéták telepítésére az Egyesült Államok esetleges inváziójával szemben, míg a szovjetek így kívánták ellensúlyozni lemaradásukat a rakétaprogramban. Mindazonáltal Kuba „tartozott" is a Szovjetuniónak, mivel a szovjetek fegyverrel és gazdasági segélyekkel is támogatták Castrót, a szovjet kereskedelem pedig segített felszínen tartani a kubai gazdaságot. A Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti konfliktus a kubai rakéták kapcsán a hidegháború egyik szimbólumává vált.

Miután a szovjetek kénytelenek voltak leszerelni a rakétákat, Kuba felismerte: a legjobb védekezés a támadás, és nekilátott, hogy ideológiai és politikai segítséget juttasson a fejlődő országoknak. A rendszer külpolitikája egyre inkább a forradalom eszméjének terjesztése felé fordult más fejlődő országokba. Castro régi kollégája, Ernesto „Che" Guevara az 1960-as évek nagy részét azzal töltötte, hogy forradalmakat próbált kirobbantani Dél-Amerikában. Az 1970-es években Kuba 36 000 katonát küldött Angolába, és 16 ezres hadsereget Etiópiába. Míg a szovjet érdekek nem voltak annyira erősek az előbbi esetben, Etiópia Kuba általi támogatása világosan mutatja a szovjet és kubai szándékok összekapcsolódását. A kubai és szovjet erők kiterjesztése Etiópián mint harmadik, proxy-államon keresztül közös ellenségük, az Egyesült Államok meggyengülését is eredményezte, részben mert a Nyugat számára így nehezebbé vált a legfontosabb tengeri utak ellenőrzése.

Kritikai elemzéshez

1. Tekinthető-e Kuba helyettesnek a hidegháború folyamán a Szovjetunió és az Egyesült Államok között?
2. Melyek voltak Kuba saját nemzeti érdekei a hidegháború során?

Az első években az Egyesült Államok biztos volt a győzelemben; végül is egy szuperhatalom saját teljes nehézfegyverzetével és megfelelő szakértelmével egészen biztosan le tud győzni egy gyengén képzett gerillahaderőt. Az amerikai vezetőknek azonban hamar csalódniuk kellett, ahogy rohamosan nőttek a katonai veszteségek, párhuzamosan az amerikai közvélemény kiábrándultságával. Vajon az Egyesült Államoknak minden katonai képességét használnia kellene, hogy megakadályozza Dél-Vietnam „bukását", hogy elejét vegye a dominóelv érvényesülésének? Addig kell-e harcolnia az Egyesült Államoknak, amíg nem biztos a kapitalizmus és liberalizmus győzelme? Esetleg ki kellene vonnia magát a népszerűtlen helyzetből? Kapitulálnia kellene a kommunizmus ideológiai ereje előtt? Ezek az ideológiai és geostratégiai kérdések határozták meg a hidegháború éveinek középső szakaszát a vietnami háború 1950-es évek végi kibontakozásától egészen az amerikai katonák 1975-ös távozásáig Saigonból, Dél-Vietnam fővárosából; jól szimbolizálja ezt a híres fénykép, amelyen az amerikai követség épületét elhagyni készülő helikopterre vietnami emberek tömegei szeretnének felkapaszkodni a menekülés reményében.

A dél-vietnami kommunista térnyerés megakadályozására irányuló amerikai erőfeszítés kudarcba fulladt, a dominóelv azonban – a várakozásokkal ellentétben – nem lépett működésbe. Az egymással szemben álló szövetségek meggyengültek: a Szovjetunió és Kína közötti baráti viszony már régen geostratégiai harcba, illetve a kommunizmus ideális formájáról szóló küzdelembe fordult át, különösen a harmadik világ országaiban. A szovjet blokk mindazonáltal viszonylag sértetlen maradt a vietnami háború után is. Az amerikai vezetésű nyugati szövetség azonban komolyabb veszélybe került, hiszen számos amerikai szövetséges, köztük Kanada, komolyan ellenezte az Egyesült Államok vietnami politikáját. A hidegháború éveire jellemző nemzetközi rendszer széthullóban volt. Az Egyesült Államokban megingott a katonai beavatkozásokba vetett bizalom, több mint egy évtizedre aláásva annak lehetőségét, hogy az ország katonailag elkötelezze magát. Az Egyesült Államoknak kellett volna az igazságos hatalomnak lennie, Vietnam kapcsán azonban sem győzelemről, sem igazságosságról nem beszélhettek.

Nem mindig következett be, hogy ha az egyik szuperhatalom lépett valamit, a másik válaszlépést tett. Néhány esetben a szemben álló fél azt választotta, hogy nem lép, illetve nem hasonló jellegű választ adott, mert ezzel súlyosbíthatta volna a konfliktust. A Szovjetunió például 1956-ban bevonult Magyarországra, 1968-ban pedig Csehszlovákiába, mindkettő szuverén ország és a Szovjetunió szövetségese a Varsói Szerződés tagjaként. Az Egyesült Államok szóban elítélte az agresszív szovjet beavatkozást, amely más körülmények között talán ellenállásba ütközhetett volna, maguk az akciók azonban akadálytalanul zajlottak. Az Egyesült Államok, amelyet 1956-ban inkább a szuezi válság nyugtalanított, szótlan maradt, felismerve, hogy nem lenne bölcs döntés a katonai válasz. 1968-ban pedig az USA nyakig volt a vietnami háborúban és a belpolitikai felfordulásban, valamint a soron következő elnökválasztásban. 1979-ben, Afganisztán szovjet megszállásakor az Egyesült Államok kifejezte aggályait, és noha meglehetősen

dühös, ismét viszonylag engedékeny volt. A szovjetek ehhez hasonlóan szótlanok maradtak többek közt akkor, amikor az Egyesült Államok az ő befolyási övezetükben követett el agresszívnek minősíthető akciókat, mint például 1983-ban Grenada vagy 1989-ben Panama lerohanása. A hidegháború folyamán tehát még a nyilvánvalóan erőszakos akciók sem vezettek minden esetben a másik fél válaszlépéséhez.

A hidegháború számos eseménye csupán közvetett formában érintette az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót: helyettesek harcoltak helyettük. Sehol nem volt ez annyira igaz, mint a közel-keleti területeken. Mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió számára kiemelten fontos terület volt a Közel-Kelet, részben gazdag nyersanyagkészletei (itt található a világ olajkészletének egyharmada, olajtartalékának pedig több mint fele), részben stratégiai fekvése – közlekedési csomópont Európa és Ázsia között –, részben pedig kulturális jelentősége miatt, mint az emberiség legnagyobb vallásainak bölcsője. Nem is igazán meglepő módon – az elsőként az Egyesült Államok által elismert Izrael Állam megalakulását követően (1948) – a terület a két fél helyettesei közötti konfliktusok régiójává vált: az amerikai támogatást élvező Izrael, valamint a szovjetek által segített arab államok, Szíria, Egyiptom és Irak vívtak háborút. 1967-ben, az ún. „hatnapos háborúban" Izrael gyorsan felőrölte a szovjetek által támogatott arab hadseregeket, kiterjesztve ellenőrzését a Golán-fennsíkra, a Gázai övezetre, valamint Ciszjordániára. 1973-ban, a jom kippuri háború során az izraeli győzelem azért nem lehetett mindent elsöprő, mert az Egyesült Államok és a Szovjetunió fegyverszünetben állapodtak meg, mielőtt a harcok további károkat okoztak volna. Azonban a hidegháború során az ilyen „forró" háborúkat szinte mindegyik oldalon gerillaakciók követték. Amíg sikerült fenntartani az erőegyensúlyt a térségben Izrael (illetve az Egyesült Államok) és az arab államok (illetve a Szovjetunió) között, a térséget lényegében magára hagyták; amikor valami az egyensúlyt veszélyeztette, a szuperhatalmak helyetteseken keresztül avatkoztak be az egyensúly fenntartása érdekében. A térséget más problémák is sújtották, ahogy azt számtalan esemény is bizonyította a hidegháború után.

A világ kevésbé jelentős részein még hangsúlyosabban a helyettesek konfrontációja volt a *modus operandi* a hidegháborúban. Számos afrikai eset adja ennek szép példáját. Amikor a gyarmatosító belgák 1960-ban hirtelen kivonultak Kongóból, hatalmi vákuum keletkezett. Polgárháború tört ki, mivel különböző, egymással versengő csoportok kívánták megszerezni a hatalmat, és rendet teremteni a káosz helyén. Az egyik aspiráns, a kongói miniszterelnök, Patrice Lumumba (1925–1961) a szovjetekhez fordult segítségért a nyugati támogatást élvező felkelőkkel szemben, és kapott is diplomáciai és katonai támogatást. Lumumbát végül a kongói elnök, az amerikaiak szövetségese, Joseph Kasavubu űzte el. Mások is harcoltak az ellenőrzésért, mint például Moïse Csombe, a rézben rendkívül gazdag vidék, Katanga vezetője, aki szintén a nyugati érdekeltséghez állt igen közel. A három évig tartó háború egy újabb hosszan tartó, helyettesek által vívott háborúvá válhatott volna az Egyesült Államok és a Szovjetunió között e felemelkedő kontinens feletti befolyásért. Az ENSZ azonban úgy előzte meg ezt az összeütközést, hogy a

területre semlegesnek tartott békefenntartókat küldött, akik elsődleges feladata a létrejött vákuum betöltése volt, valamint az, hogy lehetőség szerint elejét vegyék annak, hogy a szuperhatalmak Kongót is a hidegháború egy újabb területévé változtassák.

Angolában és az „Afrika szarvában" található államokban (Etiópia, Szomália) azonban a résztvevőknek sikerült a helyi küzdelmeket a szövetségesek harcává változtatni és a hidegháború részévé tenni, és ily módon technikai szakértelmet és katonai segítséget igényelni a szuperhatalmak valamelyikétől. Az ilyen helyettes hadviselés a szuperhatalmak érdekeit szolgálta, lehetővé téve számukra a hatalom kiterjesztését, geostratégiai érdekek (angolai olaj, kelet-afrikai kereskedelmi utak) szolgálatát anélkül, hogy egymással közvetlen konfrontációba keverednének.

A hidegháborút emellett szavakkal is vívták és enyhítették, ennek eszközei pedig a **csúcstalálkozók** és a szerződések voltak. Néhány hidegháborús csúcstalálkozó viszonylag sikeresnek mondható: az 1967-es glassborói csúcstalálkozón, Johnson amerikai elnök és Koszigin szovjet miniszterelnök tárgyalásaival indult meg az „enyhülésként" emlegetett folyamat, szemben az 1960-as bécsi csúcstalálkozóval, amikor hirtelen félbeszakadt Eisenhower és Hruscsov tárgyalása, miután a szovjetek lelőttek egy amerikai U–2 típusú felderítő repülőgépet szovjet területek fölött. Az 1972-es SALT I megállapodás rögzítette többek közt az interkontinentális ballisztikus rakéták, nukleáris robbanófejek, illetve az önállóan célra irányítható robbanófejek számának maximumát, valamint korlátozta az egyes szuperhatalmak által fenntartott antiballisztikusrakéta-állomások számát is. A nagyhatalmak tehát nyugodt periódusoknak is örülhettek, feltéve hogy sikerült bizonyos elveket és stratégiákat illetően megállapodniuk.

A hidegháború mint hosszú béke

Ha a hidegháborúra nagyrészt úgy emlékeznek, mint válságok, közvetlen és közvetett konfliktusok sorozatára, akkor miért is utalnak rá gyakran inkább „hosszú béke"-ként? A kifejezést a diplomáciatörténész John Lewis Gaddis alkotta meg, hogy hangsúlyozza a nagyhatalmak közötti közvetlen háború hiányát a hidegháborús időszak alatt. Ahogy az általános háborút a 19. század folyamán is elkerülték, a második világháború óta sem került sor ilyenre. Miért?

Gaddis lényegében öt tényezőnek tulajdonítja a hosszú békét, mivel egyetlen magyarázat semmiképp sem elegendő. A valószínűleg legszélesebb körben elfogadott magyarázat a nukleáris **elrettentés** szerepe körül forog. Miután mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió atomfegyverre tett szert, egyik sem akarta igazán használni azokat, hiszen bevetésük egyszerre sodorta volna veszélybe mindkét állam létét. Ezt az elgondolást a 8. fejezetben vizsgáljuk meg közelebbről. Egy másik magyarázat az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti hatalommegosztásnak tulajdonítja a hosszú békét. A hatalom ennyire egyenlő aránya a nemzetközi rendszer stabilitásához vezetett, ahogy azt majd

a 4. fejezetben fogjuk látni. Mindazonáltal, mivel a nukleáris fegyverek megjelenése párhuzamos volt a bipoláris rendszer kialakulásával, lehetetlen az egyik magyarázatot a másiktól elválasztani.

A hosszú békére vonatkozó harmadik magyarázat szerint annak alapja az Egyesült Államok hegemón gazdasági hatalma által létrehozott stabilitás volt. Miután a hidegháború nagy részében az Egyesült Államok fölényesen jobb gazdasági pozícióval rendelkezett, készségesen fizette a stabilitás fenntartásának árát. Katonai biztonságot szavatolt Japánnak és Észak-Európa nagy részének, valutája pedig a nemzetközi pénzügyi rendszer alapja volt. Míg azonban ez az elmélet megmagyarázza, hogy az Egyesült Államok miért növelte a háború utáni gazdasági stabilitást, nem ad választ a szovjet lépésekre.

A negyedik magyarázat nem csupán a két szuperhatalom, hanem a gazdasági liberalizmus szerepének javára írja a béke fenntartását. A hidegháború alatt ez a gazdasági liberalizmus megszilárdult, és a nemzetközi kapcsolatok egyik legfontosabb tényezőjévé vált. A politika **transznacionális** jellegűvé vált a hagyományos államok közötti érdekeken és koalíciókon alapuló liberalizmus égisze alatt, és ennek következtében a nagyhatalmak felett egyre inkább eljárt az idő. A hidegháborús béke így leginkább a gazdasági liberalizmus dominanciájának tulajdonítható.

Végül Gaddis azt a lehetőséget is vizsgálat alá veszi, amely szerint a hidegháború hosszú békéje tulajdonképpen előre meghatározott volt, mint a háborúk és békék váltakozásán alapuló történeti ciklusok egy szakasza. Gaddis ugyanis úgy érvel, hogy nagyjából 100-150 évente világméretű háborúk törnek ki; a ciklusokat pedig az egyenlőtlen gazdasági növekedés hozza létre. E magyarázat azt sugallja, hogy a hidegháború csupán egy rövid epizód egy ilyen ciklusban, és a hidegháború alatt történt egyes események vagy körülmények nem rendelkeznek magyarázó erővel.[15]

Akármi is legyen a magyarázatok „helyes" kombinációja, a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó teoretikus, Kenneth Waltz bizonyos iróniát észlelt ebben a hosszú békében: abban, hogy mind az Egyesült Államok, mind pedig a Szovjetunió, „e két állam, amely hagyományosan izolációs politikát folytat, még tanulatlan a nemzetközi politikát illetően, és bár lobbanékonyságukról híresek, elég hamar – nem mindig és mindenhol, de a kritikus helyzetekben kivétel nélkül – meglehetősen körültekintőnek, ébernek, óvatosnak, rugalmasnak és türelmesnek mutatkoztak".[16] Az Egyesült Államok és a Szovjetunió, miután mindketten gyanakvóak és elővigyázatosak voltak a másikkal szemben, egyúttal kiszámíthatóvá és jól ismertté váltak egymás számára. Közös érdekeik a rendszer stabilitásában és a gazdasági növekedésben végül felülkerekedtek a hosszan tartó ellenséges viszonyon.

[15] John Lewis Gaddis: The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System. *International Security*. 10. évf., 4. sz. (1986. tavasz), 92–142.

[16] Kenneth N. Waltz: *Theory of International Politics*. Reading, Mass., Addison-Wesley, 1979, 173.

A hidegháború utáni korszak

A hidegháború végét a berlini fal 1989-es leomlása szimbolizálta, a valóságban azonban fokozatosan zajlott. Az akkori szovjet vezető, Mihail Gorbacsov és más szovjet reformerek már az 1980-as évek elején elindítottak két belső folyamatot, a *glasznosztyot* („politikai nyitás") és a *peresztrojkát* („gazdasági átépítés"). A glasznoszty megnyitotta a kapukat a politikai rendszert érintő kritikák előtt, ami a többpártrendszer létrejöttével és az egykor monopolszereppel rendelkező kommunista párt új irányvonalának kialakításával érte el csúcspontját. A peresztrojka aláásta a tervgazdálkodás alapjait, a kommunista rendszer lényeges alkotórészét. Gorbacsov és reformerei kezdetben szerették volna megmenteni a rendszert, de miután megkezdődtek a reformok, azok egyenesen a Varsói Szerződés felbomlásához, Gorbacsov 1991-es lemondásához és magának a Szovjetuniónak az 1992/1993-ban bekövetkezett felbomlásához vezettek.

Gorbacsov belső reformjai egyúttal a szovjet külpolitika jellegének megváltozásához is vezettek. Miután ki kellett húzni az országot a politikai ingoványból, és kiszabadítani az afganisztáni háború okozta gazdasági pénznyelőből, de egyúttal szükség volt a „tekintély megőrzésére" is, Gorbacsov azt javasolta, hogy az ENSZ Biztonsági Tanács állandó tagjai váljanak „a regionális béke biztosítóivá".[17] Afganisztán lényegében próba volt, ahol is ENSZ-megfigyelők egy kisebb csoportja ellenőrizte és vizsgálta a több mint százezer fős szovjet katonaság kivonulását 1988/1989 folyamán. Egy ilyen akció elképzelhetetlen lett volna a hidegháború csúcspontján. A szovjetek továbbá 1988-ban beleegyeztek a kubai csapatok kivonulásába Angolából, és aktívan támogatták is azt. A Szovjetunió visszavonult a határaihoz közel eső, valamint a távoli területekkel kapcsolatos nemzetközi elkötelezettségektől. Ami még ennél is fontosabb, a szovjetek vállalták, hogy együttműködnek a regionális biztonság megóvását garantáló többoldalú akciókban.

A szovjet politikában bekövetkező változások és a birodalom tényleges felbomlása a hidegháború utáni éra kezdetét jelentik, és a nemzetközi kapcsolatok kutatása tárgyának egyik fontos részét képezik napjainkban. Mi magyarázza e figyelemre méltó változásokat? Vajon a Nyugat fegyverkezése vagy erős szövetségi rendszere késztette megadásra a Szovjetuniót? A nyugati hatalom és politika felelős-e a szovjet összeomlásért és ezáltal a hidegháború végéért? A nyugati katonai erő volt az, ami végül kevésbé harciassá és kevésbé fenyegetővé tette a szovjeteket? Vagy a Szovjetunión belüli események vezettek saját felbomlásához? A kommunizmus, egy kivitelezhetetlen gazdasági struktúra hibája volt mindez? Esetleg azoknak köszönhető, akik végig szemben álltak a kommunizmussal és a szovjet belpolitikával? Vagy éppen annak a ténynek, hogy a kommunizmus nemhogy ígéreteit nem váltotta be, de valójában még nagyobb szegénységhez és még nagyobb politikai elnyomáshoz vezetett? Esetleg a szovjet bürokrácia veze-

[17] Mihail Gorbacsov: Secure World. Megjelent a Foreign Broadcast Information Service beszámolójában. *Daily Report, Soviet Union*. 1987. szeptember 17., 25.

FÓKUSZBAN

A HIDEGHÁBORÚ UTÁNI KORSZAK KULCSFOLYAMATAI

- Az afganisztáni és angolai csapatkivonások következtében, amelyeket az ENSZ felügyelt, az 1980-as évek végén változások mennek végbe a szovjet/orosz külpolitikában.
- Kuvait 1990-es iraki inváziója és a többoldalú reakció egyesíti a hidegháborúban még egymással szemben álló feleket.
- A glasznoszty és a peresztrojka politikája Oroszországban az 1992/1993-as átszervezés után is folytatódik.
- A volt Jugoszlávia független államokra bomlik; polgárháború tör ki Boszniában és Koszovóban, amely ENSZ- és NATO-intézkedésekhez vezet.
- Széles körű etnikai konfliktus alakul ki Közép- és Nyugat-Afrikában, Közép-Ázsiában és az indiai szubkontinensen.
- Az al-Káida terrorszervezet támadásokat hajt végre az Egyesült Államok és külföldi érdekeltségei ellen; az Egyesült Államok és a koalíciós erők katonai válaszcsapást mérnek Afganisztánra és Irakra.
- Terrortámadások érik Szaúd-Arábiát, Spanyolországot és Nagy-Britanniát is.

tett az ország végső feldarabolódásához? Az Egyesült Államok is kimerült abban, hogy fenntartsa a globális konfrontációt, ahogy azt orosz realista teoretikusok állítják? Egyetlen válasz sem kielégítő; mindegyiknek egy-egy eleme játszott szerepet.

Az ún. új világrend *(New World Order)* hidegháború utáni első próbatétele az Irak 1990 augusztusában megindított kuvaiti inváziójára és bekebelezésére adott válasz volt. A Szovjetunió (majd később Oroszország is) annak ellenére, hogy kapcsolatai Irakkal hosszú időre nyúltak vissza, elsőként értett egyet az ENSZ Biztonsági Tanácsának négy másik állandó tagjával abban, hogy gazdasági szankciókat vezessenek be Irakkal szemben. Később pedig egyetértett a Biztonsági Tanács azon határozatával is, amely a status quo visszaállítását lehetővé tévő eszközök támogatására irányult – vagyis Irak kiűzésére Kuvaitból több ország haderejének közös felhasználásával. Végül támogatták az ENSZ Iraki–Kuvaiti Megfigyelő Missziójának (UNIKOM) kiküldését a terület felügyeletének céljából, és engedélyezték az ENSZ-nek, hogy humanitárius intézkedéseket léptessen életbe, és biztonságos menedékeket hozzon létre Irak kurd és síita népessége számára. Bár mindegyik akció esetében nehéz volt konszenzusra jutni (vagy Kína esetében elérni, hogy tartózkodjon), a koalíció tartós volt, és olyan egységet jelentett, amely a hidegháború alatt még elgondolhatatlan lett volna.

A hidegháború vége nagy változást jelez a nemzetközi kapcsolatokban, egy történelmi korszak végét és egyúttal egy másik kezdetét, amelyet néhányan a globalizáció koraként emlegetnek. Ezt a korszakot, úgy tűnik, az Egyesült Államok felsőbbségének olyan mértéke jellemzi, amellyel még a rómaiak vagy Nagy Sándor hatalma sem ért fel. Az Egyesült Államok láthatóan képes arra, hogy a többi államra kényszerítse akaratát, még akkor is, amikor az általa képviselt irány ellenkezik szövetségesei elképzeléseivel. Ez a fölény azonban mégsem

képes az etnikai konfliktusok, a polgárháborúk és az emberi jogok semmibevételének megfékezésére.

Az 1990-es évtizedet kettős realitás jellemezte, az első az amerikai fölényé, a másik pedig a polgárháborúk és etnikai viszályok. Jugoszlávia erőszakkal terhelt felbomlása az egész évtizedben annak ellenére zajlott, hogy a nyugati országok törekedtek a konfliktus békés úton történő megoldására. A világ ugyanakkor etnikai feszültségek és erőszak szemtanúja lehetett az afrikai Nagy-tavak környékén is. A ruandai és burundi népirtásokat a nemzetközi közösség lényegében szó nélkül hagyta, ami felbátorította a régióban az anarchikus állapotokból hasznot húzó lázadókat és eliteket. Az amerikai felsőbbség ellenére az oroszok továbbra is elegendő katonai erővel és politikai befolyással rendelkeznek ahhoz, hogy az Egyesült Államok ne avatkozzon be a kaukázusi államok etnikai villongásaiba.

E realitások egyszerre közeledtek és távolodtak az 1990-es évek folyamán, és ez ma is így van. Jugoszlávia felbomlása a Szerbia elleni háborúban tetőzött, amelyet az Egyesült Államok vezetett, hogy leállítsa a koszovói albán népesség elleni etnikai támadásokat. Az európai habozás a katonai fellépés kapcsán és az ENSZ katonai beavatkozást segítő határozatának betartására vonatkozó tehetetlenség ellenére az Egyesült Államok beavatkozásra bírta a NATO-t. A hetvennyolc napos légi háború Szerbia kapitulációjával és Koszovó környékének ENSZ-adminisztráció alá helyezésével ért véget.

2001. szeptember 11-én a világ az Egyesült Államok két fontos városa elleni halálos, pszichológiailag sokkoló, gazdaságilag pedig bomlasztó erejű terrortámadás szemtanúja lehetett. E támadások amerikai vezetésű világméretű harcot indítottak el a terrorizmus ellen. A világ minden részéről özönlő támogatással és a fennálló éra során először életbe lépő, a NATO alapokmányában található V. cikkely – amely bármely tagállam elleni támadást valamennyi tagállam elleni támadásként fogja fel – által támogatva az Egyesült Államok magára vállalta egy ad hoc jellegű, a terrorszervezetek ellen harcoló, világméretű koalíció vezetését. Ez az új, terrorizmus elleni háború más-más elemeket kombinál sokféle hadjárattá, amelyeknek eltérő a súlypontja a különböző országokban. Sok ország letartóztatja az ismert terroristákat és segítőiket, pénzügyi forrásaikat pedig befagyasztja. Az Egyesült Államok háborút vívott Afganisztánban, hogy elűzze a tálib rezsimet, amely menedéket biztosított az Oszama bin Laden irányította al-Káida nevű szervezetnek, továbbá egy olyan bázist, ahonnan szabadon tervezett, szervezett, irányított és végre is hajtott egy világméretű terrorhadjáratot az Egyesült Államok és szövetségesei ellen.

A sikeres afganisztáni kampányt követően, amelynek kimondottan a terroristák és azok támogatói voltak a célpontjai, és amely választott vezetőt helyezett az ország élére, az Egyesült Államok felsőbbségi pozícióját használta ahhoz, hogy szövetségesei elképzeléseitől eltérően tudjon cselekedni. Az Egyesült Államok, meggyőződve arról, hogy Irak titkos, tömegpusztító fegyverek előállítására irányuló programot indított el, és folyamatos fenyegetést jelent a terrorszervezetek

támogatásán keresztül is, az ENSZ keretein belül próbált támogatásra találni ahhoz, hogy eltávolítsa Szaddám Huszeint a hatalomból, és felkutassa a rejtett tömegpusztító fegyvereket. Amikor az ENSZ visszautasította az Egyesült Államok kérését, utóbbi saját koalíció kiépítésébe kezdett az Egyesült Királysággal, elpusztította az iraki hadsereget, és eltávolította az iraki kormányt. Az iraki háború ma is folytatódik, noha Szaddám Huszeint 2006-ban kivégezték.

Még a szeptember 11-i New York és Washington elleni terrortámadást követő gazdasági visszaesés után is az amerikai gazdaság és hadsereg a legerősebb a világon. Elsőbbsége ellenére sem érzi azonban biztonságban magát további támadásoktól. A terrorizmus elleni globális háborúnak még koránt sincs vége, az pedig, hogy az USA hatalmát ellensúlyozni fogja-e egy újonnan felbukkanó hatalom, még szintén nem dőlt el. Lehetséges, hogy az USA sikere vagy kudarca Irakban, illetve a terrorszervezetek ellen harc sikerei vagy kudarcai fogják meghatározni, hogy elsőbbségi pozíciója erősödik vagy gyengül-e, és ezáltal meghatározza-e a nemzetközi színteret a 21. század első évtizedének örökösei számára.

Összefoglalás: tanulni a történelemből

Vajon a hidegháború utáni korszakot a nagyhatalmak közötti együttműködés korszakaként fogják jellemezni, vagy inkább az államok és új eszmék közötti konfliktusok korszakaként? Vajon a hidegháború utáni világ visszatérést jelent a 19. századi **többpólusú** rendszerhez? Esetleg a 19. századi brit hegemóniához hasonlóan az Egyesült Államok által dominált **egypólusú** világrendként kellene látnunk? Hogyan jósolhatjuk meg, hogy korunkat miként lehet majd legjobban jellemezni, vagy hogy mit hoz a jövő?

A múlt vizsgálatán keresztül megtettük az első lépéseket afelé, hogy válaszolhassunk e kérdésekre. A modern nemzetközi kapcsolatok fejlődéséhez kapcsolódó vizsgálatunk arra próbált összpontosítani, hogyan jöttek létre és hogyan fejlődtek tovább az idők folyamán a nemzetközi kapcsolatok alapfogalmai, az állam, a szuverenitás, a nemzet és a nemzetközi rendszer. Ezek a sajátos történeti összefüggésben kifejlődött fogalmak a mai nemzetközi kapcsolatok építőkövei. Az állam berendezkedése immár szilárd, szuverenitása azonban külső (lásd 7., 9. és 10. fejezet) és belső (lásd 5. fejezet) okoknál fogva egyaránt erodálódhat. A modern nemzetközi rendszer legfőbb jellegzetességei változóban vannak a **kétpólusú** hidegháborús rendszer után (lásd 4. fejezet).

Ahhoz, hogy megértsük a múlt folyamatait, és hogy e folyamatok miként hatottak mai gondolkodásunkra, illetve előre láthassuk a jövő eseményeinek alakulását, az elmélet felé kell fordulnunk. Az elmélet rendszerezetté teszi az elemzést; konkrét eseményeket tárgyal, és általános magyarázatokkal szolgál. A 3. fejezetben a nemzetközi kapcsolatokhoz társuló, versengő elméletekre vetünk egy pillantást. E teóriák mindegyike meglehetősen eltérő perspektívából szemléli a múltat.

3. Versengő megközelítések. Hogyan gondolkodjunk a nemzetközi kapcsolatokról elméleti síkon?

- *Milyen haszonnal jár, ha elméleti perspektívából tanulmányozzuk a nemzetközi kapcsolatokat?*
- *Miért koncentrálnak a tudósok az elemzés szintjeinek problémájára?*
- *Melyek a liberalizmus és újabb változata, a neoliberális institucionalizmus főbb elméleti alapjai? Melyek a realizmusnak és neorealizmusnak? A radikalizmusnak? A konstruktivizmusnak?*
- *Elemezzen egy jelenkori eseményt elméleti megközelítések segítségével!*

Gondolkodjunk elméleti síkon

Hogyan segít az elmélet abban, hogy megértsük a nemzetközi kapcsolatokat? Ebben a fejezetben a 2003-as iraki háború példáján vizsgáljuk meg a nagyobb nemzetközi kapcsolatokra összpontosító elméleteket, és azt, hogy ezek hogyan magyarázzák a politikai eseményeket.

Miért szállták meg az Egyesült Államok és szövetségesei Irakot? Miért nem teljesíti Irak a nemzetközi közösség követeléseit? Azzal kell kezdenünk, hogy megvizsgáljuk a történelmi előzményeket. Ez adhatja meg a kulcsot az USA lépéseinek megértéséhez.

Szaddám Huszein politikája, Irak fegyverei, és az, hogy Szaddám talán támogatja a nemzetközi terrorizmust, aggodalommal töltötte el a nemzetközi közösséget, különösen az után, hogy 1998-ban Irak kiutasította az ENSZ fegyverzetellenőreit. A 2001. szeptember 11-i USA elleni terrortámadás után ez az aggodalom tovább erősödött. A 2002-es *State of the Union* című éves elnöki beszédében* George W. Bush a „gonosz tengelyét" emlegette Irakkal kapcsolatban. Ezután 2002 őszén az USA adminisztrációja azért lobbizott, hogy az ENSZ mondja ki: Irak megszegte a korábbi ENSZ-határozatokat. Bár ebben sikerrel járt – az ENSZ Biztonsági Tanácsa tehát kimondta a határozatsértést –, nem tudott ENSZ-felhatalmazást szerezni egy Irak elleni katonai akcióhoz. Így 2003 márciusában az Egyesült Államok ENSZ-felhatalmazás nélkül indított katonai támadást Irak ellen. Három héttel később az iraki rezsim összeomlott, és az Egyesült Államok ideiglenes szabályokat vezetett be az országban. A *3.1. táblázat* a válság és a háború legfontosabb eseményeit mutatja be.

* Évértékelő beszéd, amelyet minden elnök általában az év januárjában tart a Kongresszus előtt. *(A szerk.)*

3.1. táblázat. *A 2003-as iraki háborúhoz vezető főbb események*

Év	Esemény
2001. szeptember 11.	A World Trade Center és a Pentagon elleni terrortámadásra válaszul az USA kormánya azonnali kötelezettséget vállal a globális terrorizmus elleni harcra és a felelősök megbüntetésére.
2001. október 7.	Az USA afganisztáni célpontokat támad, hogy elűzze az al-Káida terroristáit rejtegető tálib hatalmat.
2001. november 14.	Az USA bejelenti, hogy megfosztotta hatalmuktól a tálibokat Afganisztánban.
2002. január 29.	George W. Bush, az Egyesült Államok elnöke Irakot, Iránt és Észak-Koreát a „gonosz tengelyének" nevezi, amely a világbékét fenyegeti.
2002. október 2.	Az USA Kongresszusa felhatalmazza az elnököt egy Irak elleni támadásra.
2002. október 8.	ENSZ-határozat születik arról, hogy Irak korábbi határozatokat sértett meg.
2003. március	Az USA tudomásul veszi a Biztonsági Tanács öt állandó tagjának elutasítását, és nem próbál tovább ENSZ-felhatalmazást szerezni a katonai erő használatához.
2003. március 17.	Az USA 48 órás ultimátumot ad a baathista rezsimnek és vezérének, Szaddám Huszeinnek, hogy elhagyja Irakot.
2003. március 19.	Szaddám ellen akció indul. Szaddám eltávolítására amerikai speciális alakulatok, majd a koalíció szárazföldi csapatai törnek be Irakba.
2003. április 9.	Az iraki rezsim összeomlik.
2003 áprilisától napjainkig	Folytatódó erőfeszítések a biztonság megszilárdítására az amerikai jelenléttel szembeni ellenállás és a vallási erőszak erősödése közepette.

A történelem vizsgálata tehát azt mutatja, hogy az Egyesült Államokat több tényező is motiválta: megbánták, hogy nem mozdították el Szaddámot a helyéről 1991-ben az Öböl-háború során; tartottak attól, hogy tömegpusztító fegyverek vannak az iraki rezsim birtokában; azt feltételezték, hogy Szaddám vezetése érintett a belföldi és nemzetközi terrorizmusban; szükségesnek ítélték a stabilitást egy olyan államban, amely gazdag olajkészlettel rendelkezik; remélték, hogy a demokratikus Irak a Közel-Kelet új, liberális, demokratikus rendjének központja lehet. Hasonlóképp: hogy megértsük, miért nem teljesíti Irak a nemzetközi követeléseket, meg kell értenünk erős nacionalizmusa gyökereit, történelmét, amelyet a nyugati gyarmatosítók erősen meghatároztak, és Szaddám Huszeint, akinek hatalma és legitimitása csak erősödött azáltal, hogy szembeszállt a Nyugattal. Az elméletek abban segítenek, hogy általánosabb magyarázatot találjunk az eseményekre.

Egy **elmélet** tételek és fogalmak egy csoportja, amely úgy próbál megmagyarázni egy jelenséget, hogy meghatározza a fogalmak közötti kapcsolatokat; egy elmélet végső célja az, hogy előre jelezze a jelenségeket. A jó elmélet tesztelhető **hipotézis**eket – két vagy több változó közötti egyedi kapcsolatra vonatkozó állításokat – állít elő. Az egymással kapcsolatban álló hipotézisek tesztelésével igazoljuk és pontosítjuk az elméletet, illetve új kapcsolatokat fedezhetünk fel, amelyek aztán további teszteket tesznek szükségessé.

Nem lehet közvetlenül eljutni a leírástól a magyarázatig, a magyarázattól az elméletig, az elmélettől pedig a tesztelhető hipotézisekig. Bár az elmélet függ a feltételezésekből logikailag levezetett hipotézisektől és a hipotézisek tesztelésétől, a rendelkezésünkre álló adatok gyarapodásával azt folyamatosan javítanunk, alakítanunk kell. Részben kreatív feladat ez, melynek során a kutatónak el kell viselnie a bizonytalanságot, számításba kell vennie a valószínűségeket, és óvakodnia kell a teljesség igényétől.

A nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó elméletek sokféle formát ölthetnek. Ebben a fejezetben három általános elméletet, avagy elméleti perspektívát mutatunk be: a liberalizmust (és annak legújabb változatát, a neoliberális institucionalizmust), a realizmust (és neorealizmust) és a marxizmuson alapuló radikális elméleteket. Ezenkívül összefoglaljuk a konstruktivizmust, a legújabb elméleti megközelítések egyikét. Mielőtt közelebbről is megvizsgálnánk ezeket az elméleteket, át kell tekintenünk a különböző szinteket, amelyeken az eseményeket és folyamatokat vizsgálni tudjuk.

Az elmélet és az elemzés szintjei

Miért szállták meg Irakot az Egyesült Államok és szövetségesei 2003-ban? A lehetséges magyarázatok listáját az **elemzés három szintje** szerint rendezhetjük (lásd a *3.1. ábrát*). Jó okunk van arra, hogy figyelmet szenteljünk az elemzés egymástól különböző szintjeinek. Segítenek eligazodni a kérdések között, rátalálni a legmegfelelőbb típusú bizonyítékra, amelyet aztán tovább kell elemezni. Az analízis szintjei segítségünkre vannak, amikor logikailag levezetünk valamit, és segítenek abban, hogy felfedjük az összes lehetséges magyarázatot.

Az osztályozási rendszer, amit Kenneth Waltz alkalmazott először, majd David J. Singer fejlesztett tovább, három különböző szinten rendezi a magyarázatokat. Ha az *egyén szintje* van a középpontban, akkor egyéni döntéshozók (Szaddám Huszein és George W. Bush) és egyes résztvevők (Donald Rumsfeld védelmi miniszter és Szaddám fiai) személyisége, felfogása, választásai és aktivitása szolgáltatja a magyarázatot. Ha az *állam szintje*, vagyis a belpolitikai tényezők állnak a középpontban, a magyarázat az állam jellemzőiből vezethető le: a kormányformából (demokratikus vagy tekintélyelvű), a gazdasági rendszer fajtájából (kapitalizmus vagy szocializmus), országon belüli érdekcsoportokból, vagy akár a nemzeti érdekből. Ha a *nemzetközi rendszer szintje* van a középpontban, a magyarázat a rendszer anarchikus jellegén, vagyis a nemzetközi és helyi szervezetek erején, illetve gyengeségén múlik.[1]

A *3.1. mező* az elemzés három szintje alapján kategorizálja a konfliktus lehetséges magyarázatait. Az Egyesült Államok döntéséhez valószínűleg mindhárom

[1] Kenneth N. Waltz: *Man, the State, and War.* New York, Columbia University Press, 1954; David J. Singer: The Levels of Analysis Problem. *International Politics and Foreign Policy.* Ed.: James N. Rosenau. Átdolgozott kiadás. New York, Free Press, 1961, 20–29.

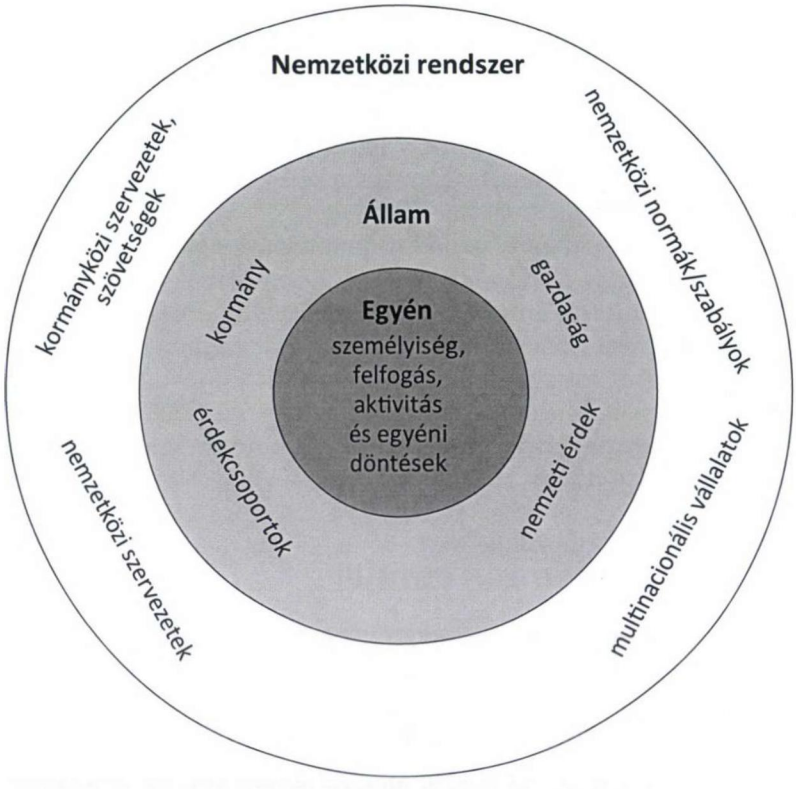

3.1. ábra. Az elemzés szintjei a nemzetközi kapcsolatokban

szintről származó magyarázat hozzájárult. Az elmélet célja az, hogy megmutassa, a különböző magyarázatok közül melyek adnak szükséges és elégséges magyarázatot a szóban forgó inváziára.

Bár minden tudós elismeri az elemzés különböző szintjeinek fontosságát, nem értenek egyet abban, hogy hány szintet érdemes vizsgálni egy esemény magyarázatához. A politológusok többsége 3-6 szintet használ. Miközben ugyanis a több szint árnyaltabb képet adhat, a magyarázatot és az előreláthatóságot problematikusabbá teszi. A legfontosabb megkülönböztetést a nemzetközi és a belpolitikai szint adja. Ebben a könyvben a már ismertetett három szintet (egyén, állam, nemzetközi rendszer) fogjuk használni.

A jó elméletnek tehát meg kell tudni magyaráznia a jelenségeket az analízis egy adott szintjén. A még jobb elmélet szintek közötti magyarázatot is tud adni. Az általános elméletek pedig, amelyekről e fejezetben szó lesz, átfogó jellegűek, vagyis az elemzés mindhárom szintjét magukban foglalják. Így az elméletek nem olyan egyszerűek vagy egységesek, mint ahogy bemutatjuk őket. Sok szerző vezetett be változatokat, módosításokat és új problémacsoportokat, sőt időnként még a kutatók is teljesen megváltoztatják kiindulópontjukat. Az egyes elméleteket így csak lényegi jellemzőik mentén lehetséges megvitatni.

3.1. mező. Az Egyesült Államok 2003-as iraki inváziójának lehetséges magyarázatai az elemzés egy-egy szintje alapján

Egyéni szint

1. Szaddám Huszein gonosz vezető volt, aki kegyetlenkedett saját népével, és szembeszállt a Nyugattal.
2. Szaddám Huszein irracionális volt, máskülönben megadta volna magát az Egyesült Államok és Nagy-Britannia sokkal erősebb koalíciójának.
3. George W. Bush és tanácsadói már az 1990-es évek végén célba vették Irakot és Szaddám Huszeint.

Állami szint

4. Az Egyesült Államoknak védenie kellett nemzeti biztonságát, amit az iraki tömegpusztító fegyverek veszélyeztettek.
5. A tálibok elűzése Afganisztánban csak a terrorizmus elleni harc első lépése volt; Irak, a terrorizmus ismert támogatója volt a második.
6. Az Egyesült Államoknak biztosítania kellett a stabil olajellátást, márpedig Iraké a világ második legnagyobb olajkészlete.
7. Az Egyesült Államok nem engedheti, hogy egy olyan állam férjen hozzá (tömeg)pusztító fegyverekhez, amely támogatja a terrorizmust vagy terroristacsoportokat.
8. Az Egyesült Államok érdekei azt diktálják, hogy haladó arab rezsimet építsenek ki a régióban.

Nemzetközi szint

9. Érvényt kellett szerezni az ENSZ elmarasztaló határozatainak, hogy fenntartsák az ENSZ legitimációját.
10. Egy egypólusú nemzetközi rendszer egyedülálló módon képes a legjobb válaszlépést tenni a rendszer stabilitását veszélyeztető fenegetésekre; az USA iraki inváziója ennek megnyilvánulása.
11. Létezik egy nemzetközi erkölcsi imperatívusz a humanitárius beavatkozásra – a gonosz vezető elűzésére és demokratikus rezsim bevezetésére.

Liberalizmus és neoliberális institucionalizmus

A **liberalizmus** (néha idealizmusnak is nevezik) szerint az emberi természet alapvetően jó, az emberek pedig javíthatnak morális és anyagi körülményeiken, lehetővé téve ezzel a társadalmi haladást. A rossz vagy gonosz emberi viselkedés, az igazságtalanság és a háború csak az alkalmatlan vagy korrupt társadalmi intézmények és a vezetők közötti félreértések eredményei. Így tehát a liberálisok hisznek abban, hogy bár az igazságtalanság, a háború és az agresszió nem elkerülhetetlen, intézményi reformmal vagy kollektív cselekvéssel mérsékelhető, sőt teljesen kiküszöbölhető. A liberális elgondolás szerint demokráciában, piaci kapitalista viszonyok között teljesedhet ki leginkább az emberi szabadság.

A liberális elmélet a felvilágosodás optimizmusában, a 19. századi politikai és gazdasági liberalizmusban és a 20. századi wilsoni idealizmusban gyökerezik. A 18. századi felvilágosodás hozzájárulása azon a görög elképzelésen alapszik, amely szerint az egyének racionális emberi lények, akik képesek megérteni mind a természetet, mind az emberi társadalmat irányító, univerzálisan alkalmazható törvényeket. Ezeknek a törvényeknek a megértése annyit jelent, hogy az emberek egy igazságos társadalom létrehozásával képesek körülményeik javítására. Ha nem jön létre az igazságos társadalom, a hibát az alkalmatlan intézményekben kell keresni, amelyek a korrupt környezet eredményei.

Montesquieu (1689–1755) francia filozófus írásai a felvilágosodás gondolkodásmódját tükrözik. Érvelése szerint nem az emberi természet tökéletlen. A problémák akkor kezdődnek, amikor az ember belép a polgári társadalomba, és elkülönült nemzeteket alkot. A háború a társadalom terméke, nem az egyének alapvető jellemzője. A társadalom elégtelenségeinek kiküszöböléséhez elengedhetetlen az oktatás, hiszen ez készít fel a polgári életre. Az államok csoportjai a nemzetek törvényének megfelelően egyesülnek, amely törvény szabályai még a háború alatt is érvényesek. Montesquieu optimistán kijelenti, hogy „a különböző nemzeteknek békében a lehető legtöbb jót kell tenniük egymással, háborúban pedig a lehető legkevesebb rosszat anélkül, hogy saját valóságos érdekeiknek ártanának".[2]

Montesquieu-höz hasonlóan Immanuel Kant írásai is meghatározták a felvilágosodás eszméinek magvát. Kant szerint a nemzetközi anarchia bizonyos kollektív cselekvésekkel legyőzhető – államok föderációjával, amelyben az államok szuverenitása érintetlen maradna. Kant azt remélte, hogy az emberek megtanulják elkerülni a háborúkat, bár ő is elismerte, hogy a feladat nem lesz könnyű.[3]

A 19. századi liberalizmus újrafogalmazta a 18. századi felvilágosodás racionalizmusát azzal, hogy az arisztokrácia helyett a demokráciát, a nemzetek gazdasági önellátása helyett a szabadpiacot részesítette előnyben. Osztozott a felvilágosodás optimizmusában az emberi természetet illetően, és úgy vélte, hogy az ember képes racionális módon kielégíteni természetes szükségleteit és vágyait. Ez akkor a leghatásosabb, ha minden egyén követheti a saját szabadságát és autonómiáját, függetlenül a túlzott állami struktúráktól. A liberális elgondolás szerint az egyén szabadsága és autonómiája a túl erős kormányzati korlátok nélküli demokráciában valósítható meg a legjobban. A politikai szabadságjogok pedig szintén a kapitalista államokban teljesedhetnek ki, ahol a racionális és nyereségvágyó emberi lények javíthatják körülményeiket, maximalizálva mind az egyéni, mind pedig a kollektív gazdasági növekedést és jólétet. Lehetővé kell tenni, hogy virágozzon a szabadpiac, a kormányoknak pedig engedélyezniük kell a javak és a kereskedelem szabad áramlását. A liberálisok hisznek abban, hogy a szabadpiac és kereskedelem kölcsönös függőséget hoz létre az államok között, ami megemeli a háború árát.

[2] Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Ford.: Csécsy Imre–Sebestyén Pál. Budapest, Osiris–Attraktor, 2000, 52.

[3] Immanuel Kant: *Az örök békéről*. Ford.: Mesterházi Miklós. Szeged, Ictus, é. n.

A 20. századi idealizmus is hozzájárult a liberalizmushoz. Leghíresebb követője az Egyesült Államok elnöke, Woodrow Wilson, a Népszövetség alapítója volt – innen a név: „wilsoni idealizmus". Az idealizmus alapállítása az, hogy a háború megelőzhető; a Népszövetség 26 rendelkezésének több mint fele ezzel foglalkozik. A szerződés tartalmazott egy rendelkezést, amely létrehozta a **kollektív biztonság** fogalmát is, amely szerint egy állam agressziója kollektív cselekvést vált ki, amelyet a „nemzetek szövetsége" testesít meg.

A Népszövetség tehát azt a jelentőséget mutatja, amelyet a liberálisok a háborúval foglalkozó nemzetközi intézményeknek és annak az igyekezetnek tulajdonítanak, hogy a közös problémákat többoldalú fórumokon igyekezzünk megoldani. A liberálisok hisznek a nemzetközi törvényekben és törvényes eszközökben is – a közvetítésben, a döntőbíróságban és a nemzetközi bíróságban. Más, szintén liberális gondolkodók szerint leszereléssel minden háborút ki lehet küszöbölni. Bármilyen speciális megoldásról legyen is szó, a liberalizmus alapjai szilárdan ágyazódnak be a racionális emberbe vetett hitbe és a féktelen optimizmusba, amely szerint tanulás és tanítás segítségével az emberek olyan intézményeket alakíthatnak ki, amelyek kihozzák belőlük legjobb tulajdonságaikat.

A két világháború között, amikor a Népszövetség képtelen volt fenntartani a kollektív biztonságot, és a második világháború alatt, amikor az emberi kegyetlenség megkérdőjelezte az emberiség alapvetően jó természetét, a liberalizmust alaposan górcső alá vették. Valóban eredendően jó az emberiség? Hogyan vallhatott ilyen csúfos kudarcot egy intézmény, amely a legjobb feltételezésekből indult ki? A liberalizmus, mint elméleti megközelítés, erősen háttérbe szorult.

Az 1970-es években a liberalizmus a **neoliberális institucionalizmus** formájában született újjá. A neoliberális institucionalizmus, ahogy Robert Axelrod és Robert O. Keohane megfogalmazták, azt a kérdést teszi fel, hogy az államok miért választották inkább az együttműködést még az anarchikus nemzetközi rendszerben is. A kérdésre az egyszerű, de elgondolkodtató fogolydilemma adhatja meg az egyik választ.[4]

A **fogolydilemma** két fogoly története, akiket egymástól függetlenül hallgatnak ki egy állítólagos bűncselekmény ügyében. A kihallgatótiszt mindkettőjüknek elmondja, hogy ha egyikük beismeri a tettet, másikuk pedig nem, akkor az, aki vallott, szabadon távozhat, a másikuk azonban hosszú börtönbüntetésre számíthat. Ha mindketten bevallják, mindketten börtönbe kerülnek rövidebb időre. Ha egyikük sem ismeri be a tettet, bizonyítékok hiányában csak rövid időre jutnak börtönbe. Tegyük fel, hogy mindketten vallanak, és így hosszabb időre kerülnek börtönbe, mintha együttműködtek volna egymással, és mindketten hallgatnak. Miért nem az együttműködést választották? Mindkét fogoly csak egyszer dönthet. Egyikük sem tudja, hogyan válaszol a másik. Nagy árat fizet az, aki nem vallja be a bűncselekményt, ha a másik bevallja. Ezért mindketten

[4] Robert Axelrod–Robert O. Keohane: Achieving Cooperation under Anarchy: Strategies and Institutions. In: *Cooperation under Anarchy.* Ed. Kenneth Oye. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1986, 226–254.

vallani fognak, ami egyikük számára sem optimális. A fogolydilemmára még visszatérünk az 5. fejezetben.

Azonban ha a helyzet megismétlődik, a kölcsönösség lehetősége racionálissá teszi az együttműködést. Ha mindketten hallgatnak, a végkimenetel mindkettőjük számára sokkal jobb. Az együttműködést mindkét részről az önérdek követeli. A foglyokhoz hasonlóan az államok sem csak egyszer találkoznak; különböző kérdésekben újra és újra szembekerülnek egymással. A klasszikus liberalizmussal ellentétben a neoliberális institucionalizmus nem feltételezi, hogy az egyének az emberek veleszületett tulajdonságainak megfelelően természetes módon működnek együtt. A fogolydilemma olyan eszközt bocsát a neoliberális institucionalizmus rendelkezésére, amivel ésszerű magyarázat adható a kölcsönös együttműködésre egy olyan környezetben, ahol nincs nemzetközi hatóság az együttműködés levezénylésére.

A neoliberális institucionalizmus jóslata ugyanaz, mint a liberalizmusé – együttműködés –, de más magyarázatot adnak arra, hogy miért jön létre. A klaszszikus liberalizmus elmélete szerint az együttműködés az ember által alapított és reformált intézményekből ered, amely megengedi az együttműködő interakciókat és megtiltja a kényszerintézkedéseket. A neoliberális institucionalizmus szerint az emberek folyamatos kölcsönhatásban vannak, és mindannyiuk önérdeke az, amely az együttműködést diktálja. Az intézmények talán megalapozzák, befolyásolják az együttműködés lehetőségét, de nem garantálják azt.

A neoliberális institucionalizmus számára a biztonság a legfontosabb kérdés, az intézmények pedig hozzásegítenek a biztonsághoz. Az intézmények szilárd keretet biztosítanak az interakciók számára, és egyben a jövőbeli interakciók reményét jelentik. Ezek az interakciók nemcsak a biztonság kérdését érintik, hanem nemzetközi témák egész sorát, köztük az emberi jogokat (amely a klaszszikus liberalizmus központi problémája), a környezetvédelmet, a bevándorlást és a gazdaságot.[5]

A hidegháború lezárultával az 1990-es években újra hitelessé vált a liberalizmus mint általános elméleti perspektíva. Két kérdés került leginkább előtérbe. Egyrészt az úgynevezett demokratikus béke (amely részletesebben 5. fejezetünk témája); ennek kutatói azt próbálják meghatározni, hogy *miért nem* háborúznak egymással demokráciák. Többféle liberális válasz is lehetséges. Az egyik szerint a közösen birtokolt demokratikus normák és kultúra elfojtja az agressziót; a demokráciák vezetői sokféle véleménnyel találkoznak, amelyek korlátozzák a döntéshozókat, és így csökken a háború esélye. Egy másik magyarázat szerint a demokráciák nemzetközi intézményeken keresztül szoros hálózatokat alkotnak, amelyek kikényszerítik ezt a viselkedést. Ezek a magyarázatok mind a liberális elméleten alapulnak.

[5] Robert O. Keohane–Joseph Nye: *Power and Interdependence*. 3. kiadás. New York, Longman, 2001; Uők: Transnational Relations and World Politics. *International Organization*. 25. évf., 3. sz. (1971. nyár), 329–350., 721–748.

Másrészt a hidegháború utáni gondolkodók, például a tudós és volt politikai elemző Francis Fukuyama nem egyszerűen a nemzetközi liberalizmus feltámadását, hanem – életképes alternatív elmélet hiányában – annak győzelmét látják. Fukuyama állítása szerint egyes csoportok, mint a palesztinok, izraeliek, szingalézek, tamilok, örmények és azeriek, régi sérelmeik miatt továbbra is szemben állnak majd egymással, a nagy kiterjedésű konfliktusok azonban ritkábbak lesznek, mint korábban. Fukuyama szerint most először jöhet el az a korszak, amikor a „nyugati liberális demokrácia elterjed az egész világon, mint az emberi kormányzás végső formája".[6] John Mueller politológus még erősebbnek véli a liberális érvelést. Ahogy a párbajozás és a rabszolgaság valaha elfogadható gyakorlat volt, idővel viszont morálisan elfogadhatatlanná vált, úgy a fejlett világban egyre erkölcstelenebbnek és visszataszítóbbnak tűnik a háború. Az első és második világháború rettenetes eseményei a háború teljes elítéléséhez vezettek, mondja Mueller (lásd a 8. fejezetet).[7]

ELMÉLET RÖVIDEN

Liberalizmus/neoliberális institucionalizmus

Kulcsszereplők	államok, nem kormányzati csoportok, nemzetközi szervezetek
Az egyén megítélése	alapvetően jó; együttműködésre képes
Az állam megítélése	nem autonóm cselekvő; többféle érdeke van
A nemzetközi rendszer megítélése	kölcsönös függőség a szereplők között; nemzetközi társadalom; anarchia
A változással kapcsolatos hitek	valószínű; kívánatos folyamat
Főbb elméletalkotók	Montesquieu, Kant, Wilson, Keohane, Mueller

A liberalizmust mint elméleti megközelítést az idők során hol jobban, hol kevésbé fogadták el, és hasonlóan járt a realizmus is, a liberalizmus legfontosabb elméleti ellenpontja. Miközben sok mindenben különböznek, abban egyformák, hogy mindkettő racionálisan megalapozott.

Realizmus és neorealizmus

A **realizmus**, ahogy a liberalizmus is, hosszú történeti és filozófiai hagyomány terméke, bár alkalmazása a nemzetközi ügyek terén újabb keletű. A realizmus az egyént alapvetően önzőnek és hataloméhesnek tekinti. Az egyének államokba szerveződnek, az állam pedig egységben lép fel a hatalom által meghatározott saját **nemzeti érdekei** elérése érdekében. Ezek az államok anarchikus nemzet-

[6] Francis Fukuyama: The End of History? *National Interest*. 16. sz. (1989. nyár), 4.

[7] John Mueller: *Retreat from Doomsday: The Obsolence of Major War*. New York, Basic Books, 1989.

közi rendszerben léteznek, amely a tekintélyek hierarchiájának teljes hiányával jellemezhető. Ebben az anarchikus állapotban az államok csak magukra számíthatnak a nemzetközi rendszerben. Az államok számára az a legfontosabb, hogy csökkentsék az anarchikus rendszerből adódó veszélyeztetettséget. Elsősorban arra számíthatnak, hogy sikerül az államok hatalmát és a háborútól való elrettentést egyensúlyban tartani, hogy a nemzetközi rendszer sértetlen maradjon, és annyira veszélytelen, amennyire csak lehetséges.

A realizmus lényeges állításai közül legalább négy megtalálható Thuküdidész *A peloponnészoszi háború* című művében.[8] Először is az állam (Athén vagy Spárta) a háború, és általában a politika legfontosabb szereplője, ahogy az újabb keletű realizmus is állítja. Míg más szereplők, köztük a nemzetközi szervezetek résztvevők talán lehetnek, de mellékesek.

Másodszor, az állam **egységes cselekvő** kell hogy legyen: Thuküdidész művében gyönyörű leírásokat találhatunk olyan vitákról, amelyeket egy állam különböző hivatalnokai folytatnak, de ha egyszer megszületett a döntés, hogy háború vagy kapituláció, az állam egyhangúlag beszél és cselekszik. Nincsenek állam alatti szereplők, amelyek szembefordulnának a kormány döntésével, vagy aláaknáznák az állam érdekeit.

Harmadszor azoknak, akik az állam nevében meghozzák a döntéseket, **racionális cselekvő**knek kell lenniük. Ahogy a tanult görögök általában, Thuküdidész is úgy vélte, hogy az emberek lényegileg racionális lények, akik úgy hozzák meg döntéseiket, hogy mérlegelik a cél elérésének útjában álló lehetséges akadályok erősségeit, illetve gyengeségeit. Thuküdidész elismeri, hogy bizonyos tényezők akadályozhatják a racionális döntéshozatalt. Ha a vezetők inkább a vágyaikra hallgatnak, szándékaikat összekeverik a nemzeti érdekekkel, vagy félreismerik a másik oldal döntéshozóit. De a kulcsfogalom, hogy a racionális döntés a nemzeti érdek követéséhez vezet, változatlan. A modern realizmus szerint is racionális döntések segítik a nemzeti érdeket – az állam érdekeit –, bármilyen homályos is legyen ezen nemzeti érdek megfogalmazása.

Negyedszer Thuküdidész, akárcsak a kortárs realisták, foglalkozik a biztonság kérdésével is: az államnak meg kell védenie magát a külső és belső ellenségekkel szemben. Egy állam azáltal növelheti a biztonságát, hogy megerősíti belső kapacitásait, gazdasági hatalmat épít, és szövetségeket köt más államokkal, amelyek érdekei az övéhez hasonlóak. Thuküdidész szerint a peloponnészoszi háború előtt és alatt a riválistól való félelem miatt léptek szövetségre az államok, ez tehát racionális döntés volt a vezetők részéről. *A peloponnészoszi háború* „Méloszi dialógus" című fejezetében Thuküdidész bemutatja a liberálisok és realisták klasszikus dilemmáját: „Az erős megteszi, amit lehet, a gyenge eltűri, amit kell." Általánosabban: létezik-e nemzetközi etikai vagy morális rend, amelyen az államok jogai alapulnak – ahogy a liberálisok sugallják –, vagy nemzetközi tekintély hiányában az állam ereje a döntő tényező?

[8] Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Ford.: Muraközy Gyula. Budapest, Osiris, 2006.

Thuküdidész nem azonosította a realizmus összes tételét. A realizmus tana és teljes okfejtése valójában csak évszázadok alatt tárul fel, és nem is ért egyet minden realista abban, hogy melyek ezek. Például hatszáz évvel Thuküdidész után a keresztény püspök és filozófus, Szent Ágoston (354–430) egy alapfeltevéssel bővítette a realizmust, azt állítván, hogy az emberiség szennyes, romlott és önző, habár ez nem eleve elrendeltetett. Ágoston szerint a háborúkat az ember eme alapvető jellemvonásai okozzák.[9] Bár a későbbi realisták vitatják Ágoston bibliai magyarázatát a romlott, önző emberiségről, néhányan kétségbe vonják magát a tényt, hogy az emberek alapvetően hataloméhesek és önteltek.

Az ember romlott természetének következményeit az államra nézve Niccolò Machiavelli (1469–1527) itáliai politikai filozófus gondolta tovább. *A fejedelem* című művében úgy érvel, hogy a vezetőnek mindenkor figyelemmel kell lennie a személyes és az állam biztonságát fenyegető veszélyekre. Machiavelli szövetségeket és különböző védelmi, illetve támadó stratégiák használatát javasolja az állam védelmében.[10]

A központi tétel, melyet voltaképpen minden realista elfogadott, nem más, mint hogy az államok anarchikus nemzetközi rendszerben léteznek. Ezt a tételt először Thomas Hobbes fogalmazta meg (lásd az 1. fejezetet). Hobbes szerint, ahogy a természeti állapotban az egyénnek joga és kötelessége az önvédelem, úgy a nemzetközi rendszerben az államé is ez. Hobbes a nemzetközi anarchia állapotát írja le, ahol az államok számára a norma, hogy a „fegyvereiket egymásra szegezik, és egyik a másikat figyeli".[11] Nemzetközi tekintély hiányában kevés szabály és norma van, amely kordában tartja az államokat.

A második világháború következményeként, a liberalizmusból való kiábrándulás csúcsán Hans Morgenthau (1904–1980) megírta a nemzetközi politikai realizmus központi szintézisét bemutató művét, amelyben módszertani megközelítést javasolt az elmélet tesztelésére. Morgenthau – Thuküdidésszel, Szent Ágostonnal és Hobbesszal egyetértésben – azt állítja, hogy a nemzetközi politika harc a hatalomért. A harc az elemzés három szintjén magyarázható: (1) a romlott egyén az önfenntartásért küzd a természeti állapotban; (2) a független és egységes állam folyamatosan hatalmi harcokba keveredik erőt erővel kiegyensúlyozva és reagálva azért, hogy megóvja azt, ami az állam érdekében áll; és (3) mivel a nemzetközi rendszer anarchikus – nincs felsőbb hatalom, ami véget vetne a versengésnek –, a küzdelem folyamatos. Biztosítani az állam túlélését – ez az imperatívusz, amelynek hatására a vezetők erkölcsisége eltér a közönséges egyének erkölcsiségétől. A realisták szerint az erkölcsiséget az adott irányvonal politikai következményei határozzák meg.[12]

[9] St. Augustine: Confessions; City of God. In: *Great Books of the Western World*. 18. kötet. Ed.: Robert Maynard Hutchins. Chicago, Encyclopaedia Britannica, 1952, 1986. Magyarul: Szent Ágoston: *Vallomások*. Ford.: Dr. Vass József. Budapest, Szent István Társulat, 1999, 7. könyv, II. fejezet, 161.

[10] Niccolò Machiavelli: *A fejedelem*. Ford.: Lutter Éva. Budapest, Kossuth Kiadó, 2001.

[11] Thomas Hobbes: *Leviatán*. Ford.: Vámosi Pál. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2001.

[12] Hans J. Morgenthau: *Politics among Nations*. 5., átdolgozott kiadás. New York, Knopf, 1978.

A második világháborút követő években Morgenthau tankönyve, a *Politics among Nations* lett a realisták bibliája. Az elméletből természetes módon következik a gyakorlat: a hatalom menedzselésének leghatásosabb technikája a hatalmi egyensúly. George Kennan (1904–2005) író, történész, diplomata az 1940-es években az amerikai külügyminisztérium politikai tanácsadó testületének *(Policy Planning Staff)* elnöke, később az Egyesült Államok nagykövete a Szovjetunióban, valamint Henry Kissinger (1923–) egyetemi tanár, külügyi tanácsadó, majd Richard Nixon és Gerald Ford elnöksége idején külügyminiszter egyaránt arról voltak ismertek, hogy javaslataikat a realista teóriára alapozták.

Ahogy a 2. fejezetben láttuk, Kennan volt az Egyesült Államok hidegháborús elszigeteléspolitikájának – mint a hatalmi egyensúly egy értelmezésének – egyik tervezője. Az elszigetelés célja az volt, hogy a Szovjetunió ne terjeszthesse ki hatalmát azokon az országokon túlra, amelyek már amúgy is az érdekszférájába tartoznak (Kelet-Európa). Az elszigeteléssel megvalósult az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti hatalmi egyensúly. Kissinger a '70-es években a klaszszikus realista erőegyensúly gondolatát képviselte, amikor támogatta az olyan gyengébb államokat, mint Kína és Pakisztán, hogy ezáltal befolyást gyakoroljon a Szovjetunióra, illetve hogy ellensúlyozza India növekvő hatalmát (India ekkoriban szovjet szövetséges volt).

Bár a realisták pontos politikai jóslásokba bocsátkoznak, nem minden realista ért egyet abban, hogy mi a helyes politika. Defenzívebb realisták szerint például minden államnak követnie kellene az önmérséklet politikáját, akár katonai, akár diplomáciai, akár gazdasági csatornákon keresztül. Ez a mérsékelt önvédelmi pozíció még követhető anélkül, hogy az államok közötti bizalmatlanság veszélyes mértékéhez vezetne. Másfelől viszont az offenzív realisták szerint anarchikus nemzetközi viszonyok közepette egyetlen állam sem lehet teljes mértékben biztos mások szándékait illetően. Azt állítják, hogy az államoknak törekedniük kell egymással szembeni helyzetük folyamatos javítására, és harcolniuk kell hatalmuk megerősítése érdekében, még akkor is, ha céljuk pusztán saját függetlenségük megőrzése. Az államok ezért terjeszkedő politikát folytatnak, hogy kiépítsék egymással szembeni hatalmi helyzetüket. A megfelelő cselekvés tekintetében tehát szignifikáns véleménykülönbség van az offenzív és defenzív realisták között.[13]

A realizmus tehát egymáshoz kapcsolódó érvek egész családját fogja össze, amelyek közös feltételezéseken és premisszákon osztoznak, vagyis a realizmus nem tekinthető egységes elméletnek. A realizmus számos újra-interpretálása közül a **neorealizmus** (vagy strukturális realizmus) a legerősebb, ahogy azt Kenneth Waltz *Theory of International Politics* című művében is felvázolja.[14] Waltz azzal a céllal fogott neki a realizmus újrafogalmazásának, hogy a politikai realizmust a nemzetközi kapcsolatok egy szigorúbb elméletévé gyúrja. A neorealisták bátran javasolnak általános törvényeket az események magya-

[13] John J. Mearsheimer: *The Tragedy of Great Power Politics*. New York, Norton, 2001, 19–22.
[14] Kenneth N. Waltz: *Theory of International Politics*. Reading, Mass., Addison-Wesley, 1979.

rázatára – ezzel megkísérlik leegyszerűsíteni a viselkedés magyarázatát, amitől azt remélik, hogy képesek lesznek jobb magyarázatot találni, és előre látni általános folyamatokat.

A neorealisták elemzésükben elsőbbséget biztosítanak a nemzetközi rendszer struktúrájának mint magyarázó tényezőnek, szemben az állammal, amelyet a hagyományos realisták hangsúlyoznak, vagy épp az ember veleszületett jellemzőivel. Waltz szerint a nemzetközi rendszer struktúrájának tanulmányozása a legfontosabb lépés. Egy egyedi rendszer struktúráját a rendezőelv határozza meg, nevezetesen egy felettes tekintély hiánya, és a képességek államok közötti eloszlása. Ezek a képességek jelölik ki egy állam helyét a rendszeren belül. Maga a nemzetközi struktúra az erő; kényszerítő erővel hat az államok viselkedésére, és lehetséges, hogy az államok nem tudják kontrollálni. A neorealisták szerint sokkal inkább a nemzetközi rendszer, semmint az egyes államok jellemzői határozzák meg a végeredményt.[15]

A realizmushoz hasonlóan a neorealizmusban is fontos a hatalmi egyensúly elve. A realistákkal ellentétben a neorealisták azonban úgy hiszik, hogy a hatalmi egyensúlyt a nemzetközi rendszer határozza meg. Egy ilyen rendszerben logikusan kevés az esély az együttműködésre:

> „Amikor szembesül a kölcsönös nyereség érdekében kifejtett együttműködés lehetőségével, a magát veszélyben érző állam felteszi a kérdést, hogy hogyan fogják majd a nyereséget elosztani. Nem kérdezhetik, hogy »Mindketten nyerünk?«, hanem kénytelenek ezt kérdezni »Melyikünk nyer többet?«. Ha a remélt nyereséget elosztjuk mondjuk kettő az egyhez arányban, az egyik állam arra használhatja ezt az aránytalanságot, hogy megkárosítsa vagy lerombolja a másikat. Még a hatalmas abszolút nyereség ígérete sem hozhatja létre az együttműködést addig, amíg mindkét államot aggasztja, vajon a másik hogyan fogja felhasználni megnövekedett képességeit."[16]

Az államok közötti együttműködés problémája a relatív nyereség kapcsán tehát az, hogy az államok mindig maximalizálni próbálják hatalmukat a többi állammal szemben azért, hogy saját túlélésüket biztosítsák. A relatív hatalom fontossága miatt az államok vonakodnak együttműködni, ha a nyereség egyenlőtlenül oszlik el a résztvevők között. Még ha az együttműködés minden állam számára abszolút nyereséget jelent is, az egyik részt vevő állam számára akkor is leértékelődik azáltal, hogy nagyobb nyereséggel jár a másik állam számára. A neorealisták szerint a világ hatalmi egyensúlya, egy állam túlélése azon múlik, hogy több hatalma van-e, mint más államoknak; így minden hatalom (és hatalmi nyereség) csak relatív terminusokban értelmezhető.[17]

[15] Kenneth N. Waltz: Realist Thought and Neorealist Theory. In: *Controversies in International Relations Theory: Realism and the Neoliberal Challenge.* Ed. Charles W. Kegley, Jr. New York, St Martin's, 1995, 67–82.

[16] Uő: *Theory of International Politics,* 105.

[17] John J. Mearsheimer: The False Promise of International Institutions. *International Security,* 19. évf., 3. sz. (1994/95. tél), 5–49.

A neorealisták a csalás kérdésével is foglalkoznak. Az államok számára kísértést jelenthet a többi állam feletti relatív előny elnyerése, és ezért megszeghetik a megállapodásokat. A félelem az együttműködési megállapodások felrúgásától a fegyverkezés területén a legerősebb, mert a hadifelszereltségben bekövetkező változások nagyban befolyásolják a hatalmi viszonyokat. Az önérdek arra ösztönöz minden államot, hogy előnyt szerezzen a többivel szemben. A tudat, hogy ez az ösztönzés létezik, kombinálva az államok racionális óhajával arra, hogy megvédjék érdekeiket, ellene hat mindenféle államok közötti együttműködésnek.

A tudósok a realizmus más interpretációit is kidolgozták. Míg a neorealizmus leegyszerűsíti a klasszikus realista elméletet és néhány új kulcsfogalomra (rendszerstruktúra és hatalmi egyensúly) koncentrál, más újraértelmezések növelik a realizmus összetettségét. Robert Gilpin, a Princeton University professzora *War and Change in World Politics* című művében egy ilyen újraértelmezést kínál. Elfogadja a realisták alapelveit, hogy az államok a legfontosabb szereplők, a döntéshozók alapvetően racionálisak, és a nemzetközi rendszer struktúrája kulcsszerepet játszik a hatalom meghatározásában, 2400 év történelmét megvizsgálva pedig azt találja, hogy „minden nemzetközi rendszerben a hatalom államok közötti elosztása alkotja az ellenőrzés elsődleges formáját".[18] Amit Gilpin hozzátesz, az a dinamizmus fogalma, a történelem mint ciklusok soráé – egy domináns hatalom születésének, kiterjedésének és pusztulásának ciklusai. A klasszikus realizmus nem ad kielégítő magyarázatot a hatalom hanyatlására, Gilpin viszont igen, a gazdasági hatalom jelentősége alapján.

Hegemónok három folyamat miatt „hanyatlanak": egy birodalom irányításából származó haszon folyamatos csökkenése, ami állami szintű jelenségnek tekinthető; a hegemón azon hajlama, hogy egyre többet költ, miközben kevesebbet fektet be, ami szintén állami szintű jelen-

ELMÉLET RÖVIDEN

Realizmus/neorealizmus

Kulcsszereplők	nemzetközi rendszer, államok
Az egyénről alkotott nézetek	hatalomra törő, önző, antagonisztikus
Az államról alkotott nézetek	hatalomra törő, egységes cselekvő, nemzeti érdekeit követi
A nemzetközi rendszerről alkotott nézetek	anarchikus, a stabilitást keresi egy hatalmi egyensúlyi rendszerben
A változással kapcsolatos hitek	alacsony változási lehetőségek, lassú strukturális változás
Főbb elméletalkotók	Thuküdidész, Szent Ágoston, Machiavelli, Hobbes, Morgenthau, Waltz, Gilpin, Mearsheimer

[18] Robert Gilpin: *War and Change in World Politics*. Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 1981, 29.

ség; valamint a technológia elterjedése, amelyen keresztül új hatalmak jelentenek kihívást a hegemón számára, ez pedig már rendszerszintű jelenség. Gilpin magyarázata szerint „az egyensúlyt egyensúlytalanság váltja fel, a világ pedig újabb nagyhatalmi küzdelmek felé sodródik".[19]

Míg Gilpin dinamizálta a realizmus addig igencsak statikus elméletét, addig Ann Tickner feminista politológus és kollégái a nemek (*gender*) kérdéskörével tágították és tették még komplexebbé azt. Tickner szerint a klasszikus realizmus az emberi természet és a hatalom nagyon korlátozott fogalmán alapul. Szerinte az emberi természet nem állandó és változatlan, hanem többdimenziós és kontextuális. A hatalmat nem lehet kizárólag a kontrollal és a dominanciával azonosítani. Tickner szerint a realizmust úgy kell újrafogalmazni, hogy hatalomfogalma több mindent magában foglaljon, ahol a hatalom képesség arra, hogy összhangban cselekedjünk (nem csak konfliktushelyzetben), vagy szimbiotikus kapcsolatban legyünk (nyílt versengés helyett). Más szavakkal: a hatalom az összekapcsolás fogalma is lehet, ahelyett hogy egyetlen kizárólagos autonómiát jelentene.[20]

Röviden: a politikai realizmusnak nincs egységes hagyománya; „realizmusok" vannak. Bár mindegyik a feltételezések egy kulcsfontosságú csoportján alapul, eltérő fontosságot tulajdonítanak a különböző javaslatoknak. De ami egységesíti a realizmus elméletének támogatóit – az egységes független állam hangsúlyozása egy nemzetközi anarchikus rendszerben –, az világosan elkülöníti őket a liberálisoktól és a radikálisoktól.

A radikális megközelítés

A harmadik átfogó elméleti perspektíva a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatában a **radikalizmus**. Míg széles körű egyetértés van arra vonatkozóan, hogy kit lehet liberálisnak, és kit realista radikálisnak bélyegezni, a radikálisok meghatározásával kapcsolatban ez már nem annyira egyértelmű.

Karl Marx (1818–1883) írásai alapvetők a radikális gondolkodók számára, még ha ő nem is foglalkozik minden mai kérdéssel. Marx elmélete a kapitalizmus fejlődéséről a gazdasági változáson és az osztályellentéteken alapul: a 19. századi Európa a korábbi feudális rendszerből fejlődött ki. Marx szerint a kapitalizmusban egyéni érdekek irányítják a munkát és a piaci cserét, ezzel rabszolgaságot hozva létre, amiből bizonyos osztályok megpróbálják kiszabadítani magukat. Az összecsapás elkerülhetetlen az irányító kapitalista polgári (burzsoá) osztály és az általuk ellenőrzött munkások, a proletariátus között. Ebből az erőszakos összecsapásból születik meg az új szocialista rend.[21]

Egy sor alapvető meggyőződés egyesíti azokat, akik egy radikális, főleg marxista megközelítést támogatnak. A meggyőződések egyik csoportja történelmi

[19] I. m. 210.

[20] Ann Tickner: Hans Morgenthau's Principles of Political Realism: A Feminist Reformulation. *Millenium: Journal of International Studies*. 17. évf., 3. sz. (1988), 429–440.

[21] Karl Marx: *A tőke*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1957–1985.

elemzésen alapul. Miközben a legtöbb liberális és realista számára a történelem különböző adatok összegyűjtését jelenti, amelyből általánosítások vonhatók le a megfelelő pillanatban, a radikálisok számára a történeti elemzés alapvető jelentőségű. A legfontosabb a termelési folyamat története. A termelési folyamat fejlődése során – a feudalizmustól a kapitalizmusig – társadalmi kapcsolatok új mintái alakultak ki. A radikálisok meg akarják magyarázni a kapcsolatot a termelési eszközök, társadalmi kapcsolatok és hatalom között.

Történeti elemzésüket a termelési folyamat jelentőségére alapozva a radikálisok elfogadják a gazdaság elsőbbségét gyakorlatilag minden más jelenség magyarázatában. Ez világosan elkülöníti őket mind a liberálisoktól, mind a realistáktól. A liberálisok számára a gazdasági egymásrautaltság a nemzetközi együttműködés egy lehetséges magyarázata, sok más tényező mellett. A realisták és neorealisták szerint a gazdasági tényező a hatalom egyik összetevője, a nemzetközi struktúra egy alkotóeleme. Azonban egyikük elméletében sem meghatározó a gazdaság. A radikalizmusban viszont elsődleges. A radikális feministák például a marxizmusra alapozva azt sugallják, hogy a nők elleni elnyomás a kizsákmányoló kapitalista rendszerben gyökerezik.

A radikális meggyőződések harmadik csoportja a globális rendszert helyezi a középpontba. A marxizmus elgondolása szerint ez a struktúra hierarchikus és nagyrészt az **imperializmus** melléktermék, vagy bizonyos gazdasági formák kiterjesztése a világ más területeire. John A. Hobson (1858–1940) brit közgazdász elmélete szerint ez a kiterjesztés három körülmény következménye: a javak és szolgáltatások túltermelése a fejlettebb országokban, a munkások és alsóbb osztálybeliek alacsony fogyasztása alacsony béreik következtében, és a magasabb osztály tagjai és a polgárság megtakarítása a domináns fejlett országokban. Ezen problémák megoldása érdekében a fejlett országok történetük során a külföld felé terjeszkedtek, és a radikálisok szerint még ma is terjeszkednek: a termékek új piacokat találnak a fejletlenebb régiókban, a munkások fizetését alacsonyan lehet tartani a külföldi versenytárs miatt, a megtakarításokat pedig jövedelmezőbben tudják befektetni az új piacokon, mintha a munkások helyzetén javítanának. Az imperializmus versengéshez vezet a fejlett államok között, és ezzel – a realisták értelmezése szerint – „küzdelmet" idéz elő, hogy biztosítsa a hatalmi egyensúlyt.[22]

A radikálisok szerint az imperializmus hierarchikus nemzetközi rendszert alakít ki, amely egyes államok, szervezetek és egyének számára lehetőséget jelent, hogy mások cselekvését korlátozza. A fejlett országok terjeszkedhetnek, így el tudják adni termékeiket, és exportálni a fölösleges jólétet, amit otthon már nem tudnak használni. Ezzel egy időben a fejlődő országokat egyre jobban korlátozza a fejlett világ, egyre jobban függenek annak lépéseitől. Hobson szerint – aki elítélte az imperializmust, mert az irracionális, kockázatos és konfliktusokat okoz – ez nem elkerülhetetlen.

[22] John A. Hobson: *Imperialism: A Study.* Ed. Philip Siegelman. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1965.

A radikálisok az uralkodás technikáit és az elnyomást emelik ki, amelyek a kapitalista renddel járó gazdasági egyenlőtlenség következményei. Az egyenlőtlen fejlődés feljogosítja és képessé teszi az uralkodó államokat a gyengébbek kizsákmányolására; a kapitalizmus dinamikája és a gazdasági terjeszkedés szükségszerűvé teszik az ilyen kizsákmányolást, mert az erősebbek meg akarják tartani pozíciójukat, és biztosítani akarják a kapitalizmus továbbélését. Míg a realisták a hatalmi egyensúlyt keresik más államokkal, és a diplomáciát használják előnyszerzésre és hatalmuk megtartására, a marxisták és a radikálisok a dominancia és az elnyomás gazdasági technikáit tekintik a hatalom eszközének a világban; az alávetettek választási lehetőségei korlátozottak és hatástalanok.

Az orosz forradalmár és kommunista vezető, V. I. Lenin (1870–1924) *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című művében azt írja, hogy az imperializmus elkerülhetetlenül háborúhoz vezet. Szerinte a kapitalista országoknak terjeszkedniük kell az imperializmusban; ez nem lehetőség, hanem szükségszerűség. Amint a fejlett kapitalista államok felhagynak a fejlődő piacok feletti felügyelettel, elkerülhetetlen lesz a háború a fejlett államok között ezen piacok ellenőrzéséért. A háború tehát a kapitalista gazdasági verseny következménye.[23]

A kortárs radikális értelmezések Marx írásaival indultak, de teljesen más irányban fejlődtek tovább. Immanuel Wallerstein (1930) szociológus például összekapcsolja a történelmet és a kapitalizmus felemelkedését abban, amit világrendszer-elméletnek nevezünk. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása* című művében alaposan és szisztematikusan vizsgálja meg a kapitalizmus európai feltűnését a 16. századtól kezdve az államok osztályozásának szempontjából. A történelmi fejlődés minden szakaszában azonosítja a legfontosabb földrajzi területeket, ahol a legelőrehaladottabb volt a fejlődés, és az agrárszektor képes volt ellátni az ipari dolgozókat. Wallerstein a periferikus területeket is azonosítja, ahol a nyersanyagokat kitermelték a fejlett világ számára, és a képzetlen munkaerő kevéssé produktív cselekvésekben merült el. Ezeket a területeket a fejlettebbek megakadályozzák a fejlődésben, pozíciójuk fenntartásának árát pedig a perifériával fizettetik meg. A centrum és a periféria között helyezkedik el a félperiféria, ahol különböző tevékenységek keverednek.[24]

Wallerstein történelmi áttekintése segítségével felismerhetünk bizonyos változásokat. Egy félperiférián elhelyezkedő állam egy másik történelmi periódusban a középpontba kerülhet és fordítva. Például az 1980-as, 1990-es években olyan félperiferikus országok, mint Dél-Korea és Tajvan kerültek a középpontba, a periferikus Thaiföld és Malajzia pedig eljutottak a félperifériáig. Így Wallerstein és tanítványai, valamint a legtöbb radikális gondolkodó figyelme a kapitalizmus egész rendszerét átható változásokra irányul. Egyetlen politikai alakzatot sem lehet megmagyarázni anélkül, hogy tekintettel ne lennénk a kapitalizmus struk-

[23] V. I. Lenin: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka.* Budapest, Kossuth Könyviadó, 1967.

[24] Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System.* Vol. 2. *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750.* New York, Academic Press, 1980. Magyarul: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Ford.: Miszlivetz Ferenc. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1983

ELMÉLET RÖVIDEN

Radikalizmus/függőségi elmélet

Kulcsszereplők	társadalmi osztályok, transznacionális elitek, multinacionális vállalatok
Az egyénről alkotott nézetek	cselekedeteit a gazdasági osztály határozza meg
Az államról alkotott nézetek	a nemzetközi kapitalizmus struktúrájának cselekvője és a burzsoázia érdekeinek végrehajtója
A nemzetközi rendszerről alkotott nézetek	erősen rétegzett; a nemzetközi kapitalista rendszer határozza meg
A változással kapcsolatos hitek	radikális változást tart kívánatosnak
Főbb elméletalkotók	Marx, Wallerstein, Hobson, Lenin

túrájára: „Ha van valami, ami megkülönböztet egy világrendszer-elméletet minden mástól, az annak hangsúlyozása, hogy az elemzés egysége a *világrendszer,* amelyet gazdasági folyamatok és kapcsolatok terminusaiban fogalmaznak meg, nem pedig olyan egységek, amelyeket a jog, a politika, a kultúra vagy a földrajz vagy bármi más terminusaiban definiálnak."[25]

A mai radikálisok azt ismerték fel, hogy a fejlődő piacok feletti ellenőrzésnek vannak kiegészítő, kifinomultabb technikái. Kortárs radikálisok, például a **függőségi elmélet** hívei a fejletlen országok feletti kontroll kiterjesztésében elsődleges jelentőséget tulajdonítanak a fejlett országokban alapított **multinacionális vállalatoknak** (**MNV**) és nemzetközi bankoknak. Ezek a szervezetek kulcsszerepet játszanak a függőségi kapcsolatok megalapozásában és fenntartásában; a térhódítás ügynökei nem jóindulatú szereplők, amilyennek a liberálisok, és nem marginálisak, amilyennek a realisták látják őket. Képesek nemzetek feletti kapcsolatokat kovácsolni a fejlődő országok elitjével, így a kizsákmányoló és kizsákmányolt országok elitjei szoros összefonódásban állnak egymással.

A függőségi elmélet hívei, főleg a latin-amerikaiak (Raul Prebisch, Enzo Faletto, Fernando Henrique Cardoso) úgy vélik, hogy a periféria államai számára kevés lehetőség nyílik. Mivel a piac alapfeltételei egyenlőtlenek, kevés külső lehetőségük van. Belső lehetőségük sincs sok, mivel a belső kényszerek éppoly valósak, mint a külsők: a földtulajdon, társadalmi és osztálystruktúrák.[26] Így a realistákhoz hasonlóan a függőségi elmélet hívei is pesszimisták a lehetséges változásokkal kapcsolatban.

Tulajdonképpen minden radikális – az egyes hangsúlyoktól függetlenül – egyformán normatív. A hierarchikus kapitalista struktúrát „rossznak" ítélik, módszereit kizsákmányolónak. Világos normatív és cselekvési pozíciót foglal-

[25] Terence K. Hopkins et al.: Patterns of Development in the Modern World-System. In: *World-System Analysis: Theory and Methodology.* Ed. Terence K. Hopkins et al. Beverly Hills, California, Sage, 1982, 72. Kiemelés az eredetiben.

[26] Tony Smith: The Underdevelopment of the Development Literature: The Case of Dependency Theory. *World Politics.* 31. évf., 2. sz. (1979. január), 247–288.

nak el abban a kérdésben, hogy mit kellene tenni az egyének közötti és államok közötti egyenlőtlenség csökkentése érdekében – a leninisták által támogatott radikális szervezetek alakításával kezdve egészen a függőségi elmélet hívei által javasolt fokozatos változásokig.

Bizonyos körökben a radikalizmust kiírták a nemzetközi kapcsolatok elméletei közül. A radikalizmus nem magyarázza meg, miért működtek együtt szocialista és kapitalista államok, különösen a hidegháború vége előtt. Azt sem, hogy ez miért volt annyira megosztó a nem kapitalista államok között. Azt sem magyarázza meg, miért és hogyan volt képes néhány fejlődő ország a kapitalista szemléletet magáévá téve kimenekülni a gazdasági és politikai függőségből. A radikalizmus nem jósolt ilyen fejlődést. A radikalizmus, akárcsak a liberalizmus és a realizmus, nem látta előre a Szovjetunió szétesését, ami pedig vitathatatlanul a 20. század egyik legfontosabb változása. Az átfogó igények ellenére mindegyik elméletnek jelentős hiányosságai vannak.

Más körökben a radikalizmus mint gazdasági determinizmuselmélet, és mint olyan elmélet, amely nagyobb változásokat javasol a nemzetközi rendszer struktúrájában, fennmaradt. A radikalizmus segít megérteni a gazdaságot működtető tényezőket az államokon belül és az államok között, valamint megmagyarázza a 20. század második felében lezajlott gazdasági globalizálódás dinamikáját, ahogy azt majd a 9. fejezetben tárgyaljuk.

Konstruktivizmus

Bár a **konstruktivizmus** viszonylag új elmélet, a nemzetközi kapcsolatok alapkérdéseihez nyúl vissza: az állam természetéhez, a szuverenitás és a burzsoázia fogalmaihoz. Ráadásul új, lényegi területeket nyitott meg a vizsgálat előtt, például a nemek *(gender)* és az etnikumok szerepét, amelyek addig hiányoztak a nemzetközi kapcsolatok megközelítéseiből.

Ahogy a liberalizmus, a realizmus és a radikalizmus, a konstruktivizmus sem egységes elmélet. Az is kérdés, hogy érdemi elmélet-e egyáltalán. Valóban, az elméletekben szereplő változók némelyike meglehetősen lazán definiált. A konstruktivizmus szerint azonban a világ túlságosan bonyolult ahhoz, hogy egyetlen átfogó elmélet érvényes lehessen a nemzetközi kapcsolatokban.

A legfontosabb tétel, amelyet minden konstruktivista elfogad, az, hogy az állam viselkedését az elit meggyőződései, identitásai és a társadalmi normák határozzák meg. Az egyének csoportosan alakítják, formálják és megváltoztatják a kultúrát ideákon és gyakorlatokon keresztül. Az állami és nemzeti érdekek ezen szereplők társadalmi identitásának eredményei. A kutatás tárgya így az egyének és közösségek normái és szokásai, anélkül hogy különbséget tennénk belpolitika és nemzetközi politika között.[27] Ted Hopf egyszerű párhuzamot javasol:

[27] Stephen M. Walt: International Relations: One World, Many Theories. *Foreign Policy.* 110. sz. (1998. tavasz), 29–46.

„Képzeljünk el egy színházat, ami kigyulladt, és most mindenki a kijárathoz szalad. Az alkotó normák és a struktúra társadalmi gyakorlatainak hiányos ismerete még ebben a látszólag túlszabályozott helyzetben is meghatározatlan. Ki fog először kimenni egy színházból, ahol csak egy ajtó van, és mindenki afelé szalad? Az erősebbek vagy a rokkantak, az asszonyok vagy a gyerekek, az öregek vagy a betegek, vagy az egész csak egy őrült dulakodás? A végkimenetel meghatározásához többet kell tudnunk a helyzetről, mint azt, hogy hogyan oszlanak meg az anyagi javak vagy a tekintély a szereplők között. Ismernünk kell a kultúrát, normákat, intézményeket, eljárásokat, szabályokat és társadalmi gyakorlatokat, amelyek meghatározzák az egyént és a struktúrát."[28]

A konstruktivizmus elkerüli az anyagi struktúrák fogalmát. Alexander Wendt, az egyik legismertebb konstruktivista gondolkodó szerint a politikai struktúra, legyen az anarchia vagy az anyagi adottságok különös eloszlása, semmit nem magyaráz meg. Nagyon keveset árul el az állam viselkedéséről: „Nem lehet megjósolni, hogy két állam barát lesz-e vagy ellenség, elismeri-e a másik szuverenitását, dinasztikus kötelék alakul-e ki közöttük, revizionisták lesznek-e, vagy status quo-pártiak stb."[29] Sok konstruktivista a normatív struktúrákat hangsúlyozza. Amit ismernünk kell, az az identitás, az identitás pedig kooperatív viselkedés és tanulás révén változik. Hogy a rendszer anarchikus-e, az az identitások eloszlásától függ, nem pedig a katonai kapacitások eloszlásától, ahogy a realisták akarják elhitetni velünk. Ha egy állam csak saját magával azonosítja magát, a rendszer talán anarchia lesz. Ha az állam más államokkal azonosítja magát, nincs anarchia.

A realizmushoz és a neoliberális institucionalizmushoz hasonlóan a konstruktivizmus számára is fontos a hatalom. De amíg előbbiek a hatalmat csak materiális értelemben (katonai, gazdasági, politikai) írják le, addig a konstruktivizmus diszkurzív értelemben – az eszmék, a kultúra és a nyelv hatalmaként. A hatalom jelen van minden, a szereplők közt zajló cserében, a konstruktivizmus célja pedig az, hogy megtalálják a hatalom forrását. A konstruktivizmus egyedi hozzájárulása az lehet, hogy megvilágítják a hatalom forrásait az eszmékben, és megmutatják, hogy az eszmék hogyan alakítják és változtatják meg az identitást. Erre láthatunk példát a szuverenitásról szóló vitában. A konstruktivisták nem abszolút, hanem vitatott fogalomnak látják a szuverenitást. Rámutattak arra, hogy az államok sohasem gyakoroltak kizárólagos ellenőrzést a területük felett, az állam szuverenitásának viszont mindig is szembe kellett és ma is szembe kell néznie kihívásokkal, amelyeket az új intézményes formák és az új nemzeti szükségletek jelentenek.

Annak ellenére, hogy a konstruktivizmus igen nagy intellektuális energiát mozgósított, az irányzatot számos kritika éri. Ha – ahogy a konstruktivisták

[28] Ted Hopf: The Promise of Constructivism in International Relations Theory. *International Security*, 23. évf., 1. sz. (1989. nyár), 172.

[29] Alexander Wendt: Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*. 46. évf., 2. sz. (1992. tavasz), 396. Teljesebb elemzésért lásd uő: *Social Theory of International Politics*. Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 1999.

ELMÉLET RÖVIDEN

Versengő elméleti perspektívák

	Liberalizmus/neoliberális institucionalizmus	Realizmus/neorealizmus	Radikalizmus/függőségi elmélet	Konstruktivizmus
Kulcsszereplők	államok, nem kormányzati csoportok, nemzetközi szervezetek	nemzetközi rendszer, államok	társadalmi osztályok, transznacionális elitek, multinacionális vállalatok	egyének, kollektív identitások
Az egyén megítélése	alapvetően jó, képes az együttműködésre	hatalomvágyó, önző, antagonisztikus	cselekedeteit a gazdasági osztály határozza meg	nagyobb egység, főleg elitek
Az állam megítélése	nem autonóm cselekvő, sokféle érdeke van	hatalomvágyó, egységes cselekvő, nemzeti érdekeit követi	a nemzetközi kapitalizmus struktúrájának cselekvője, a burzsoázia végrehajtója	az állam viselkedését az elit meggyőződései, a kollektív normák és a társadalmi identitás határozzák meg
A nemzetközi rendszer megítélése	kölcsönös függőség a szereplők között; nemzetközi társadalom; anarchia	anarchia; hatalmi erő-egyensúllyal éri el a stabilitást	erősen rétegzett; a nemzetközi kapitalista rendszer határozza meg	semmi nem magyarázható egyedül a nemzetközi anyagi struktúrákkal
A változással kapcsolatos hitek	valószínű; kívánatos folyamat	kevés lehetőség a változásra; lassú strukturális változás	radikális változás lenne kívánatos	fejlődésbe vetett hit

állítják – nem létezik objektív realitás, ha „a világ a néző szemében van", akkor nincs jó vagy rossz válasz, csak egyéni perspektívák. Nincs hiteles szöveg, minden szöveg egyformán érvényes – az elitek megfontolásai és a hétköznapi emberek szokásai is. E könyvben néhány példán keresztül bemutatjuk a konstruktivista tudományt, hogy látható legyen működés közben, és az olvasó megkedvelhesse ezt az elméleti megközelítést.

Elmélet a gyakorlatban: a 2003-as iraki háború elemzése

Az előző részekben megvitatott elméleti perspektívák teljesen másképp látják a világot és egy-egy konkrét eseményt. Mit vesznek figyelembe az elméletalkotók és politikai döntéshozók, mi az, amit meg akarnak magyarázni, milyen összefüggéseket rajzolnak meg – az elemzés ezen elemei változtathatók még akkor is, ha a tények ugyanazok maradnak. A 2003-as iraki háború elemzésével a gyakorlatban is összehasonlíthatjuk ezeket az elméleteket.

A 2003-as iraki háború liberális megközelítése az elemzés mindhárom szintjét felhasználja. Ami egy egyén szintjét illeti: Szaddám nyilvánvalóan kártékony vezető volt, akinek saját népe ellen elkövetett kegyetlenségei bizonyítást nyertek a háború után, amikor feltárták a tömegsírokat. Nemcsak hatalma belső ellenségeivel szemben viselkedett agresszíven, hanem a régió más népeivel is, nyugati ellenfeleivel szemben pedig terroristákat támogatott. Ami az állam szintjét illeti: a liberálisok az iraki állam jellemzőit – főleg autoriter természetét – hangsúlyozzák, és azt, hogy ha ezt demokráciával helyettesítenénk, az csökkentené a fenyegetést, erősítené a Közel-Kelet stabilitását, és utat mutatna a többi születő demokráciának a Közel-Keleten. Sok liberális elhitte, hogy Irak rendelkezik tömegpusztító fegyverrel, vagy közel áll hozzá, és ez még sürgetőbbé tette az iraki rezsim leváltását. Ami a nemzetközi szintet illeti: a liberálisok hangsúlyozzák, hogy Irak nem tartotta be az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatait. Így a nemzetközi közösségnek kötelessége volt szankciókat bevezetni, és folytatni az ellenőrzést, ha pedig ez nem működik, akkor kollektíve kell cselekednie, háborút indítania, hogy megbüntesse a Szaddám-rezsimet, és lehetővé tegye egy új kormányzat hatalomra kerülését.

Miért nem úgy reagált a nemzetközi közösség, ahogy a liberálisok megjósolták? Az Egyesült Államok nem tudta elérni az ENSZ Biztonsági Tanácsánál, hogy jóváhagyjon egy kollektív akciót, ami talán annak tudható be, hogy a tanács néhány tagja, köztük Franciaország, Oroszország és néhány más erős állam, köztük Németország, úgy vélték, hogy Irak elszigetelése sikeres volt, és nincs elegendő bizonyíték a tömegpusztító fegyverek jelenlétére, ezért nincs szükség azonnali cselekvésre, különösen a fontosabb prioritás, az Afganisztánban az al-Káida ellen folytatott harc fényében.

Ezzel ellentétben a háború realista értelmezése az állam és a nemzetközi rendszer szintjére fókuszál. A realisták szerint a nemzetközi rendszer anarchikus, nemzetközi autoritás nem létezik, az iraki fenyegetéstől pedig kevés állam

képes és akarja megszabadítani a világot – ezek egyike az Egyesült Államok. Irak feltételezett tömegpusztító fegyvereivel biztonsági fenyegetést jelent az Egyesült Államokra nézve, ezért az Egyesült Államok szükségesnek látta e fegyverek megsemmisítését és a stabil olajellátás biztosítását a Nyugat számára. Az egyetlen mód, ahogy ezt a célt el lehetett érni, a Baath-rezsim eltávolítása volt a hatalomból. Miután összevonta csapatait az iraki határnál, hogy arra kényszerítse az iraki rezsimet, távozzon a hatalomból, az Egyesült Államoknak nem volt más választása, mint fegyverrel beavatkozni, miután a kényszerítés hatástalan maradt.

Mégsem ért egyet minden realista abban, hogy az Egyesült Államok politikája megfelelő volt. Érdekes vita bontakozott ki a realisták között arról, vajon szükségszerű volt-e az Egyesült Államok beavatkozása. John Mearsheimer offenzív és Stephen Walt defenzív realista egyaránt amellett érvelt, hogy a háború nem volt szükségszerű. Szerintük Szaddám bármilyen fenyegetését, még azt is, ha tényleg hozzáfér nukleáris fegyverekhez, könnyen visszaverheti az amerikai katonai erő. Még ha a háború jól is sikerült, ha hosszú távú következményei pozitívak is, akkor sem volt szükségszerű, és hosszú távon akkor is rosszindulatot szülhet az Egyesült Államokkal szemben a Közel-Keleten és az egész világon. Az elrettentés politikája, amit az Egyesült Államok korábban alkalmazott, működött, és továbbra is működhetett volna.[30] Ennek ellenére Bush és más realisták úgy gondolták, hogy Szaddám elrettentése sikertelen volt. Bush szerint az, hogy Szaddám vegyi fegyvert vetett be a kurdok ellen, valószínűleg azt jelenti, hogy ezek a fegyverek fenyegetik Amerikát is. Bush és kormánya tehát ezt fenyegetésnek érezte, és ezért döntöttek a megszállás mellett. A realisták, ahogy a liberálisok is, ugyanazon elméletből könnyedén tudnak másféle stratégiát felrajzolni.

A radikális magyarázat főként a nemzetközi rendszer struktúrájára figyel. Ez a struktúra a radikálisok szerint beágyazódott a történelmi gyarmati rendszerbe és annak mai örökségébe. A politikai gyarmatosítás olyan imperialista rendszert hozott létre, amelyben a kapitalista államok gazdasági érdekei álltak mindenekfelett. A Közel-Keleten mindez az olajforrások biztosítására törekvő Nyugat imperializmusát jelentette. A gyarmati időkben az imperializmust az államok irányították; ma multinacionális vállalatok.

Ebből a nézőpontból az Irakból érkező olajellátás bizonytalansága magyarázza az Egyesült Államok 2003-as iraki megszállását. Sok radikális gondolkodó (közülük sokan az arab világból) úgy véli, hogy az Egyesült Államok át akarja venni az iraki olaj ellenőrzését. Rámutattak arra a tényre, hogy az Egyesült Államok egyik legfontosabb katonai célja a dél-iraki Rumaila olajmező elfoglalása volt. Az egész országban amerikai csapatok őrzik az olajmezőket, miközben a civil zavargások és a legbecsesebb műemlékek fosztogatása szinte zavartalanul

[30] John J. Mearsheimer–Stephen M. Walt: An Unnecessary War. *Foreign Policy*. 134. sz. (2003. január–február), 50–59.

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ELMÉLETEI: AZ USA IRAK-POLITIKÁJA FRANCIA SZEMMEL

A nemzetállami politikai döntések magyarázata függhet attól, hogy az adott állam milyen elméleti perspektívát használ. Franciaország nem értett egyet az Egyesült Államok kérésével, hogy az ENSZ katonai akciót támogasson Irakkal szemben 2003-ban. A következőkben megvizsgáljuk a francia pozíció egymással versengő magyarázatait.

Közvetlenül 2001. szeptember 11. után Franciaország szolidaritását fejezte ki az USA felé, és katonákat küldött Afganisztánba a „Tartós Szabadság Hadművelet" *(Operation Enduring Freedom)* keretében. Azonban Bush 2002-es a „gonosz tengelye"-beszéde – amely a megelőző csapást hangsúlyozta – után a francia és az amerikai politika útjai elváltak. Mikor az Egyesült Államok nyomást gyakorolt az ENSZ Biztonsági Tanácsára, hogy felhatalmazást kapjon az Irak elleni támadáshoz, a franciák úgy vélték, időt kell adni a fegyverzet-ellenőröknek a vizsgálatra. Ezt követően Franciaország elítélt minden ENSZ-felhatalmazás nélküli katonai akciót, és azzal fenyegetőzött, hogy a BT-ben élni fog vétójogával minden elhamarkodott katonai akció esetében. Mi magyarázza a francia álláspontot?

Liberálisok azt mondanák, a francia álláspont a nemzetközi rendszerek, a multilaterális megoldások és a nemzetközi törvény legitimitásába vetett szilárd hitet tükrözi. A nemzetközi törvény és intézmények leszögezik, hogy az államok nem szólhatnak bele mások ügyeibe pontos és jól dokumentált ok nélkül. Ezt az álláspontot megerősítette a francia kormány szavazóbázisa: a francia közvélemény elsöprő többsége ellenezte katonai erők bevetését Irakban. Franciaország nem talált elegendő okot a beavatkozásra.

Egy radikális gondolkodó azt mondaná, az Egyesült Államok – ahogy a múltban, úgy most is – mindössze imperialista hatalomként viselkedik. De az Egyesült Államok egyre jobban függ másoktól, különösen az olaj miatt, és egy francia tudós szerint „birodalmat játszik a katonai és diplomáciai akciókkal egy sor aprócska hatalom között, hogy drámai hatást gyakoroljon a »gonosz tengelyé«-re".* Franciaország elutasítja ezt a politikát.

A realisták két tényezővel magyarázzák a francia pozíciót. Először is azzal, hogy Franciaország a saját érdekeit tartja szem előtt, márpedig a francia vezetők úgy vélték, hogy Irak megszállásával Franciaország nem biztonságosabbá, hanem ellenkezőleg, kevésbé biztonságos hellyé válna. Egy Irak elleni invázió hatására még többen csatlakoznának a terroristákhoz, tovább erősödne az al-Káida és a Nyugat-ellenesség a Közel-Keleten. Erő alkalmazása Irakban nem gyakorolna elrettentő hatást a terrorizmusra, mert a terroristák nem ott élnek. Ezenfelül Franciaországban jelentős mozlim közösség él, és az országhatárokon belüli terroristacsoportok nagyobb eséllyel választanak francia célpontot, így Franciaország veszélyesebb hellyé válna.

A másik, bár kevésbé kielégítő magyarázat szerint Franciaország pozíciója egy hosszú távú stratégia része, amellyel megpróbálja kiegyensúlyozni az amerikai hatalmat, a nemzetközi rendszert pedig többpólusúvá tenni. Ez Franciaországot ismét nagyhatalommá tenné, és visszaadná „Franciaország dicsőségét és nagyságát".

Kritikai elemzéshez

1. A Franciaország pozíciójára adott magyarázatok közül melyiket találja meggyőzőnek? Miért?
2. Az Egyesült Államok akciójára e fejezetben adott magyarázatok közül melyiket találta meggyőzőnek?

* Immanuel TODD: *After the Empire. The Breakdown of American Order.* New York, Columbia Univ. Press, 2002, x.

folyhatnak. Az olajvezetékek újbóli megnyitása elsőbbséget élvezett az iraki emberek alapvető szükségleteinek ellátásával szemben.

A radikálisok, különösen a világrendszer- és a függőségi elmélet hívei, kicsit sem lepődtek meg azon, hogy a kapitalista világrend legfontosabb államai – az Egyesült Államok és szövetségesei – erővel válaszoltak, mikor Irak az ő olajérdekeltségeiket fenyegette. Nem várták azt sem, hogy a hidegháború vége nagy változást eredményezzen a rendszer struktúrájában. Azok a nagyobb változások, amelyeket a radikálisok a nemzetközi hatalmi kapcsolatokban keresnek – és amelyeket előre megjósolnak –, még nem következtek be.

Összefoglalás: a világ egy teoretikus szemével

Az, hogy hogyan látjuk a nemzetközi kapcsolatokat, attól függ, milyen szemüvegen keresztül nézzük, attól, hogy a realista vagy a liberális interpretáció felé hajlunk-e, illetve a radikális, esetleg a konstruktivista világnézet felé. Ezek az elméleti perspektívák nem csak abban különböznek, hogy másokat azonosítanak kulcsszereplőkként, de más elképzelésük van az egyénről, az államról és a nemzetközi kapcsolatokról – azaz az elemzés három szintjéről – is. Ez a három egyformán fontos nézőpont más-más véleménnyel van a lehetséges és kívánatos változásról a nemzetközi kapcsolatokban.

A következő négy fejezetben részletesen is megvizsgáljuk, hogy a három legfontosabb elméleti perspektíva hogyan viszonyul a nemzetközi rendszerhez, az államhoz, az egyénhez és a nemzetközi szervezetekhez. Ahol lehetséges, a konstruktivista nézőpontot is bevonjuk a vizsgálatba. Először az elmélet legáltalánosabb szintjét, a nemzetközi rendszert vesszük szemügyre.

4. A nemzetközi rendszer

- *Miért tekinthető a rendszer fogalma erőteljes leíró és magyarázó eszköznek?*
- *Miként tekint egy liberális gondolkodó a nemzetközi rendszerre?*
- *Milyen fogalmakat alkalmaznak a realisták a nemzetközi rendszer elemzése során?*
- *Hogyan látják a radikálisok a nemzetközi rendszert?*
- *Hogyan magyarázzák e különböző versengő megközelítések a nemzetközi rendszerben bekövetkező változásokat?*

A rendszer fogalmáról

Minden egymással versengő elméleti perspektíva, amelyet a 3. fejezetben vizsgáltunk, egy adott nemzetközi rendszert írt le. A realisták és radikálisok elemzési szempontjából a nemzetközi rendszer fogalma kiemelten fontos, a liberálisok megközelítésében ugyanezen fogalom egy kevésbé következetes és kevésbé körülhatárolt magyarázó mechanizmusként jelenik meg, míg a konstruktivista felfogás számára a nemzetközi rendszer fogalma leginkább a változás gondolatához kötődik.

Ahhoz, hogy megértsük a nemzetközi rendszer fogalmát, először is magát a rendszer fogalmát kell tisztáznunk. Szélesebb értelemben a **rendszer** egységek, tárgyak, különböző részek halmaza, amelyeket a rendszeres interakció különböző formái tartanak egyben. A különböző rendszerfogalmak különös jelentőséggel rendelkeznek a természettudományos területeken: a rendszerek ezek szerint különböző, egymással kapcsolatban lévő egységekből tevődnek össze, mind mikro- (sejt, növény, állat), mind pedig makroszinten (természetes ökoszisztéma, globális klíma). Az egységek interakciójának egyik legfontosabb következménye az, hogy az egyik egységben bekövetkező változások az összes többi egységben is változást idéznek elő. A rendszerek az egymással kapcsolatban álló részek révén minderre meghatározott módon reagálnak, reakcióiknak pedig bizonyos mintái vannak. Az egyes rendszereket határok választják el, de a határok között is léteznek kapcsolatok. A rendszer akár össze is omolhat, ami annyit jelent, hogy egyes, rendszeren belül bekövetkező változások annyira erőteljesek, hogy azok hatására lényegében egy új rendszer jön létre.

Az 1950-es években a társadalomtudományokban bekövetkezett behaviorista forradalom, valamint a nemzetközi kapcsolatok terén a politikai realizmus egyre szélesebb körű elfogadottságának hatására a kutatók arra kényszerültek, hogy a nemzetközi politikát rendszerként próbálják meg leírni, méghozzá úgy,

hogy ehhez a rendszerelmélet nyelvezetét használják fel. Arra a kiinduló feltevésre támaszkodva, hogy az emberek társadalmi cselekvése szabályozott módon megy végbe, és hogy az egymással szembeni cselekvés mintái és modelljei nagyrészt szokáson alapulnak, mind a realisták, mind pedig a behavioristák fogalmi ugrásra vállalkoztak: a nemzetközi politikát rendszerként definiálták, mégpedig olyan rendszerként, amelynek fő cselekvői az egyes önálló államok.[1] A rendszer ilyen megfogalmazása mélyen beágyazódott mindhárom nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó domináns elméleti megközelítés felfogásába. Különösen az iránt érdeklődnek, hogyan mennek végbe a változások.

A nemzetközi rendszer a liberálisok megközelítésében

A liberálisok szemszögéből nézve a nemzetközi rendszer nem központi fogalom. Ebből adódóan nem is igazán meglepő, hogy a liberális megközelítésben a nemzetközi rendszer legalább három különböző felfogásával is találkozhatunk.

Az első megközelítés a nemzetközi rendszerre nem is mint struktúrára, hanem mint folyamatra tekint, amelyben számtalan interakció történik a különböző felek között, és amely interakciókból a különböző cselekvők sokat tanulnak. A cselekvő fogalma ebben az esetben nem pusztán az államokat, hanem nemzetközi kormányzati szerveket (például az ENSZ), egyes nem kormányzati civilszervezeteket (mint a *Human Rights Watch*), multinacionális vállalatokat és szubnacionális szereplőket (egyes parlamentek, állami hivatalok) is magában foglalja. Minden egyes cselekvő kapcsolatban áll az összes többivel. A liberális felfogásban a szereplők ilyen sokféleségéből adódóan a nemzeti érdekek bősége definiálja leginkább a nemzetközi rendszert. A realisták felfogásában oly fontosnak tekintett biztonságpolitikai érdekek a liberális megközelítésnek is fontos elemeit alkotják, de időtől és körülményektől függően egyéb érdekek, például a gazdasági és társadalmi kérdések is fontos szerepet kaphatnak. *Power and Interdependence* című könyvében Robert Keohane és Joseph Nye úgy definiálják a nemzetközi rendszert, mint egy elemeiben egymásra utalt rendszert, amelyben minden cselekvő mutat valamiféle érzékenységet (illetve befolyásolhatóságot), sebezhetőséget (általában költséges behatásokat elszenvedve) a többi aktor cselekvéseivel kapcsolatban. Az ilyen rendszerekben az államokat számtalan csatorna köti össze, például a kormányzati és kormányzaton kívüli elitek, illetve a multinacionális vállalatok. Az ilyen rendszert tehát összetett problémák és sokrétű programok jellemzik. A katonai erő alkalmazása néhány helyzetben hasznos lehet, de nem minden kérdés kapcsán merül fel eszközként.[2]

A nemzetközi rendszer fogalmának második liberális koncepciója a nemzetközi társadalom felfogásának angol hagyományából ered. E tradíció két leg-

[1] Lásd elsősorban Morton Kaplan: *System and Process in International Politics.* New York, Krieger, 1976.

[2] Robert O. Keohane–Joseph S. Nye: *Power and Interdependence.* New York, Longman, 2001.

fontosabb képviselője, Hedley Bull és Adam Watson szerint míg a nemzetközi rendszer független politikai közösségek egy csoportját foglalja magában, addig a **nemzetközi társadalom** esetében ennél többről van szó. Egy nemzetközi társadalomban ugyanis a legkülönbözőbb szereplők kommunikálnak egymással: ennek során hajlandók elfogadni a közös szabályokat és intézményeket, valamint képesek közös érdekeik felismerésére. A nemzetközi társadalom résztvevői közös identitáson osztoznak, valamint egyfajta „mi"-érzetben; ilyen identitás nélkül egy társadalom nem képes a fennmaradásra. A nemzetközi rendszer e felfogásának normatív összefüggései vannak: a liberálisok szemében a nemzetközi rendszer a pozitív interakciók folyamata és színtere.[3]

A nemzetközi rendszer harmadik liberális megközelítése a neoliberális institucionalizmus, amely a realista gondolkodásmódhoz áll a legközelebb. A neoliberális institucionalizmus anarchikusnak látja a nemzetközi rendszert, amelyben tulajdonképpen minden egyes állam kizárólag a saját érdekeit szem előtt tartva cselekszik. Sok realista gondolkodótól eltérően azonban alapvetően pozitívként ítélik meg a szereplők közötti interakciók termékeit; az intézmények, amelyek arra szolgálnak, hogy az állami viselkedést szabályozzák, abból az önérdekből jönnek létre, hogy ezek az államok felismerik: a jövőben kapcsolatokat kell kiépíteniük más államokkal.

Minden liberális gondolkodó elismeri és üdvözli a nemzetközi rendszer folytonos változását. A változások okait számos forrásban jelölik meg. Először is, a nemzetközi rendszer változásai kívülről eredő technikai fejlődés következményei – ez a rendszer résztvevőinek irányításán kívül, részben független folyamatként megy végbe. A közlekedésben és kommunikációban bekövetkező fejlődésből például egyértelműen következik a nemzetközi rendszer államai közti kölcsönös függés szintjének növekedése.

Másodszor abból is adódhatnak változások, hogy megváltozik a különböző részterületek egymással szembeni súlya. Miközben a realista irányzat hívei

ELMÉLET RÖVIDEN

A nemzetközi rendszer liberális perspektívája

Jellemző vonás	háromféle liberális értelmezés – az aktorok közötti kölcsönös függőség, nemzetközi társadalom és anarchia
Szereplők	államok, nemzetközi kormányzati intézmények, nem kormányzati szervezetek, multinacionális vállalatok, szubnacionális résztvevők
Korlátozó kényszer	anarchiából és kölcsönös függésből eredően
A változás lehetősége	a radikális változás esélye alacsony, de megtörténhet; állandó, fokozatos változás, ahogy a szereplők új kapcsolatokat alakítanak ki

[3] Hedley Bull–Adam Watson (eds): *The Expansion of International Society*. Oxford, Oxford University Press, 1984.

elsőbbséget adnak a nemzetbiztonsági kérdéseknek, a liberálisok más területeknek tulajdonítanak kiemelt jelentőséget. Jellemző módon a 20. század utolsó évtizedében a nemzetbiztonsági kérdések helyébe a gazdaságiak léptek, míg a 21. században az olyan, globális kérdések válhatnak elsődlegessé, mint az emberi jogok és környezetvédelem. A liberális megközelítés szerint mindezek alapvető változásokat jelentenek a nemzetközi rendszerben.

Harmadszor pedig változások következhetnek be akkor is, amikor új szereplők, nevezetesen multinacionális vállalatok, civilszervezetek, vagy a globális civil társadalom egyéb résztvevői támogatják vagy éppen helyettesítik az egyes állami szereplőket. A különféle új szereplők újfajta, sajátos kapcsolatokat alakíthatnak ki, és képesek arra is, hogy változásokat idézzenek elő mind a nemzetközi rendszer egészében, mind pedig az egyes államok viselkedésében. Az ilyen jellegű változások összeférnek a liberális gondolkodásmóddal; a kérdést több liberális szerző is tárgyalja. Mégis, akárcsak realista ellenfeleik, a liberális gondolkodók is elismerik, hogy változások az államok közötti egész hatalmi rendszert illetően is bekövetkezhetnek. A változás ilyetén megítélése áll leginkább összhangban a realista gondolkodásmóddal.

A nemzetközi rendszer a realisták megközelítésében

A politikai realisták pontos fogalmakkal rendelkeznek a nemzetközi rendszerről és annak legfőbb jellegzetességeiről. A nemzetközi rendszert minden realista anarchikus jellegűnek tartja. Az állam felett nem létezik semmiféle hatalom, vagyis az állam ilyen értelemben szuverén. Ez az anarchikus jelleg korlátozza a döntéshozók cselekvését, és hatással van a képességek különféle szereplők közti eloszlására. Mindazonáltal a realisták között is találunk eltéréseket az államok rendszeren belüli függetlenségét illetően. A hagyományos realisták elismerik, hogy az államok formálják és tartják mozgásban a rendszert, a neorealisták ezzel szemben úgy gondolják, hogy az államokra a rendszer sajátosságai vannak kényszerítő hatással. Azonban mindkét irányzat képviselői számára az anarchia az alapvető rendezőelv, ezért minden államnak elsősorban saját érdekeire kell ügyelnie.

A realisták a polaritás dimenziója mentén differenciálják a nemzetközi rendszert.

A polaritás fogalma

A rendszerpolaritás lényegében a nemzetközi rendszerben hatalmat gyakorló államszövetségek (blokkok) számát jelölő fogalom. A hatalomra összpontosító realisták különösen érdeklődnek iránta. A rendszerek polaritásának három formáját különböztetik meg: a többpólusú (multipoláris), kétpólusú (bipoláris), valamint egypólusú (unipoláris) rendszert *(4.1. ábra)*.

Egypólusú rendszer: **A hidegháború után**

Bipoláris rendszer: **A hidegháború időszaka**

Többpólusú rendszer: **A hidegháború előtt**

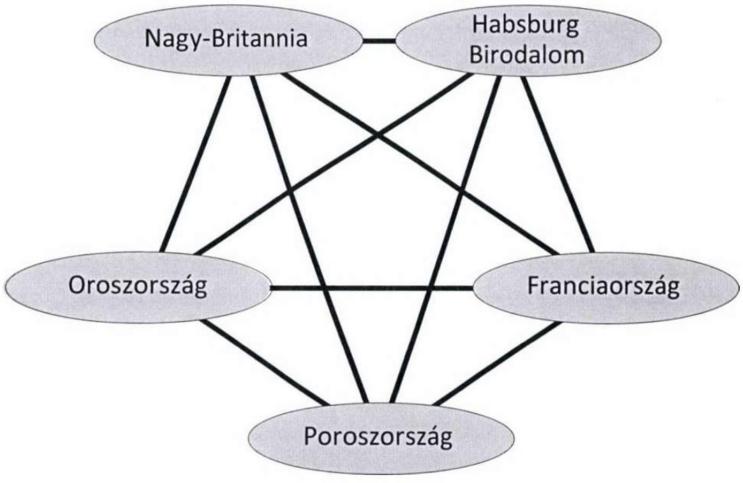

4.1. ábra. Polaritás a nemzetközi rendszerben

FÓKUSZBAN

A HATALMI EGYENSÚLYON ALAPULÓ RENDSZER ALAPVETŐ NORMÁI

- Bármely saját dominanciájának biztosítására törekvő szereplőnek vagy koalíciónak korlátozás alá kell kerülnie.
- Az államok területszerzéssel, népességnövekedéssel, vagy gazdasági fejlesztéssel növelik erejüket.
- A tárgyalás jobb, mint a háború.
- Harcolni jobb, mint a képességek növelésének kudarca, mert egy gyenge államot senki sem véd meg.
- A többi államra potenciális szövetségesként kell tekinteni.
- Az államok a hatalom fogalmai szerint meghatározott nemzeti érdekek érvényesítésére törekszenek.

Amennyiben a rendszer rendelkezik bizonyos számú befolyásos szereplővel, egyfajta erőegyensúly, vagyis többpólusú rendszer jön létre. A klasszikus értelemben vett hatalmi egyensúlyban a szereplőket kizárólag államok jelentik, szám szerint legalább öt. A 19. századi Nagy-Britannia, Oroszország, Poroszország, Franciaország és Ausztria közötti hatalmi egyensúly, amelyet a második fejezetben vizsgáltunk, ennek létező előzménye volt. A többpólusú rendszerben számos állam – legalább három – élvez nagyjából egyenlő mértékű hatalmat.

Egy hatalmi egyensúlyi rendszerben a rendszer legfőbb normái mindegyik állam számára világosak. *Fókuszban* című keretes összefoglalónk ezeket a normákat mutatja be röviden. A hatalmi egyensúlyon alapuló rendszer ingataggá válhat, ha valamelyik tagja nem követi ezen normákat. Amikor az államok száma háromra csökken, a stabilitás szintén veszélybe kerülhet, hiszen bármelyik két állam között létrejöhet egy koalíció, ez pedig elszigeteltté és gyengévé tenné a harmadikat. Az egyensúlyon alapuló hatalmi rendszerben kiformálódó szövetségek mindig jól meghatározott szándékkal jönnek létre, általában rövid ideig tartanak, és inkább az előnyök iránti igények, semmint ideológiák mozgatják. Amennyiben háború tör ki, az lényegénél fogva korlátozott, és leginkább a hatalmi egyensúly fenntartására hivatott.

A kétpólusú rendszerekben a legfontosabb normák ettől eltérők. A hidegháború bipoláris rendszerében mindkét fél (a NATO, valamint a Varsói Szerződés országai) inkább megegyezésre, semmint összecsapásra törekedett; arra, hogy inkább kisebb háborúkat vívjanak egy átfogó háború helyett, ugyanakkor inkább vállalkoztak volna egy ilyen átfogó háborúra, mint hogy az ellenséges blokk megsemmisítésének szándéka kudarcba fulladjon. Más kérdés, hogy a hidegháború végül soha nem változott „forró" háborúvá. A kétpólusú rendszerekben a szövetségek sokkal inkább hosszú időtartamra formálódnak, többségében állandó, nem pedig folyton változó érdekeket szem előtt tartva. A szoros értelemben vett kétpólusú rendszerben a nemzetközi szervezetek vagy nem igazán fejlődnek ki, vagy teljesen hatástalanok, mint például az ENSZ a hidegháború csúcspontja idején. Egy lazább kétpólusú rendszerben a nemzetközi szervezetek főként a két blokk közötti közvetítés céljából fejlődnek ki, a lazább

koalíciók önálló államai pedig megpróbálhatják e nemzetközi szervezetek működését saját hasznukra fordítani.

Egypólusú-e a rendszer, vagyis csupán egyetlen csoport, esetleg mindössze egyetlen állam az, amely a legnagyobb hatást fejti ki a rendszer egészére? Közvetlenül az Öböl-háború befejezése után, 1991-ben több állam, köztük az Egyesült Államok legfontosabb szövetségesei és gyakorlatilag az összes fejlődő ország aggódott amiatt, hogy a nemzetközi rendszer egypólusúvá vált, egy olyan rendszerré, amelyben az Egyesült Államok hatalmának tulajdonképpen nincsen hatásos ellensúlya. A hidegháború alatt, különösen az 1950-es és 1960-as években a nemzetközi rendszer kétpólusúnak számított – az egyik oldalon az Egyesült Államok, NATO-beli szövetségesei és Japán, szemben a Szovjetunióval és annak Varsói Szerződésbe tömörült szövetségeseivel. A hidegháború során azonban néha erősödött, néha gyengült a rendszer bipoláris jellege, miközben az olyan erős államok, mint például a Kínai Népköztársaság vagy Franciaország, független utat próbáltak járni.

Rendszerirányítás és stabilitás

A polaritás fontos jellemzője is a realista nemzetközi rendszernek, főként a rendszerirányításhoz és a stabilitáshoz kapcsolódóan. Bizonyulhat-e egy adott pólus könnyebben irányíthatónak, és ezáltal stabilabbnak, mint mások? Egy-, két- vagy többpólusú rendszerben valószínűbb a háborúk kitörése? Ezek a kérdések dominálták a realisták közötti vitákat, az összefüggések tanulmányozása azonban nem hozott egyértelmű választ.

A bipoláris rendszerek hivatalos szabályozása nehéz feladat, mivel az el nem kötelezett államok, illetve nemzetközi szervezetek egyike sem képes az egymással szemben álló blokkok államainak viselkedését irányítani. Az informális szabályozás azonban könnyebbnek bizonyulhat. Ha valamelyik fél bomlasztó magatartást mutat, a következmények azonnal láthatóvá válnak, különösen akkor, ha ennek eredményeként az adott blokk ereje vagy pozíciója erősödni kezd. Kenneth Waltz például úgy érvel, hogy éppen emiatt a bipoláris nemzetközi rendszer tekinthető a legstabilabb struktúrának hosszú távon: mindkét fél „képes ugyanis arra, hogy mérsékelje a másik erőszakos törekvéseit, és megakadályozza a destabilizációval járó változásokat, amelyek az erőszak olyan használatából erednek, amelyeket a felek nem akarnak, vagy nem tudnak ellenőrzésük alatt tartani."[4] Egy ilyen rendszerben világos különbség mutatkozik a két pólus, illetve a többi állam által birtokolt hatalom mértékében. E hatalmi egyenlőtlenség miatt mindkét fél képes majdnem kizárólag a másikra figyelve cselekedni, és így számítani a másik akcióira, illetve előre látni annak válaszait, mindezt nagyrészt az ismétlődő interakciókból adódó tapasztalatoknak köszönhetően.

[4] Kenneth N. Waltz: International Structure, National Force, and the Balance of World Power. *Journal of International Affairs*. 21. évf., 2. sz. (1967), 229.

A hatalmi egyensúly megóvásával a felek így saját maguk és a bipoláris rendszer megóvására törekszenek.

A bipoláris hidegháborús rendszerben megvalósuló stabilitásra rámutatva John Mearsheimer jelentős vitát provokált azon felvetésével, hogy a világ el fogja veszíteni azt a stabilitást és előreláthatóságot, amit a hidegháború létrehozott. A bipoláris hidegháborús rendszer végével ugyanis, Mearsheimer szerint, több konfliktuspár, és ezáltal több háborús lehetőség is ki fog alakulni. Úgy gondolta, hogy az elrettentés nehezebb lesz, a hibás számítások pedig sokkal valószínűbbek. „A Nyugatnak jól felfogott érdeke az európai béke fenntartása. Ebből kifolyólag ugyanúgy érdeke a hidegháborús rend, és a hidegháborús konfrontáció fenntartása; minden olyan folyamat veszélyes, amely ennek a végével fenyeget. A hidegháborús szembenállás a Kelet–Nyugat feszültség eddigieknél alacsonyabb szintjén is folytatódhat. Bár a nyugati béke akkor sem teljesen garantált, ha a Kelet–Nyugat feszültség esetleg mérséklődik, az viszont bizonyos, hogy a hidegháború teljes lezárása több problémát hozna létre, mint amennyit megoldana."[5] A legtöbb elemző nem osztja ezt a következtetést, mégpedig részben azért, mert a polaritáson kívül egyéb tényezők is befolyásolhatják egy rendszer stabilitását.

A többpólusú hatalmi-egyensúlyi rendszerek szabályozása elméletileg könnyebb kell hogy legyen, mint a bipoláris rendszerek esetében. A kiegyensúlyozó szerep célja, amelyet a 19. században Nagy-Britannia játszott, tulajdonképpen az, hogy a rendszer korrigálójaként lép közbe, helyrehozza a kibillenni látszó egyensúlyt – ezt tette Nagy-Britannia, mikor Oroszországgal szemben Törökország oldalán beavatkozott a krími háborúba 1854/1855-ben. A többpólusú rendszerben számos kölcsönhatás létezik a felek között, és ezáltal kevesebb a lehetőség különleges kapcsolat fenntartására. Bármely állam kölcsönhatása a különböző államokkal keresztbe metszi a lojalitást és a szövetségeket, mérsékelve ezáltal akár az ellenségeskedést, akár a baráti viszonyt bármely más állammal. Kevesebb a valószínűsége, hogy az államok a rendszer csupán egyetlen résztvevőjének fegyverkezési növekedésére reagálnak, és ezáltal a háború valószínűsége is meglehetősen csekély marad.

Az egypólusú rendszer hívei gyakran érvelnek úgy, hogy ez a legstabilabb. A hegemónián alapuló stabilitás teoretikusai szerint az egypólusú rend vagy egy hegemón dominanciája a legstabilabb nemzetközi rendszerhez vezet. A történész Paul Kennedy *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* című munkájában úgy érvel, hogy a 19. században Nagy-Britannia, a második világháború befejeztével pedig az Egyesült Államok hegemóniája (még nem egypólusú rendszer!) vezetett a lehető legnagyobb stabilitáshoz.[6] A szóban forgó elmélet más támogatói, többek közt Keohane, úgy látják, hogy a hegemón államok hajlandóak megfizet-

[5] John J. Mearsheimer: Back to the Future: Instability after the Cold War. *International Security.* 15. évf., 1. sz. (1990. nyár), 52.

[6] Paul Kennedy: The *Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000.* New York, Random House, 1987. Magyarul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

ni annak az árát, hogy a normákat egyoldalúan juttatják érvényre, amennyiben ez szükséges a számukra előnyös rendszer fenntartásához. Amikor a hegemón hatalma csökkenni kezd, a rendszer stabilitása is veszélybe kerül.[7]

Látszik tehát, hogy a realisták nem feltétlenül értenek egyet abban, hogy a polaritásnak pontosan milyen szerepe is lehet egy adott rendszerben. Az egyéni és csoportos kísérletek a polaritások közti összefüggések vizsgálatára vonatkozóan nem hoztak döntő eredményeket. A *Correlates of War* nevű kutatás (lásd 1. fejezet) két feltételezést is tesztelt, amelyek a polaritás–stabilitás-vitából eredtek. Singer és Small feltételezése szerint minél nagyobb a szövetségi elkötelezettségek gyakorisága egy rendszeren belül, annál nagyobb számú háború fogja megbolygatni a rendszer egyensúlyát. Azt is feltételezték, hogy minél közelebb áll egy rendszer a kétpólusú jelleghez, annál több háborúval lesz kénytelen szembenézni. 1815 és 1945 közötti adatokra támaszkodva azonban egyik elmélet sem bizonyult minden kétséget kizáróan igaznak. A 19. század folyamán a szövetségek inkább elejét vették a háborúknak, míg a 20. században a megsokszorozódó szövetségek inkább előrevetítették azokat.[8]

A hegemónia és stabilitás összefüggéseire vonatkozó behaviorista álláspontot a politológus Michael Webb és Stephen Krasner fogalmazta meg.[9] Az 1970-es évekre az Egyesült Államok mint hegemón hatalom az összesített gazdasági mutatók szerint hanyatlásnak indult, még akkor is, ha ez a hanyatlás csupán viszonylagos volt, és nem sokkal később stabilizálódott a gazdaság. Ennek ellenére elmondható, hogy a nemzetközi gazdasági rendszer az Egyesült Államok meggyengülésének idején is viszonylag kiegyensúlyozott maradt. Ezek a megfigyelések arra mutatnak rá, hogy adott rendszer stabilitása a hegemón állam relatív/viszonylagos meggyengülése esetén sem kerül mindenképpen veszélybe. Ebből kifolyólag egy rendszer stabilitása nem kizárólag a hegemón hatalomtól függ. A realisták elemzéseiből kibontakozó, a polaritás és rendszerstabilitás összefüggéseire vonatkozó behaviorista eredmények így szintén nem zártak le minden vitát.

Politikai szempontból a 21. századi nemzetközi rendszer egyedülálló problémával áll szemben. Éppen most egyetlen hatalom domináns: az Egyesült Államok. Védelmi kiadásai nagyobbak, mint az őt követő tizenöt államé együttvéve; gazdasága háromszor erősebb, mint három fő riválisáé együttesen. Ezek a számok pedig egypólusú világrendszerről árulkodnak. Melyek lehetnek egy ilyen rendszer normatív és gyakorlati következményei? Vezethet-e az egypólusú világrend, élén az Egyesült Államokkal, tartós nemzetközi békéhez?

[7] Robert O. Keohane: *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy.* Princeton, N.J., Princeton University Press, 1984.

[8] David J. Singer–Melvin Small: Alliance Aggregation and the Onset of War. In: *Quantitative International Politics.* Ed. David J. Singer. New York, Free Press, 1968, 246–286.

[9] Michael C. Webb–Stephen D. Krasner: Hegemonic Stability Theory: An Empirical Assessment. *Review of International Studies.* 15. sz. (1989), 183–198.

POLITIKAI VITA

VEZETHET-E AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK GLOBÁLIS HEGEMÓNIÁRA TÖREKVÉSE TARTÓS NEMZETKÖZI BÉKÉHEZ?

Igen:

- Az Egyesült Államok hegemóniája nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megelőzze egy hatalmi vákuum kialakulását a nemzetközi kapcsolatokban.
- A többi ország lemondott nemzetközi felelősségéről, az Egyesült Államoknak így kötelessége vállalni a vezetést.
- Az Egyesült Államok kivételes elkötelezettséggel viseltetik a demokrácia, emberi jogok és liberális értékek iránt, és ezeket az értékeket a nemzetközi béke elérésének szolgálatába kell állítania.

Nem:

- Az Egyesült Államok elsőbbsége jelentős ellenérzést vált ki barátaiból és ellenségeiből egyaránt.
- Hogy sikeresen fenn tudja tartani hegemóniáját, az Egyesült Államoknak olyan könyörtelen eszközöket kell alkalmaznia, amelyek ellentétesek az amerikai értékekkel.
- Az Egyesült Államok nem a béke és nemzetközi liberális rend egyedüli letéteményese; ebben a többi állam is részt tud, illetve részt kell, hogy vegyen.
- Mint minden hegemón hatalom, egyszer az Egyesült Államok is meg fog gyengülni, ezért készen kell állnia arra, hogy „átlagos államként" működjön együtt másokkal.

Hogyan változhat a nemzetközi rendszer?

Noha a realisták a rendszerek folytonosságát értékelik igazán, elismerik, hogy a nemzetközi rendszerek igenis változnak. A 19. század végi hatalmi egyensúly például egyértelműen felborult, és helyét egy szoros szövetségeken alapuló rendszer vette át, mely a hármas szövetséget és az antantot állította egymással szembe. A rendszer változásait a realisták két tényezőnek tulajdonítják, egyrészt a szereplők és ezáltal a hatalomelosztás változásának, másrészt a rendszeren kívülről érkező változásoknak.

A rendszer fontosabb tagjainak számában, illetve a hatalmi viszonyokban bekövetkező változások a nemzetközi rendszer egészét érintő, alapvető átalakulásokhoz vezethetnek. A hatalmi viszonyokban bekövetkező ilyen változásokért rendszerint a háborúk felelősek. A második világháború vége például Nagy-Britannia és Franciaország viszonylagos meggyengüléséhez vezetett, annak ellenére, hogy mindkét ország a győztes hatalmakhoz tartozott. A háború ugyanakkor Németország és Japán számára nem csupán hatalmi törekvéseik, hanem alapvető nemzeti képességeik végét is jelentette. Saját hadseregüket súlyos vere-

ség érte, a civil társadalom romokban hevert, az infrastruktúra pedig gyakorlatilag megszűnt létezni. Két másik hatalom ugyanakkor domináns pozícióba emelkedett – az Egyesült Államok, vállalva azt a nemzetközi szerepet, amit az első világháború előtt visszautasított, valamint a Szovjetunió, amelynek státusát, gazdasági gyengesége ellenére, fenntartotta a háborúban győztes pozíciója. A nemzetközi rendszer ezzel alapvetően megváltozott, a többpólusú világrend helyét egy kétpólusú vette át.

Robert Gilpin a *War and Change in World Politics* című munkájában a változások további formáira hívja fel a figyelmet, amelynek során az államok cselekedeteit az irányítja, hogy megóvják saját érdekeiket, s ezáltal okoznak változásokat a nemzetközi rendszerben. Ilyen változások akkor következhetnek be, amikor bizonyos államok egymástól eltérő mértékben reagálnak a politikai, gazdasági és technikai kihívásokra. A gyors ütemben iparosodó ázsiai országok – Dél-Korea, Tajvan és (noha már Kína részeként) Hongkong – például rendkívül gyorsan reagáltak a technológiai változásokra. Gyors és céltudatos válaszaikkal ezek az államok szintén erősítették saját pozícióikat a rendszer rétegzettségében. Ily módon mindössze néhány cselekvő is képes megváltoztatni az egész nemzetközi rendszer arculatát.[10]

Külső változások szintén hozzájárulhatnak a nemzetközi politikai rendszerben bekövetkező átalakulásokhoz. A folyamatos technikai haladás – többek közt a tengeri navigáció, az interkontinentális légi közlekedés, a világűr megismeréséhez használt műholdak és rakéták fejlődése – nem csupán kitágította az elérhető földrajzi teret, de változásokhoz vezetett a nemzetközi politikai rendszerben is. Ezek a változások együtt jártak egy sor, eltérő politikai érdekeket megszólaltató és különböző kulturális hagyományokkal rendelkező állam felbukkanásával.

Nincs még egy területe a technológiai fejlődésnek, amely olyan mértékben meghatározta volna a nemzetközi rendszert, mint a nukleáris fegyverek megjelenése és bevetése. E fegyverzet pusztító ereje, a tény, hogy bevetés esetén a katonákat és a civil lakosságot gyakorlatilag egyenlő mértékben sújtja, és a jövendő nemzedékekre gyakorolt egyértelműen romboló hatása arra késztette a politikai döntéshozókat, hogy mindenképp változtassanak a játékszabályokon. A hidegháború időszakában mindez annyit jelentett, hogy a szuperhatalmak közvetlen konfrontáció helyett inkább a nukleáris arze-

ELMÉLET RÖVIDEN

A nemzetközi rendszer realista felfogása

Jellemzés	anarchikus
Szereplők	a legfontosabb szereplő maga az állam
Korlátozó kényszer	polaritás
A változás lehetősége	lassú változás akkor, amikor a hatalmi egyensúly eltolódik, vagy technológiai változások következnek be

[10] Robert Gilpin: *War and Change in World Politics*. Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 1981.

nállal nem rendelkező, hagyományos hadi technikát használó szövetségeseken keresztüli, közvetett harcokat részesítették előnyben. Mivel ezeket a fegyvereket 1945 óta nem használják, bizonyos körökben már hiteltelennek tűnnek. Mindazonáltal a nukleáris fegyverek elrettentők maradtak, a nukleáris fegyverzettel nem rendelkező államok nukleáris fejlesztései, illetve azzal való fenyegetéseik rendkívül éles ellenállásba ütköztek, mint például Észak-Korea vagy Irán esetében, akik egyértelműen bejelentették nukleáris nagyhatalmi státusra vonatkozó igényeiket. A nukleáris hatalmak azonban a *status quo* fenntartására törekednek; az ő szemükben a nukleáris fegyverarzenál széles körű elterjedése – különösen az ún. lator államokban – a nemzetközi rendszer stabilitásának elvesztéséhez vezet.

A nemzetközi rendszer tehát a realisták nézetei szerint is változhat, még ha érezhető is interpretációjukban egyfajta elfogultság a folytonosság iránt. Minden realista egyetért abban, hogy a nemzetközi rendszer változásának megfigyelhetők bizonyos mintái, még ha vannak is nézeteltérések köztük arra vonatkozóan, hogy e változások mely időszakban tanulmányozhatók a legjobban. A realisták azon törekvései, hogy a nemzetközi rendszerre vonatkozó eszméikből eredő elgondolásaikat ellenőrizzék, nem bizonyultak meggyőzőnek.

A nemzetközi rendszer a radikálisok megközelítésében

Míg a realisták a polaritás és stabilitás szempontjából definiálják a nemzetközi rendszert, a radikálisok a rétegzettség kérdéséből kiindulva próbálják meg leírni és magyarázni a struktúrát. Az általuk látott rendszer gyökeresen különbözik a liberálisok és realisták által leírt rendszertől, és ebből kifolyólag a radikálisok egy másfajta jövő szószólói is egyben.

Rétegzettség

A nemzetközi rendszer struktúráját a **rétegzettség** jellemzi. A rétegzettség tulajdonképpen a rendelkezésre álló források egyenlőtlen elosztására utal az államok különböző csoportjai között; a nemzetközi rendszer annak megfelelően rétegződik, hogy melyik állam rendelkezik nélkülözhetetlen erőforrásokkal, olyanokkal, mint az olaj, illetve a katonai vagy éppen a gazdasági hatalom. A rétegzettség kulcsfogalom a nemzetközi rendszer radikális felfogásában.

A különböző nemzetközi rendszerek különböző rétegzettséggel rendelkeztek. A rendszer rétegzettsége valóban erős. Az egyik mérési mód szerint néhány nagyhatalomnak mondható ország (az Egyesült Államok, Japán, Németország, Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország és Kína) termeli a világ összes bruttó hazai termékének (GDP) közel felét, míg a további ötven százalék a többi, 180-nál is több ország között oszlik meg (lásd *4.2. ábra*). A hatalom és erőforrások rétegződéséből adódik továbbá az általában **Észak**ként aposztrofált gazdagok és

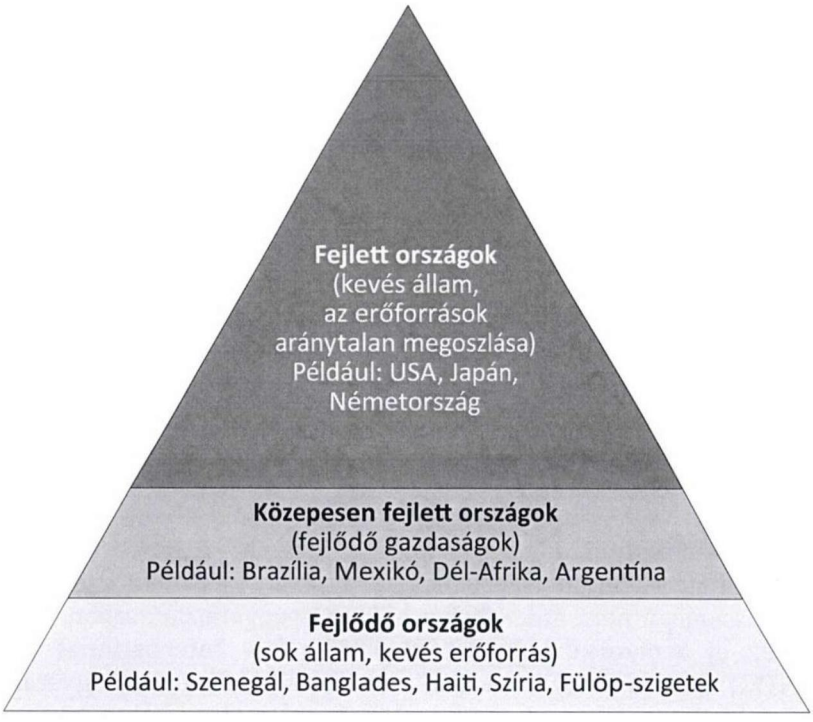

4.2. ábra. A nemzetközi rendszer rétegzettsége

a jórészt **Dél**ként emlegetett szegények közötti különbségtétel, ami kiemelten fontos a nemzetközi politikai gazdaságtan tárgyalásának szempontjából is (lásd 9. fejezet).

A befolyás és az erőforrások rétegzettségének következményei vannak az adott rendszer önirányító képességére nézve is, csakúgy, mint magára a rendszerstabilitásra. Amikor a domináns hatalmakat az erőforrásokhoz való hozzáférés szempontjából kihívások érik – a rétegzettségben közvetlenül alattuk elhelyezkedő államok felől –, a rendszer erősen instabillá válhat. Németország és Japán az erőforrások megszerzésére, illetve visszaállítására irányuló szándékai az 1930-as években például a második világháborút kirobbantó okok egyikévé váltak. A hátrányos helyzetű hatalmak ilyen csoportja elég erős lehet ahhoz, hogy a konfliktusból győztesen kerüljön ki, míg a valóban gyenge és kiszolgáltatott államoknak erre esélyük sincs (ennek ellenére okozhatnak nagyobb átrendeződést). A feltörekvő hatalmak, különösen azok, amelyek valóban hozzájutnak az erőforrásokhoz, lényegében az élvonalbeli státus elérésére törekednek, és ezért általában harcolni is hajlandók. Amennyiben a kihívók nem provokálnak háborút, lehet, hogy a legfelsőbb hatalmak teszik meg, hogy elejét vegyék a hatalmi viszonyok módosulásának.

A rétegzettség következményei

A marxisták a legtöbb radikálishoz hasonlóan úgy gondolják, hogy a nemzetközi rendszer eltorzult rétegzettségének oka maga a kapitalizmus. Az előnyöket élvezők és hátrányokat elszenvedők közötti struktúra egészét a kapitalizmus alakítja ki úgy, hogy a gazdagok kezébe adja a hatalmat, a szegényeket pedig megfosztja tőle. A marxizmus azt állítja, hogy a kapitalizmus lényegében létrehozta a saját hatalmi eszközeit. Ezek közé tartoznak a nemzetközi intézmények, amelyek szabályait a kapitalista országok határozzák meg úgy, hogy ezzel elősegítsék a kapitalista folyamatokat; a multinacionális vállalatok, amelyek központjai a kapitalista államokban találhatók, de tényleges működési területük az ezektől függő államok; sőt akár egyének (gyakran vezetők) vagy egyes osztályok (nemzeti burzsoázia), akik olyan gyenge államokban élnek, amelyek vállalják, hogy olyan gazdasági rendszerben vesznek részt, illetve tartják fenn, amely a tömegeket folyamatosan függő helyzetben tartja.

A radikálisok úgy gondolják, hogy a legsúlyosabb következmények azon rendszerekben alakulnak ki, amelyekben a legszélsőségesebb a rétegzettség. A szegények itt nem csupán neheztelnek, de agresszívak is. Változást követelnek, a gazdagok azonban nem érdekeltek a helyzet megváltoztatásában. Az 1970-es években az **új nemzetközi gazdasági rend (New International Economic Order, NIEO)** felhívás mögött radikális és liberális reformerek egyaránt álltak a legtöbb fejlődő országban. A szegényebb, az erőforrások hiányában szenvedő legkiszolgáltatottabb fejlődő déli országok alapvető változásokat követeltek, köztük az államadósságokkal kapcsolatos moratóriumot, a multinacionális vállalatok nemzetközi felügyeletét, valamint mélyreható változásokat a legfontosabb árucikkek árának megállapításában. Kívánatosnak tartották továbbá a világ erőforrásainak nagyobb mértékű elosztását és képességet nagyobb hatalom gyakorlására. Más déli országok, amelyek gazdasági fejlődése a legmesszebb jutott (fejlődő gazdaságok), északi szövetségeseikkel karöltve egy jóval reformistább jellegű programot szerettek volna látni és tapasztalni, beleértve az adósságok fizetésének újraütemezését (nem pedig azok elengedését), kedvezőbb feltételű segélyezést, valamint önkéntes ellenőrzést a multinacionális vállalatok felett.

Röviden tehát, a radikálisok úgy gondolják, hogy a nagyfokú gazdasági egyenlőtlenségek be vannak építve a nemzetközi rendszer struktúrájába, valamint hogy a cselekvések és kölcsönhatások mind e struktúra kényszerítő erejének következményei. A világrendszerekkel foglalkozó teoretikusok, mint Immanuel Wallerstein és sokan mások, lehetségesnek tartják a kapitalista rendszeren belüli változásokat. A változás egyértelműen megmutatkozik a rendszer magját alkotó államok közötti pozícióváltásokban: a hollandok helyét a britek, a britek helyét pedig az amerikaiak vették át. A változás bekövetkezhet a periférián és a félperiférián egyaránt, ahogy az egyes államok változtatják a pozíciójukat egymással szemben. A kapitalizmus továbbá növekedési és terjeszkedési ciklusokon megy keresztül, ahogy például a gyarmatosítás és imperializmus korában, amelyeket sokszor a megtorpanás és visszaesés periódusai követnek.

A kapitalizmus tehát önmagában dinamikus jelenség.

De vajon képes-e a kapitalista rendszer magától a változásra? Másként fogalmazva, lehetséges-e a rendszer átalakulása, mint amilyen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet volt? Ezen a ponton a radikálisok egymástól eltérő véleményeket fogalmaznak meg. Wallerstein például meglehetősen pesszimista, azt állítva, hogy bármely változás csakis fájdalmasan lassan következik be. Mások ennél derűlátóbbak. Ahogy a realisták a politikai következményekről, a radikálisok az általuk olyannyira gyűlölt rendszerrétegzettség változásának valószínűségéről vitatkoznak egymás közt.

ELMÉLET RÖVIDEN

A nemzetközi rendszer radikális megközelítése

Jellemzés	erősen rétegzett
Szereplők	kapitalista államok vs. fejlődő államok
Korlátozó kényszer	kapitalizmus; rétegzettség
A változás lehetősége	kívánatosak a radikális változások, de a lehetőségeket korlátozza a kapitalista struktúra

A konstruktivizmus és a nemzetközi rendszer változása

A konstruktivisták talán minden más irányzatnál több elméletet dolgoztak ki arról, hogy hogyan változhat a nemzetközi rendszer. Egy rendszer társadalmi normáiban bekövetkező változások alapvető módosulásokhoz vezethetnek a rendszer egészében is, noha nem minden szabályváltozás vezet a rendszer teljes átalakulásához. A nemzetközi rendszer társadalmi céljai az idők folyamán változásokon mentek keresztül; különböző nemzetközi társadalmi rendek jöttek létre eltérő célokkal, a fenyegetettség különböző megközelítéseivel, valamint a rendszer fenntartásának különféle eszközeibe vetett bizalommal. Martha Finnemore az európai nemzetközi rendszereknek legalább négyféle változatát különbözteti meg: a 18. századi egyensúlyi rendet, a 19. századra jellemző, összhangon alapuló rendszert, a 20. század nagy részében érdekszférák elkülönítésére épülő berendezkedést, valamint a második világháború befejeztével létrejövő új világrendet, amelynek fő célja a liberális demokrácia, a kapitalizmus és az emberi jogok ügyének előmozdítása. Ami egyedülálló a konstruktivista megközelítésben, az azon mechanizmusok pontos meghatározása, amelyeken keresztül a rendszereket érintő változások végbemennek. Kollektív szinten a kényszerítés vezethet ugyan változásokhoz, ennél fontosabbak azonban a nemzetközi intézmények és jog, a jogászi hivatás és a társadalmi mozgalmak. Az egyén szintjén a változások meggyőzéssel, illetve az új normák nemzetközivé válásával következnek be. Míg tehát a materiális adottságok fontos elemei a változások magyarázatainak, ahogy azt a realisták és a liberálisok nagy része is hangsúlyozza, és ezek a feltételek nagymértékben meghatározzák, hogy milyen rendszer képes egyáltalán

létrejönni, azt is látni kell, hogy arra a kérdésre, hogy „miért éppen egy adott rendszer jön létre a másik helyett", Finnemore szerint csak úgy válaszolhatunk, hogy megvizsgáljuk az érintett szereplők eszméit, kultúráját, valamint társadalmi céljait.[11]

A nemzetközi rendszer mint elemzési szint előnyei és hátrányai

A különböző elméleti megközelítések hívei lényegében valamennyien úgy gondolják, hogy a nemzetközi rendszer mint elemzési szint használatának világos és egyértelmű előnyei vannak. A rendszerelméleti nyelvezet lehetővé teszi az egyes rendszerek közötti összehasonlítást, valamint az eltérések vizsgálatát: egyrészt különböző korszakokhoz tartozó nemzetközi rendszerek hasonlíthatók össze egymással, másrészt a nemzetközi rendszereket belső, állami rendszerekkel lehet összehasonlítani, a politikai rendszereket pedig társadalmi, sőt biológiai rendszerekkel állíthatjuk szembe. Hogy e különféle rendszerek hogyan hatnak egymásra, mind a társadalom-, mind pedig a természettudományok egyik legfontosabb kérdése.

A legtöbb tudomány számára a szóban forgó elemzési szint legjelentősebb előnye annak mindent átfogó jellegében rejlik. Ez ugyanis lehetővé teszi a tudósok számára, hogy a látszólag teljesen összefüggéstelen részeket egésszé formálják, hogy feltevéseket fogalmazzanak meg vele, és hogy vizsgálni tudják egyrészt az adott részek, szereplők és rendszerszabályok közötti kapcsolatot, valamint azt, hogy a rendszer egyes részeiben bekövetkező változások hogyan vezetnek változásokhoz a rendszer többi részében. A rendszer fogalma ebben az értelemben tehát nagyon fontos kutatási eszköz.

Röviden, a rendszerelmélet holisztikus, fentről lefelé haladó elmélet, amely ugyan nem ad leírást az eseményekről mikroszinten (nem magyarázza meg, hogy egy bizonyos személy miért cselekszik bizonyos módon), azonban általános szinten lehetséges magyarázatokkal szolgál. A realisták számára a rendszerelméletből levezetett általánosítások jóslatokhoz szolgáltatnak alapanyagot, ami minden behaviorista tudomány legfőbb célja. A liberálisok és radikálisok szerint ezen általánosítások kimondottan normatív következményekkel rendelkeznek; előbbiek pártolják az eltolódást egy „pozitív rendszer" felé, utóbbiak pedig peszszimista megállapításra jutnak az államok helyét illetően a gazdaságilag meghatározott nemzetközi rendszerben.

A rendszerelméletek mindazonáltal feltűnő gyengeségekkel és hiányosságokkal is rendelkeznek. Az, hogy a hangsúly a nemzetközi rendszer szintjén van, azt jelenti, hogy a politikai „dolgokat" gyakran elhanyagolják, míg az általánosítások néha durvák és leegyszerűsítők. Ki vitatja azt, hogy a legtöbb állam

[11] Martha Finnemore: *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force.* Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2003, 95.

GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁK

A NEMZETKÖZI RENDSZER KÍNAI SZEMMEL

A realisták azt állítják, hogy a nemzetközi rendszer akkor változik, amikor a nagyhatalmak egymással szembeni ereje csökken vagy nő. Ahogy Kína gazdasági és politikai ereje egyre inkább nőtt, sokan azon gondolkodtak, hogy az ország vajon utoléri-e az Egyesült Államokat, ami kétpólusú rendszer kialakulását eredményezné, illetve hogy lehagyja-e az Egyesült Államokat, ami pedig új egypólusú rendszerhez vezetne. A kínai kormányzat vezetői nyilatkoztak szándékaikat illetően.

Kína nemzetközi rendszerre vonatkozó nézetei, illetve a rendszerben elfoglalt új szerepe fokozatosan formálódott ki. Azt követően, hogy majdnem egy évszázadon keresztül a nagyhatalmak áldozatának tekintette magát, és több évtizednyi belső forradalom után, amikor elzárkózott a világ elől, Kína fokozatosan magabiztos nagyhatalommá vált. Az ország nagyfokú gazdasági és politikai befolyással rendelkezik, igyekszik helyet teremteni magának, és másokra is igyekszik befolyást gyakorolni. A kínai külpolitika céljai és érdekei egyre kifinomultabbá válnak, egyre inkább igazodnak a nagyhatalmakéhoz, és az ország immár a nemzetközi rendszerben fejti ki tevékenységét.

A kínai gazdasági forradalom, az ország barátkozása a kapitalizmussal az emberek termelési kapacitásának szabadon bocsátásával, valamint a külföldi beruházások és vállalkozások előtti nyitás két évtizednyi lenyűgöző gazdasági fellendüléshez vezetett. A kínai éves GDP átlaga 9,4%, ami a világ gazdaságának 4%-át jelenti. Az ország az exportorientált növekedésnek köszönhetően erősen függ a világpiactól, ahol árucikkeit értékesíti, és amely növekvő bevételekkel látja el az iparosodás előnyeiért lelkesedő kínai fogyasztókat. E növekedés hatására Kína egyre inkább függ az olyan természetes forrásoktól, mint a földgáz vagy az olaj, amelyeket viszont külföldről importál. Hogy e gazdasági igényeket kielégítse, Kína diplomáciai eszközökhöz folyamodik, megpróbálja megszilárdítani kapcsolatait az ásványkincsekben gazdag országokkal. 2006-ban és 2007-ben Afrika volt a kínai gazdasági kezdeményezések fő célpontja: az ásványkincsekhez való hozzáférésért cserébe külföldi segélyeket ajánlott fel.

A kínai politikai fejlődés inkább kifelé, mintsem befelé irányult. Kína ma már aktív szereplője a nemzetközi intézményeknek, hatalmát a Biztonsági Tanácsban betöltött szerepén keresztül gyakorolja, valamint közvetítő szerepet játszik Észak-Korea és a többi állam között. Az 1990-es évek közepe óta Kína aktív szerepet játszik az olyan regionális testületekben is, mint a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN), gazdaságilag és diplomáciailag lekötelezte Japánt és Dél-Koreát, és egyre nagyobb szerepre tört Közép-Ázsiában, hogy így ellensúlyozni tudja az Egyesült Államok és Oroszország befolyását.

Kína egyre emelkedő nagyhatalmi státuszának fontos szimbóluma, hogy otthont adott a 2008-as olimpiai játékoknak. Az esemény Kínában motivációként szolgált az infrastruktúra fejlesztéséhez, a városok kicsinosításához arra az eseményre, ami az ország nemzetközi színtérre érkezésének demonstrációja volt.

Kína egyre nagyobb előretörése a kínai vezetők megfogalmazásában a „békés felemelkedést" tükrözi. Hu Csin-tao elnök 2006-os amerikai látogatása arra hívta fel a figyelmet, hogy Kína a nemzetközi rendszer egyik nagyhatalmává válhat anélkül, hogy erőszakhoz folyamodna, ahogy azt más nagyhatalmak tették. Más kínai vezetők hasonló érveket hangoztattak. Kína sosem fog területi expanzióra, sem pedig hegemóniára törekedni, a jelenlegi nemzetközi rend pedig Kína javára szolgál, az ország tehát nem szándékozik megbolygatni a kialakult *status quo*t. Az ország prioritásai belföldre irányulnak, hiszen az egyre növekvő szakadék város és vidék között, a környezeti problémák, a vízhiány mind olyan problémák, amelyek jelentős figyelmet követelnek majd a kínai hatóságok részéről a következő néhány évtizedben. Ahogyan arról Hu elnök is biztosította az Egyesült Államokat, Kínának sem szándéka, sem pedig eszköze nincs ahhoz, hogy az Egyesült Államok világszintű dominanciáját kétségbe vonja.

Kritikai elemzéshez

1. Miért áll Kína érdekében a jelenlegi rendszer fenntartása még akkor is, ha nem ő dominálja?
2. A realista, a liberális vagy a radikális megközelítés magyarázza-e a legjobban a „békés felemelkedés"-érvelést?

ELMÉLET RÖVIDEN

A nemzetközi rendszer versengő elméletei

	Liberalizmus/neoliberális institucionalizmus	Realizmus/ neorealizmus	Radikalizmus/ függőségi elmélet
Jellemző vonások	három liberális értelmezés: a szereplők közti kölcsönös függőségi viszony, nemzetközi társadalom és anarchia	anarchikus	erősen rétegzett
Szereplők	államok, nemzetközi kormányközi szervezetek, nem kormányzati szervezetek, szubnacionális szereplők	az állam az elsődleges cselekvő	kapitalista államok vs. fejlődő államok
Kényszerítő körülmények	nincs; folyamatos interakció	polaritás; a hatalom elosztása	kapitalizmus; rétegzettség
A változás lehetősége	radikális változásra nincs lehetőség; folyamatos és fokozatos változás, ahogy a szereplők új kapcsolatokban érintettek	lassú változás a hatalmi egyensúly eltolódásával párhuzamosan	a radikális változás kívánatos, de ennek lehetősége a kapitalista struktúra által korlátozott

igyekszik saját képességeit megőrizni, vagy hogy a legtöbb állam, néhány ritka kivételtől eltekintve, előnyben részesíti a tárgyalást a harc helyett? Ki kételkedik abban, hogy egyes államok gazdaságilag kiemelkedő pozícióval rendelkeznek, amely az összes többi állam státusát is meghatározza?

Minthogy a rendszerelméleteknek megvannak a maguk gyengeségei, az ilyen elméletek tesztelése rendkívül nehéz. A legtöbb esetben a teoretikusok lehetőségeit a történelmi adatok hiánya korlátozza. Elvégre nagyon kevés szakember tárgyalja az 1648-at megelőző rendszereket, ez alól csak néhány rendszerelméleti gondolkodó – a radikális és a ciklikus elmélettel foglalkozó teoretikusokon kívül – jelent kivételt. A valóságban azonban a legtöbben a 19. századdal kezdik a vizsgálódást. Azok, akik korábbi időszakokra összpontosítanak, a szegényesebb történelmi ismeretek és a történeti feljegyzések nyilvánvaló hiányának köszönhetően korlátozottabb lehetőségekkel rendelkeznek. Bár e gyengeségek korántsem végzetesek, mindenképpen korlátozzák a kutató lehetőségeit arra vonatkozóan, hogy hosszabb periódusokra vonatkozó sajátos feltevéseit próbára tesztelhesse.

A nemzetközi rendszerekkel foglalkozó szakemberek mindig is beleütköztek a lehatárolás problémájába. Amikor a nemzetközi rendszer elnevezést használják, ez alatt tulajdonképpen a nemzetközi *politikai* rendszert értik? Milyen tényezők találhatók a rendszeren kívül? Valójában sok, egyetlen rendszerező elméletre törő realista hagyja figyelmen kívül ezt a fontos kérdést azáltal, hogy míg az

adott rendszeren belül több szintet különböztet meg egymástól, a nemzetközi rendszer szintjén csupán egyetlen struktúrát. A liberálisok valamivel érzékenyebbek minderre, ők megkülönböztetik a rendszeren kívüli tényezőket úgy, hogy ezeket a tényezőket ráadásul megpróbálják a meglehetősen tág, egymástól kölcsönös függéssel jellemezhető nemzetközirendszer-fogalmuk szerves részévé tenni. Azonban ha nem vagyunk képesek tisztán megkülönböztetni egymástól, hogy mi található a rendszeren belül, illetve azon kívül, akkor felmerül a kérdés, hogy létezik-e egyáltalán rendszer? És ami még fontosabb, mi ad formát a rendszernek? Miben áll a nemzetközi szintű korlátozások és az adott egység (állam) viselkedése közötti kölcsönös kapcsolat? Hogy fokozzák az ellentmondást, a konstruktivisták nem is ismernek ilyen határvonalakat. Amellett érvelnek, hogy egyrészt nem tehető releváns különbség sem a nemzetközi rendszer és az állam, sem pedig a nemzetközi politika és belpolitika között, és nem választhatjuk szét a változások belső és külső forrásait sem.

Összefoglalás: a nemzetközi rendszertől az államig

Az egymással versengő elméleti megközelítések közül a realisták és a radikálisok szentelik a legtöbb figyelmet a nemzetközi rendszer elemzési szintjének. A realisták számára a nemzetközi rendszer leginkább meghatározó ismertetőjegye a polaritás, a radikálisok szerint viszont inkább a rétegzettség. A nemzetközi rendszer ugyanakkor mindkét elmélet szerint korlátozó hatással van az államok viselkedésére. A realisták e korlátozó hatást a hatalom eloszlásától függően inkább pozitívan ítélik meg, a radikálisok számára azonban a korlátozás inkább negatív, és megakadályozza a gazdaságilag pangó államokat az egyenlőség és méltányosság elérésében. A liberálisok egy jóval semlegesebb szemszögből tekintenek a nemzetközi rendszerre mint a különböző kölcsönhatások arénájára és folyamatára. A konstruktivisták a fejlődés felől közelítik meg a kérdést, arra helyezik a hangsúlyt, hogy a normákban és eszmékben bekövetkező változások hogyan formálják a rendszert, kevés különbséget látnak a nemzetközi és a belső rendszer között, és tartózkodnak attól, hogy a nemzetközi rendszer jelentőségét hangsúlyozzák.

Az államok és a külpolitikai döntéshozók a nemzetközi rendszerbe ágyazva fejtik ki működésüket. A következő fejezetben az államot, az állami döntéshozatal modelljeit, valamint az államot érő kihívásokat fogjuk közelebbről megvizsgálni.

5. Az állam

- *Hogyan definiálható az állam, a nemzetközi kapcsolatok legfontosabb résztvevője?*
- *Hogyan tekintenek az államra a különböző elméleti irányzatok képviselői?*
- *Hogyan mérhető egy állam hatalma?*
- *Milyen eszközökhöz folyamodnak az államok a hatalomgyakorlás érdekében?*
- *Különbözik-e a demokratikus rendszerek viselkedése a nem demokratikus rendszerekétől?*
- *Milyen modellek segítenek megmagyarázni az államok külpolitikai döntéseit?*
- *Melyek ma az államokat érintő legfontosabb kihívások?*

Amikor a nemzetközi kapcsolatokról beszélünk, az állam fogalma központi jelentőséggel bír. Mint államot látjuk az Egyesült Államokat Oroszországgal szemben, Franciaországot és Németországot szövetségesként, illetve Észak- és Dél-Koreát ellenségekként. A második fejezet történeti visszatekintése a vesztfáliai béke utáni keretekből kialakuló államok története is egyben, valamint annak bemutatása, hogy miként fejlődött egymástól elválaszthatatlanul az állam, a szuverenitás és a nemzet. Az elméleti irányzatok közül kettő, a realista és a liberális megközelítés elismeri az állam elsőbbségét. Az állam szerepének ilyen hangsúlyozása ellenére azonban maga a fogalom nem igazán van lehatárolva. Ahogy James Rosenau szomorúan állapítja meg: „Túl sok vizsgálat tekint tartalom nélküli szimbólumként az államra, mintha annak természete, motivációja és viselkedése magától értetődő lenne, és így tulajdonképpen elejét veszik minden pontos meghatározásnak. Gyakran úgy használják, mint állandó kategóriát, amit máshogy nem is lehet érteni a makropolitikában."[1] Ennél biztosan többre kell törekednünk.

Az állam és a nemzet

Ahhoz, hogy egy adott entitásra **állam**ként tekinthessünk, négy alapvető feltételnek kell meglennie. Az államnak először területi alappal, földrajzilag definiált határokkal kell rendelkeznie. Másodszor határain belül állandó népességnek kell élnie. Harmadszor léteznie kell egy kormányzatnak, amely iránt e népesség állampolgári hűséget tanúsít. Végül pedig az adott államnak diplomáciai elismerésre van szüksége a többi állam részéről.

[1] James N. Rosenau: *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity.* Princeton, N.J., Princeton University Press, 1990, 117–118.

E jogi kritériumok azonban nem abszolút értékűek. A legtöbb állam rendelkezik ugyan önálló területtel, ám ennek határai sokszor viták tárgyát képezik. Amíg például Ciszjordánia és Gáza felett a Palesztin Hatóság gyakorolta az ellenőrzést, Palesztina nem rendelkezett alapterülettel. Egyes nemzetközi testületekben ugyanakkor különleges megfigyelői státusszal rendelkezett, és lényegében államként tekintettek rá. A legtöbb állam ugyan állandó népességgel rendelkezik, de bevándorló közösségek és nomád népek egyaránt átjárhatnak a határokon, ahogy tették azt a maszai törzsek Kenya és Tanzánia területén, az állami hatóságok számára észrevétlenül. A legtöbb állam rendelkezik valamilyen kormányzati struktúrával, de hogy a népesség ennek mennyire engedelmeskedik, egyrészt nem igazán tudható a gyakori információhiány miatt, másrészt pedig problematikus lehet, mivel a kormányzat intézményi legitimitása folyamatosan megkérdőjeleződhet. Az államnak nem is igazán egy adott kormányformára van szüksége, hanem arra, hogy a népesség legnagyobb része elismerje a kormány legitimitását. 1997-ben Zaire (ma Kongói Demokratikus Köztársaság) polgárai tudatták a nemzetközi közösséggel, hogy a továbbiakban nem ismerik el a Mobutu Sese Seko vezette kormány legitimitását, és az ország polgárháborúba süllyedt. Említettük végül azt is, hogy a többi államnak diplomáciailag is el kell ismernie az adott államot; de tulajdonképpen hány állam egyetértése szükséges ahhoz, hogy ez a kritérium is teljesüljön? A Transkei Köztársaságot – ezt a piciny, a Dél-afrikai Köztársaságból kihasított területet – csupán egyetlen állam, Dél-afrika ismerte el. Ez az akció, amely tulajdonképpen a rasszista apartheid-politika miatt Dél-afrikát sújtó nemzetközi felháborodást hivatott csillapítani, elégtelennek bizonyult arra, hogy Transkeinek állami státust adjon, és a területet végül újra Dél-afrikához csatolták. Míg tehát sokszor a jogi feltételek jelentik az államiság mércéjét, ez a mérce egyáltalán nem kizárólagos. Néhány entitás annak ellenére államnak tekinthető, hogy nem tesz eleget a jogi feltételeknek.

Az állam és a **nemzet** definíciója erősen különbözik egymástól. A nemzet nem más, mint közös jellemzőkkel rendelkező emberek csoportja. Osztozik-e egy adott csoport közös történelemben, örökségben, közös nyelvben és szokásokban, vagy hasonló életstílusban? Ha igen, akkor ez az embercsoport egy nemzetet alkot. A közösség érzése, az emberek kötődése egymáshoz valamilyen okból, ez volt az, ami a francia forradalom egyik alapjául szolgált, továbbterjedve aztán Amerika különböző területeire és Közép-Európába. A nacionalizmus eszméje – vagyis a meggyőződés, amely szerint a nemzeteknek létre kell hozniuk saját államaikat – nagymértékben hozzájárult a német és olasz egység létrejöttéhez a 19. században. A nemzet fogalmának középpontjában az az elgondolás áll, hogy bizonyos közös jellemzőkkel rendelkező emberek hűséggel tartoznak a nemzetnek és a nemzet törvényes képviselőjének, az államnak. Az emberek közös vonásai (és ebből következően a többi csoporttól elválasztó különbségek) felismerése fokozatosan terjedt az új technológiáknak, valamint az oktatásnak köszönhetően. Amikor a nyomtatott sajtó széles körben elterjedt, a tömegek immár saját nemzeti nyelvükön tudtak olvasni; a fejlődő közlekedési eszközöknek köszönhetően az emberek egyre többet tudtak utazni, első kézből szereztek tapasztalatokat az

egyes népek közti hasonlóságokról, illetve különbségekről. A jobb kommunikációs lehetőségeknek köszönhetően az elitek képesek voltak népszerűsíteni az egyesítés gondolatát, illetve időnként kihasználni a különbségeket.

Néhány nemzet, mint például a dánok vagy az olaszok, saját államot hoztak létre. Az állam és nemzet közti ilyen egybeesés, vagyis a **nemzetállam** lényegében a nemzeti önrendelkezés alapja, amely szerint a közös nemzetiséggel rendelkező népeknek jogukban áll arról dönteni, hogyan és milyen feltételek között kívánnak élni. Más nemzetek több állam határai között élnek. Németek például nem csupán az egyesült Németországban, hanem Kelet-Európa távolabbi sarkaiban is élnek; élnek kurdok Irakban, Iránban és Törökországban. Szomálok Kenyában, Etiópiában és Dzsibutiban éppúgy élnek, mint Szomáliában. Megint más államok több nemzetiséggel rendelkeznek határaikon belül, ennek India, Oroszország és Dél-afrikai Köztársaság a remek példái. Utóbbi esetekben tehát az állam és nemzet határai egyáltalán nem esnek egybe. Bizonyos nemzetek szeretnék létrehozni saját államukat, a kurdok például már évtizedek óta törekednek erre. Más nemzetek, mint például a baszkok Spanyolországban és Franciaországban, megfelelő mértékű képviseletre vágynak a már létező államon belül – speciális helyekre a különböző testületekben, engedményekre a többnyelvűséget illetően, vagy éppen elkülönített területekre az egyes nemzetiségek számára. A vesztfáliai béke utáni rendszer államai így tehát különböző formákat mutathatnak. Lehetnek nemzetállamok, amit az állam és nemzet tökéletes átfedése jellemez, mint például Dánia és Olaszország. Lehetnek államok többféle nemzettel, mint például Dél-Afrika vagy India. Ennek egy fajtája az Egyesült Államok és Kanada is. Ezekben a különböző amerikai őslakos nemzetek az állam részei, csakúgy, mint a különböző bevándorló közösségek. Állam és nemzet tehát nem feltétlenül fedik egymást. A közös identitás és nemzetiség az idők folyamán a vallási, etnikai vagy kulturális hasonlóságok nélkül is kialakulhat. Az Egyesült Államok esetében a közösen birtokolt eszméket hangsúlyozó nemzeti értékeket nyilvános rítusok, mint például az állampolgári eskü, a nemzeti himnusz éneklése vagy a polgári önkéntesség fejezik ki.[2] Az államok tehát komplex, állandóan fejlődésben lévő képződmények.

Az állami területekkel, valamint a különböző nemzetek saját állam létrehozására irányuló törekvéseivel kapcsolatos viták mindig instabilitás, sőt konfliktusok komoly forrásai voltak. E konfliktusok közül egyik sem bizonyult annyira nehezen kezelhetőnek, mint az ugyanazon területre igényt tartó izraeli zsidók és palesztin arabok közötti ellentét. A két nemzet Izrael Állam 1948-as megalapítása óta öt államközi háborút vívott, két palesztin felkelés tört ki az izraeliek által elfoglalt területeken, és a helyzetet számos egyéb tényező teszi bonyolultabbá – a zsidók, keresztények, mozlimok és bahái hívők egyaránt igényt tartanak az általuk szentnek tartott területekre vagy emlékművekre; az arab államok mindegyike Izrael Állam léte ellen foglal állást; Izrael háborúkkal és betelepítéssel fokozato-

[2] Pej, Min-hszi [Minxin Pei]: The Paradoxes of American Nationalism. *Foreign Policy*. 134. sz. (2003. május–június), 31–37.

POLITIKAI VITA

KÉT KÜLÖN, FÜGGETLEN ÁLLAMRA KELLENE-E OSZTANI AZ IZRAELI ÉS PALESZTIN TERÜLETEKET?

Igen:

- Egy önálló palesztin állam megerősítené az önrendelkezés elve iránti demokratikus elkötelezettséget.
- Egy önálló palesztin állam stabilitást biztosítana a régióban, ami a térség arab államai és Izrael között rendezett viszonyt eredményezne.
- A palesztin állam létrejötte bátorítaná a menekültek visszatérését, akik a területet az arab–izraeli háborúk időszakában hagyták el.
- Egy palesztin állam létrehozása ellehetetlenítené az olyan szélsőséges csoportok hatalomra jutását, mint a Hamasz vagy a Hezbollah.
- Az önálló palesztin állam létrehozása Ciszjordánia izraeli megszállásának végét jelentené, és az ottani népek kormányzásának terhe Izraelről Palesztinára hárulna, így biztosítva az ő biztonságukat és boldogulásukat.
- Az Izraelben élő palesztinok az újonnan megalapított Palesztinába költözés mellett dönthetnének.

Nem:

- Izrael biztonságát veszélybe sodorná a szomszédos palesztin állam katonai potenciálja.
- Izrael belső biztonsága veszélybe kerülne, ha a jobboldali zsidó telepeseket erőszakkal arra kényszerítenék, hogy visszatérjenek a telepekről a szabad területben szegény Izraelbe.
- Az államok elkülönülése tömeges lakosságcserét eredményezne, az etnikai feszültségek mértéke és így a háború valószínűsége egyaránt nőne.
- A két külön állam csak valamiféle harmadik ütközőállam létrehozásával lehetne fenntartható.
- Egyszerűen túl sok kérdést kellene megoldani: a határok meghúzása; Jeruzsálem, valamint egyéb vallási és szent helyek státusa; az izraeli telepek kérdése; a vízkészlettel kapcsolatos jogok.

san terjeszkedő politikát folytat. Mindez óriási vitához vezet: vajon az izraeli és palesztin területeket két külön független államra, Izraelre és Palesztinára kellene osztani?

Versengő államkoncepciók

Ahogy a nemzet több, mint történelmi képződmény, úgy az állam is többnek tekinthető puszta jogi entitásnál. Az állam definiálására többféle, egymással versengő koncepció létezik, amelyek közül sok a jogi megközelítésből hiányzó fogalmakra hívja fel a figyelmet.

Más, az államra vonatkozó definíciók a következőket foglalják magukban: az állam egy normatív rend; egy meghatározott társadalom, valamint a határain belül élő embereket összekötő hiedelmek szimbóluma. Emellett az az entitás, amely a társadalmon belüli erőszak törvényes használatának monopóliumával bír. Az állam egy funkcionális egység, amely egy sor fontos felelősséget vállal magára, miközben egységesíti és centralizálja azokat. Az államra vonatkozó elméleti megközelítések a 3. és 4. fejezetben tárgyalt általános elméletekkel párhuzamosak. Ezek közül két megközelítés számára az állam kiemelkedő jelentőséggel rendelkezik.

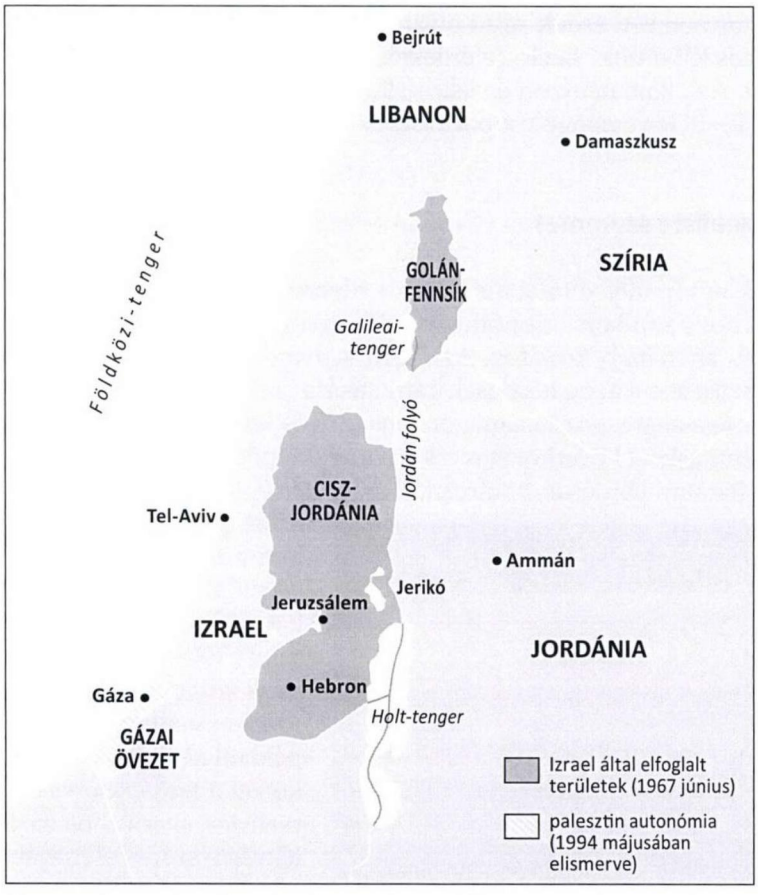

11. térkép. A közép-közel-keleti térség keleti része, 2006

FÓKUSZBAN

AZ ÁLLAM LIBERÁLIS SZEMMEL

Az állam:

- folyamat, melyet egymással versengő érdekek határoznak meg,
- kormányzati és társadalmi érdekek megnyilvánulását tükrözi,
- állandóan változó és többféle nemzeti érdekek tárháza,
- a hatalom egymással helyettesíthető forrásainak birtokosa.

Az állam liberális szemmel

Liberális szempontból az állam szuverenitást élvez, mégsem autonóm cselekvő. Ahogy a liberálisok szerint a nemzetközi rendszer lényegében egy több szereplő között végbemenő folyamat, úgy az államot is olyan plurális színtérnek látják, amelynek feladata a játék alapvető szabályainak fenntartása. Ezek a szabályok biztosítják, hogy különböző érdekek (kormányzati és társadalmi egyaránt) korrekt, méltányos módon és hatásosan versengjenek egymással a politikai játszma során. Egyértelmű és következetes nemzeti érdek mint olyan nem is létezik, csupán többféle érdek létezéséről beszélhetünk. Ezek az érdekek egy plurális kereten belül versengenek egymással. Az állam nemzeti érdeke változik, tükrözve az államon belül és időnként azon kívül is versengő csoportok érdekeit és viszonylagos hatalmi pozícióit.

Az állam realista szemmel

A realisták nézőpontja általában állami – illetve államcentrikus – nézőpont. Úgy gondolják, hogy az állam autonóm szereplő, amelyet csupán a nemzetközi rendszer strukturális anarchiája korlátoz. Az állam szuverenitást élvez, amely lényegében felhatalmazást jelent azon kérdések irányítására, amelyek a határain belül hatással vannak a népességre, gazdaságra, biztonságra és kormányzati formára. Az állam szuverén entitásként következetes célok sorával rendelkezik, amelyet mint nemzeti érdeket hatalmi kérdések határoznak meg. A hatalom különböző fajtái katonai erővé változtathatók. Míg a hatalom a realisták számára központi jelentőségű, az eszmék szintén sokat számítanak felfogásuk szerint, mint e fejezetben is látni fogjuk; az ideológia például képes meghatározni egy állam természetét, mint például a kommunizmus az északkoreai állam esetében. Azonban a realisták szerint, ha az állam cselekvésre szánja el magát a nemzetközi kapcsolatokban, azt autonóm, egységes cselekvőként teszi.

FÓKUSZBAN

AZ ÁLLAM REALISTA SZEMMEL

Az állam:

- autonóm cselekvő,
- csak a nemzetközi rendszer strukturális anarchiájának kényszerítő hatására cselekszik,
- teljesen szuverén,
- olyan entitás, amelyet a hatalom felől definiált nemzeti érdek irányít.

Az állam radikális szemmel

FÓKUSZBAN

AZ ÁLLAM RADIKÁLIS SZEMMEL

Az állam:

- a burzsoázia végrehajtó eszköze,
- a kapitalista osztály befolyása alatt áll,
- a nemzetközi kapitalista rendszer struktúrájának kényszerítő ereje szerint cselekszik.

A radikálisok az állam megítélésének kétfajta alternatíváját kínálják fel, s mindkettő hangsúlyozza a kapitalizmus és tőkés osztály szerepét az állam létrejöttében és működésében. Az *instrumentalista* marxista felfogás a burzsoázia végrehajtó eszközének tekinti az államot. A burzsoázia tulajdonképpen közvetlen társadalmi nyomásra, különösen a tőkés réteg felől érkező nyomásra reagál. A *strukturális* marxista nézőpontból az állam a kapitalista rendszer struktúráján belül működik. Ebben a rendszerben az állam kénytelen terjeszkedni, nem is a tőkések közvetlen nyomása, sokkal inkább a kapitalista rendszer kényszerítő ereje miatt. Egyik nézőpontban sincs jelen a nemzeti érdek: az állami cselekvés gazdasági célokat tükröz. A valódi szuverenitás egyik esetben sem lehetséges, mivel az állam folyamatosan a külső (és belső) kapitalista nyomásra reagál.

Az állam konstruktivista szemmel

Mivel a konstruktivisták társadalmi konstrukcióként tekintenek mind a nemzeti érdekekre, mind pedig a nemzeti identitásra, az államot a többi elméleti irányzattól eltérően írják le. A konstruktivisták számára a társadalmi érdekek nem materiálisak, és nem is eleve adottak. Sokkal inkább eszmei jellegűek, állandóan változnak és fejlődnek, egyszerre válaszol a belső körülményekre, valamint a nemzetközi normákra és eszmékre. Az államok emellett egy sor közös céllal és értékkel rendelkeznek, amelyeket a különböző nemzetközi és nem kormányzati szervezetek szocializálnak. Az így születő normák megváltoztathatják az állami preferenciákat, ami egy ponton az állam magatartásának megváltozását is eredményezheti. Így hát az államok is többféle identitással rendelkeznek, beleértve a nemzeti identitás közös felfogását is, ami szintén változik, és így hatással van az ál-

FÓKUSZBAN

AZ ÁLLAM KONSTRUKTIVISTA SZEMMEL

Az állam:

- egy társadalmilag konstruált entitás,
- az idő folyamán változó nemzeti érdekek tárháza,
- a nemzetközi normák által formálódik, ami megváltoztatja az állam preferenciáit,
- az identitást újra- és újraformáló, változó nemzeti érdekek hatása alatt áll,
- nemzetközi kormányközi és nem kormányzati szervek szocializálják.

lam preferenciáira és magatartására. Röviden szólva az állam „teszi" a rendszert, a rendszer pedig az államot.[3]

Az államra vonatkozó különböző szempontok szembeállítása

Az állam különböző meghatározásait könnyen szembeállíthatjuk egymással egy alapvető árucikk – a kőolaj – példáján keresztül.[4]

A liberálisok úgy látják, hogy többféle nemzeti érdek befolyásolja az állam cselekvését: a fogyasztói csoportok a lehető legalacsonyabb áron szeretnének az olajhoz jutni; az előállítók, akik a nagy mennyiségű ellátástól függnek, az olajellátás kiszámíthatóságát preferálják, másképp a munkájuk kerül veszélybe. Az olajtermelők, köztük a belföldi termelők magasabb árakat szeretnének, hiszen így jutnak profithoz, valamint így kapnak ösztönzést további befektetéshez a fúrásokba. Maga az állam azonban nem rendelkezik következetes nézőponttal az olaj ügyét illetően, feladata csupán annak biztosítása, hogy a „pálya egyik irányba se lejtsen", vagyis hogy az eljárásra vonatkozó szabályok ugyanazok legyenek a piac összes résztvevője számára. A játék érdemi eredménye – hogy melyik csoport érdeke kerül túlsúlyba – a körülményektől függően változik, és az állam szempontjából kevésbé tekinthető fontosnak. Amikor tárgyalásra kerül sor, az állam gondoskodik arról, hogy a különböző érdekek mind hangot kapjanak, és hogy a tárgyalások megfelelő fórumon menjenek végbe. Egyféle, vagy éppen következetes nemzeti érdek nem létezik; ez az érdek egyszer az alacsony fogyasztói ár, másszor az árak stabilitása, megint máskor pedig az árak magasan tartása a hazai termelés ösztönzése érdekében.

A realista nézőpont ugyanakkor egységes nemzeti érdeket feltételez, amit az állam fogalmaz meg. Az olaj kulcsfontosságú stratégiai árucikk, amely életbevágó a biztonság szempontjából. Az állam ezért a legfontosabb árucikk árában és elérhetőségében egyaránt a stabilitást helyezi előtérbe. Az Egyesült Államoknak például biztosítania kell a zavartalan olajellátást, ezért mindig egységes áron igyekszik tartani azt. Amikor az Egyesült Államok a nemzetközi színtéren tárgyal az olajtermelő országokkal vagy multinacionális vállalatokkal, az állam stratégiai értelemben meghatározott érdeke a tárgyalások eredményessége.

A radikális perspektívában a legfontosabb árucikkel kapcsolatos politika a burzsoáziával szövetségben álló tulajdonos kapitalista réteg érdekeit (az instrumentalista marxista felfogásban), illetve a nemzetközi kapitalista rendszer struktúráját tükrözi (a strukturális marxista felfogás szerint). A két nézőpont minden valószínűség szerint kizsákmányoló jellegűnek látná a tárgyalási folyamatot, ahol a gyengéket (szegény vagy függő helyzetben lévő csoportokat és államokat) a fejlődés érdekében az erős tőkések, illetve kapitalista államok kizsákmányolják.

[3] Lásd Martha Finnemore: *National Interests in International Society.* Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1996, 1. fejezet.

[4] Stephen D. Krasner: *Defending the National Interest: Raw Materials Investments and U.S. Foreign Policy.* Princeton, Princeton University Press, 1978.

A radikális gondolkodás szerint kapitalisták a nemzetközi olajtársaságok és a hegemón államok. Képesek kedvező árakat kialkudni a fejlődő olajtermelő országok, mint például Mexikó vagy Nigéria kárára.

A liberálisok, realisták és radikálisok tehát egymástól eltérő szemszögből tekintenek az államra. A különbségek négy nagy területen válnak láthatóvá: az állami hatalom természete (mi a hatalom? Melyek a hatalom legfontosabb forrásai?); az államhatalom gyakorlása (az államvezetés különböző technikáinak viszonylagos fontossága); a külpolitika jellege és mechanizmusai (a döntéshozatal állami szemlélete szemben a hivatalnok- vagy plurális szemlélettel); valamint a külpolitikát meghatározó elemek (a nemzeti vs. a nemzetközi elemek) fontossága.

Az állami hatalom természete

Az államok fontos cselekvők, hiszen **hatalom**mal rendelkeznek, amely nem pusztán a másik befolyásolásának, hanem a következmények kontrolljának, valamint olyan eredmények létrehozásának képességét jelenti, amelyek nem következtek volna be maguktól. Az államok mindemellett hatalommal rendelkeznek egymással szemben, illetve tisztelettel az államon belül. A hatalom mégis többdimenziós jelenség, hiszen többféle hatalom létezik. A hatalmi viszonyok következményeit – azt, hogy a hatalommal élnek vagy visszaélnek, és ha igen, milyen mértékben – részben az érintett szereplők hatalmi potenciálja határozza meg.

Mindegyik elméleti megközelítés elismeri a hatalom szerepének fontosságát. A realisták számára a hatalom azonban a nemzetközi kapcsolatok valutája. Ez jelenti ugyanis az eszközt, amelyen keresztül a nemzetközi szereplők tárgyalnak egymással. Ebből az okból kiemelt figyelmet fogunk fordítani a hatalom realista megközelítésének, majd megmutatjuk, hogy miben különböznek a liberálisok, a radikálisok és a konstruktivisták nézetei a hatalomról.

A hatalom természetes forrásai

A hatalom gyakorlásán keresztül az államoknak befolyásuk van a többi államra, és módjuk van a politika és az események irányának ellenőrzésére. Hogy a hatalom milyen hatással van a következményekre, az elsősorban a szereplők **hatalmi potenciál**jának függvénye. Egy állam hatalmi potenciálja részben a hatalom természetes forrásaitól függ, amelyeknek fontos szerep jut mind a realista, mind pedig a radikális megközelítésekben. A három legfontosabb természetes erőforrás a földrajzi kiterjedés és elhelyezkedés, a természetes erőforrások, valamint a népesség.

A földrajzi kiterjedés és elhelyezkedés az elméleti szakemberek által elsőként felismert természetes hatalmi forrásnak tekinthető. A nagyobb földrajzi kiterjedés ugyanis szinte automatikusan hatalomhoz juttatja az adott államot (ez

abból is látszik, hogy ha valaki hatalomra gondol, tulajdonképpen nagyméretű államokra gondol – például Oroszország, Kína, Egyesült Államok, Ausztrália, India, Kanada vagy Brazília). A hosszú határvonalak mindazonáltal hátrányokat is jelenthetnek: ezeket ugyanis védeni kell, ami költséges, és gyakran problematikus feladat.

Két különböző nézet bukkant fel a századfordulón a realista hagyományon belül, amely a nemzetközi kapcsolatokban a geográfiai elemek jelentőségét hangsúlyozta. Az 1890-es évek végén a tengerésztiszt és történész Alfred Mahan (1840–1914) a tengeri ellenőrzés fontosságáról írt. Úgy érvelt, hogy az állam, amelyik a tengeri utakat ellenőrzi, lényegében a világot ellenőrzi. Mahan számára a szárazföldi szuverenitás nem volt akkora jelentőségű, mint a hozzáférés a tengeri utakhoz, és azok ellenőrzése.[5] 1904-ben a brit földrajztudós, Sir Halford Mackinder (1861–1947) azonban e nézet ellen foglalt állást. Mackinder számára a legnagyobb hatalommal rendelkező állam az volt, amelyik ellenőrzést gyakorolt az eurázsiai „magterület" felett: „Aki Kelet-Európát uralja, az parancsol Eurázsia magterületének is; aki a magterületet uralja, az parancsol Európa, Ázsia és Afrika világszigetének is, és aki a világszigetet uralja, az parancsol a világnak is."[6]

Mindkét nézetnek van empirikus érvényessége. A 19. és 20. századi brit nagyhatalmi státust nagyrészt a tengerek feletti uralom határozta meg, olyan uralom, amely lehetővé tette Nagy-Britannia számára távoli országok gyarmatosítását, beleértve Indiát, Afrika nagy részét, valamint Észak- és Közép-Amerikát. Oroszország tengeri hozzáférésének nehézségeire és ebből fakadóan a tengeri hatalmi státus elérésének lehetetlenségére az ország hatalmi potenciáljának egyik állandó gyenge pontjaként tekintettek. A tengeri stratégiai pontok – Malaka-szoros, Gibraltári- és Hormuzi-szoros, a Dardanellák, a Perzsa-öböl, valamint a Szuezi- és a Panama-csatorna – ellenőrzése a hatalmi potenciál egyértelmű jele volt.

A földrajzi elhelyezkedés Mackinder eurázsiai magterület-felfogásában is a hatalmi potenciál egyik jelentős forrásának bizonyult. Németország az összes többi államnál jobban törekedett arra, hogy biztosítsa hatalmát az eurázsiai terület ellenőrzésével, és ezzel lényegében a Mackinder által hangoztatott elvnek megfelelően cselekedett, ahogy a német földrajztudós, Karl Haushofer (1869–1946) állítja. Haushofer, aki mind a bajor, mind pedig a német hadseregben teljesített katonai szolgálatot, csalódott volt Németország első világháborús veszteségei miatt. Miközben azzal érvelt, hogy Németország jelentős hatalommal rendelkező állam lehetne, amennyiben az eurázsiai központi területeket meg tudná szerezni, arra törekedett, hogy a geopolitika a tudományos kutatás igazolható területévé váljon. Intézetet és folyóiratot alapított, és ezzel a náci expanzió egyik vezető támogatójává lépett elő.

[5] Alfred T. Mahan: *The Influence of Seapower upon History, 1660–1783*. Boston, Little, Brown, 1897.

[6] Halford Mackinder: The Geographical Pivot of History. *Geographical Journal*. 23. sz. (1904. április), 434. A magterület eredetiben: *Heartland*. Ezt a kulcsövezetet magyarul szokás magterületnek, szívterületnek és hátországnak is nevezni. *(A szerk.)*

A geográfiai hatalmi potenciált azonban nagymértékben felnagyíthatja, illetve korlátozhatja a természeti erőforráskészlet, a hatalom második természetes forrása. A nagy területekre kiterjedő ellenőrzés csak akkor számít a hatalom pozitív alkotóelemének, ha a terület gazdag természetes erőforrásokban. A kőolajexportáló államok, mint Kuvait, Katar és az Egyesült Arab Emirátusok földrajzi értelemben ugyan kis államok, de természeti erőforrásokban gazdagok, ezért hatalmi potenciáljuk sokkal nagyobb, mint azt méretük sejtetni engedné. Az államoknak olajra van szükségük, és ezért fizetni is hajlandók, sőt háborútól sem riadnak vissza, ha akadályozzák a hozzáférésüket. Azok az államok, amelyek értékes természeti erőforrásokkal rendelkeznek, földrajzi méretüktől függetlenül hatalmat gyakorolnak az erőforrásokban szegényebb államok felett. Az Egyesült Államok, Oroszország és a Dél-afrikai Köztársaság változatos nyersanyagkészletének (olaj, vörösréz, bauxit, vanádium, arany és ezüst) köszönhetően erős hatalmi potenciállal rendelkezik. A mások által hőn áhított nyersanyag birtoklása felelősséggel is jár, a gazdag országok gyakran válnak támadás célpontjaivá, ahogy ezt Kuvait is megtapasztalta 1990-ben. A természeti erőforrás hiánya mindazonáltal nem jelenti azt, hogy egy állam nem rendelkezik hatalmi potenciállal: Japán például nem bővelkedik nyersanyagforrásokban, mégis sikerült olyan egyéb hatalmi elemekhez jutnia, amelyek lényegében gazdasági erőművé változtatták az országot.

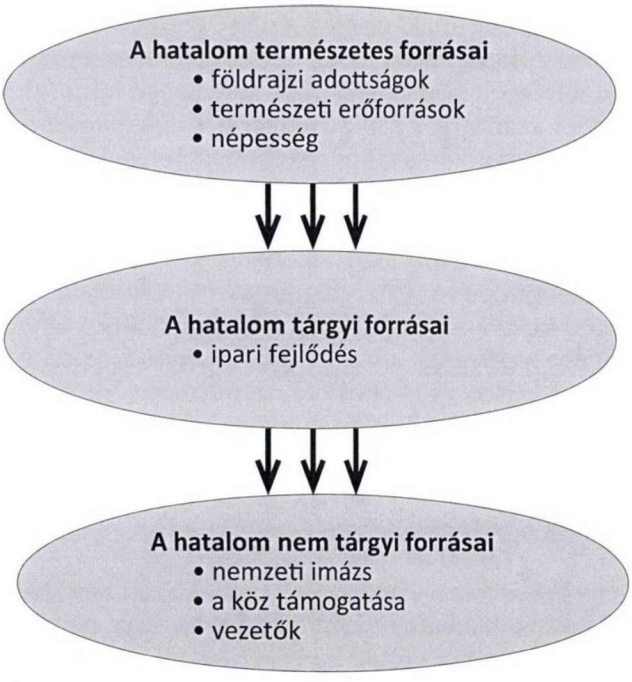

5.1. ábra. Az állam hatalmi potenciáljának összetevői

A népesség a hatalom harmadik természetes forrása. A nagy népességgel rendelkező államok – ilyen például Kína (1,3 milliárd fő), India (1,1 milliárd), az Egyesült Államok (300 millió) vagy Oroszország (143 millió) – szinte automatikusan hatalmi potenciálhoz, gyakran pedig jelentős hatalmi státushoz jutnak. Bár a nagyszámú népesség rendkívül sokféle áru és szolgáltatás előállítására képes, a népesség egyes jellemzői (alacsony iskolázottsági szint, a társadalmi szolgáltatások csekély színvonala) negatív hatással is lehetnek az állam hatalmára. A kis lélekszámú, de magasan iskolázott, szakképzett népességgel rendelkező országok, mint például Svájc, Norvégia, Ausztria vagy Szingapúr, sokszor aránytalanul nagy gazdasági és politikai réseket tömhetnek be.

A hatalom e természetes forrásait a hatalom használata és szervezése tárgyi és nem tárgyi jellegű forrásokká képes alakítani. E forrásokat a hatalmi potenciál fokozására, módosítására és korlátozására használják, ahogy az *5.1. ábra* is mutatja.

A hatalom tárgyi forrásai

A hatalom tárgyi forrásai közül az ipari fejlettség az egyik legfontosabb tényező. Jól fejlett ipari kapacitással mérséklődnek a földrajzi előnyök és hátrányok egyaránt. A légi közlekedés például megszünteti a földrajzi távolságot mint a kereskedelem korlátját, ugyanakkor még a nagy országokat is sebezhetővé teszi katonailag. Az iparosodással a népesség nagyságának szerepe is megváltozhat. Nagy, de rosszul felszerelt hadseregek nem jelentenek kihívást a kisebb, de jól felszerelt hadseregek számára. Az iparosodott államok rendszerint magas szintű oktatással, fejlettebb technológiával és hatékonyabb tőkefelhasználással rendelkeznek, s ezek mind hatalmuk tárgyi jellegű forrásait gazdagítják.

Akár a realisták, a radikálisok sem vitatják az erőforrások és a hatalmi potenciál rendkívüli szerepét. Míg azonban a realisták az állam köré szervezik a hatalmat, a radikálisok a hatalomra osztályfogalmak tükrében tekintenek. A radikálisok szerint a nyersanyaghoz való hozzáférésben mutatkozó eltérések különböző osztályok létrejöttéhez vezetnek, amelyek közül egyesek (a tőkés réteg, amely a termelési eszközöket birtokolja) erősebbek, mint mások (a munkások). Ezek az osztályok pedig átnyúlnak az állami és nemzeti határokon.

A hatalom nem tárgyi forrásai

A hatalom nem tárgyi forrásai – a nemzet imázsa, a köz támogatása, a vezetők – legalább annyira fontosak lehetnek, mint a tárgyiak, igaz, nem a radikálisok számára, akik a hatalom anyagi forrásait hangsúlyozzák. Az államban élő embereknek van valamilyen képük saját államuk hatalmi potenciáljáról – ez a kép pedig a hatalom nem tárgyi jellegű alkotóelemévé alakítható. A kanadaiak például tipikusan úgy látják magukat, mint akik felelős magatartást tanúsítanak a nem-

zetközi színtéren, s mint akik égnek a vágytól, hogy többoldalú békefenntartó missziók résztvevői lehessenek, hogy nagyvonalú segélyszállítmányokat juttassanak külföldre, és hogy önzetlen módon válaszoljanak a nemzetközi rendszer válsághelyzeteire. Az állam valóban így cselekedett, és valóban hozzájárult e kép kialakításához, jóval nagyobb hatalommal felruházva így Kanadát, mint amekkora népessége alapján elvileg járna a számára (az ország lakossága 32 millió fő).

A nem tárgyi hatalmi források egy másik fajtája, amikor egy adott állam belső nyilvános támogatását és erős kohézióját a többi állam is érzékeli. Kína hatalmát alaposan felnagyította Mao Ce-tung (1893–1976) uralma, amikor is a kommunista vezetés minden addiginál nagyobb nyilvános támogatása és magasabb szintű társadalmi kohézió jelent meg. Izrael hadjáratának sikere a Közel-Keleten az 1967-es és az 1973-as háborúkban nagymértékben köszönhető a közvélemény támogatásának, beleértve az izraeli állampolgárok hajlandóságát, hogy országukért szükség esetén magas árat fizessenek, esetleg életüket is áldozzák. Amikor ez a támogatás hiányzik, különösen demokráciákban, az állam hatalmi potenciálja jelentős mértékben csökkenhet. Elég, ha egy pillantást vetünk az Egyesült Államok vietnami veszteségeire, amikor a háborúval kapcsolatos kifogások és az azt érintő viták teljesen aláásták az ország katonai ütőképességét. A nyilvános támogatás hiánya autokratikus rendszerek végét is jelentheti. Mind az 1991-es Öböl-háborúban, mind pedig a 2003-as iraki háborúban Szaddám Huszein saját csoportjai felől érkező támogatottsága szerencsétlen módon nem bizonyult elegendőnek: sokan közülük nem voltak készek életüket adni az iraki rezsimért.

Az államvezetés minősége egy újabb nem tárgyi hatalmi forrás. Látnoki és karizmatikus vezetők – mint Mahátma Gandhi Indiában, Charles de Gaulle Franciaországban, Franklin Roosevelt az Egyesült Államokban, Otto von Bismarck Németországban és Winston Churchill Angliában – képesek voltak országuk hatalmi potenciáljának növelésére, bátran magukhoz ragadva a kezdeményezést. A nem megfelelő vezetők elpazarolják a közjavakat, és visszaélnek a köz bizalmával, mint például Moammer Kadhafi Líbiában, Mobutu Sese Seko Zaire-ban, vagy Szaddám Huszein Irakban, akik ezáltal csökkentik az állam hosszú távú hatalmi esélyeit, valamint hatalomgyakorlási potenciálját. A liberálisok különösen nagy figyelmet fordítanak a vezetés minőségének kérdésére: a jó vezetők képesek elkerülni a háborút, míg a rossz vezetők nem.

Világos tehát, hogy a nem tárgyi jellegű hatalmi források a tárgyiakkal kiegészülve növelhetik az állam kapacitásait, vagy épp csökkenthetik hatalmát. A liberálisok, akik kiterjedtebb hatalomfogalommal rendelkeznek, a nem tárgyi forrásoknak tulajdonítanak kiemelkedő szerepet, hiszen ezek közül több inkább a belső folyamatokra jellemző. A hatalmi források más kombinációja más jellegű következményekhez vezethet. A NATO és szövetségesei Miloševic jugoszláv erői felett aratott 1999-es győzelmét a szövetségesek hatalmas mennyiségű természetes és erős tárgyi hatalmi forrásainak együttes hatása magyarázza. De mivel magyarázhatjuk Afganisztán Szovjetunió felett aratott győzelmét az 1980-as évek elején, az észak-vietnami győzelmet az Egyesült Államok felett az 1970-es

években, vagy éppen az algériaiak franciák felett aratott győzelmét az 1954–1962-es háborúban? Ezekben az esetekben a korlátozott természetes és tárgyi jellegű hatalmi forrásokkal rendelkező országok képesek voltak felülmúlni az ezekkel gazdagon rendelkező államokat. Itt tehát a hatalom nem tárgyi jellegű forrásai magyarázzák az egyértelműen gyengébb oldal győzelmét, az olyan jelenségek, mint például a népesség hajlandósága a harcra az elsöprő fölénnyel szemben.[7] Az állami hatalom különböző formáinak sikeres használata egyértelműen az adott kontextus függvénye.

A konstruktivisták ehhez képest a hatalmat teljesen egyedi módon szemlélik. Úgy érvelnek, hogy a hatalom nem csupán tárgyi és nem tárgyi forrásokat tartalmaz. Ezeken felül a hatalom magában foglalja a különböző eszmék és nyelvek erejét – megkülönböztetendők az ideológiától –, amelyek nagymértékben hozzájárultak a gyengébb oldal valószínűtlen győzelméhez a fenti esetekben. Az állami identitás és nacionalizmus szerintük az eszmék és normák erején keresztül alakul ki és változik.

Az államhatalom gyakorlása

Valamennyi elméleti megközelítés egyetért abban, hogy a hatalom lényegéhez hozzátartozik, hogy nem csupán birtokolják, hanem használják is. Az államhatalom gyakorlása nem könnyű feladat.

Az államok különböző technikákat alkalmaznak annak érdekében, hogy a hatalmi potenciált valódi hatalommá tudják alakítani, nevezetesen a diplomáciai és a gazdasági vezetés, valamint a katonai erő technikáit. Egy meghatározott helyzetben az állam az egyik fajta eszközt kezdi használni, majd a cél elérése érdekében egy sor más eszközt is igénybe vesz. Más esetekben többféle különböző technikát használhat párhuzamosan. Az egyes elméleti megközelítések szerint változik, hogy mely technikákról gondolják a politológusok, hogy az az államok cselekvésében különös hangsúlyt kap. Különböző típusú államok pedig különböző döntéseket hozhatnak.

A diplomácia művészete

A hagyományos **diplomácia** szabályai szerint az államok a többi szereplő viselkedését próbálják meg befolyásolni tárgyalások és nyilvános diplomácia útján úgy, hogy közben meghatározott módon cselekednek, vagy éppen tartózkodnak a cselekvéstől. A hatalmát kiterjeszteni szándékozó, diplomáciát használó állam:

[7] Andrew Mack: Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict. *World Politics*. 27. évf., 2. sz. (1975. január), 175–200.

- nyilvános vagy nem nyilvános úton kifejezheti nemtetszését a másik ország politikájával kapcsolatban;
- kilátásba helyezheti a kapcsolat javítását, amennyiben a másik ország magatartása egy meghatározott irányban változik;
- negatív következmények kilátásba helyezésével fenyegethet, amennyiben a másik ország politikája továbbra is folytatódik egy adott irányban;
- nemzetközi testülethez fordulhat saját helyzete többoldalú legitimációjának céljából, megszerezve ezáltal más országok támogatását;
- megadhatja a másik országnak, amit az kíván (diplomáciai elismerés, külföldi segély) az óhajtott változásért cserébe;
- figyelmen kívül hagyhatja a másik ország kívánságát (korlátozhatja a külföldi segélyt, diplomatákat hívhat vissza, vagy szigoríthatja a diplomáciai kapcsolatokat), amennyiben az nemkívánatos eszközökhöz nyúl.

A diplomáciai kapcsolat rendszerint közvetett és közvetlen csatornákon zajló alkudozással kezdődik annak érdekében, hogy a szóban forgó kérdésről megegyezés szülessen. A felek közötti alkudozás hallgatólagos is lehet, amikor a felek mindegyike tisztában van azzal, hogy az elmozdulás egy adott irányba a másik fél által adott stratégiai fontosságú válaszhoz vezethet. Az alkudozás nyilvánosan, formális tárgyalások útján is végbemehet, ahol az egyik fél formális javaslatot tehet, a másik fél pedig hasonlóképpen reagál; ez rendszerint több alkalommal megismétlődik, egészen addig, amíg meg nem születik a kompromisszumos megoldás. Mindegyik esetet kölcsönösség jellemzi, amelynek értelmében mindegyik fél hasonló módon válaszol a másik lépéseire.

Ahhoz azonban, hogy egy alkudozás sikeres legyen, mindegyik fél hitelességére szükség van, mindegyik félnek hihető kijelentéseket kell tennie, hasonló pozíciókat kell feltételeznie, és képesnek kell lennie arra, hogy saját pozícióit a megfelelő cselekvésekkel biztosítsa. Jó szándékú és hiteles résztvevők nagyobb valószínűséggel vezethetnek sikeres tárgyalásokat.

Az államok ritkán bocsátkoznak diplomáciai alkudozásba és tárgyalásokba akkor, ha a hatalom mértéke közel azonos. Mindegyiküknek vannak információi a saját és a másik fél hatalmi potenciáljáról, valamint ismerik saját céljaikat akkor is, ha az információk gyakran hibásak, hiányosak, vagy egyszerűen hamisak. Ebből kifolyólag noha az alku eredménye majdnem mindig kölcsönösen előnyös a felek számára (ha nem, az sem probléma), ez az eredmény nem egyforma mértékben tölti el megelégedettséggel az egyes feleket. Ezenkívül mindegyik fél elégedettsége változhat, amennyiben új információk látnak napvilágot, illetve amennyiben a körülmények idővel megváltoznak.

Az alkudozás és a tárgyalás összetett folyamatok, amelyeket legalább két kulcsfontosságú tényező tesz még bonyolultabbá. Először is a legtöbb állam egyszerre két szinten folytat tárgyalásokat: egyfelől alkudozás folyik két vagy több állam között, másfelől az állam saját tárgyalói és az országon belüli választói csoportok között. Mindkettő kialakíthat tárgyalási pozíciót, és jóváhagyhatja a két állam között kialakult megegyezést. Robert Putnam erre céloz, amikor

„kétszintű játszmáról" beszél.[8] A nemzetközi kereskedelemmel kapcsolatos tárgyalássorozat a WTO-n belül ilyen kétszintű játszma volt. Japán és Dél-Korea például tárgyalásokat folytat az Egyesült Államokkal a rizspiac liberalizálásáról. Az Egyesült Államok az érintett ázsiai országokkal fenntartott kereskedelmi egyensúly javítása érdekében támogatja a liberalizációt, ennek pártolásával a saját, kulcsfontosságú választókörzeteiben (Texas, Kalifornia) dolgozó hazai rizstermelőit is támogatja. Japán és Dél-Korea belpolitikai érdekei a liberalizációval ellentétesek, az ország rizstermelőit pedig gyakorlatilag az összes politikai körzetben megtaláljuk. Így hát mindegyik esetben kijelenthető, hogy az országok kétszintű tárgyalási stratégiát folytatnak: az egyik szintet a másik külföldi állammal zajló tárgyalások jelentik, a másikat a belső politikai színtér kapcsolódó küzdelmei. Szokatlanul összetetté teszi a játékot, hogy „az a mozgás, ami ésszerűnek tűnik az adott játékos számára az egyik játékasztalon, [...] a másikon ugyanazon játékos számára meggondolatlan lépésnek tűnhet."[9] A tárgyalás két szintje közötti formális összekötő kapocs szerepét a tárgyaló játssza. A realisták a kétszintű játszmát a nemzetközi rendszer struktúrájából következő kényszernek látják, míg a liberálisok sokkal inkább hajlanak a belső nyomás és ösztönzés jelentőségének elfogadására.

Másodszor, az alkudozás és tárgyalás egyben kultúrafüggő jelenségek is. Az alkudozáshoz fűződő viszony kultúránként változik, így gondolják a liberálisok, akik az államok közti különbségekre helyezik a hangsúlyt. Egészen idáig legalább kétfajta tárgyalási stílust azonosítottak.[10] E két különböző stílus egymással teljesen ellentétes következményekhez vezethet.

Az új nemzetközi gazdasági rendhez kapcsolódó, az 1970-es években zajló tárgyalások esetében például a kultúra erősen befolyásolta a déliek tárgyalási stílusát. Különösen a speciális kérdésekhez kapcsolódó tárgyalásokon a déliek deduktív módszert követtek – vagyis az általános elvek felől közelítettek az egyedi alkalmazások felé. A feladat, amit a déliek maguk előtt láttak, az volt, hogy államaik között egyetértés alakuljon ki az új gazdasági rend alapelveit illetően, a részletek pontosabb kidolgozását pedig későbbre hagyták. Ez a hozzáállás kényelmesen elfedte a részletekben rejlő konfliktusokat, és a vitákat egy későbbi szakaszra odázta el. A déliek stratégiája élesen szemben állt a számos északi ország által követett stratégiával, amely sokkal inkább a konkrét részletekre vonatkozó vitákat részesítette előnyben, tartózkodva a nagyobb ívű filozófiai vitáktól. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, Észak kulcsállamai, mindketten a konkrét problémák felvetésének, valamint a specifikus kérdések megoldásának pragmatikus elvét favorizálták az általánosabb elvek kikristályosításával

[8] Robert D. Putnam: Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of 2-level Games. *International Organization*. 42. évf., 3. sz. (1988. nyár), 427–469.

[9] Uo. 434.

[10] Raymond Cohen: *Negotiating across Cultures: Communication Obstacles in International Diplomacy*. Második kiadás. Washington, D.C., U.S., Institute of Peace, 1997.

szemben. Ezek a tárgyalásra vonatkozó, egymástól eltérő megközelítések teljes patthelyzethez, illetve az értelmes megegyezés kudarcához vezettek.[11]

A **nyílt diplomácia** egyre népszerűbb technika a kommunikáció korában. A nyílt diplomácia arra is törekszik, hogy a külföldi közvéleménnyel és elitekkel elhitesse, hogy az adott ország képes diplomáciai céljainak elérésére. A volt amerikai First Lady, Hillary Rodham Clinton a nők szerepét hangsúlyozó külföldi utazásainak célja például az Egyesült Államok humanitárius képének terjesztése volt, ami az emberekkel való törődés köré épült – különös tekintettel a nőkre és gyerekekre –, az értékek, a demokrácia és az emberi jogok terjesztésére.

A 2003-as iraki háború előtt és alatt a nyílt diplomácia különösen hasznos eszköznek bizonyult. Az amerikai hivatali vezetők, különösen Colin Powell külügyminiszter, Condoleeza Rice nemzetbiztonsági tanácsadó és Donald Rumsfeld védelmi miniszter, nem csupán a háború mellett érveltek a hírekben, interjúkban és újságokban, de erőteljes lobbit fejtettek ki baráti és ellenséges országokban is mind közvetlenül, tárgyalások útján, mind pedig közvetve, felhasználva a különböző csatornákat, többek közt a független arab médiát, például az al-Dzsazíra televíziót. A külügyminisztérium az arab világra irányuló médiakampányt folytatott, és 30 millió dollárt költött az arab fiatalok mint célközönség számára létrehozott közel-keleti rádióhálózat kiépítésére. A hálózat arab és nyugati popzenét sugároz; céljainak egyike az, hogy megfékezze az Amerika-ellenes érzelmek terjedését. A kommunikáció korában az államok egyéb diplomáciai eszközökkel is rendelkeznek.

Gazdasági irányítás

Az államok szavakon kívül más eszközt is használnak a hatalom gyakorlásában. Az államok a gazdasági irányítás használatával is – amelynek során pozitív és negatív **szankciókhoz** egyaránt folyamodhatnak – megpróbálhatják befolyásolni a többi államot.[12] A pozitív szankció jelentheti „csali" felajánlását, arra csábítva a kérdéses államot, hogy a kívánt módon cselekedjen. Ez azon a feltevésen alapul, hogy a pozitív ösztönző erő hatására a célország megváltoztatja viselkedését. A „pálca" (negatív szankció) használatának célja lehet a célország megbüntetése, bizonyos szemrehányás az elkövetett akciókért, illetve irányulhat az ország jövőbeli viselkedésének megváltoztatására. Az *5.1. táblázat* az állam gazdasági irányítása során használatos pozitív és negatív szankciók példáit mutatja be.

Az állam képessége a gazdasági államvezetés eszközeinek használatára saját hatalmi potenciáljától függ. A több hatalmi forrással rendelkező államoknak több eszköz áll rendelkezésére. Világos, hogy csak gazdaságilag előnyös adottságokkal rendelkező országok adhatnak engedélyeket, ajánlhatnak fel beruházási

[11] Karen A. Mingst–Craig P. Warkentin: What Difference Does Culture Make in Multilateral Negotiations? *Global Governance.* 2. évf., 2. sz. (1996. május), 169–188.

[12] David A. Baldwin: *Economic Statecraft.* Princeton, N.J., Princeton University Press,1985.

5.1 táblázat. *A gazdasági irányítás pozitív és negatív szankciói*

Típus	Szankció	Példa
Pozitív	Ugyanazon kereskedelmi privilégiumok megadása a célországnak, amelyekkel a legjobb kereskedelmi partnerek is rendelkeznek (legnagyobb kedvezményben részesített állam – MFN – státus) a politikai változás ösztönzésére.	Az USA MFN-státust adott Kínának, annak ellenére, hogy az országban kevéssé érvényesülnek az emberi jogok.
	Érzékeny kereskedelem a célországgal, beleértve a kereskedést katonai célokra használható eszközökkel.	Franciaország és Németország felszerelést szállít Iránnak, noha Irán kormánya ellenséges a Nyugattal szemben.
	Vállalati beruházások garanciájának, illetve adómentességek felajánlása a célországban létrejövő beruházások ösztönzése céljából.	Az USA biztosítékokat ajánlott fel azon amerikai vállalatok számára, amelyek az apartheid utáni Dél-afrikai Köztársaságban befektetnek.
	A célországból érkező import engedélyezése az országba, méghozzá a legkedvezőbb tarifákkal.	Az iparosodott országok kedvező tarifákon engedélyezik az importot a fejlődő államokból.
Negatív	A célország vagyonának zárolása.	Az USA zárolta Irán vagyonát az 1979-es túszválság idejére; az ENSZ 1993–1999 között zárolta a líbiai vagyont; az ENSZ zárolta Afganisztán vagyonát a tálib rezsim idején (1999–2001).
	A célország feketelistára helyezése.	Az arab államok feketelistára helyezték az Izraelben üzleti tevékenységet folytató vállalatokat.
	A célország árucikkeinek és szolgáltatásainak bojkottja.	Dél-Afrikát az 1970-es és 1980-as években bojkott alá helyezték az apartheidrendszer miatt; megtiltották a kettős felhasználású technológiák exportját Irak, Irán, Szíria, Líbia, Észak-Korea és Szudán felé az 1990-es években, és részben az után is a terrorizmus támogatása miatt; 1992–1999 között megszüntették a légi összeköttetést Líbiával, mert az ország támogatta a terrorizmust.
	A célország egy vagy több árucikkére vonatkozó szankciók.	Iraknak tilos volt olajat eladni a nemzetközi piacon 1991–2003 között, büntetésként az 1991-es Öböl-háborúért; az ENSZ szankciókat vezetett be Haiti ellen 1990-ben, valamint 1993/1994-ben az ottani kormányzat megdöntésére irányuló próbálkozás miatt; az Arab Liga 1948 óta folyamatosan szankciókkal él Izraellel szemben.

garanciákat, segélyeket az arra rászoruló országoknak, illetve csak ők képesek külföldi tőke hasznosítására, vagy éppen arra, hogy eredményes bojkottot léptessenek életbe. A radikálisok gyakran utalnak erre a tényre, hogy a kapitalista nemzetközi rendszer hegemóniáját illusztrálják.

DIPLOMÁCIA ÉS HUMÁNBIZTONSÁG: KANADAI SZEMMEL

Minden állam a maga pozíciójának nemzetközi biztosítására igyekszik felhasználni a diplomáciát. Nemzetközi rendszerben betöltött szerepüktől függően az államok dönthetnek bizonyos diplomáciai eszközök hangsúlyozása mellett, illetve dönthetnek úgy, hogy tudatosan felvállalnak bizonyos szerepeket, megkülönböztetve magukat a nemzetközi színtéren. Kanada ez utóbbi megközelítést választotta.

Pierre Trudeau volt miniszterelnök egyszer megjegyezte, hogy Kanada számára az Egyesült Államok északi szomszédságában élni olyan, „mint egy elefánttal aludni. Nem számít, milyen barátságos, szelíd e hatalmas állat, [...] az emberre bizony hatással van minden rezzenése és mordulása."* A kanadai diplomácia ebből kifolyólag általában támogatja az Egyesült Államokat. Kanada tagja a G-8 fejlett országai csoportjának, részt vett a NATO hadműveleteiben (Koszovóban, illetve Afganisztánban) és az Egyesült Államok vezette koalíciókban (Koreában és az 1991-es Öböl-háborúban), ami megerősíti ezt a megállapítást.

Kanadának időnként sikerült olyan diplomáciai eszközöket vagy témákat találnia, amelyek segítségével meg tudta magát különböztetni az Egyesült Államoktól, és amelyek sajátos kanadai értékeket tükröztek. A hidegháború alatt Kanada minden ENSZ-művelethez küldött békefenntartó csapatokat, ami azt tükrözte, hogy az ország támogatja a többoldalú intézményeket. Kanada még a hidegháború befejezése után is sajátos szerepet vállalt magára: ilyen volt a fejlődő országokból származó békefenntartók kiképzése, parancsszerkezetek kidolgozása, vagy a többoldalú békefenntartó tevékenységet szolgáló kommunikációs berendezések biztosítása.

Az 1990-es évekre ez a fajta politika megszilárdult, és az úgynevezett „szegmensdiplomáciává" állt össze. A szegmensdiplomácia abból áll, hogy a forrásokat néhány speciális területen halmozzák fel és hasznosítják, melyeken keresztül Kanada hatásosan el tudja fogadtatni az általa óhajtott eredményeket. Kanada ezt a diplomáciai eszközt alkalmazta a „humánbiztonság" előmozdítása érdekében olyan kezdeményezésekkel, mint az ottawai egyezmény 1997-ben, amely törvényen kívül helyezte a taposóaknát, és támogatását fejezte ki az emberi jogok mellett. A humánbiztonsági politika Lloyd Axworthy volt külügyminiszternek köszönhető, hiszen nemzetközi humanitárius ügyekben vállalta a vezetést, és otthont adott az első konferenciának, amely a globális felmelegedéssel kapcsolatos Kiotói Egyezményhez vezetett. Ez a fajta diplomáciai fellépés, amely a puha hatalom *(soft power)* eszközeire támaszkodik, egyszerre zajlott Kanada gazdasági és katonai hatalmi potenciáljának *(hard power)* drámai csökkenésével.

Az 1990-es években Kanada csökkentette katonai kiadásait és állományát. A 2001. szeptember 11-i merénylet, valamint a 2006-os Ottawa és Toronto elleni terrorista merényletek tervei e döntés újraértékeléséhez vezettek. A védelmi beruházások jelentősen megnőttek, a hírszerzési együttműködés az Egyesült Államokkal pedig kiterjedt, amikor Kanada felismerte, hogy határai, biztonsága, gazdasága függ az Egyesült Államoktól. Kanada támogatta az Egyesült Államok afganisztáni inváziójét 2001-ben, 2005-ben pedig speciális műveleti tiszteket, illetve csapatokat küldött a vidéki újjáépítéshez, de 2003-ban ellenezte az iraki hadműveleteket, és ezzel stratégiai döntést hozott. A biztonsági körülményekben bekövetkezett változások ellenére Kanada továbbra is humánbiztonsági kezdeményezéseket tesz, olyan kérdésekre irányítva a figyelmet, mint a gyermekkatonák toborzása, a nők jogai vagy a globális felmelegedés.

Kritikai elemzéshez

1. Milyen mértékben határozza meg Kanada külpolitikai stratégiáját az ország Egyesült Államokhoz való viszonya?
2. Melyek azon témák jellemzői, amelyekre Kanada szegmensdiplomáciáját irányítani kívánja?

* Pierre Elliott TRUDEAU: *On Relations with the U.S. Address to the National Press Club.* [Kapcsolatunk az Amerikai Egyesült Államokkal. Beszéd a National Press Clubban.] 1969. március 26.

Míg a radikálisok tagadják, a liberálisok érveket sorakoztatnak fel amellett, hogy a fejlődő országoknak bizonyos esetekben befolyásuk lehet a gazdasági irányításra. Amennyiben egy állam vagy államok egy csoportja ellenőrzése alatt tart egy olyan erőforrást, amelynek termelése korlátokba ütközik, hatalmuk jelentősen megerősödhet. Az elsődleges árucikkek közül egyedül a kőolaj rendelkezik ezzel a potenciállal, és lehetővé is tette az OPEC (Kőolaj-exportáló Országok Szervezete) arab tagállamai számára, hogy olajjal kapcsolatos szankciókat alkalmazzanak az Egyesült Államokkal és Hollandiával szemben akkor, amikor e két ország erőteljesen kiállt Izrael mellett az 1973-as arab–izraeli háborúban.

A Dél-afrikai Köztársaság esete a gazdasági szankciók használatának viszonylagos sikerét illusztrálja. Amikor a Reagan-kormányzat ún. „konstruktív elköteleződés" politikájának pozitív szankciói végül nem bizonyultak hatásosnak, az amerikai kongresszus kemény szankciókat alkalmazott a dél-afrikai apartheidrezsimmel szemben 1986-ban az elnöki vétón keresztül. Az átfogó apartheidellenes törvény égisze alatt az Egyesült Államok más országokhoz és a gazdasági szankciókat már életbe léptető ENSZ-hez csatlakozott. 1992-ben a fehérek által ellenőrzött apartheidrendszer bejelentette a politikai nyitást, ami az apartheid többségi uralmának végéhez vezetett. A legtöbben úgy gondolják, hogy a szankciók valószínűleg nagy hatással voltak a politika megváltozására. Az 1990-es évekre úgy is tekintenek, mint a szankciók évtizedére.[13]

Általánosságban azonban a gazdasági szankciók nem bizonyultak sikeresnek. Rövid távon a közvélemény gyakran gyűlik egy vezér köré, amikor kívülről fenyegetve érzi magát, az államok pedig fokozatosan gazdasági változtatásokat vezetnek be, hogy kompenzálják a szankciókat. Hosszú távon nehéz a nemzetközi egység fenntartása, hiszen a szankciókat bevezető országok rendkívül előnyösnek találják a szankciók megtörését, mert ezáltal jelentős gazdasági nyereséget érhetnek el.

Az 1990-es évek közepe óta az államok egyre többször folyamodtak úgynevezett okos szankciókhoz, például a kormányok és/vagy egyének vagyonának zárolásához, vagy az árucikkekkel (olaj, fa, gyémánt) kapcsolatos szankciók bevezetéséhez. A stratégia nemcsak a „mit", hanem a „kit" szempontjából is releváns volt, hiszen a nemzetközi közösség adott egyénekre vagy rebellis csoportokra is megpróbált nyomást gyakorolni, csökkenteni az ellentmondásokat vagy a kiskapukat, valamint elkerülni az általános szankciók magas humanitárius költségét. Ezekkel a változtatásokkal a liberális teoretikusok továbbra is a hatalom diplomáciai, gazdasági csatornáira helyeznek különös hangsúlyt, és kevésbé a kényszerítő erőre, hiszen ők többdimenziós tényezőként látják a hatalmat. A realista gondolkodók abban hisznek, hogy a hatalomgyakorlás során szükség lehet katonai erőre, vagy arra, hogy rendszeresen fenyegessen annak használatával.

[13] David Cortright–George A. Lopez: *The Sanctions Decade: Assessing UN Strategies in the 1990s.* Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2000. L. továbbá uők: *Sanctions and the Search for Security.* Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2002.

A katonai erő használata

A katonai erő (illetve annak fenyegető ereje) az államvezetés másik fontos eszköze, valamint a realista gondolkodás központi eleme. A gazdasági irányításhoz hasonlóan a katonai erőt, illetve az azzal való fenyegetést felhasználhatják arra, hogy a célállamot rávegyék bizonyos cselekvés végrehajtására vagy visszavonására *(kényszerítés)*, vagy éppen megakadályozzák az ellenséget bizonyos dolgok végrehajtásában *(elrettentés)*.[14] A liberális gondolkodók inkább a kényszerítés szószólói, és óvatosan bánnak az elrettentéssel, míg a realisták az elrettentés mellett foglalnak állást.

A **kényszerítés** stratégiája során az állam arra tesz kísérletet, hogy erőszak kilátásba helyezésével a másik államot bizonyos dolgok végrehajtására, vagy már végrehajtott cselekvések visszavonására bírja. Az 1991-es Öböl-háború előjátéka ennek kiváló példája: az ENSZ, az Egyesült Államok, valamint a koalíció többi tagja a fokozódó fenyegetés kényszerítő stratégiájával próbálta meg rábírni Szaddám Huszeint tetteinek megváltoztatására. Irak kuvaiti inváziójáról először széles körben elítélték, majd az ENSZ Biztonsági Tanácsa hivatalosan többoldalú legitimitást adott az elítélésnek. Ezt követően Irak külső gazdasági érdekeltségeit befagyasztották, és gazdasági szankciókat vezettek be. Végül az amerikai és a velük szövetséges katonai erők mozgósítására és bevetésére került sor, Irak pedig különböző határidőket kapott a Kuvaitból való kivonulásra. E fokozódó kényszerítő stratégia minden egyes lépése egyetlen üzenetet próbált Irak tudomására hozni: vagy kivonul Kuvaitból, vagy még több kényszerítő lépés következik. Ehhez hasonlóan próbálták a nyugati szövetségesek a koszovói albánokkal szemben emberi jogokat sértő Szerbiát jobb belátásra, valamint a régióból való katonai kivonulásra kényszeríteni. A kényszerítő stratégiát a 2003-as iraki háborút megelőzően szintén alkalmazták, amikor az Egyesült Államok és mások Szaddám Huszeint fenyegették azzal, hogy ha bizonyos lépéseket nem tesz meg, háborúra kerül sor. A fenyegetések lényegében akkor indultak, amikor George W. Bush azt mondta Irakról, hogy a „gonosz tengelyének" tagja, és csak fokozódtak, amikor az ENSZ egyes határozatainak egyértelmű megszegésén kapta Irakot. Ezt követően 2003 márciusában Nagy-Britannia, az egyik koalíciós partner tíz napot adott Iraknak az ENSZ-határozatok teljesítésére. Március 17-én pedig elhangzott az utolsó kényszerítő fenyegetés: Bush 48 órát adott a baathista rezsimnek Irak elhagyására, és ezzel a háború elkerülésére. A fenti esetek mindegyikében szükséges volt a megszállás, hiszen a kényszerítés a fenyegetés fokozása ellenére sem járt sikerrel. Annyi bizonyos, hogy ahol a kényszerítő stratégia véget ér, ott elkezdődik az erőszak alkalmazása.

Az **elrettentés** stratégiáját alkalmazó államok tulajdonképpen arra határozzák el magukat, hogy megbüntetik a célállamot, ha az nemkívánatos lépést tesz. A tényleges háború kilátásba helyezését mint stratégiai eszközt arra használják, hogy egy államot lebeszéljenek bizonyos lépések sorozatáról. Amennyiben a

[14] Thomas C. Schelling: *Arms and Influence*. New Heaven, Conn., Yale University Press, 1966.

célállam nem teszi meg a nemkívánatos lépést, az elrettentés sikeres, a konfliktust elkerülték. Amennyiben azonban úgy dönt, hogy az elrettentő fenyegetések ellenére megteszi a szóban forgó lépéseket, az előbbi állam feltehetően pusztító csapást fog mérni rá.

A nukleáris fegyverek 1945-ös megjelenése óta az elrettentés sajátos értelemmel és jelentőséggel bír. Ha ma egy állam egy nukleáris fegyverrel rendelkező ország ellen folyamodik erőszakhoz, lehetséges, hogy a megtorlás során nukleáris fegyvert vetnek be. Amennyiben ez megtörténik, az agresszió ára elfogadhatatlan mértékűvé válik, különösen, ha mindkét állam rendelkezik nukleáris fegyverzettel, hiszen ebben az esetben mindkét társadalom életképessége sodródna veszélybe. Elméletileg ezért azon államok, amelyek elismerik a nukleáris fegyverek rombolóerejét, és tudják, hogy a másik fél rendelkezik az ún. **második csapás képességével** – azzal a képességgel, hogy megtorláshoz folyamodjon a szemben álló fél támadását követően –, tartózkodni fognak az erőszakos lépésektől, vagyis az **első csapás képességének** használatától. Ebben az esetben tehát az elrettentés sikerrel jár.

Ahhoz, hogy akár a kényszerítés, akár az elrettentés stratégiája hatásos legyen, az államoknak le kell fektetniük az alapokat. Világosan és nyilvánosan kell kommunikálniuk céljaikat és képességeiket, rajta kell lenniük, hogy érvényesítsék fenyegetéseiket, betartsák ígéreteiket, valamint rendelkezniük kell azzal a potenciállal, hogy elkötelezettségeiket megvalósítsák. Röviden szólva egy állam hitelessége nélkülözhetetlen a sikeres kényszerítő és elrettentő stratégiához. Ez azonban mégsem egyoldalú és egyirányú folyamat, hanem stratégiai kapcsolatrendszer, ahol a szereplők viselkedését nemcsak saját viselkedésük, de a másik válaszai és cselekvései együttesen határozzák meg.

A kényszerítő és elrettentő stratégia mindazonáltal kudarcba is fulladhat. Amikor a kényszerítés és elrettentés megbukik, az államok háborúba sodródhatnak, de az államoknak még háború közben is vannak választásaik. Ők választják meg a fegyverzet típusát (nukleáris vagy nem nukleáris, stratégiai vagy taktikai, hagyományos vagy vegyi, illetve biológiai), a célpont jellegét (katonai vagy civil, város vagy vidék) vagy éppen a földrajzi kiterjedést (város, állam, régió). Választhatnak hasonló mértékű válaszlépéseket, fokozást vagy mérséklést. A háborúban nyílt és titkos tárgyalások egyaránt zajlanak, amelyek a háború lefolytatásának, illetve befejezésének módjaira is vonatkozhatnak. A háborúra a 8. fejezetben még visszatérünk.

Gondolkodjunk a választási lehetőségeken: játékelmélet

Az erő és a gazdasági eszközök a legfontosabb technikák, amelyek az államok rendelkezésére állnak, amikor hatalmi potenciáljukat valódi hatalommá kívánják alakítani. Gazdasági és katonai-stratégiai teoretikusok különböző módszereket fejlesztettek ki arra, hogy az államok által hozott döntések és azok lehetséges következményei szisztematikusan elemezhetők legyenek. Ezt a módszert **játék-**

elméletnek nevezik. A játékelmélet szerint minden állam önálló cselekvő, egységes nemzeti érdekkel, egy sor választási lehetőséggel és meghatározott, ezekhez kapcsolódó eredménnyel rendelkezik. A játék lényege a stratégiai interakció és az egyes stratégiák kölcsönös összefüggése.

Idézzük fel a 3. fejezetben már említett fogolydilemmát! Ebben a helyzetben két fogoly rendelkezik azzal a lehetőséggel, hogy egy adott bűnténnyel kapcsolatban vallomást tegyen, de egyiküknek sincs tudomása a másik fogoly által hozott döntésről. Az ebben a helyzetben lehetséges döntéseket és következményeket az *5.2. ábrán* egy kétdimenziós mátrix illusztrálja. A végeredményt jelölő számok a mátrixban önkényesek, de jól mutatják a lehetséges nyereségek vagy veszteségek mértékét: minél nagyobb a szám, annál vonzóbb a nyereség. Mindkét fogoly célja az, hogy elkerülje a számára legkedvezőtlenebb következményt, ám egyik fogoly sem tudja, melyik lehetőséget választja a másik. Tegyük fel, hogy mi vagyunk a 1. számú fogoly: az *5.2. ábrán* mutatott mátrix szerint potenciális nyereségeink (az óramutató járásával megegyezően, a bal felső cellától indulva) a következők: –1, –10, –8 és 0. A lehető legrosszabb lehetőség –10, ami akkor következne be, ha mi magunk nem vallanánk, a másik fogoly azonban igen. Így hát annak érdekében, hogy elkerüljük a lehető legrosszabb következményt, úgy döntünk, hogy vallomást teszünk, ami 0-ra vagy –8-ra redukálja a várható nyereséget, de segít elkerülni a lehető legrosszabbat, azaz –10-et. A helyzet pontosan ugyanígy fest a 2. számú fogoly szemszögéből is. Így tehát a játék megoldása az, hogy mindkét fogoly vallomást tesz – ez olyan opció, amely nem a legelőnyösebb, de nem is a legelőnytelenebb a játékosok számára. Ez biztonságosabb megoldás mindkét játékos számára, de messze nem az ideális választás, amikor is a felek együttműködnének. A játékban azonban létezik olyan tényező, amely az együttműködés ellen hat mind az egyén, mind pedig az

		2. fogoly	
		A: *nem vall* (együttműködés)	B: *vall* (együttműködés hiánya)
1. fogoly	A: *nem vall* (együttműködés)	–1, –1	–10, 0
	B: *vall* (együttműködés hiánya)	0, –10	–8, –8

Megjegyzés: A cella első száma az első, a második száma a második fogoly döntésének következményét jelzi.

5.2. ábra. A fogolydilemma

állam számára, noha az együttműködés idővel kialakul az ismétlődő interakciók eredményeként.

Nem minden játék fogolydilemma. A játékelmélet olyan helyzetekben is használható, amelyek során annyit veszít az egyik fél, amennyit a másik nyer, ezek a zéró összegű játszmák. Katonai konfrontációk során az egyik fél nyer, a másik pedig veszít, vagy nemzetközi válságokban az egyik állam nyerhet (hatalmat és presztízst), míg a másik veszíthet (hatalmat vagy becsületet). A játékok nem zéró összegűek is lehetnek több játékos részvételével. E helyzetekben szintén a felek némelyike nyer, mások pedig veszítenek. Ezekben az együttműködés és a konfliktus elemeit egyaránt megtaláljuk. Általánosságban szólva a nemzetközi kapcsolatokat számos játékos részvételével zajló nem zéró összegű játszmának tekinthetjük, a résztvevők pedig hosszabb időn keresztül újra és újra beszállnak a játékba.

Annak, hogy a játékelméletet az államok által hozott döntések egyszerűsített modelljeként használjuk, számos előnye van. A játékelmélet ugyanis mind az elemzőket, mind pedig a döntéshozókat arra kényszeríti, hogy módszeres vizsgálat alá vegyék a különböző feltevéseket, segítve így a rendelkezésre álló opciók tisztázását, és felajánlva azokat a lehetőségeket, amelyeket másképpen nem lehetett volna kihasználni. Segíti továbbá az elemzőket és döntéshozókat abban, hogy ne csupán saját államuk pozícióját lássák, hanem azt is, hogy adott esetben hol foglal helyet a másik állam. Egyszerűséget engedélyez, és felismeri a döntések egymástól kölcsönösen függő mivoltát.

A játékelméletnek mindazonáltal egyértelmű korlátai is vannak, hiszen néhány fontos előfeltevéssel él: egységes államot feltételez, ahol a belső tényezők csekély szerepet játszanak az állam preferenciáinak meghatározásában. Feltételezi továbbá azt is, hogy az önálló állam mindig racionális módon cselekszik, és a rendelkezésre álló opciók közül mindig a lehető legjobbat fogja választani. Előre felállít egy önkényesen megállapított eredménystruktúrát, miközben a valóságban az államok nem feltétlenül vannak tisztában a saját és a velük szemben álló oldal különböző döntéseihez kapcsolódó értékekkel. Azt is feltételezi, hogy a játszma egyszer zajlik le, míg a legtöbben felismerik, hogy a nemzetközi kapcsolatok valójában egy kiterjedt játszmasorozat az egyes szereplők között. Ezért hát a számos ismétlődés következménye – amelynek során az egyik fél korábban hozott döntése a következő szakaszban kiszámíthatóvá teszi későbbi döntését mindegyik oldal számára – jelentős mértékben különbözhet az egyszer bekövetkező esemény következményétől. Ezek a kritikák a neoliberális institucionalizmus fontos pontjai.

Demokrácia és külpolitika

Noha külpolitikája irányításához minden állam használja a diplomáciát, a gazdaságot és a katonai erőt, mégis felvetődik a kérdés, hogy a politikai döntések az egyes kormányzattípusok függvényei-e? Pontosabban különbözik-e a demokratikus államok külpolitikai mechanizmusa és politikai döntéshozatala a tekintély-

elvű államok és autoriter vezetők politikájától és döntéseitől? Azt gondolnánk, hogy a demokratikus államokban a hatalom nem tárgyi jellegű forrásai – nemzeti imázs, a köz támogatása, a vezetők – nagyobb súllyal rendelkeznek, hiszen a vezetők a választások révén felelősséggel tartoznak a köz felé. Amennyiben ez igaz, akkor miben áll a demokratikus államok, valamint a nem demokratikus és tekintélyelvű államok külpolitikai viselkedése közötti különbség?

A kérdés évszázadok óta foglalkoztatja a filozófusokat, diplomáciatörténészeket, politológusokat. Immanuel Kant *Az örök békéről* című művében úgy érvel, hogy a demokrácia elterjedése képes lenne megváltoztatni a nemzetközi politikát azáltal, hogy megszünteti a háborúskodást. Úgy gondolkodott, hogy a nagyközönség nagyon óvatos lenne bármilyen háború támogatásával kapcsolatban, hiszen annak pusztító hatásait ő maga kénytelen elszenvedni. A vezetők ezáltal visszafogottabban cselekednének, és e belső kényszerből kifolyólag jobban tartózkodnának a háborútól.[15] Kant óta a demokratikus béke elmélete egyéb magyarázatokkal egészült ki. A demokráciákat talán egyszerűen jobban kielégíti a *status quo*, és nem szívesen támogatják a változást. Meglehet, hogy a demokráciák jóval nagyobb valószínűséggel válnak egymás szövetségesévé, közösen vallott értékeikből kifolyólag. E gondolatok közül sokat vallott magáénak Woodrow Wilson, a demokratikus béke elvének egyik fő védelmezője is.

Politológusok átfogó kutatási programokat fogalmaztak meg a demokratikus béke elméletéhez kapcsolódóan. Békésebb természetűek-e a demokráciák a nem demokráciáknál? Pontosabban szólva: a demokráciák kevesebbet harcolnak egymás ellen, mint a nem demokratikus rendszerek? A háborúkkal kapcsolatos számtalan adat több évszázadra visszamenő gyűjtése után a kutatók ilyen és ehhez hasonló kérdések sorát vetették fel. Egy tanulmány azt a hipotézist fogalmazta meg, hogy a demokráciák nem bocsátkoznak egymás ellen háborúkba: 1789 óta nem dúltak komolyabb háborúk demokratikus úton választott kormányzattal rendelkező, független államok között. Egy másik tanulmány úgy találta, hogy a demokratikus rendszereket érintő háborúk kevésbé véresek, ám jobban elhúzódnak, noha 1816 és 1965 között a demokratikus kormányok nem voltak sem érzékelhetően békepártibbak, sem passzívabbak.[16] A bizonyíték azonban nem teljesen meggyőző, a magyarázatok pedig csak részben helytállók. Miért hajlanak jobban a konfliktusra a demokrácia felé tartó átmeneti szakaszban lévő államok? Hogyan magyarázhatjuk, hogy annak, ha a demokratikus államok nem vettek részt háborúkban, vajmi kevés köze volt demokratikus mivoltukhoz?

Miért térnek el egymástól a demokratikus béke jelenségével kapcsolatos kutatási eredmények? Még egy adott kutatási programon belül is eltérő következtetésekkel állhatnak elő a kutatók előfeltevéseik és a használt módszerek különbségei

[15] Immanuel Kant: Az örök békéről. Ford.: Mesterházi Miklós. In: *Történetfilozófiai írások*. Szeged, Ictus, 2007.

[16] Lásd többek közt: William J. Dixon: Democracy and the Peaceful Settlement of International Conflict. *American Political Science Review*. 88. sz. (1994), 14–32.; valamint Joe D. Hagan: Domestic Political Systems and War Proneness. *Mershon International Studies Review*. 38. évf., 2. sz. (1994. október), 183–207.

nyomán. A behaviorista megközelítést alkalmazó tudósok maguk mutatnak rá bizonyos nehézségekre. A demokratikus béke jelenségét elemző egyes tudósok egymástól eltérő kulcsváltozókkal – demokrácia és háború – dolgoznak; egyes tudósok például különbséget tesznek liberális demokráciák (Egyesült Államok vagy Németország) és antiliberális demokráciák között (Jugoszlávia az 1990-es évek második felében). Az egyes, háborúval kapcsolatos adatok szintén különbséget mutatnának, ha azokba beleszámítanák az 1000 főnél kevesebb áldozattal járó háborúkat is, mint ahogy ezt néhány tanulmány meg is teszi. Más tanulmányok a demokratikus béke eltérő időszakait veszik vizsgálat alá. A kutatás menetének ilyen különbségei eltérő kutatási eredményekhez vezethetnek. Ám még ezen fenntartások ellenére is alapvető kutatási eredménynek tekinthető, hogy demokratikus rendszerek egymás ellen nem vesznek részt fegyveres vitákban. Ez a megállapítás *statisztikailag szignifikáns*, azaz nem csupán véletlenszerűen mutatható ki. Összességében a demokráciák nem békésebbek, mint a nem demokratikus rendszerek, csak *egymással* nem háborúznak. Tény azonban, hogy az autokráciák pontosan annyira békések egymással, mint a demokráciák, ilyen értelemben pedig autokratikus békéről is beszélhetünk.

A külpolitikai döntéshozatal modelljei

Hogyan születnek valójában az egyes külpolitikai döntések? Különbözik-e a demokráciák külpolitikai döntéshozatala a nem demokratikus rendszerekétől? Másként tekintenek-e a realista, liberális, illetve radikális gondolkodók a döntéshozatal folyamatára?

A racionális modell

A legtöbb döntéshozó – különösen válságos időszakokban –, valamint a legtöbb realista a racionális modellt részesíti előnyben, amelyben a külpolitika egy céljait és szándékait végsőkig szem előtt tartó nemzeti kormány által kiválasztott cselekvések sorozata. Az államra úgy tekintenek, mint egységes, önálló cselekvőre, amelynek határozott céljai, egy sor választási lehetősége és a célok eléréséhez vezető legjobb opció kiválasztására szolgáló számítási rendszere van. A folyamat viszonylag egyenes vonalú, ahogy azt az *5.3. ábra* is mutatja. Vegyük példának az 1996-os incidenst, amikor is Kína rakétákat tesztelt Tajvan területe felett.

Egy racionális megközelítés Tajvan döntéshozatali folyamatával kapcsolatban azt tekintené át, hogy az ország hogyan jutott el a válaszhoz az alábbi módon (a számok megfelelnek az *5.3. ábrán* felsorolt lépések számának):

1. A Kínai Népköztársaság rakétákat tesztel Tajvan felett, ami közvetlen fenyegetést jelent utóbbi nemzetbiztonsága számára, mindezt pedig közvetlenül Tajvan első demokratikus választása előtt.

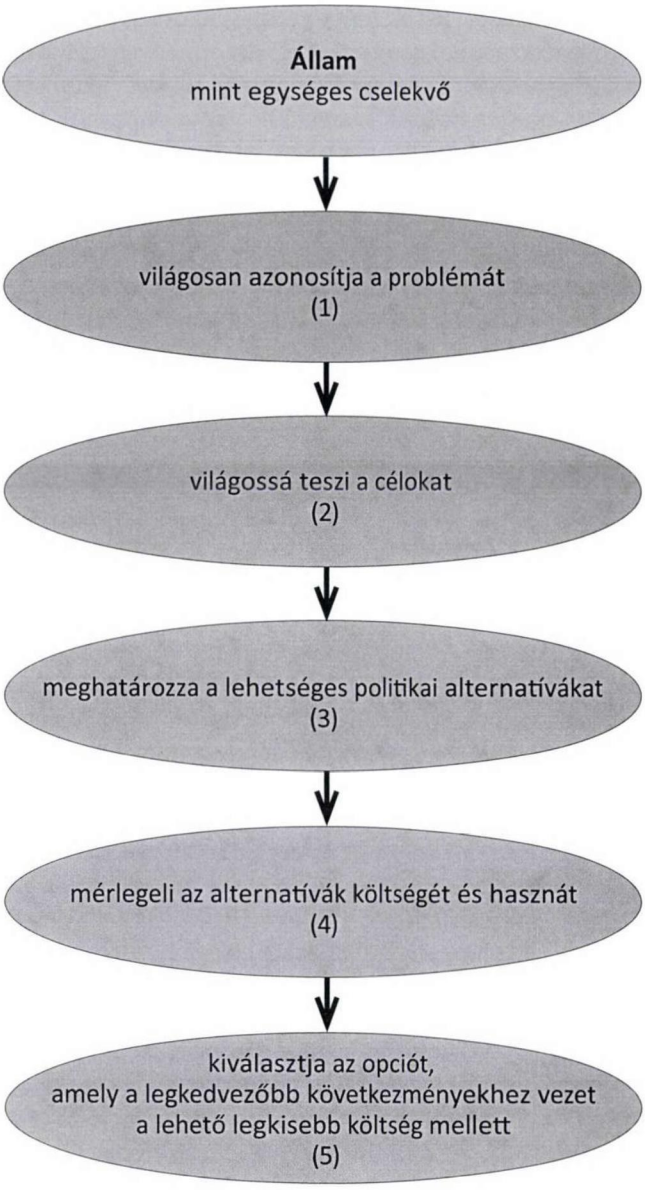

5.3. ábra. A döntéshozatal racionális modellje

2. Mind Tajvan, mind legfontosabb támogatója, az Egyesült Államok célja a tesztek azonnali leállítása.
3. A tajvaniak több opcióval rendelkeznek: nem tesznek semmit; várnak a tajvani választások végéig, azt remélve, hogy a kínaiak maguk állítják le a kísérletet; diplomáciai tiltakozásba kezdenek; az ENSZ Biztonsági Tanácsa

elé viszik az ügyet; Kína fenyegetése hadművelettel – rakétakilövő állásainak bombázásával vagy szárazföldi offenzíva indításával; gazdasági eszközök használatával való fenyegetés, illetve azok életbe léptetése (kereskedelem megszakítása, szankciók vagy embargók alkalmazása).

4. A tajvani kormány mérlegeli ezen opciók hasznát és költségét. A szárazföldi offenzíva megszüntetheti ugyan a problémát, de valószínűleg – elfogadhatatlan mellékhatásként – Tajvan pusztulását eredményezi.
5. Tajvan az Egyesült Államok támogatásával első lépésként a diplomáciai tiltakozást választja, abban a reményben, hogy az ellenséges támadások véget érnek a választások után. Ha semmit sem tennének, az azt a látszatot keltené, hogy a rakétatesztelést elfogadhatónak tartják, holott nem az. A Kína elleni katonai akció túlságosan szélsőséges lenne, minden valószínűség szerint katasztrofális következményekkel járna.

Válságok idején a döntéshozók meglepő, egyúttal fenyegető eseményekkel kerülnek szembe, és kevés idejük van arra, hogy eldöntsék, hogyan reagálnak. Ilyenkor a legtöbb esetben a racionális modell – mint a másik oldal viselkedését felmérni képes módszer – használata a helyes választás. Amennyiben egy állam csak nagyon keveset tud a másik állam belpolitikai viszonyairól és folyamatairól – mint például az Egyesült Államok Mao Ce-tung idején a kínai viszonyokról és fordítva –, a döntéshozóknak nincs más választásuk, mint feltételezni, hogy a másik állam a racionális modellt fogja követni. A hidegháború alatti szovjet döntések amerikai megítélése – megfelelő és elegendő információ híján – a racionális modellen alapult: eszerint a Szovjetunió rendelkezett egy céllal, ennek alternatívái világosak voltak, a döntéseket pedig úgy hozta, hogy az adott cél elérését mindig maximálisan szem előtt tartotta. Csupán a hidegháború befejezését követően, a szovjet kormányzati archívumok megnyitása után vált világossá a történészek számára, hogy a Szovjetunió valójában nem rendelkezett egyértelmű tervekkel arra vonatkozólag, hogy hogyan fordítsa Lengyelországot, Magyarországot, Romániát és a többi kelet-európai államot a kommunista diktatúra vagy szocialista gazdaság felé, ahogy azt az Egyesült Államok gondolta. A Szovjetuniót minden valószínűség szerint inkább az adott régióban bekövetkező események irányították, nem pedig egy meghatározott racionális terv vagy ideológia.[17] Az Egyesült Államok tévedett, amikor a racionális modellt látta a szovjet döntéshozatal mögött, de minden információ hiányában ez volt a legkisebb kockázattal járó elgondolás: a nemzetközi rendszer anarchiája annyit jelent, hogy egy állam azt feltételezi az ellenfeleiről, hogy a racionális döntéshozatal mechanizmusát alkalmazzák.

[17] Norman M. Naimark: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949.* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1995.

A bürokratikus/szervezeti modell

Nem minden döntés születik válságos időszakban, és nem minden döntést hoznak meg úgy a döntéshozók, hogy a másik ország belpolitikájával kapcsolatban ily kevés tudással rendelkeznek. A külpolitikai döntések így szubnacionális kormányzati szervezetek vagy közigazgatási egységek (minisztériumok vagy minisztériumi osztályok) termékei is lehetnek. A **szervezeti politika** egy adott szervezet standard operatív eljárásaira és folyamataira helyezi a hangsúlyt. A szervezeti folyamatokból eredő döntések nagymértékben függnek az előzményektől; nagyobb politikai változások nem igazán valószínűek. Konfliktusok akkor alakulhatnak ki, amikor különböző alcsoportok a szervezeten belül eltérő célokkal és eljárásmódokkal rendelkeznek.

A **bürokratikus politika** ezzel szemben a közigazgatás különböző érdekeket képviselő tagjai között zajlik. A bürokratikus politika által meghatározott döntések ezen osztályok, csoportok vagy egyének közötti huzavonából – kötélhúzásból – születnek meg. A végső döntés mindegyik politikai forgatókönyv szerint az egyéni bürokratikus szereplők vagy az általuk képviselt szervezet viszonylagos erejének függvénye (lásd az *5.4. ábrát*).

A kereskedelmi politika kitűnő terepet szolgáltat arra, hogy a döntéshozatal bürokratikus/szervezeti modelljét működés közben figyelhessük meg. A dél-koreai mezőgazdasági piac például hagyományosan elzárkózott az import elől. Ez az elzárkózás a főbb mezőgazdasági termékek (rizs, marha és dohány) dél-koreai termelőit volt hivatott védelmezni. Az 1980-as években az e piacok megnyitására irányuló amerikai nyomás egyre erősödött. A Dél-koreai Mezőgazdasági, Erdészeti

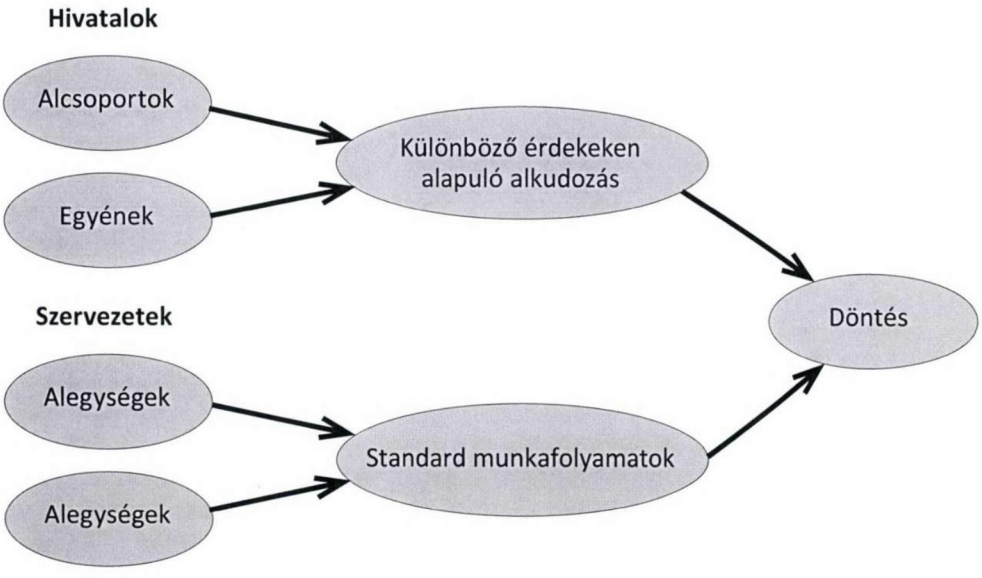

5.4. ábra. A döntéshozatal bürokratikus/szervezeti modellje

ELMÉLET RÖVIDEN

Az államhatalom és politika realista szemmel

Az államhatalom természete	a nemzetközi kapcsolatokban a hatalom (erő) a legfontosabb, a földrajzi adottságok, a természeti források és a népesség különösen fontosak
Az államhatalom használata	a hangsúlyt a hatalom kényszerítő technikáira helyezi; az erő használata indokolható
Hogyan születik a külpolitika	a döntéshozatal racionális modellje egységes állami szereplőt feltételez
A külpolitika meghatározó elemei	nagyrészt külső / nemzetközi tényezők a meghatározók

és Halászati Minisztérium határozottan a mezőgazdasági piacok megnyitása ellen foglalt állást, azzal érvelve, hogy a dél-koreai gazdák munka nélkül maradnak. A Pénzügyminisztériumot, valamint az Ipari és Kereskedelmi Minisztériumot viszont sokkal jobban aggasztották a megtorló intézkedések, melyekhez az Egyesült Államok folyamodhatott volna az amerikai piacra kerülő dél-koreai gyártók ellen. A politika megváltoztatása e különböző minisztériumok közötti huzavona eredménye volt. A Mezőgazdasági Minisztérium megadta magát a dohánynyal kapcsolatban, és megnyitotta a piacot a teljes liberalizálás előtt, a rizs esetében azonban – amelynek termelői a legerősebbek és politikailag a legszervezettebbek voltak – nagyon lassú volt az elmozdulás a liberalizálás felé.

Azokban az esetekben, amelyek nem válsághelyzetben állnak elő, mint például a dél-koreai kereskedelmi külpolitika, könnyen lehet reagálni a bürokratikus/szervezeti modell révén. Amikor az idő nem szorít, az informális hivatali csoportoknak és osztályoknak van idejük mozgásba lendülni. Megbeszéléseket tartanak, és olyan pozíciókat jelölnek ki, amelyek minden versengő érdeket kielégítenek. Az így születő döntések nem minden esetben a legracionálisabbak. Sokkal inkább olyan döntéseknek tekinthetők, amelyek minimális szinten az összes résztvevőt **kielégítik** anélkül, hogy bármelyiküket is figyelmen kívül hagynák.

ELMÉLET RÖVIDEN

Az államhatalom és politika liberális szemmel

Az államhatalom természete	nagyszámú összetett, tárgyi és nem tárgyi forrás
Az államhatalom használata	a hatalmi technikák széles skálája; nem kényszerítő technikák előnyben részesítése
Hogyan születik a külpolitika	a döntéshozatal szervezeti/bürokratikus és plurális modellje
A külpolitika meghatározó elemei	leginkább belpolitikai tényezők

A liberálisok szívesen fordulnak elemzéseikben a döntéshozatal során tanúsított viselkedés e modellje felé, mivel számukra maga az állam csupán a játékteret jelenti, a cse-

lekvők pedig nem mások, mint a hivatalok és szervezetek egymással versengő érdekei. E modell nagyobb, demokratikus országokban a legműködőképesebb, amelyek erősen differenciált intézményi struktúrával rendelkeznek a külpolitikai döntéshozatalhoz, és ahol a felelősség és ítélkezési jog több különböző egység között oszlik meg. Az Egyesült Államok, Japán, valamint az Európai Unió országai kormányainak külkereskedelmi döntései például szorosan kötődnek a bürokratikus/szervezeti modellhez. Ahhoz azonban, hogy politikacsináló körükben a modell a másik állam viselkedésének kiszámítására vagy elemzésére, vagy éppen a döntések tudományos elemzésére használható legyen, az érintetteknek az adott ország struktúrájáról és hivatali rendszeréről részletes tudással kell rendelkezniük. Ilyen információk hiányában, illetve válsághelyzetben, amikor gyorsan kell a politikát meghatározni, a racionális modell jelenti a legjobb alternatívát.

A plurális modell

A **plurális modell** az előző két alternatívával ellentétben a belföldi források – közvélemény, érdekcsoportok, tömegmozgalmak és multinacionális vállalatok – között levezényelt alkudozásnak tulajdonítja a döntéseket (lásd *5.5. ábra*). Válságmentes időszakokban, valamint sajátos kérdésekkel kapcsolatban, főleg a gazdasági területen a társadalmi csoportok különösen fontos szerepet játszhatnak. Senki nem vonja kétségbe a japán és dél-koreai rizstermelők lobbijának

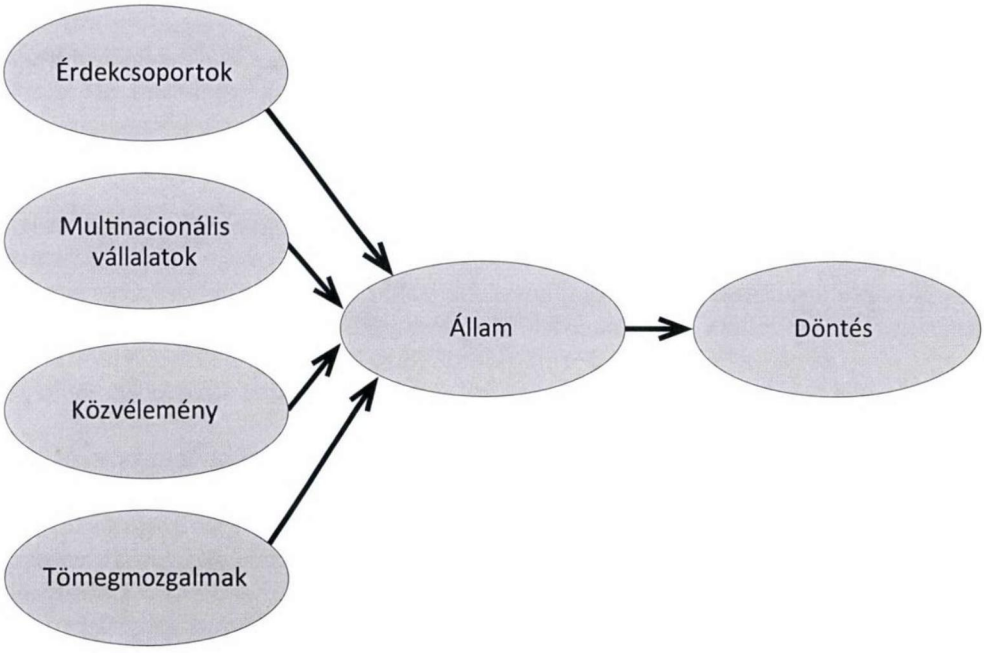

5.5. ábra. A döntéshozatal plurális modellje

ELMÉLET RÖVIDEN

Az államhatalom és politika radikális szemmel

Az államhatalom természete	osztályok köré szerveződő gazdasági hatalom
Az államhatalom használata	a gyengék kevés hatalmi eszközzel rendelkeznek
Hogyan születik a külpolitika	valódi választási lehetőséggel nem rendelkező államok; a döntéseket a kapitalista gazdasági elit diktálja
A külpolitika meghatározó elemei	nagyrészt külső meghatározó elemek; együttműködő belső elemek

erejét, amivel megakadályozták az olcsó amerikai rizs importját. A francia bortermelőknek sikerült megakadályozniuk az olcsó spanyol és görög borok importját azáltal, hogy saját terméküket a média figyelmének középpontjába állították. Senki nem tagadja az amerikai cipőgyártók erejét a Brazíliában gyártott cipők importjának korlátozásában az amerikai kormányzat azon kezdeményezésének ellenére, amely megengedi a fejlődő országokból származó árucikkek importját.

A társadalmi csoportok számtalan módon képesek döntéseket a számukra kedvező irányba terelni, illetve azokat kikényszeríteni. Képesek mozgósítani a médiát, a közvéleményt, lobbizni a kormányzati döntéshozó szerveknél, nyomást gyakorolni az illetékes képviselő-testületre (az amerikai kongresszusra, a francia nemzetgyűlésre, a japán országgyűlésre), megszervezni a hasonló érdekekkel rendelkező egyének nemzetközi hálózatát, a multinacionális vállalatok befolyásos vezetői esetében pedig közvetlen kapcsolatot kialakítani a legmagasabb szintű kormányzati hivatalnokokkal. A döntés e különböző társadalmi érdekeket és stratégiákat fogja tükrözni – az ilyen eredmény különösképp a liberális elképzeléshez áll közel. A taposóaknák betiltására irányuló mozgalom az 1990-es évek közepén remek példája a társadalmi alapon meghozott plurális külpolitikai döntésnek, egy demokratikus gyakorlatot tükröző folyamatnak.

A realisták és liberálisok egyaránt elismerik, hogy az államok rendelkeznek külpolitikai választási lehetőséggel, nem számít, melyik modell magyarázza a viselkedést; a radikálisok azonban kevesebb valódi választási lehetőséget látnak. Szerintük a kapitalista államok érdekeit a nemzetközi rendszer struktúrája határozza meg, döntéseiket pedig az uralkodó osztály gazdasági szükségletei diktálják. A belső hatalmi elitet befolyásolják az olyan nemzetközi tőkével rendelkező elemek, mint a multinacionális vállalatok.

Mindegyik modell a külpolitikai döntéshozatali folyamat leegyszerűsített képét vázolja fel. Mindegyik azt igyekszik illusztrálni, hogy egyes csoportok (kormányzatiak és nem kormányzatiak egyaránt) hogyan törekednek a külpolitika folyamatának befolyásolására. E modellek azonban nem szolgálnak válaszszal más fontos kérdésekre. Nem tudunk meg belőlük többet az egyes döntések tartalmáról vagy a végrehajtott külpolitikai döntések hatékonyságáról sem.

Kihívások az állam számára

Az állam központi jellege ellenére a globalizáció, a vallási és ideológiai alapú nemzetközi mozgalmak, valamint az etnonacionális mozgalmak kihívásaival kénytelen szembenézni (lásd 5.2. *táblázat*). Ahogy Jessica Matthews lényegretörően bemutatta 1997-ben a *Foreign Affairs* című folyóiratban megjelent fontos cikkében, egyfajta hatalmi eltolódás következett be: „Az államok kezében az 1648-as vesztfáliai békével kezdődően felhalmozott szilárd hatalmi koncentrációnak vége, legalábbis egy időre."[18]

5.2. táblázat. *Az államhatalmat érő kihívások*

Erő	Hatása az államra
Globalizáció – politikai, gazdasági, kulturális	Aláássa az állami szuverenitást; akadályozza az államhatalom gyakorlását.
Nemzetközi bűnözés	A kommunikációs hálózatok terjedése miatt az állam nem képes a megfékezésére.
Nemzetközi mozgalmak	
vallási/ideológiai	Az állam keretein kívüli egyének lojalitására és elkötelezettségére számít; az állam ideológiájának átalakítására törekszik.
politikai	Az állam magatartásának megváltoztatását célozza egy adott jelenséggel vagy problémával kapcsolatban.
Etnonacionális mozgalmak	Céljuk a saját állam létrehozása; a regnáló kormány helyettesítése az adott mozgalom érdekeit képviselő kormányzat által.

Globalizáció

Kívülről az állam a **globalizációval**, vagyis a világ politikai, gazdasági, kommunikációs és kulturális értelemben növekvő integrációjával kell, hogy megküzdjön. Ez a folyamat egyre jobban aláássa a hagyományos értelemben vett állami szuverenitást. Politikai értelemben az állam olyan globális kérdésekkel kerül szembe – nevezetesen a környezeti pusztulás és károk –, amelyeket a kormányok nem képesek egyedül kezelni. Ezek a jelenségek eddig nem látott mértékű politikai együttműködést igényelnek, ahogy azt a 2003-as SARS-vírus (*Severe Respiratory Syndrome*, atípusos tüdőgyulladás) által keltett fenyegetés is illusztrálja, amikor is a fejlett világ kormányainak kellett reagálniuk a növekvő járványra Kínában, ahol a nemzeti hatóságok nem rendelkeztek a probléma kezeléséhez elegendő kapacitással. Ilyen együttműködések egyre gyakrabban követelik az államtól, hogy szuverenitásával kapcsolatban kompromisszumokat kössön. Gazdasági téren az államok és a pénzügyi piacok összefonódása egyre áttekinthetetlenebb; a multi-

[18] Jessica Matthews: Power Shift. *Foreign Affairs*. 76. évf., 1. sz. (1977. január–február), 50.

nacionális vállalatok, valamint a termelés és fogyasztás nemzetközivé válása az eddiginél nehezebbé teszi az államok számára saját gazdaságpolitikájuk szabályozását. A kultúra területén új és tolakodó technológiák – e-mail, fax, a közvetlen műholdas sugárzás, az egész világra kiterjedő televíziós hálózatok, mint például a CNN – miatt az államok egyre kevésbé képesek ellenőrizni az információáramlást, s ezáltal saját polgáraikat. Kína szintén elveszteni látszik a csatát, amelyet az interneten keresztül az országba áramló információk korlátozásáért vív. Jessica Matthews magyarázata szerint „az állam viszonylagos meggyengülésének és a nem állami aktorok felemelkedésének egyik legfőbb motorja a számítástechnikai és telekommunikációs forradalom, amelynek komoly politikai és társadalmi hatásairól eddig szinte egyáltalán nem vettek tudomást. [...] Az azonnali hozzáférés az információhoz és felhasználásának lehetősége az emberi cselekvések minden területén megsokszorozza a fontos játékosok számát, és korlátozza azokét, akik tekintéllyel rendelkeznek."[19]

Nemzetközi bűnözés

A nemzetközi bűnözés növekedése a legszembeötlőbb kihívás az állam számára – a globalizáció megkönnyíti a bűncselekmények elkövetését. Az egyre nagyobb értékben, egyre átfogóbban, egyre specializáltabban folyó tevékenységeket jelentősen megkönnyíti a számtalan kereskedelmi útvonal, a gyors kommunikáció, valamint az elektronikus pénzügyi hálózat. A nemzetközi bűnözés miatt az illegális kábítószerek, hamisított árucikkek, csempészett fegyverek, mosott pénz, szervkereskedelem, valamint a szegény és kizsákmányolt emberek mozgása felgyorsult. A nemzetközi bűnözés rugalmas hálózatok, kerülő útvonalak köré szerveződik, a tőke elektronikus átutalási rendszerének köszönhetően pedig olajozottan működik. Új üzletágakat hoz létre, miközben torzítja a nemzeti és regionális gazdaságot. Az államok és kormányaik egyszerűen képtelenek válaszolni a kihívásra: a merev bürokrácia, a nehézkes eljárások, a hivatalok közötti harc és a korrupt tisztviselők ellehetetlenítik az állami erőfeszítéseket. A valóságban több állam – például Kína, Észak-Korea és Nigéria – vagy maga is aktívan részt vesz ezekben a tevékenységekben, vagy pedig semmit sem tesz, hogy megakadályozza őket, hiszen a legfontosabb elitcsoportok nagy hasznot húznak belőle. Röviden tehát, az államok többsége vesztésre áll a bűnözők ellenőrzésére és megbüntetésére irányuló harcban, ami saját szuverenitásukat is kikezdi.[20]

[19] Uo. 50–51.

[20] Lásd Moisés Naím: *Illicit: How Smugglers, Traffickers, and Copycats Are Hijacking the Global Economy*. New York, Doubleday, 2005.

Nemzetközi mozgalmak

A globalizáció és mostanság a politikai erők másik terméke, a **nemzetközi mozgalmak**, különösen a vallási és ideológiai mozgalmak azok, amelyek saját jogon is kihívást jelentenek az állam számára. A keresztény világon belül a legfontosabbak a pünkösdista és evangelizáló mozgalmak. A 400 millió hívővel rendelkező, a fejlődő világban egyre terjeszkedő mozgalmak elutasítják a világiasságot, megpróbálják az állam felől a vallási eszmék irányába fordítani a politikai, társadalmi és egyéni lojalitásokat. E mozgalmak szekularizáció- és modernségellenesek. Az egyik ilyen csoportot, a *Covenant, Sword, and Arm of the Lord* elnevezésűt veszi tüzetes vizsgálat alá Jessica Stern *Terror in the Name of God* című tényfeltáró könyve.[21] A kultusz kommunaként indult, amelynek tagjai szerény körülmények között éltek, közösen imádkoztak és tanulmányozták a Bibliát, ezzel párhuzamosan azonban fokozatosan elszigetelték magukat a külvilágtól. Arra a következtetésre jutottak, hogy a cionisták, szocialisták, kommunisták és mások egyszerűen birtokukba vették az Egyesült Államokat, ahogy azt az ENSZ, az IMF vagy a Külügyi Kapcsolatok Tanácsa példája mutatja, amelyek egytől egyig a Sátán erejének megtestesülései. Egyesítve erejüket egy másik jobboldali csoporttal, azt tervezték, hogy – Isten rendelése szerint – megmérgezik az amerikai városok lakosságát, és elpusztítják a „Cionista Megszállás Kormányát". Habár a szövetségi hatóságok meghiúsították az összeesküvést, a csoport azóta csatlakozott a rasszista jobboldal fő csoportosulásához, az *Identity Christianity* nevű mozgalomhoz. Támogatóik között volt Timothy McVeigh, akit az 1995-ös oklahomai robbantásért tettek felelőssé.

Az államoknak az **iszlám fundamentalizmus**sal is szembesülniük kell. Bár az iszlám fundamentalisták több különböző országban élnek, és végső céljuk elérésének érdekében egymástól eltérő stratégiákat követnek, összeköti őket, hogy valamennyien meg szeretnék változtatni az államot és a társadalmat úgy, hogy azok az iszlám szent szövegekben lefektetett elvekre épüljenek. Ez a mozgalom azt bírálja, ami számos – iszlám és keresztény – világi államban rosszul működik, megoldásként pedig az állam radikális átalakítását javasolja. Az iszlám fundamentalisták súlyos ellentmondást látnak az államok politikai és gazdasági törekvései, valamint az egyenlőtlen gazdasági elosztás valós körülményei között, amelyet a korrupt elit irányít. Néhányuk szemében az erőszak csak eszköz, amit felhasználhatnak a korrupt vezetők megbuktatására, és amit a szerintük Izrael és a Nyugat által megkárosított palesztin társaikért folytatnak. Mások azonban úgy gondolják, hogy a változásokat erőszak nélkül is el lehet érni.

Az afgánok és az őket támogató iszlám csoportok Szovjetunió elleni harca az 1980-as években felélénkítette az iszlám fundamentalizmust. Összefogta ugyanis a vallásilag elkötelezett, de politikailag és gazdaságilag elégedetlen fiatal iszlamistákat a világ minden részén. Az „istentelenek" elleni harc meg tudta teremteni a csoport összetartozását, a jobban felszerelt szovjet csapatok elleni

[21] Jessica Stern: *Terror in the Name of God: Why Religious Militants Kill.* New York, HarperCollins, 2003, 9–31.

harc pedig lehetővé tette számukra, hogy tökéletesítsék gerilla harcmodorukat. E *mudzsahedinek* (szent harcosok) önbizalma jelentősen megnőtt, mikor meghátrálásra kényszerítették a szovjet csapatokat. Amikor visszatértek szülőföldjükre, Szaúd-Arábiába, Egyiptomba és a Közel-Kelet egyéb országaiba, küldetéstudat fűtötte őket, méghozzá az általuk illegitimnek tartott rendszerek ellen vezetett *dzsihád* (szent háború) gondolata. Az afganisztáni harcok alatt bukkant fel a szaúdi nemzetiségű karizmatikus vezető, Oszama bin Laden. Amikor 1996-ban a tálibok tartották kezükben a hatalmat Afganisztánban, Oszama bin Laden, valamint a maradék mudzsahedinek megalakították az al-Káidát. Mégis, ahogy a 8. fejezetben látni fogjuk, az al-Káida csupán egy a sok iszlám fundamentalista csoport közül, még ha 2001. szeptember 11-i terrortámadása ezek közül a legismertebbé is tette. Habár az iszlám fundamentalizmus a világon élő egymilliárd mozlim hívőnek csupán nagyon kis hányadát teszi ki, mégis erőteljes nemzetközi mozgalomnak mondható, amely kihívást jelent az államok számára Indonéziától és a Fülöp-szigetektől Nigériáig és Algériáig, Szaúd-Arábiáig és Iránig. Ahogy az Izraelben, Európában, Ázsiában és az Egyesült Államokban bekövetkező terrortámadások is mutatják, ezek a területek szintén az iszlám fundamentalizmus célpontjai. E támadások sok embert győztek meg arról, amit a jól ismert politológus, Samuel Huntington jövendölt az 1990-es évek közepén: hogy a következő nagy nemzetközi konfliktus a „civilizációk összecsapása" lesz, amely a nyugati liberális demokrácia és az iszlám fundamentalizmus közötti alapvető különbségből fog kinőni.[22] Huntington meglátásai a világ számos pontján találtak visszhangra a huszonegyedik században.

Nem minden nemzetközi mozgalom jelent ilyen közvetlen kihívást az állam számára. Sok mozgalom nem vallási és ideológiai választóvonalak mentén szerveződik, hanem progresszív célokat tűz ki, mint például a környezetvédelem, az emberi jogok, a fejlődés, vagy éppen konzervatívabb célokat, mint az abortusz elleni harc, a családtervezés vagy a bevándorlási politika. Más mozgalmak olyan nem kormányzati szervezetek körül alakulnak ki, amelyek meghatározzák a fontos témákat és mobilizálják a forrásokat. Ezek a társadalmi mozgalmak változást akarnak, új módon megközelíteni a problémákat, és megpróbálják cselekvésre bírni a kormányzatot, ezzel azonban általában nem ássák alá az állam szuverenitását.

Etnonacionális mozgalmak

Szintén fontos kihívást jelentenek az állam számára az **etnonacionális mozgalmak**. Több mint 900 millió ember tartozik 233 különböző nemzeti alcsoporthoz világszerte. Az ilyen nemzetiségi csoportok követelései nem új keletűek: már az első világháborút is ilyen nemzetiségi követelések miatt vívták. Mégis, inkább a hideg-

[22] Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* New York, Simon and Schuster, 1996. Magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Budapest, Európa, 2005.

ELMÉLET RÖVIDEN

Az államhatalom és politika versengő perspektívái

	Liberális/neoliberális institucionalizmus	Realizmus/ neorealizmus	Radikalizmus/ függőségi elmélet
Az államhatalom természete	összetett tárgyi és nem tárgyi források	a hangsúly a hatalmon van, mint a nemzetközi kapcsolatok kulcsfogalmán; a földrajzi adottságok, a természeti források, a népesség különösen fontosak	osztályok köré szerveződő gazdasági hatalom
Az államhatalom használata	a hatalmi technikák széles skálája; nem kényszerítő jellegű alternatívák preferenciája	a hangsúly a kényszerítő hatalmi technikákon van; az erő használata elfogadott	nem hatékony, kevés hatalmi eszközzel
Hogyan születik a külpolitika	a döntéshozatal szervezeti/bürokratikus, valamint plurális modellje	a hangsúly a döntéshozatal racionális modelljén van; az államot mint egységes cselekvőt fogja fel	az államok nem rendelkeznek valódi választással; a döntéseket a kapitalista gazdasági elit diktálja
A külpolitika meghatározó elemei	jórészt belpolitikai meghatározó elemek	jórészt külső/nemzetközi meghatározó elemek	nagyrészt külső meghatározó elemek; kooptált belső elemek

háború vége, valamint a Szovjetunió és Jugoszlávia – ahol több etnikum élt együtt – felbomlása az internet kommunikációs forradalmával párhuzamosan vezetett az etnonacionális mozgalmak követeléseinek megerősödéséhez.

Az etnonacionális mozgalmak inkább meghatározott kultúrával, mint egy állammal azonosítják magukat. Miután megtapasztalták a diszkriminációt és az üldöztetést, e csoportok közül sokan kollektív akciókkal állnak ki a nemzeti önrendelkezés elve mellett. Ahogy Nicholas Kittrie ENSZ-tanácsadó megfogalmazta, „ki mondhatja azt a bosnyákoknak, palesztinoknak, kurdoknak, drúzoknak, skótoknak, baszkoknak, québecieknek és bretonoknak, hogy ők nem is nép, és nem jogosultak az önrendelkezésre?"[23]

Mégsem ugyanaz a célja minden etnonacionalistának. Néhányan elszakadnának az államtól, és inkább saját kezükbe vennék a sorsukat egy új, független

[23] Nicholas Kittrie: Absolutist vs. Pluralist Legitimacy: The New Cold War. *New Perspectives Quarterly.* 13. évf., 1. sz. (1996. tél), 57.

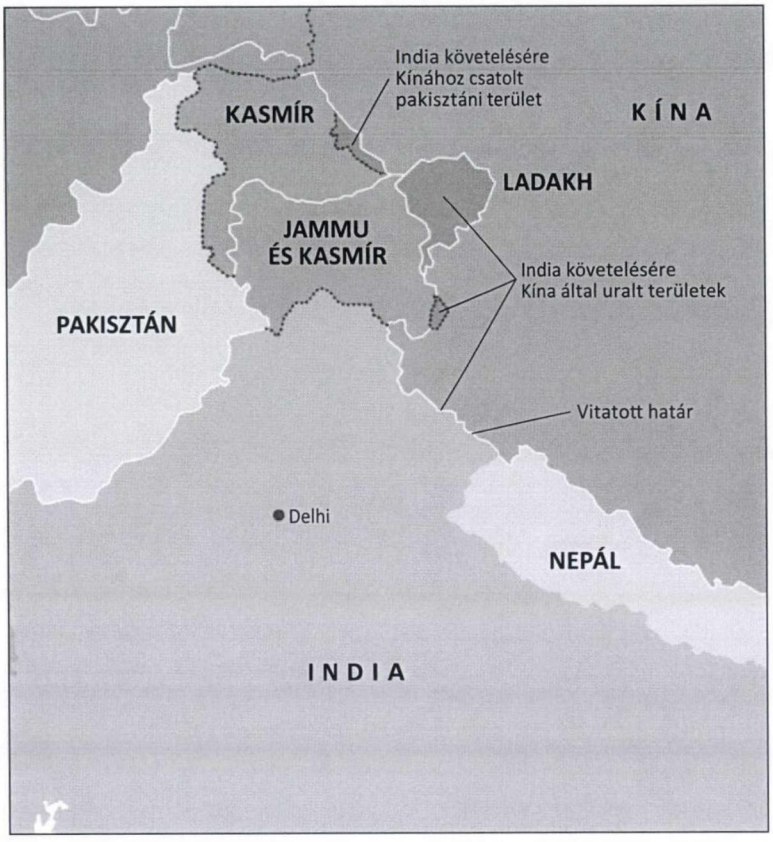

Megjegyzés: Ún. ellenőrzési vonal választja el a kasmíri konfliktus két oldalát.

12. térkép. Kasmír, 2005

állam keretei között. Néhányan az **irredentizmus** politikáját részesítik előnyben, amely szerint nem csupán a működő államtól kell elszakadni, hanem más államok etnonacionalista rokonmozgalmainak tagjaival új államot kell alapítani, vagy más rokon etnonacionalista társak által benépesített államhoz kell csatlakozni. Mások inkább föderális jellegű megoldásra törekednek, azt remélve, hogy elnyerhetik az adott államon belüli autonómia garanciáját, megint mások pedig nem törekednek sokkal többre, mint hogy különleges státusukat hivatalosan elismertessék, beleértve nemzeti nyelvük használatának és saját vallásuk gyakorlásának jogát.

Az egyik legösszetettebb etnonacionális mozgalom Kasmírban, az India, Pakisztán és Kína találkozásánál elterülő hegyvidéki területen található. A kasmíriak ugyan túlnyomó többségben mozlim vallásúak, ám hagyományosan hinduk kormányozzák őket. Amikor Pakisztán és India 1947-ben független országokká váltak, a maharadzsa, Hari Szingh az Indiához csatlakozást szorgalmazta, a lakosság inkább Pakisztánhoz csatlakozni óhajtó többségének erős nemtetszését kiváltva.

5.3. táblázat. *Etnonacionális kihívások*

Állam	Etnonacionális csoport
Indonézia	timoriak, pápuák, molukkaiak
Malajzia	Sabah és Sarawak nem maláj népei, dajakok
Spanyolország	baszkok
Kínai Népköztársaság	tibetiek
Nigéria	jorubák, ibók
Burundi, Ruanda	hutuk, tuszik
Szíria, Irak, Irán, Törökország	kurdok
Moldova	ukránok, oroszok
Szerbia, Macedónia	albánok
Libanon	maroniták, palesztinok
Mexikó, Guatemala	maják, zapotékok, mixtékek
Mianmar, Thaiföld	karenek
Kanada	québeciek
India	kasmírok
Afganisztán	pastuk, hazarák, tádzsikok, üzbégek, türkmének
Grúzia	abházok, oszétek

1947/48-ban, majd 1965-ben ismételten India és Pakisztán harcolt egymással e területért, amelyet mindig is feszültségek és csatározások jellemeztek. 1972-ben újra felállították az ellenőrzési vonalat, amely felosztotta Kasmírt az India által ellenőrzött, 9 millió lakosú déli és keleti, valamint a Pakisztán által ellenőrzött északi és nyugati részre, 3 millió lakossal. A rivális India és Pakisztán mellett 1989 óta az egyre erősödő erőszakos szeparatista mozgalom harcol folyamatosan a kasmíri indiai uralom ellen. A legfontosabb szeparatista csoport a Pakisztán-barát *Hizbul Mujahideen* (kb. Isten szent harcosainak pártja), amelynek legfőbb célja a Pakisztánnal való egység. A legnagyobb függetlenségpárti csoport a Jammu és Kasmír Felszabadítási Front (*Jammu and Kashmir Liberation Front*), befolyása azonban egyre inkább csökkenni látszik. A kasmíri nemzetiségi konfliktus különösen problematikus, hiszen az egyes csoportok küzdelme nem csupán a terület feletti ellenőrzés megszerzéséért folyik, hanem a nagyobb léptékű, India és Pakisztán közötti konfliktushoz is kötődik. India és Pakisztán 2003-ban a Kasmírban húzódó határokra vonatkozóan tűzszüneti szerződést kötött, és felvette egymással a diplomáciai kapcsolatokat. Az erőszak azonban nem szűnt meg a térségben, a nemzetközi erőfeszítéseket pedig inkább a Kasmír Pakisztán által ellenőrzött régiójában 2005-ben bekövetkezett földrengés utáni segítségnyújtásra és újjáépítésre használták fel.

Az ilyen etnonacionális kihívások némelyike a lakosságon belüli konfliktushoz, sőt háborúhoz vezet, ahogy azt Kasmír esete is illusztrálja. A politológus

Jack Snyder azonosította azt az ok-okozati mechanizmust, amelyen keresztül a nemzetiségi nacionalisták kihívást jelentenek az állam számára saját nyelvük, kultúrájuk vagy vallásuk legitimációja révén. Az etnonacionális mozgalmak elitjei, különösen akkor, ha az ellensúlyozó intézmények nem elég erősek, képesek lehetnek arra, hogy a tömegeket háborúra szítsák.[24] Az *5.3. táblázat* néhány mai etnonacionális konfliktust sorol fel.

Összefoglalás: az állam és kihívásai

Senki nem vitatja az állam középponti szerepét és jellegét a nemzetközi politikában. E fejezetben az állam fogalmát az egymással versengő elméletek fényében próbáltuk meg körüljárni. Az államot belülről vettük szemügyre, hogy az államhatalom különböző formáit le tudjuk írni. Szóltunk azokról a technikákról, amelyeken keresztül az államok képesek a hatalom használatára az államvezetés diplomáciai, gazdasági, valamint kényszerítő eszközein keresztül. Megvizsgáltuk azt a kérdést, hogy bizonyos típusú kormányzati rendszerek, különösen a demokráciák, eltérő módon viselkednek-e a nem demokratikus rendszerektől. Elemeikre bontottuk az államon belüli, szubnacionális cselekvőket, hogy jobban azonosíthassuk a külpolitikai döntéshozatal egyes modelljeit. Végül pedig közelebbről megvizsgáltuk azokat a jelenségeket, a globalizációt, a nemzetközi bűnözést, a nemzetközi, valamint az etnonacionális mozgalmakat, amelyek kihívást jelentenek az állam szuverenitása számára, és a nemzetközi rendszer stabilitása számára. Az ilyen mozgalmak ugyanakkor az egyénektől is erősen függenek, hiszen e kihívásokat egyének vezetik. Néhányan az elit tagjai, akik saját jogon váltak karizmatikus és befolyásos vezetőkké. Néhányan viszont csupán a tömegmozgalom részei. A következőkben az egyénre irányítjuk figyelmünket.

[24] Jack Snyder: *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict*. New York, Norton, 2000.

6. Az egyén

- *Mely egyének számítanak a nemzetközi kapcsolatokban?*
- *Milyen tényezők befolyásolják az eliteket a külpolitikai döntésekben?*
- *Milyen szerepe van a magánembereknek a nemzetközi kapcsolatokban?*
- *Milyen szerepet játszanak a tömegek a külpolitikában?*
- *A különböző elméleti perspektívák szerint mennyire számítanak az egyének?*

A nemzetközi kapcsolatok, ahogy az 1. fejezetben már láttuk, egyértelműen befolyásolják az egyének életét. Az egyének azonban nem csupán passzív szemlélői és elszenvedői az államok tetteinek és a nemzetközi rendszer struktúrájából adódó jelenségeknek. Az egyének szintén cselekvők, és mint ilyenek, egyben ők jelentik az elemzés harmadik szintjét. Egyének vezetik a kormányokat, a multinacionális nagyvállalatokat és a nemzetközi szervezeteket. Egyének mennek háborúba, és hoznak nap mint nap a nemzetközi politikai gazdaságot meghatározó döntéseket.

A 3. fejezetben megvizsgáltuk, hogy milyen lehetséges magyarázatai vannak annak, hogy az Egyesült Államok lerohanta Irakot 2003-ban. Az egyik magyarázat George W. Bush és biztonsági tanácsadói meggyőződéseit mutatja be, és azt, ahogy az elnök és tanácsadói Szaddám Huszeinre, a személyiségére és a tanácsadóira érzelmileg reagáltak. Nyilvánvaló, hogy a vezetők az egyének olyan csoportját alkotják, akik fontos szerepet játszanak a döntésekben. De ennél informálisabb szerepet betöltő személyek és a tömegek is befolyásolhatják a döntéseket.

A külügyi elit: egyének, akik számítanak

Számítanak-e az egyének a külpolitika alakításában? A liberálisok ragaszkodnak ahhoz, hogy a vezetők meghatározó szereppel rendelkeznek. Bármikor, amikor megváltozik egy nagyhatalom, például az Egyesült Államok vagy Oroszország vezetése, megindulnak spekulációk az ország külpolitikájának lehetséges változásáról. Ez tükrözi azt az általános hitet, hogy a vezetők jellemvonásai alapvetően meghatározzák a külpolitikát és így a nemzetközi kapcsolatokat. Empirikus bizonyítékok egész sora áll rendelkezésre e vélemény alátámasztására. Remek

példa Nicolae Ceauşescu esete, aki 1965 márciusában lett a Román Kommunista Párt vezére. Államelnökségének 22 éve során a román biztonságpolitika jelentősen megváltozott, ami Ceauşescu személyes preferenciáit és képességeit tükrözte. A román külpolitika függetlenedett a Szovjetuniótól, és gyakran szállt szembe a nagyobb és erősebb szomszéddal. Kiváltotta a szovjetek megvetését azzal, hogy az 1967-es arab–izraeli konfliktus után diplomáciai kapcsolatot létesített Izraellel. Ugyanebben az évben megalapozta diplomáciai kapcsolatait Nyugat-Németországgal, pedig a Szovjetunió ekkor még nem egyezett bele a Nyugathoz való közeledésbe. Ceauşescu erősen kifogásolta a Varsói Szerződés csehszlovákiai beavatkozását 1968-ban, nem sokkal később pedig megerősítette kapcsolatát a másik renitens kelet-európai állammal, Jugoszláviával. Ahogy Románia az el nem kötelezett országokhoz közeledett (azokhoz az országokhoz, amelyek szándékosan kerülték a kapcsolatot mind az Egyesült Államokkal, mind a Szovjetunióval), egyre többször szavazott a Szovjetunióval szemben az ENSZ Közgyűlésén. Ceauşescu jó kapcsolatot ápolt Kínával annak ellenére, hogy annak fokozatosan romlott a viszonya a Szovjetunióval. Ceauşescu tehát erős vezető volt, aki jelentős mértékben megváltoztatta, és olyan irányba terelte Románia külpolitikáját, ami eltért legerősebb szövetségese preferenciáitól.

Mihail Gorbacsov szovjet vezető példája is azt illusztrálja, hogy a vezető személye valódi változást jelenthet. Nem sokkal az után, hogy 1985-ben hatalomra került, súlyos kérdéseket tett fel a Szovjetunió afganisztáni kudarcával kapcsolatosan, és elkezdte kutatni a szovjet gazdaság gyászos teljesítményének okait. A korábbiaktól eltérő módon látta a Szovjetunió problémáit, és megállapította, hogy a szovjet biztonsági kérdés egy nagyobb probléma, mégpedig a gyenge szovjet gazdaság része. Sikertelen próbálkozások és hibák sorát követően, azután, hogy kudarcokat is átélt és tanult belőlük, Gorbacsov újrafogalmazta a szovjet biztonsági problémát. Megállapította, hogy az ország biztonságának növelése érdekében a gazdasági rendszert kell megreformálni. A politikai változás megindításakor el kellett döntenie, mikor és hogyan menjen végbe a változás, és hogy milyen messzire mehet. Gorbacsovnak mint vezetőnek valóban meghatározó szerepe volt abból a szempontból, hogy megkezdett és életben tartott egy széles körű gazdasági reformot a Szovjetunióban, bár hatalmát végül elvesztette.*

Az egyénekből álló elitek a konstruktivista gondolkodásban is fontos szereppel rendelkeznek. A konstruktivisták a Szovjetunió politikájában bekövetkezett változást az „új gondolkodásnak" tudják be (Gorbacsov 1987-ben könyvet jelentetett meg *Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak* címmel), és nemcsak a költségvetésben tapasztalható változtatásra gondolnak, amit Gorbacsov maga vitt véghez, hanem azokra a finomabb változásokra, amelyek a politikai vállalkozók, a Nyugat-orientált reformisták hálózatának és a nemzetközi ügyek új eszméket népszerűsítő szakértőinek köszönhető. A konstruktivisták,

* Lásd erről bővebben: Dalos György: *Gorbacsov – ember és hatalom*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2011. *(A szerk.)*

például Robert Herman számára ez jelenti a Szovjetunióban végbement hatalmas változások releváns magyarázatát.[1]

A realisták számára az egyének nem fontosak. Ez az álláspont az egységes cselekvőre vonatkozó realista feltevésből ered. Szerintük az államokat nem a kormányforma határozza meg, és nem is a hivatalban lévő vezető személyisége vagy stílusa, hanem az a hatalom, amit az államok a nemzetközi rendszerben egymáshoz képest birtokolnak. Morgenthau a következőképp magyarázza:

> „A hatalomként definiált nemzeti érdek fogalma intellektuális fegyelmet kényszerít a megfigyelőre, ésszerű rendet visz a politika szubjektív anyagába, így lehetővé teszi a politika elméleti megértését. A cselekvő oldaláról racionális fegyelmet biztosít a cselekvésben, és megteremti a külpolitika meglepő folytonosságát, ami úgy láttatja az amerikai, brit és orosz külpolitikát, mintha az érthető, racionális kontinuum lenne, amely önmagával nagyjából konzisztens, tekintet nélkül az egymást követő államférfiak különböző indítékaira, preferenciáira, valamint intellektuális és morális képességeire."[2]

A külpolitika tehát nem mindig ugyanolyan, ahogy azt a liberálisok és konstruktivisták is elismerik. A glasznosztyot és a peresztrojkát 1986-tól vezették be a Szovjetunióban, Románia a Szovjetuniótól független külpolitikát folytatott a '70-es években, Kuba és az Egyesült Államok, a korábbi szövetségesek pedig az 1960-as években egymás halálos ellenségei lettek. Mi okozta ezeket a változásokat? Felelősek-e ezekért az egyének, illetve lehet-e azt mondani, hogy az egyéni vezetők történetesen akkor pont a megfelelő (vagy épp a nem megfelelő) személyek közül kerültek ki? Ugyanazon helyzetben más személyek vajon más döntést hoztak volna, más mederbe terelve ezáltal a nemzetközi kapcsolatokat is?

Két kérdés tűnik különösen fontosnak, amelyek egyben meghatározzák az egyének nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepét is: mikor határozzák meg az egyének lépései kisebb vagy nagyobb mértében a nemzetközi kapcsolatokat? Milyen körülmények között viselkednek a különböző egyének (személyes tulajdonságaik értelmében) különbözőképpen?

Az elitek befolyása: külső körülmények

Az egyéni cselekvés akkor befolyásolja az eseményeket, ha a *6.1. ábrá*ban jelzett tényezők közül legalább egy jelen van. Amikor a politikai intézmények instabilak, újak, válságban vannak vagy összeomlottak, a vezetők képesek erős befolyást gyakorolni. Az alapító atyáknak – mint George Washington az Egyesült Államokban, Jomo Kenyatta Kenyában, Mahatma Gandhi Indiában, Lenin

[1] Robert G. Herman: Identity Norms and National Security. The Soviet Foreign Policy Revolution at the End of The Cold War. In: *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Ed. P. J. Katzenstein. New York, Columbia Univ. Press, 1996.

[2] Hans J. Morgenthau: *Politics among Nations*. Rövidített kiadás. Szerk.: Kenneth W. Thompson. New York, McGraw Hill, 1993, 5.

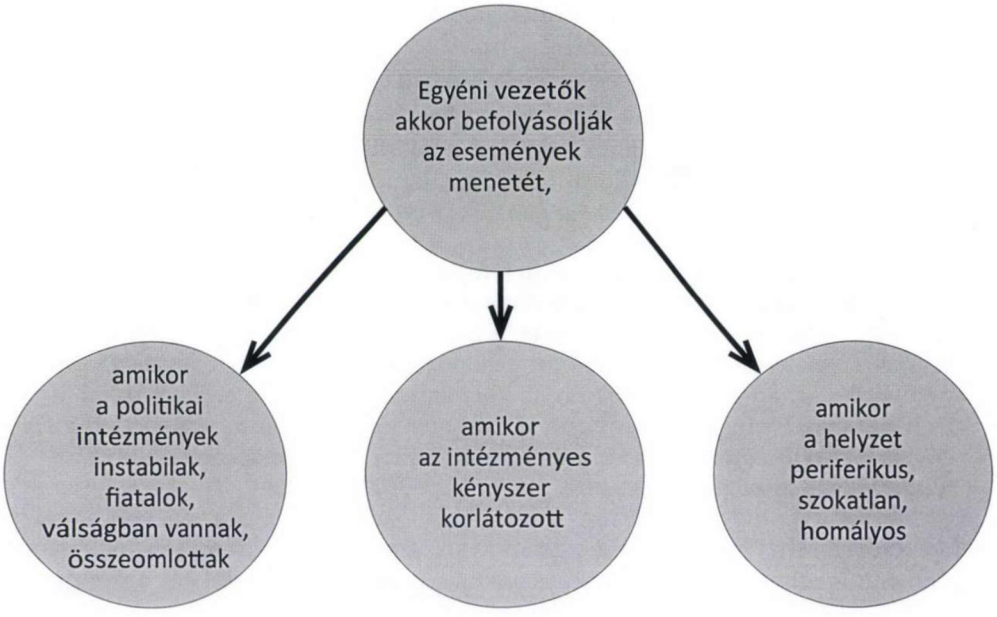

6.1. ábra. Az egyénekből álló elitek befolyása

Oroszországban vagy Václav Havel a Cseh Köztársaságban – nagy hatásuk volt, mert nemzetüket a korai években vezették, amikor általában megalapozzák az intézményeket és gyakorlatokat. Adolf Hitlernek, Franklin Rooseveltnek és Mihail Gorbacsovnak pedig azért lehetett nagy hatása, mert országaik gazdasági válságban voltak, amikor hatalomra kerültek.

Az egyének akkor is befolyásolják az eseményeket, ha kevés intézményes kényszer korlátozza őket ebben. A diktatúrák csúcsvezetőit kevéssé korlátozza belpolitikai kényszer, például társadalmi követelések és politikai ellenzék, így viszonylag szabadon alakíthatják a külpolitikát. Alkalmanként demokráciákban is előfordulhat, hogy vezető döntéshozók drámai mértékben megváltoztatják a politikai irányvonalat. Richard Nixon amerikai elnök például 1972-ben teljesen át tudta alakítani a kapcsolatot a Kínai Népköztársasággal azáltal, hogy vezető külpolitikai tanácsadóját, Henry Kissingert titokban tárgyalni küldte Csou En-laj kínai vezetővel és tanácsadóival. A tárgyalások váratlan változást hoztak, tekintve Nixon republikánus párti kötődéseit és korábbi kommunistaellenes elkötelezettségét. A bürokratikus és társadalmi korlátok alig jelentettek valamit még egy ilyen viszonylag nyílt demokráciában is.

Egy helyzet sajátosságai is meghatározóak abban, hogy az egyének menynyire számítanak. A döntéshozók tulajdonságai erősebben befolyásolják a végeredményt, ha a téma inkább periferikus, mint központi, ha szokatlan – vagyis ha a bevált eljárások nem alkalmazhatók –, vagy amikor a helyzet félreérthető, és az információ nem világos. Különösen válsághelyzetekben számítanak sokat a döntéshozó személyes tulajdonságai, amikor az információk zavarosak, és a

bevált módszereket nem lehet alkalmazni. Ilyen helyzet alakult ki a kubai rakétaválság idején, amikor Kennedy elnök személyes nyitottsága az alternatívákra és az, hogy figyelemmel volt a csoportdinamikára, egyértelműen kifizetődött.

Az elitek befolyása: a személyiség mint tényező

Még a hasonló körülmények között dolgozó csúcsvezetők között is van, aki nagyobb hatást gyakorol a külpolitikára, mint mások; ez arra késztet bennünket, hogy megvizsgáljuk az egyének meghatározó személyiségjegyeit és gondolkodásmódját.

Margaret Hermann politikai pszichológiával kapcsolatos kutatásai során számos olyan személyiségjegyet talált, amelyek hatással vannak a külpolitikai viselkedésre. Miután a csúcsvezetőkkel ritkán csináltatnak személyiségteszteket, Hermann más kutatási stratégiát választott. 38 ország 80 vezetőjének spontán interjúit és sajtókonferenciáinak anyagait gyűjtötte össze az 1959 és 1968 közötti időszakból. Ezekből választotta ki azokat a kulcsfontosságú személyiségjegyeket, amelyekről úgy gondolta, hatással vannak egy vezető politikai orientációjára. Ezeket a tulajdonságokat a *6.2. ábrá*ban mutatjuk be.

Ezek a tulajdonságok alakítják egy adott személy külügyekkel kapcsolatos nézeteit. Az egyik csoport az erősen nacionalista vezetőké, akikről elmondható, hogy erősen hisznek saját képességükben az események irányítására, erősen igénylik a hatalmat, fogalmi komplexitásuk alacsony szinten áll, és bizalmatlanok másokkal szemben, valamint hajlamosak független irányvonalat adni a külpolitikának. A másik csoport tagjai kevéssé nacionalisták, kevéssé hisznek abban, hogy képesek irányítani az eseményeket, nagy szükségét érzik a kapcsolatoknak, megbíznak másokban, és együttműködő külpolitikát igyekeznek kialakítani. (A *6.2. ábra* alsó része illusztrálja ezeket az irányokat.) Ezután Hermann azt vizsgálta, hogy ezek a tulajdonságok és a hozzájuk rendelt orientációk megfelelnek-e a külpolitikai stílusnak és a vezetők viselkedésének.

Mind Hermann, mind az őt követő kutatók, akik ezt a sémát alkalmazták, úgy találták, hogy megfelelnek. Egy tanulmányban például, amely Tony Blair személyiségjegyeit vizsgálta, Hermann kategóriái alapján rendszerezték Blair válaszait a brit Alsóházban feltett, külpolitikával kapcsolatos kérdésekre.[3] A kutatók azt találták, hogy Blair bízik azon képességében, hogy kézben tartja az eseményeket, erősen igényli a hatalmat, fogalmi komplexitása pedig alacsony. Ezek a tulajdonságok magyarázatot adhatnak Blair iraki háborúval kapcsolatos politikájára, amelyet számos más kormány és a brit közvélemény is ellenzett. Így tehát még demokráciákban is, ahol erős az intézményes kontroll, előfordulhat, hogy egyéni tulajdonságok befolyásolják a külpolitikai irányvonalat és viselkedést.

[3] Stephen Benedict Dyson: Personality and Foreign Policy: Tony Blair's Iraq Decisions. *Foreign Policy Analysis*. 2. évf., 3. sz. (2006. július), 289.

Vezetők személyiségjegyei	
Nacionalizmus	erős érzelmi kötődés a nemzethez; a nemzeti dicsőség és méltóság hangsúlyozása
Az irányítás érzete	az események kontrollálhatóságába vetett hit; a helyzetek erős kontrollja; a kormányok befolyásolni tudják az államot és nemzetet
Hatalom iránti igény	szüksége van arra, hogy megalapozza, fenntartsa és tervezze a mások feletti hatalmat vagy befolyást
Kapcsolatok iránti igény	törődik azzal, hogy baráti kapcsolatokat alapozzon meg és tartson fenn másokkal
Fogalmi komplexitás	józanul képes megvitatni helyzeteket, politikát, ideákat
Másokkal szembeni bizalmatlanság	kételkedik másokban, szorong miattuk; kételkedik mások motivációiban, cselekedeteiben
Külpolitikai orientációk	
Független vezető	erős nacionalizmus; erős kontrollérzet; nagy szüksége van a hatalomra; alacsony fogalmi komplexitás; erős bizalmatlanság másokkal szemben
Együttműködő vezető	kevéssé nacionalista; gyenge kontrollérzet; sokat törődik a kapcsolatokkal; erős fogalmi komplexitás; enyhe bizalmatlanság másokkal szemben

Forrás: Margaret G. HERMANN: Explaining Foreign Policy Behavior Using the Personal Characteristics of Political Leaders. *International Studies Quaterly.* 24. évf., 1. sz. (1980. március), 7–46.

6.2. ábra. A vezetők egyéni személyiségjegyei

Betty Glad, a University of South Carolina professzora a volt elnök, Jimmy Carter profilját elemezte, amelyben azt mutatja be, hogyan játszott Carter személyisége kulcsszerepet az amerikai politikában az 1979–1981-es túszdráma során, amikor iráni milicisták több mint 60 amerikait raboltak el és tartottak fogva több mint egy éven keresztül. Carter személyes ügyének tekintette a túszdrámát. Megalázott volt, az ügy lett a rögeszméje, és mindennél jobban akarta, hogy *saját* döntéseit igazolva lássa. Egy sikertelen helikopteres mentőakció után a kudarcot „értékes erőfeszítésként" értelmezte, mert úgy érezte, hogy bármilyen akció is jobb, mint a semmi. Glad így mutatja be Carter személyiségjegyeit:

„Carter nehezen ismerte be, hogy hibákat követett el ebben a helyzetben, általában is azt szerette, ha igaza van. Mindig is nehézséget okozott neki, hogy tanuljon a saját hibáiból. Jelen esetben az Egyesült Államoknak saját fontossága pszichés árát kellett megfizetnie egy válság során, amellyel az egész nép és a kormány hónapokig foglalkozott, ugyanúgy, ahogy Carternek is meg kellett fizetnie e megszállottság politikai árát, ami különösen nehéz lehetett neki, amikor látta, hogy rossz irányba mennek az események."[4]

A hatékony intézményes ellenőrzés hiánya miatt a személyiségjegyek jobban befolyásolják a diktátorok vezetési stílusát, mint a demokratikus vezetőkét, ahogy azt Glad szintén megállapította. Zsarnokok személyiségét elemezte – olyanokét, akik törvényes ellenőrzés nélkül kormányoztak, akik tőkét kovácsoltak a grandiózus önreprezentációkból és tervekből, a saját hasznukat keresték mindenben, és kegyetlen, gyakran szélsőséges taktikákat alkalmaztak. Hitlert, Sztálint és Szaddám Huszeint összehasonlítva megállapította, hogy mindhárman rosszindulatú narcizmus-szindrómában szenvedtek. Glad megmagyarázza, hogyan teszi „a célok kiterjesztése mindenre és az új ellenségek kreálása egyre sebezhetőbbé a [zsarnokot], hogyan mélyíti el a védelmi paranoiát, és teszi egyre kiszámíthatatlanabbá a viselkedést".[5] Az észak-koreai vezető, Kim Dzsong Il („kedves vezér") és apja, Kim Ir Szen („nagy vezér") is felmutat néhányat ezek közül a személyiségjegyek közül. Kim Ir Szen több mint 34 ezer szobrot emeltetett magának uralma ötven éve alatt, fotója pedig előkelő helyet kapott minden épületben és egyéb közösségi színtereken. Kim Dzsong Il megalomániája gigantikus hangszerelt képekben nyilvánul meg, dollármilliókat költve történelmi témájú előadásokra, miközben országában több mint egymillió ember éhezik. Ezeket a tulajdonságokat össze lehet kötni politikai döntéseikkel. Kim Dzsong Il kizárólag mezőgazdasági miniszterét tette felelőssé az éhínségért. A CIA egy korábbi pszichiátere szerint Kim Dzsong Il csak magával foglalkozó, empátiára képtelen ember, aki „önkéntelen agresszióra" hajlamos. „A »kedves vezér« bármilyen agressziót alkalmaz – figyelmeztet –, ami szükséges, lelkiismeret-furdalás nélkül, legyen szó egy ember kiiktatásáról vagy egy csoport megtámadásáról."[6]

Részben tehát a személyiségjegyek határozzák meg, hogy az egyéni vezető milyen döntést hoz. Ezek a döntések azonban azt a tényt is tükrözik, hogy minden döntéshozónak szembesülnie kell a széttartó információk rendszerezésének feladatával.

[4] Betty Glad: Personality, Political and Group Process Variables in Foreign Policy Decision Making: Jimmy Carter's Handling of the Iranian Hostage Crisis. *International Political Science Review.* 10. sz. (1989), 58.

[5] Betty Glad: Why Tyrants Go Too Far: Malignant Narcissism and Absolute Power. *Political Psychology.* 23. évf., 1. sz. (2002), 6.

[6] Jerrold Post, idézi Peter Carlson: The Son Also Rises. *Washington Post, National Weekly Edition.* 2003. május 26.–június 1., 10–11.

GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁK

AZ EGYÉN: A VENEZUELAI HUGO CHÁVEZ

A vezetők általában összetettebbek, mint a címkék, melyekkel ellátják őket: „jó" vagy „rossz", „gyenge" vagy „erős", „demokrata" vagy „zsarnok". Hugo Chávez, Venezuela elnöke is ilyen: bonyolult személyiség, aki populista politikát támogat belföldön, külföldön pedig forradalmit.

Hugo Chávez karizmatikus, demokratikusan megválasztott, autoriter elnök, aki egy „versengő önkényuralomban" elnököl. Egy 1992-es sikertelen államcsíny után döntött úgy, hogy megpróbál választások útján hatalomra jutni. Chávezt 1998-ban választották meg, egy olyan kampány után, amely kihasználta, hogy az emberek elégedetlenek a politikai pártokkal és a gazdasági rendszerrel. Fidel Castrótól, Simón Bolívartól és más latin-amerikai forradalmi vezetőktől Chávez olyan stílust és politikát vett át, amely más vágányra terelte Venezuelát.

Azzal érvelve, hogy az Egyesült Államok rákényszerítette a gazdasági fejlődés modelljét Latin-Amerikára, de az megbukott Chávez „21. századi, új szocializmust" hirdetett. Hatalmas összegeket költött szociális programokra – lakásépítésre, egészségügyre, élelmiszersegélyekre. 2004-re az állami kiadások több mint 30%-kal emelkedtek. 2006 és 2008 között pedig több mint 15 milliárd dollárt vett ki a központi bank tartalékaiból, belpolitikai tervei támogatására. A kormány szerint a költekezés jelentős javulást hozott a tömegek számára. A gazdaság erős, az ország külföldi adósságaiból pedig több mint 5 milliárd dollárt visszafizettek. A *Latinobarometro* 18 latin-amerikai országban elvégzett felmérése szerint a venezuelai válaszadók saját magukat tartották a legelégedettebbnek.

Chávez hatásosan gyakorolja a demokratikus tekintélyuralmat, csökkentve a demokratikus központ méretét, szemben állva politikai ellenfeleivel, de nem betiltva őket. Támogatóit ajándékokkal halmozza el, ellenfelei elől elzárja a forrásokat. Szélesítette a politikai részvételt, miközben erősítette a bíróság, a választásokat és az olajipart felügyelő intézmény ellenőrzését. Chávez népszerű maradt, főleg a szegények körében, és újra és újra megnyeri a választásokat.

Chávezt antiimperialista és Amerika-ellenes retorikája egész Latin-Amerikában népszerűvé tette, a térség többi baloldali vezetőjét pedig demokratikusan legitimált önkényuralmának másolására ösztönzi. Jól dokumentált kubai, bolíviai és perui látogatásai – Kubában betegágyánál látogatta meg a gyengélkedő Fidel Castrót – során külföldi segítséget ajánlott fel, és bátorította a felemelkedő baloldali mozgalmakat. Chávez szoros kapcsolatot alakított ki más kőolajtermelő országokkal is, védelmébe vette Irán és Líbia politikáját – ahová szintén ellátogatott –, és elutasította az Egyesült Államok imperializmusát.

Kritikai analízishez

1. A személyisége vagy a politikája tette Chávez elnököt népszerűvé és erőssé? Hermann személyiségjegy-tipológiáját felhasználva hogyan jellemezné Chávezt?
2. Hogyan növelte Chávez személye Venezuela erejét?

Egyéni döntéshozatal

A döntéshozatal racionális modellje, amelyet korábban tárgyaltunk, azt feltételezi, hogy az egyén birtokában van minden releváns információnak, meghatároz egy célt, megvizsgálja a választási lehetőségeket, és meghozza a cél eléréséhez szükséges legjobb döntést. A valóságban azonban az egyén nem tökéletesen racionális döntéshozó. A rendelkezésre álló információk gyakran elárasztják a

döntéshozót, nem tökéletesek, nem teljesek, és sokszor személyes tapasztalatok alakítják őket. A döntéshozó tehát szelektálja, rendszerezi, értékeli az őt körülvevő világból érkező információkat.

Az egyének többféle pszichológiai technikát használnak, hogy feldolgozzák és kiértékeljék az információt. Az új és gyakran egymásnak ellentmondó információk befogadása és értelmezése során meglévő megfigyeléseinkre támaszkodunk, amelyek gyakran korábbi tapasztalatainkra épülnek. Ezek a megfigyelések a „szűrők", amelyek lehetővé teszik, hogy feldolgozzuk az információkat; egyfajta integráló funkciót töltenek be, lehetővé téve az egyén számára, hogy egységesítse és értelmezze az információt. Egyúttal útmutatóul szolgálnak jövőbeli várakozásainkhoz, és segítenek tervezni a jövőbeli lehetőségeket. Ha ezek a megfigyelések egy viszonylag egységes képzetkészletét alkotnak, **hitrendszerről** beszélünk.

A nemzetközi kapcsolatok kutatói módszereket dolgoztak ki annak tesztelésére, hogy léteznek-e elitképzetek, bár a vizsgálatokat nem sok emberen végezhették el, amelynek okai alább nyilvánvalóak lesznek. A Duke University professzora, Ole Holsti szisztematikusan elemezte John Foster Dulles volt külügyminiszter minden olyan nyilvánosan elérhető állítását, amelyet 1953/1954-ben tett a Szovjetunióval kapcsolatban. A 434 feldolgozott dokumentumból 3584 Szovjetunióra vonatkozó állítást választott ki. Kutatásai meggyőzően kimutatták, hogy Dullesnek sajátos és határozott képe volt a Szovjetunióról, amelynek középpontjában az ateizmus, a totalitarizmus és a kommunizmus állt. Dulles szerint a szovjet emberek jók, csak vezetőik rosszak; az állam jó, a kommunista párt rossz. Ez a kép állandó volt; a Szovjetunió karaktere Dulles elméjében nem változott. Nem állítható teljes bizonyossággal, hogy Dulles kijelentései befolyásolták az Egyesült Államok döntéseit az adott időszakban, hiszen ő csak egy volt a vezető döntéshozók közül, mindazonáltal a döntések, amelyeket ez idő alatt hoztak, összhangban állnak ezzel a képpel.[7]

Harvey Starr és Stephen Walker hasonló kutatásokat végeztek Henry Kissingerre vonatkozóan.[8] Tudományos írásait elemezve rávilágítottak Kissinger „műveleti kódjára", vagyis azokra a szabályokra, amelyek szerint cselekedett. Walker arra jutott, hogy a vietnami háború irányítása, amely 1969 és 1973 között nagy részben Kissinger kezében volt, megfelelt e „műveleti kódok" előírásainak és Kissinger kölcsönösen elfogadható következményekre vonatkozó elképzeléseinek. Tárgyalásokkal próbálta meg elérni a külső erők kölcsönös kivonását, ugyanakkor arra törekedett, hogy elkerülje a Dél-Vietnam belső felépítésével kapcsolatos tárgyalást. Elegendő erőszakot alkalmazott, nagylelkű békejavaslatokkal kombinálva, így Észak-Vietnam vonzó béketervvel találta szemben

[7] Ole R. Holsti: The Belief System and National Images: A Case Study. *Journal of Conflict Resolution*. 6. évf. 3. sz. (1962), 244–252.

[8] Harvey Starr–Henry Kissinger: *Perceptions of International Politics*. Lexington, Ky., University Press of Kentucky, 1984; és Stephen Walker, The Interface Between Believes and Behavior: Henry Kissinger's Operational Code and the Vietnam War. *Journal of Conflict Resolution*. 21. évf., 1. sz. (1977. március), 129–168.

magát, nem pedig elfogadhatatlan alternatívákkal, holtponttal vagy a háború eszkalálódásával.

Az elitek nézeteinek e kutatása azért volt lehetséges, mert néhányan terjedelmes feljegyzéseket hagytak maguk után, amelyeket azelőtt, -alatt és -után írtak, hogy kulcsszerepet töltöttek volna be a döntéshozatalban. Minthogy azonban ilyen feljegyzéseket csak néhányan hagytak hátra, az a képességünk, hogy empirikusan rekonstruáljuk az elit képeit, percepcióit vagy műveleti kódjait, meglehetősen korlátozott, csakúgy, mint az a lehetőségünk, hogy egy-egy konkrét döntésre gyakorolt hatásukat teljes bizonyossággal ki tudjuk jelenteni.

Információfeldolgozó mechanizmusok

Az egyén világról alkotott képét és észlelését folyamatosan új, gyakran egymásnak ellentmondó, az addigiakkal nem egyező információk bombázzák. A képek és hitrendszerek azonban általában nem változnak meg, és az egyén szinte soha nem alakítja át radikálisan képeit és hitrendszerét. Így az egyénekből álló elitek általában öntudatlanul egy sor olyan pszichológiai mechanizmust alkalmaznak az információ feldolgozására, amelyek a világról alkotott általános felfogásait alakítják. Ezeket a mechanizmusokat a *6.1. táblázat*ban foglaljuk össze.

Az egyének **kognitív konzisztenciá**ra törekednek, biztosítva, hogy a képek hitrendszerükkel konzisztensek maradjanak. Az emberek például hajlamosak azt hinni, hogy az ellenség ellensége barát, és a barát ellensége ellenség. E törekvés miatt az egyének kiválogatják és felnagyítják azokat az információkat, amelyek erősítik, és egyáltalán nem vagy kevéssé veszik figyelembe azokat, amelyek gyengítik meglévő hitüket. A Falkland-szigetekért folytatott háború 1982-es kirobbanása előtt például az Egyesült Államok sokáig tagadta, hogy komoly lenne a konfliktus Argentína és Nagy-Britannia között, mivel mindkettő az Egyesült Államok barátja volt. Az amerikai döntéshozók nem hitték, hogy barátjuk, a „békés" Nagy-Britannia háborúzna Argentínával néhány kopár szigetért, ami több ezer mérföldre van Nagy-Britannia partjaitól. Az Egyesült Államok alábecsülte egy katonai akció támogatottságát Nagy-Britanniában, és rosszul értelmezte az argentin tábornokokat, akik ingatag pozícióikat azáltal akarták megerősíteni, hogy az emberek figyelmét egy külső konfliktusra terelik.

A hatalomban lévő elitek annak megfelelően észlelik és értékelik a világot, amit a múltban történt eseményekből tanultak. Egy jelenbeli epizódnak azokat a részleteit keresik, amelyek hasonlítanak egy múltbelire, néha figyelmen kívül hagyva fontos különbségeket. Gyakran nevezik ezt **emlékkészlet**nek. Az 1956-os szuezi válság alatt például Anthony Eden brit miniszterelnök Gamal Abdel Nasszer egyiptomi elnököt egy új Hitlernek látta. Eden felidézte, hogy a korábbi miniszterelnök, Neville Chamberlain hiába próbálta lecsillapítani Hitlert a müncheni egyezménnyel 1938-ban, és ezért úgy vélte, hogy Nasszert sem lehet majd megnyugtatni.

6.1. táblázat. *Pszichológiai mechanizmusok, amelyeket az információ feldolgozására használunk*

Technika	Magyarázat	Példa
Kognitív konzisztencia	Törekvés arra, hogy az információt a korábban elfogadott információkkal összeegyeztethetőként fogadjuk el, az összeegyeztethetetlen információkat gyakran ignorálva. Konzisztensek akarunk maradni viselkedésünkben.	Nem sokkal a Pearl Harbor elleni japán támadás előtt katonai megfigyelők felségjel nélküli repülőket láttak a sziget felé közeledni. Azonban nem hitték el azt, ami nyilvánvaló volt, és nem vették figyelembe a behatolókat.
Emlékkészlet	Törekvés egy jelenlegi helyzetben arra, hogy olyan részleteket találjunk, amelyek hasonlítanak egy korábbi szituációból eredő információkhoz. Olyan konklúzióhoz vezet, amely hasonlít a korábbiakhoz.	A vietnami háború alatt az amerikai döntéshozók precedensnek tekintették a koreai háborút, noha fontos különbségek voltak a kettő között.
Ellentétes kép	Törekvés arra, hogy egyének vagy csoportok ellenfelüket a sajátjaikkal ellentétes tulajdonságokkal ruházzák fel. Az ellenséget rosszindulatúnak, kompromisszumra képtelennek látják, míg magukat barátságosnak és kompromisszumképesnek.	A hidegháború alatt az Egyesült Államok vezetése és állampolgárai egyaránt saját maga ellentétének látta a Szovjetuniót: szemükben az Egyesült Államok barátságos volt, a Szovjetunió ellenséges.
Csoportgondolkodás	Kis csoportok törekvése arra, hogy konszenzusra jussanak és ellenálljanak a kulcspozíciót érő kritikának, gyakran az ellentmondó információk figyelmen kívül hagyásával.	Az 1961-ben a kubai Disznó-öbölben végrehajtott amerikai akció tervezésekor kiközösítették azokat, akik nem értettek egyet a tervvel.
Kielégítő döntés	Csoportok törekvése arra, hogy megelégedjenek az „elég jó" megoldással az optimális helyett.	A NATO 1999-ben úgy döntött, hogy bombázza Koszovót, nem pedig szárazföldi csapatokat küld, hogy véget vessen az etnikai tisztogatásnak.

Az egyén percepciói gyakran formálódnak az **ellentétes kép** terminusai szerint: miközben valaki saját cselekedetét jónak, erkölcsösnek és igazságosnak látja, az ellenségét automatikusan rossznak, immorálisnak és igazságtalannak találja. Ez gyakran tovább súlyosbítja a konfliktust, még nehezebbé téve ezáltal a vitás ügy megoldását.

Az eddig vázolt pszichológiai mechanizmusok mind az egyének, mind a kisebb csoportok működését befolyásolják. A csoportoknak azonban más pszichológiai alapon működő dinamikájuk is van, melyek aláássák a racionális modell alkalmazását. Irving Janis pszichológus ezt a dinamikát **csoportgondolkodás**nak nevezi. A csoportgondolkodás Janis szerint „olyan gondolkodásmód, amelyet akkor vesz fel valaki, ha elkötelezett tagja egy összetartó csoportnak. A tagok törekvése az egyetértésre felülírja a motivációt, hogy reálisan mérjék fel az

események folyását."[9] A csoport dinamikájához hozzátartozik az egyetértés és sérthetetlenség illúziója, a túlzott optimizmus, a saját jóságunkba, erkölcsösségünkbe és az ellenség gonoszságába vetett hit, a csoportból kiváló másként gondolkodókra helyezett nyomás; mindez pedig csoportgondolkodáshoz vezet. A vietnami háború alatt például amerikai döntéshozók egy csoportja, amelynek tagjait barátság és lojalitás kötötte össze, megalakították a *Tuesday Lunch Group* (kb. keddi ebéd klub) nevű csoportot. 1964-ben, miután Lyndon Johnson nagy fölénnyel megnyerte a választásokat, a csoport tagjai önbizalommal és optimizmussal teltek el, és nem foglalkoztak az észak-vietnami fegyverkezésről tudósító pesszimista információkkal. Amikor pedig a növekvő amerikai és dél-vietnami veszteségekről özönleni kezdtek a hírek, a csoport tagjai még jobban összetartottak. A külső nyomás növekedésével a csoport összezárt, tagjainak a csoport jelentett biztonságot. Az új információkat a régi megfigyelésekhez illesztették; azokat, akik nem osztották nézeteiket, informálisan és formálisan is kizárták a csoportból, az övéknek ellentmondó nézetek hangoztatása süket fülekre talált.

A kisebb csoportok tagjai szintén hajlamosak az emlékkészlet és az ellentétes kép technikáit alkalmazni a bejövő információk feldolgozásakor egyéni szinten. A kis csoportokat azonban más torzító tendenciák is befolyásolják, mint például a csoport összhangja és szolidaritása érdekében gyakorolt nyomás. A nagyobb csoportok a kényelmet keresik, és azt kutatják, milyen lehetőségeik vannak a határaikon belül, „elég jó" megoldást keresnek az optimális helyett. Herbert Simon ezt az eszközt kielégítő döntésnek nevezte.[10]

Ezek a tendenciák újra megerősítik, hogy a döntéshozatal racionális modellje tökéletlen lehet, ellentétben a realista elmélet várakozásaival. A csúcsvezetők – különböző jellemvonásaikkal és gyakran pontatlan megfigyeléseikkel – mégis befolyásolják a külpolitikát. Nemcsak a zsarnokok (Adolf Hitler Németországban, Kim Dzsong Il Észak-Koreában, Idi Amin Ugandában, Jean Bokassa a Közép-afrikai Köztársaságban, Pol Pot Kambodzsában), hanem a küldetéstudattal rendelkezők (Julius Nyerere Tanzániában, Mahatma Gandhi Indiában, Nelson Mandela Dél-Afrikában) és a pragmatikus politikusok (Margaret Thatcher Nagy-Britanniában, Corazón Aquino a Fülöp-szigeteken és Vlagyimir Putyin Oroszországban) is meghatározóak szerepük és helyzetük alapján.

Néhány ilyen meghatározó csúcsvezető inkább a nemzetközi közösséget reprezentálja, nem az államot. Az ENSZ nyolc főtitkára ilyen csoportot alkot. Személyiségük, és az, ahogy az ENSZ Alapokmányát, valamint a világban folyó eseményeket értelmezik, közrejátszott saját pozíciójuk és az ENSZ hatalmának, forrásainak és fontosságának erősödésében. Az ugyanakkor, ahogyan pozíciójukat használták, személyes tulajdonságaiktól függött.

Néhány autokrata vezető, mint az iraki Szaddám Huszein, a kongói (korábban Zaire) Mobutu Sese Seko és a zimbabwei, népét lényegében annak tudta nélkül

[9] Irving L. Janis: *Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes*. Boston, Houghton Mifflin, 1972, 9.

[10] Herbert Simon: *A Behavioral Model of Rational Choice. Models of Man: Social and Rational*. Ed. Herbert Simon. New York, John Wiley, 1957.

POLITIKAI VITA

A NEMZETKÖZI KÖZÖSSÉGNEK ERŐVEL KELLENE-E ELTÁVOLÍTANIA A „ROSSZ" VAGY „KORRUPT" VEZETŐKET?

Igen:

- A „rossz" vezetők eltávolítása a nemzetközösség által elháríthat háborúkat, véget vethet emberiségellenes cselekedeteknek, életeket és pénzt óvhat meg hosszú távon.
- Az ilyen vezetők erőszakkal történő eltávolítása nemcsak büntetés az adott személyek számára, hanem elrettentő példaként szolgál más vezetők számára is.
- A zsarnokok eltávolítását célzó nemzetközi beavatkozások megerősítik a nemzetközi törvény tekintélyét és a nemzetközi demokráciába vetett bizalmat.
- A nemzetközi közösség egyéni bűnök feletti univerzális igazságszolgáltatásának elve törvényes precedenst teremt arra, hogy vezetőket távolítsanak el hivatalukból.

Nem:

- A vezetők nemzetközi közösség általi eltávolítása aláássa a szuverenitás és a belügyekbe való be nem avatkozás tradicionális elveit.
- Nagyon súlyos politikai döntés, hogy melyik vezető veszélyes annyira az állam és a nemzetközi közösség számára, hogy el kell távolítani; visszaéléshez és méltánytalan szelektáláshoz vezethet.
- A nemzetközi közösség felelőssége, hogy biztosítsa a nemzetközi békét és biztonságot. Ennek pedig ellentmond egy olyan döntés, amely szerint erőszakhoz, kényszerhez, akár orgyilkossághoz is folyamodhatnak egy „rossz" vezető leváltása érdekében.

túszként fogva tartó Robert Mugabe pusztító országlását látva néhány szakértő és politikus azt javasolta, hogy a „rossz" és „korrupt" vezetőket a nemzetközi közösségnek kellene elmozdítania.[11] Ez a vita számos normatív és pragmatikus példával szolgál a nemzetközi kapcsolatokat tanulmányozó diákok számára.

Magánszemélyek

A vezetőknek formális pozícióik révén több alkalmuk van arra, hogy részt vegyenek a nemzetközi kapcsolatokban és alakítsák azokat, de magánszemélyek is játszhatnak és játszanak rendkívül fontos szerepeket. Magánszemélyek mindenféle hivatalos szereptől függetlenül, a körülmények, tudásuk vagy eszközeik révén vehetnek részt a nemzetközi kapcsolatok alakításában. Kevésbé kötik őket a játékszabályok vagy az intézményes normák, így olyasmit is megtehetnek, amit

[11] Anne-Marie SLAUGHTER: Mercy Killings. *Foreign Policy.* 134. sz. (2003. május–június), 72–73.

a hivatalos személyek nem tudnak vagy vonakodnak megtenni. A Microsoft-alapító Bill Gates és felesége, Melinda a védőoltások elterjesztésére, betegségek megelőzésére és az AIDS-programok finanszírozására irányuló adományai ennek remek példái.

A konfliktuskezelés terén is egyre nagyobb szerepet játszanak a magánszemélyek, mégpedig az úgynevezett **háttér-diplomácia** révén. A háttér-diplomácia kormányzaton kívüli személyeket hív segítségül a konfliktusok megoldásához. A magas szintű háttér-diplomácia már aratott sikereket. 1992 tavaszán például éveken át tartó, hol erősebb, hol gyengébb intenzitású konfliktusok után Eritrea kinyilvánította függetlenségét Etiópiától. Megegyezésüket végül számos informális találkozó alapozta meg Atlanta és Georgia államokban és másutt, amelyeken az érintett vezetők és Jimmy Carter volt elnök vettek részt a *Carter Center's International Negotiaton Network* közvetítésével. 1993 őszén az Izrael és a Palesztin Felszabadítási Szervezet közötti váratlan békülékenységet formális és informális háttér-diplomáciai technikák alapozták meg, melyet Terje Larsen norvég szociológus és Yossi Beilin izraeli munkáspárti ellenzéki politikus kezdeményezett. Öt hónapon keresztül előkészítő tárgyalások egész sora zajlott teljes titokban. A tárgyalások fokozatosan tértek át nem hivatalosról hivatalos szintre, és az informális légkörben felépült bizalom megteremtette egy végső megállapodás lehetőségét.[12]

Nem mindig fogadják azonban szívesen az ilyen magas szintű háttér-diplomáciai erőfeszítéseket. Jimmy Carter például 1994-ben kapkodva találkozni akart Kim Ir Szennel, hogy megvitassák Észak-Korea nukleáris fegyverkezését, de a találkozón kényes kérdések egész sora merült fel. Vajon ezzel az amerikai kormány lépéseit kívánták megelőzni? Kinek a nevében beszélt Carter? Vajon a megegyezés szolgálhat-e egy formális kormányközi megállapodás alapjául? A gyanakvás és a végül be nem váltott észak-koreai ígéretek ellenére Carter 2002-ben ezért és a világbékéért tett egyéb erőfeszítései elismeréseképpen megkapta a Nobel-békedíjat.

A háttér-diplomácia más típusai hosszasabb folyamatok, kiterjesztett párbeszédek. Bizonyos esetekben nemhivatalos személyek, különböző nemzetközi csoportok tagjai gyűlnek össze, hogy problémamegoldó műhelymunka révén személyes kapcsolatokat építsenek ki, és mások szemszögéből is megértsék a problémákat. Az elképzelések szerint ezután ezek a részt vevő személyek megpróbálják a vonatkozó ország közvéleményét befolyásolni, átformálni, ismét humánussá tenni az ellenségről alkotott képet. Ezt a módszert alkalmazták Írországban a katolikusok és protestánsok között és az arab–izraeli konfliktusban. Két évtizeden keresztül szerveztek ilyen problémamegoldó műhelyeket, és bátorították a közös cselekvést.

Előfordult, hogy magánszemélyek összekötő szerepet töltöttek be különböző országok között. Armand Hammer amerikai üzletember évekig közvetített a

[12] David Makovsky: *Making Peace With the PLO: The Rabin Government's Road to the Oslo Accord.* Boulder, Colo., Westview, 1996.

Szovjetunió és az Egyesült Államok között. Régóta fennálló üzleti érdekeltségei a Szovjetunióban és gondosan ápolt baráti kapcsolatai szovjet gazdasági és politikai vezetőkkel és amerikai hivatalnokokkal kommunikációs csatornát jelentettek egy olyan korszakban, amikor kevés informális kapcsolat létezett a két ország között. Közvetlenül a csernobili atomkatasztrófa után Hammer meggyőzte Gorbacsovot, hogy fogadja el az amerikai orvosok és szakértők segítségét. A vietnami háború alatt ehhez hasonlóan Henry Ross Perot magánszemélyként tett erőfeszítéseket amerikai hadifoglyok kiszabadítására.

Magánszemélyek lépéseik erényessége révén is a nemzetközi porondon találhatják magukat: ilyen volt a nukleáris alkatrészekkel kapcsolatos zsarolási ügybe keveredő A. Q. Khan; a színésznő Jane Fonda, aki illegálisan utazott Észak-Vietnamba a '60-as években, és megkérdőjelezte az amerikai háború erkölcsiségét; olimpikonok, akik elhagyják hazájukat, a figyelmet ezzel az elnyomó hatalom visszaéléseire irányítva; a kenyai Nobel-díjas Wangari Maathai országa Zöld Öv *(Green Belt)* Mozgalmát segítette elő; Aziza Huszein, aki fáradhatatlanul küzdött az egyiptomi családi törvény megváltoztatásáért, később pedig az *International Planned Parenthood Federation* (Nemzetközi Családtervező Szövetség) elnöke lett; Soros György bankár, aki magánvagyonát arra használta, hogy támogassa a volt Szovjetunió országainak demokratizálódását; a Nobel-díjas Ang Szan Szú Kjí, aki a mianmari katonai irányítás elleni nyilvános kampányt vezette. Az egyének, miközben egyedül cselekszenek, fontos szerepet játszhatnak; jelentősen befolyásolhatják a nemzetközi kapcsolatokat, bár többnyire nem az ilyen egyénekről szóló történetek jutnak eszünkbe, amikor nemzetközi diplomáciára gondolunk.[13]

Az alternatív kritikai és posztmodern megközelítések folyamatosan próbálják felhívni a mainstream tudósok figyelmét ezekre a „másmilyen" történetekre, mert ezek is részei a nemzetközi kapcsolatok szövetének. Különösen a feminista írók keresik az alkalmat arra, hogy a figyelem középpontjába állítsák a magánszemélyek, főleg a nők szerepét. Cynthia Enloe politológus *Bananas, Beaches and Bases* című munkájában azt próbálja illusztrálni, hogy „a személyes ügy is nemzetközi", méghozzá annak bemutatásával, hogy milyen sokféleképpen gyakorolnak hatást nők a nemzetközi kapcsolatokra. Rámutat arra, hogy milyen gazdasági szerepet játszanak azáltal, hogy részt vesznek a nemzetközi munkamegosztásban mint varrónők, könnyűipari dolgozók, dajkák, Benetton-modellek. Azonosítja azokat a nőket is, akik közvetlenebbül vesznek részt a külpolitikában – katonai bázisokon élő, nemzetközi szervezetekben dolgozó nők, diplomatafeleségek, az ő háztartási alkalmazottaik.[14] A kritikai elméletalkotók, a posztmodernisták és a konstruktivisták egyre inkább az ő el nem mesélt történeteiket helyezik előtérbe.

[13] A Dél-Afrikára és Tádzsikisztánra vonatkozó kitűnő tanulmányokhoz lásd Harold Saunders: *Politics Is About Relationships.* New York, Palgrave, 2005.

[14] Cynthia H. Enloe: *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics.* Berkeley, University of California Press, 1990.

A tömegek

A tömegek ugyanolyan pszichológiai folyamatokon mennek keresztül, mint az elithez tartozó egyének és a kis csoportok. Képekben és percepciókban gondolkodnak, ellentétes képeket látnak és hasonló információfeldolgozó stratégiákat alkalmaznak. Az iráni amerikai nagykövetség elfoglalása után 1979 novemberében a közvélemény az ellentétes kép stratégiájának túlsúlyát mutatta. A megkérdezettek többsége kedvező vonásokat tulajdonított az Egyesült Államoknak és vezetőinek, Iránnak és vezetőinek pedig kedvezőtleneket. Az Egyesült Államok erős és bátor volt; Irán gyenge és gyáva. Az Egyesült Államok megfontolt volt és határozott, Irán impulzív és határozatlan. Carter elnök biztonságot jelentett, Homeini ajatollah veszélyt; Carter humánus volt, Homeini kegyetlen. A közvélemény Iránról alkotott felfogása viszonylag rövid idő alatt, válsághelyzetben kristályosodott ki. De hogy adott-e ez lökést a vezető döntéshozóknak, nem világos.[15] Carter elnök szinte kizárólag a túszokra koncentrált, rögeszméjévé vált a kiszabadításuk. De azért volt-e ez, mert a közvélemény így akarta? Vagy Carter személyiségjegyei eleve arra tették hajlamossá, hogy kizárólagosan és ennyire szenvedélyesen csak a túszokkal foglalkozzon?

A tömegek külpolitikára gyakorolt hatása háromféleképpen magyarázható. Először is mondhatjuk azt, hogy az elitek és a tömegek egyformán cselekednek, mert közös pszichológiai és biológiai jellemzőkön osztoznak. Másodszor azt, hogy a tömegeknek saját véleménye és viselkedésmódja van a külpolitikával kapcsolatban általában és konkrétan is, és ezek különböznek az elitek véleményétől és viselkedésétől. Vajon hallgatnak-e az elitek a közvéleményre, ha a véleménykülönbség kiderül a közvélemény-kutatásokból? Vajon tükrözi-e majd az elit politikája a közvélemény hozzáállását? Harmadszor pedig lehetséges, hogy a tömegek a formális intézmények kontrollján kívül cselekednek, anélkül hogy tekintettel lennének az elitek tetteire, mégpedig úgy, hogy az komoly hatást gyakorol a nemzetközi kapcsolatokra. Ezt a három lehetőséget illusztráljuk a *6.3. ábrán*.

Tömegek és elitek: közös jellemzők

Néhány kutató véleménye szerint bizonyos pszichológiai és biológiai jellemzők közösek minden férfiban, nőben és gyermekben, a társadalmak pedig ezeket a jellemzőket tükrözik. Például az egyének, ahogy az állatok is, ösztönösen növelik, óvják és védelmezik a területüket – ez a „territoriális imperatívusz". Ez magyarázza a területi határok védelmét, például Nagy-Britannia eltökéltségét 1982-ben, hogy megvédje pozícióit a Falkland-szigeteken, egy kietlen szigetcsoporton,

[15] Pamela Johnston Conover–Karen A. Mingst–Lee Sigelman: Mirror Images in Americans' Perceptions of Nations and Leaders during the Iranian Hostage Crisis. *Journal of Peace Research*. 17. évf., 4. sz. (1980), 325–337.

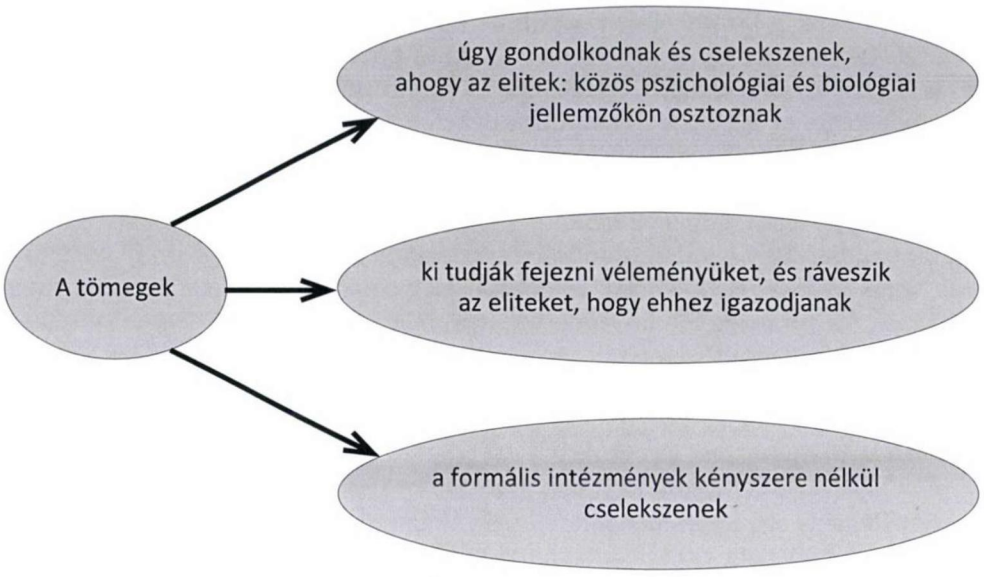

6.3. ábra. A közvélemény hatása a külpolitikára

8000 mérföldre a brit partoktól. Az egyének és társadalmak a frusztráció–agresszió szindrómában is osztoznak: ha az egyén vagy a társadalom frusztrálódik, agresszívvé válik. A frusztráció természetesen számos különböző forrásból eredhet – gazdasági sokk, amilyet Németország szenvedett el az első világháború után, vagy amilyet Oroszország volt kénytelen megtapasztalni az 1990-es években –, vagy a szerintük őket illető birtok védelmének sikertelensége, mint a palesztinok területi követelése Izraellel szemben.

Mind a territoriális imperatívusz, mind a frusztráció–agresszió szindróma fogalmával az a probléma, hogy még ha minden egyén és társadalom osztozik is ezekben a velünk született biológiai hajlamokban, nem minden vezető és nép cselekszik e hajlamnak megfelelően. Tehát minden társadalom általános hajlamai vagy a hajlamok hasonlósága az elitek és a tömegek között nem magyarázza az egyéni viselkedésben található sokféleséget.

A másik lehetőség, hogy a jellemzők, amelyek közösek az elitekben és a tömegekben, különbözőek az egyes nemeknél. A férfiak közös jellemzői mások, mint a nőké. Ezek a különbségek megmagyarázhatják a politikai magatartást. Bár ez a lehetőség komoly érdeklődésre tarthat számot, a kutatások egyelőre vázlatosak. A legvitatottabb különbség az, hogy míg a férfiak – tartozzanak bár az elitekhez vagy a tömegekhez – a hatalmat, a nők a megegyezést keresik, együttműködőbbek, és jobban hajlanak a kompromisszumra. Egy tanulmány például arra keresi a választ, hogy mit jelenthetnek ezek a különbségek a béketárgyalásokra nézve. Mivel a tárgyalóasztalnál ülő nők gyakran rendelkeznek civil mozgalmakból, nem kormányzati szervezetekből, valamint polgári egyenjogúsági mozgalmakból szerzett tapasztalattal, a tárgyalásokhoz másfajta attitűddel és képzettséggel

járulnak hozzá. E kutatás ismeretében az Európai Unió úgy rendelkezett, hogy minden békefenntartó, békéltető és békeépítő pozíció 40%-át nők foglalják el, és az ENSZ és az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) is minél több nőt igyekszik bevonni a békefolyamatokba, abban a reményben, hogy a nemek különbsége jobb eredményhez vezet.[16]

Ha létezik különbség a női és férfi attitűdben és viselkedésben, azok vajon biológiai vagy kulturális gyökerűek? A legtöbb feminista, főleg a konstruktivisták, azt állítja, hogy ezek a különbségek kulturális eredetű társadalmi konstrukciók, vagyis idővel le lehet őket rombolni. Még egyszer tehát, ezek az általános hajlamok, bármi is legyen az eredetük, nem magyarázhatják az egyéni viselkedések rendkívüli sokféleségét.

A közvélemény hatása az elitekre

A közvélemény egyértelműen rendelkezik általános külpolitikai elképzelésekkel és a konkrét jelenségekkel kapcsolatos konkrét állásfoglalással, amiket a közvélemény-kutatások segítségével mérnek fel. Néha ezek az állásfoglalások a népesség érzékelhető általános hangulatát tükrözik, amit a vezető is felismerhet. Lyndon Johnson valószínűleg pontosan felmérte az amerikaiak hangulatát a vietnami háborúval kapcsolatban, amikor úgy döntött, nem indul újra az elnöki székért 1968-ban. George H. W. Bush képes volt nemzetközi szinten tőkét kovácsolni az Öböl-háború megnyeréséből, de a belpolitikai hatás rövid életű volt; nem nyerte meg a következő választást. Még az autokrata vezetők is figyelnek az uralkodó hangulatra, hiszen ők is függenek a legitimitás mértékétől.

Gyakoribb mindazonáltal az, hogy a közvélemény nem fejez ki egyetlen uralkodó hangulatot. A vezetők általában többféle attitűddel is találkoznak a közvélemény részéről. Ezek a vélemények a választásokon érzékelhetők, a választások azonban tökéletlenül mérik fel a közvéleményt, mert azok során pusztán a hivatalba kerülő személyeket lehet megválasztani – személyeket, akik bizonyos kérdésekben osztoznak a választók attitűdjeiben, más kérdésekben azonban nem.

Konkrétan egy bizonyos külpolitikai kérdésről csak különleges esetekben szavaznak a tömegek. Ilyen volt például, mikor néhány állam népszavazást írt ki a maastrichti egyezményről, amelyet 1992-ben fogalmaztak meg, s amely az Európai Unió tagállamai közötti szorosabb politikai együttműködést szorgalmazta. Dánia lakossága népszavazáson először elutasította a szerződést, ezáltal úgy döntött, hogy nem csatlakozik az EU-hoz, annak ellenére, hogy a csatlakozás gondolata a legtöbb társadalmi csoportból rendelkezett támogatókkal. A következő népszavazás azonban már sikerrel zárult. Egy másik példája azon ritka eseteknek, amikor az emberek közvetlenül nyilvánítanak véleményt egy külpolitikai kérdésről, a norvégiai népszavazás, amelynek végeredménye

[16] Swanee Hunt–Christina Rosa: Women Waging Peace. *Foreign Policy*. 124. sz. (2001. március–június), 38–47.

alapján Norvégia nem lépett be az EU-ba. 2002-ben a svájciak viszont arra szavaztak, hogy belépnek az ENSZ-be. 2005-ben mind Franciaországban, mind Hollandiában népszavazáson utasították el az Európai Unió Alkotmányát.

A közvélemény-kutatás a legtöbb demokratikus országban hatalmas és egyre növekvő iparág, amely információkkal szolgál az emberek politikai állásfoglalásáról. Az Európai Unió például működteti az *Eurobarométer*t, ahol számos kérdés kapcsán tudományosan vizsgálják a közhangulatot az Unió országaiban. Mivel különböző közvélemény-kutatások során különböző időpontokban ugyanazokat a kérdéseket teszik fel, az állami és az uniós vezetők pontos képet kaphatnak a közhangulatról. De vajon ezek az attitűdök valóban alakítják a politikát? Megváltoztatják-e az elitek politikájukat csak azért, hogy a tömegek preferenciáit tükrözzék?

Az Egyesült Államokból származó bizonyítékok azt sugallják, hogy az eliteket érdekli a közönség véleménye, bár nem mindig építik be közvetlenül politikai döntéseikbe. Az elnököket érdekli, mennyire népszerűek, mert hatással van arra, hogyan tudják elvégezni a munkájukat; egy elnök népszerűségét pozitívan befolyásolja, ha követi a tömegek általános hangulatát, vagy ha olyan politikáért harcol, amely népszerű. A népszerűség pedig nagyobb teret ad az elnöknek arra, hogy eltérjen politikai programjától. De a tömegek attitűdje nem mindig fordítható át közvetlenül politikává. Erre példa, hogy a közvélemény-kutatások szerint a tömegek a gazdasági protekcionizmust, míg az elitek, köztük vezető amerikai döntéshozók, cselekvő nemzetközi napirendet és szabad piacot támogatnak. Így tehát az elitek által alakított politika nem mindig tükrözi a közhangulatot; az elitek és a tömegek közötti kapcsolat ennél összetettebb.

Vezető nélküli tömegek cselekedetei

A tömegek véleménye nem mindig nyer határozott formát, és nem is mindig fejezhetik ki véleményüket a szavazáson. Másrészt viszont az elitek sem képesek mindig kontrollálni az eseményeket. Előfordul, hogy a tömegek, lényegében vezető nélkül, együttesen cselekszenek, és ez hatással van a világpolitika eseményeinek menetére.

Az egyének azért cselekszenek, hogy javítsanak saját politikai és gazdasági körülményeiken. Ha valaki egyedül hoz meg egy ezzel kapcsolatos döntést, az általában nincs hatással a nemzetközi kapcsolatokra. Ha azonban százak, sőt ezrek cselekszenek, annak következményei drámaiak lehetnek. Több ezer egyén menekült el Kelet-Németországból, és ez 1961-ben a berlini fal felépítését eredményezte. 28 évvel később keletnémetek spontán áradata Magyarországon és Ausztrián keresztül nyugatra vezetett – és egyben a fal lerombolásához. A Vietnamból csónakon elmenekülők spontán mozgalma és a Kubából és Haitiről lélekvesztőkön menekülők tömege arra késztette az Egyesült Államokat, hogy megváltoztassa bevándorlási politikáját. A Ferdinand Marcos elleni felkelés hatalmának végét jelentette a Fülöp-szigeteken 1986-ban. A tömegek „bársonyos

forradalma" Csehszlovákiában a kommunista hatalom végét hozta el. Az iráni diákok menete a rendszer ellen szólt, több társadalmi és gazdasági szabadságot követelt – és a vallási törvénykezés végét jelentette.

A tömegek által irányított drámai változások forgatókönyvét jól illusztrálja a 2000 októberében lezajlott „népfelkelés" Slobodan Milošević ellen. 13 évnyi kormányzása után egész Szerbiából tömegek csatlakoztak a 7000 sztrájkoló bányászhoz. Megbénították a gazdaságot, elzárták a szállítási útvonalakat, és elárasztották Belgrádot. A technológiai újdonságok, köztük a mobiltelefon segítségével képesek voltak az egész országban mozgósítani az embereket, a városba irányítani a traktorokat, megtámadni a parlamentet, és megbénítani Milošević tévé- és rádióállomásait. Ahogy a *Time* tudósítója írta: „A Milošević bomlasztó kormányzásának évei alatt felgyülemlett frusztráció végül zajos leszámolás formájában tört fel. A szerbek megtanulták, hogy van erejük megváltoztatni jövőjüket. A forradalmi hullám végigsöpört az országon a két héttel ezelőtti vitatott választások után, és egyetlen nap szédítő eseményeivel győzedelmes véget ért. A szerbek visszavették országukat, és ha megkésve is, de csatlakoznak a demokratikus oldalhoz, amely egy évtizeddel ezelőtt már előzte a többi kelet-európai zsarnokot."[17]

A Milošević elleni szerb forradalom (a „buldózer-forradalom") követendő példaként szolgált a posztkommunista világ más államai előtt. 2003-ban Grúziában a „rózsás forradalom" segítette hatalomba Miheil Szaakasvili elnököt, és ezzel eltűnt egy dinasztia. Ukrajnában 2004-ben 17 napig tartó, fagyos hidegben zajló tüntetéssorozat eredményeként az ellenzék vezére, Viktor Juscsenko megnyerte az erősen vitatott választásokat a „narancsos forradalom" során. 2005 márciusában Akajev, Kirgizisztán régi vágású diktátora – aki függetlenedése óta vezette a közép-ázsiai köztársaságot – kénytelen volt Moszkvába menekülni a „tulipános forradalom" miatt. Miközben ezek az események kiválóan illusztrálják a tömegek hatalmát és a tömeg kommunikációját, a közvetlen következményeket lehetetlen volt előre látni. Az intézmények kialakításáért és a legitim vezető megtalálásáért folytatott harc mindig elhúzódó folyamat.

Összefoglalás: mennyit számítanak az egyének?

A liberálisok számára fontosak az egyének cselekedetei. Az elit tagjai meghatározó szereppel rendelkeznek: eldönthetik, hogy milyen külpolitikát követnek, és így hatással vannak az események alakulására. Figyelmet kell fordítanunk ezért a személyiségjegyekre, és arra, hogy megértsük, hogyan hozzák döntéseiket, hogyan alkalmazzák a különböző pszichológiai mechanizmusokat az információ feldolgozására, és hogy ezek az információfeldolgozási folyamatok hogyan alakítják egyének és csoportok viselkedését. A liberálisoknak a tömegek is fontosak, mert segítenek megfogalmazni az állam érdekeit. A magánszemélyek is fontosak, bár a liberálisok számára is csak másodsorban. Egyedül a legújabb posztmodern

[17] Johanna McGeary: The End of Milošević. *Time*, 2000. október 16., 60.

ELMÉLET RÖVIDEN

Az egyén a versengő szemléletekben

	Liberalizmus/neoliberális institucionalizmus	Realizmus/ neorealizmus	Radikalizmus/ függőségelméletek
Külpolitikai elitek	Döntéseikkel és személyiségjegyeikkel nagyban befolyásolják a nemzetközi kapcsolatokat.	A nemzeti érdekek és az anarchikus nemzetközi rendszer kényszere alatt cselekednek.	A nemzetközi kapitalista rendszer korlátozza őket.
Magánszemélyek	Másodlagos a szerepük, de részt vehetnek a háttérdiplomáciában, és fontos kezdeményezéseket finanszírozhatnak.	Magánszemélyek akciói csak együttesen lehetnek hatásosak, ahogy az a nemzeti érdekben lecsapódik.	Csak az egyéni kapitalisták lehetnek befolyásosak.
Tömegek	A tömegek cselekedetei hatásosak lehetnek nemzetközi szinten, ha nyomást gyakorolnak a döntéshozókra.	Akcióik lecsapódhatnak a nemzeti érdekben.	A lehetséges változások cselekvői.

és konstruktivista elmélet, azon belül is a feminizmus az, ami a magánemberek történeteit tartja a legfontosabbnak.

A konstruktivisták különösen fontosnak tartják az egyént. Az egyének kollektív identitásokat formálnak; eliteket, akik kulcsszereplőként, politikai vállalkozóként lépnek fel, és eszméiken keresztül változást idézhetnek elő.

A realisták és radikálisok nem tekintik az egyéneket a nemzetközi rendszer független cselekvőinek. Az egyént az állam és a nemzetközi rendszer irányítja. A realisták szerint az egyént az anarchikus nemzetközi rendszer korlátozza, és az állam, amely megpróbálja összhangba hozni hatalmát és a nemzeti érdekeket. A radikálisok ehhez hasonlóan az egyéneket egyrészt csupán a nemzetközi kapitalista rendszer elitjei által félrevezetett és megtévesztett osztály tagjaiként, másrészt csupán a gazdasági kényszerek által irányított államok szintjén látják.

Az egyének és az államok nemcsak önmagukban fontosak. Csoportokat alkotnak és nemzetközi szinten működnek mind a nemzetközi, mind a nem kormányzati szervezetekben a nemzetközi jog által meghatározott keretek között. A következő fejezetben ezekkel a cselekvőkkel kívánunk foglalkozni.

7. Kormányközi szervezetek, nem kormányzati szervezetek és a nemzetközi jog

- *Miért alakulnak a kormányközi szervezetek?*
- *Hogyan járulnak hozzá az olyan kormányközi szervezetek, mint például az ENSZ a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához?*
- *Hogyan változott az Európai Unió az idők folyamán?*
- *Melyek a nem kormányzati szervezetek főbb szerepei?*
- *Mi a nemzetközi jog szerepe a nemzetközi kapcsolatokban?*
- *Hogyan látják a kormányközi szervezeteket, a nem kormányzati szervezeteket, illetve a nemzetközi jogot a nemzetközi kapcsolatok elméletével foglalkozó elméleti szakemberek?*

A nemzetközi politika aktív résztvevőit nem csupán az államok és egyének jelentik. A **kormányközi szervezetek** (*Intergovernmental Organization*, IGO) és **nem kormányzati szervezetek** (*Non-governmental Organization*, NGO) szintén fontos szerepet játszanak a rendszer működésében. Ebben a fejezetben ezeket a szereplőket, történeti fejlődésüket, működésüket, valamint a nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepüket vizsgáljuk meg közelebbről. Emellett nyomon követjük a nemzetközi jog fejlődését is. A nemzetközi jogi keretek és a szóban forgó szereplők különösen fontosak a nemzetközi politika liberális felfogásának megértéséhez. Megvizsgáljuk a nemzetközi kapcsolatok fent említett elemeire vonatkozó liberális megközelítés erősségeit és gyengeségeit csakúgy, mint a realista, radikális és konstruktivista magyarázatokat.

A kormányközi szervezetek

A kormányközi szervezetek létrejötte

Miért döntöttek az államok önmaguk kollektív megszervezése mellett? A kérdésre adható válaszok három, a kormányközi szervezetek létrejöttére és fejlődésére vonatkozó fő elmélet körül forognak: e három a föderalizmus, a funkcionalizmus, valamint a közös javak elmélete.

FÓKUSZBAN

FÖDERALIZMUS

- A háborút a szuverenitást egyénileg gyakorló államok okozzák.
- Amennyiben az államok szuverenitásukat magasabb szintű testületre ruházzák, a béke elérhetővé válik.
- Egy föderális rendszerben az államok egymással egyesülnek, a szuverenitást pedig a közösségre ruházzák.
- Egy föderális rendszerben a háborút kiváltó okok nem léteznek többé.

Föderalizmus

Jean-Jacques Rousseau az egyesült Európa gondolatának hangoztatása során továbbfejlesztette elődei elképzeléseit, és arra a következtetésre jutott, hogy a háború nem más, mint az államok közötti szuverén kapcsolatok következménye, és fenntartható lenne a béke, ha az államok feladnák szuverenitásukat, és azt egy magasabb, föderális jellegű testületre ruháznák. Rousseau ezért azt javasolta *Az örök béke tervezete* című művében, hogy az államok kapcsolódjanak össze, méghozzá „egy föderatív kormányzat által, amely a különböző népeket azon kapcsokhoz hasonlóan köti össze, amelyek az egyéneket kötik egymáshoz, és amely mindenkit egyformán rendel a törvények tekintélye alá."[1] A föderalizmus tehát az államok egymáshoz csatlakozását szorgalmazza, méghozzá úgy, hogy mindegyikük feladja szuverenitása egy részét. A szuverenitás ilyetén korlátozását, illetve azt, hogy az egyes szuverenitások egy magasabb testületben egyesülnek, úgy tekintik, hogy jelentősen hozzájárulna a háború kiváltó oka, a szuverén államok közti fegyveres versengés megszüntetéséhez. A nemzetközi kapcsolatok területén ez a föderalisták legfontosabb célkitűzése.

A föderalizmus számos különböző elképzelése mind Európára vonatkozott. Az európai együttműködésre vonatkozó első indítványok egyike a második világháború után az Európai Védelmi Közösség gondolata volt, ami lényegében közösségi felügyelet alá helyezte volna a hadseregeket, érzékeny pontján érintve ezzel a nemzeti szuverenitást. Ezt a forradalmi tervezetet azonban a francia nemzetgyűlés 1954-ben leszavazta. Miután Németország a 20. század folyamán kétszer is megszállta őket, a franciák nem lelkesedtek az ötletért, hogy biztonságukat egy még ki nem próbált, nemzetek feletti testületre bízzák.

Funkcionalizmus

A funkcionalisták úgy találják, hogy a kormányközi szervezetek létrejötte több, egymástól eltérő okra vezethető vissza. Ezt a nézőpontot David Mitrany fejti ki a legjobban *A Working Peace System* című munkájában: „Napjaink problémája nem abban rejlik, hogy hogyan tartsuk fenn a békét a nemzetek között, hanem ab-

[1] Jean-Jacques ROUSSEAU: *Extrait du projet de paix perpétuelle.* Œuvres complètes de la pleiade III. Paris, 1760, 564.

ban, hogy miként hozhatjuk őket cselekvésükben közel."[2] Úgy találta, hogy az egységek „összekötik a közös érdekeket ott, ahol közösek, és olyan mértékben, amennyire közösek".[3] Csakúgy, mint a föderalisták, a funkcionalisták is szeretnék megszüntetni a háborúkat. A háború kiváltó okának azonban a gazdasági nélkülözést és az egyenlőtlenséget tartják, nem pedig azt, hogy a szuverén államok egytől egyig rendelkeznek katonai potenciállal. Sőt, a funkcionalisták úgy gondolják, hogy maguk az államok nem is megfelelő egységek e problémák megoldására.

A funkcionalisták az együttműködés hivatalos állami csatornákon kívül eső, szakértők csoportjai által működtetett kapcsolatokra támaszkodnának, és azt terjesztenék ki. Úgy gondolják, hogy a politikai és gazdasági együttműködés során a funkcionális szakértők egyre kevésbé kötődnek az államhoz, és egyre inkább a hasonló gondolkodású egyénekkel éreznek azonosságot és közösséget szerte a világon. E folyamat során – legalábbis a funkcionalisták szerint – a gazdasági egyenlőtlenségek eltűnnek, a háború esélye pedig csökken.

Az Európai Unió, a legnagyobb európai kormányközi szervezet fejlődési útvonala szintén funkcionalista volt. Jean Monnet úgy gondolta, hogy a nacionalizmus megcsappant ereje hosszú távon még tovább gyengülhet a gazdasági integráció logikájának megfelelően. Az Európai Szén- és Acélközösség megalakításával kezdődően Monnet együttműködő kockázatvállalást javasolt a nem politikai kérdések területén, amelyek, Mitrany szerint, a gazdaság szférájától a nemzetbiztonsági kérdésekig terjedhetnek. Európa azonban, mint látni fogjuk, nem osztotta a funkcionalisták minden elképzelését.

A funkcionalisták csakúgy, mint a föderalisták és a liberálisok, lényegében idealisták. Míg azonban a föderalisták a hivatalos intézmények mellett tesznek hitet, hogy mérsékeljék az egyes államok igényeit és étvágyát, a funkcionalisták úgy gondolják, hogy az egyének képesek megváltozni, és amennyiben elegendő idő áll rendelkezésre, kialakulhat az együttműködést előtérbe helyező gondolkodásmód.

FÓKUSZBAN

FUNKCIONALIZMUS

- A háború oka a gazdasági kiszolgáltatottság.
- A gazdasági egyenlőtlenség nem oldódhat fel egy független államok alkotta rendszer keretei között.
- Új, funkcionális egységeket kell létrehozni a gazdasági problémák megoldása érdekében.
- Az emberek együttműködési szokásokat fognak kifejleszteni, ami a gazdaságitól a politikai együttműködésig fog terjedni.
- Hosszú távon a gazdasági egyenlőtlenség csökkenni fog, a háborúk pedig megszűnnek.

[2] David MITRANY: *A Working Peace System*. London, Royal Institute of International Affairs, 1946, 7.
[3] Uo., 40.

A közös javak

A harmadik elméleti elgondolás szerint a kormányközi szervezetek különböző okoknak köszönhetően jönnek létre. A biológus Garrett Hardin *The Tragedy of the Commons (A közlegelők tragédiája)* című cikkében olyan pásztorok történetét mondja el, akik közös legelőn osztoztak. Mindegyik pásztor gazdaságilag ésszerűnek tartotta saját legelőrésze területének növelését, ami így lehetővé tette számára, hogy több jószágot adjon el a piacon. Ha azonban mindegyik pásztor a számára egyénileg racionális megoldást követi, a csoport egésze jár rosszul, hiszen túl sok állat legel egy területen, a legelő minősége pedig erősen romlik, ami mindegyikük számára kedvezőtlen következményekkel jár. Amikor minden személy racionális módon törekszik saját növekedésének maximalizálására, annak a közösség, és ezáltal minden érintett egyén fogja kárát látni.[4]

A közlegelő, amit Hardin leír, tulajdonképpen a **közös javakat** jelenti. A legelő a csoport minden tagja számára elérhető, egyéni hozzájárulástól függetlenül. A kollektív javak használata egymástól kölcsönösen függő tevékenységek és döntések sorát foglalja magában. Az egyes államok által hozott döntéseknek mindig hatása van a többi államra; vagyis előfordulhat, hogy az államok, a többi állam tetteinek eredményeként, előre nem látott negatív következményektől fognak szenvedni. A gazdag országok a klórozott szénhidrogén termelésével* és eladásával kapcsolatosan hozott döntése az ózonréteg hosszú távú tönkretételén keresztül lényegében az összes országot érinti. A közös javak esetében a piaci mechanizmusok csődöt mondanak. Az alternatív megoldások minden formájára szükség van.

Hardin számtalan lehetséges megoldást javasolt a közös javak tragédiájának elkerülésére. Az első a kényszerítés; a nemzeteket és embereket rá kell kényszeríteni, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a közös javakat. Az államok például kényszeríthetnék lakosaikat a gyermekek születésszámának korlátozására, hogy megelőzzék a népességrobbanást, amely az elégtelen természeti források erős igénybevételével súlyosan károsítja a környezetet. A második az állam preferenciáinak újrafogalmazása jutalmazás, illetve büntetés útján. Pozitívan lehetne továbbá ösztönözni az államokat arra, hogy tartózkodjanak a részvételtől a közös javak rombolásában. Megoldás lehetne azok adóztatása, illetve adóztatással fenyegetése, akik nem hajlandók az együttműködésre, illetve elérni azt, hogy a kibocsátók számára olcsóbb legyen a szennyező anyagok kezelése, mint az, hogy kezeletlenül megszabaduljanak tőlük. Harmadik megoldásként meg lehet változtatni a csoport méretét. A kisebb csoportok hatásosabban tudnak nyomást gyakorolni, hiszen a csoporton belül könnyebb észrevenni a visszaélést a közös javakkal. A kis csoportok ugyanakkor könnyebben és hatásosabban gyakorolnak kollektív nyomást

[4] Garrett Hardin: The Tragedy of the Commons. *Science*. 162. sz. (1968. december 14.), 1243–1248. Magyarul in: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet–Osiris, Budapest, 2000. Lásd szintén Mancur Olson Jr.: *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Shocken, New York, 1968.

* Más gázokkal együtt a klórozott szénhidrogének (freonok) felelősek az ózonpajzs elvékonyodásáért. *(A szerk.)*

is. Kína családonként egy gyermeket előnyben részesítő népesedéspolitikáját helyi szinten irányítják, olyan egyének segítségével, akik ugyanabban az utcában, ugyanabban a háztömbben laknak, vagy ugyanazon a munkahelyen dolgoznak. Ez a fajta szigorú ellenőrzés, amihez jelentős társadalmi nyomás is járul, egyértelműen alkalmasabb arra, hogy az emberek elfogadják az egyke-politikát. Ezeket a célokat különböző szervezetek segítségével lehet elérni.

A fenti elméletek közül természetesen mindegyiknek megvan a maga hiányossága. Lehetséges, hogy egy állam nem hajlandó saját szuverenitásának gyengítésére azáltal, hogy az ellenőrzést föderális testületre ruházza, mint ahogy azt a föderalisták elképzelik. A kormányzó testület összetétele szintén fogas kérdéseket vet fel: ki gyakorolná a hatalmat? Milyen eszközök állnának egyáltalán e testület rendelkezésére? Nem teljesen világos, hogy pontosan hogyan is vehetné elejét egy ilyen testület egy háborúnak. A föderalistáknak szembe kell nézniük az ilyen és ehhez hasonló kérdésekkel.

FÓKUSZBAN

A KÖZÖS JAVAK

- A közös javaknak a csoport minden tagja számára elérhetőknek kell lenniük, függetlenül az egyéni hozzájárulástól.
- Az állam néhány tevékenysége a közös javak biztosítására vonatkozik.
- A csoportoknak olyan stratégiát kell kidolgozniuk, amelynek segítségével úrrá lehetnek azokon a közös javakat érintő problémákon, amelyek mások tényked esének negatív következményeiből adódnak.
- Stratégia lehet a kényszerítés, a preferenciák megváltoztatása pozitív ösztönzéssel az adott lépéstől való tartózkodásra, valamint a csoport méretének megváltoztatása az egyetértés érdekében.

Valószínűtlen, hogy a gazdasági egyenlőtlenség – amelynek a funkcionalisták a legtöbb figyelmet szentelik – a háborúk fő oka. Sőt, az együttműködési hajlandóság sem terjed át feltétlenül a más kérdésekkel kapcsolatos területekre. Az egyének vonakodnak a nemzetállamon belüli és azon kívüli lojalitás váltogatásától. Az Európai Unió minden sikere ellenére a funkcionalizmus híveinek számolniuk kell e tényekkel.

A közös javak teoretikusai is gyakorlati nehézségekkel szembesülnek; ugyanis nem minden nemzetközi probléma a közös javak problémája is egyben. Azon problémák esetében azonban, amelyek igen, hogyan változtatható a résztvevők száma, ha a jelenség valóban nemzetközi léptékű?

A kormányközi szervezetek szerepei

Az olyan kormányközi szervezeteknek, mint az ENSZ, a Világbank, a Nemzetközi Polgári Repülési Szervezet (*International Civil Aviation Organization*, ICAO) az elemzés minden szintjén kulcsszerepe van, ahogy azt a *7.1. táblázat* mutatja.[5] A nemzetközi rendszerben a kormányközi szervezetek hozzájárulnak az együttműködő viselkedéshez; rajtuk keresztül ugyanis az államok hozzászoknak a rendszeres kapcsolatok gyakorlásához, ami olyan fejlődést jelent, amelyet a funkcionalisták erősen pártolnak. Ilyen rendszeres interakciók történnek az államok és az ENSZ között. A kormányközi szervezetek egyes programjai, mint például a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség nukleáris ellenőrző programja, az információgyűjtés, -elemzés és -felügyelet szabályozott folyamata különösen fontos a közös javakra vonatkozó elméletek szempontjából. Egyes kormányközi szervezetek, mint például a Kereskedelmi Világszervezet (WTO), szabályalkotásra vonatkozó eljárásokat fejlesztenek ki, vitás kérdéseket rendeznek, és megbüntetik azokat, akik nem hajlandók a szabályok követésére. Más kormányközi szervezetek operatív tevékenységet fejtenek ki olyan komolyabb nemzetközi problémák megoldására, mint például a fertőző betegségek terjedése, a dekolonizáció, a gazdasági egyenlőtlenség vagy a fegyverek egyre nagyobb mértékű elterjedése. Néhány kormányközi szervezet kulcsszerepet játszik a nemzetközi tárgyalások területén is, küzdőteret biztosítva a tárgyalásoknak, és színhelyet a koalíciók alakulásának. Megkönnyítik a kormányzaton kívüli és szubnacionális szereplőkből álló, kormányok és nemzetek közötti hálózatok létrejöttét. A kormányközi szervezetek egyúttal azt a fórumot is jelenthetik, ahol a hatalom nemzetközi elosztásával kapcsolatos fontosabb változásokat megvitatják.

A kormányközi szervezetek az államokkal együtt gyakran jelentik a közös érdekeltségeken alapuló nemzetközi szabályok és elvek létrehozásának és fenntartásának motorját. Elvárásokat fogalmaznak meg a többi állam viselkedésére vonatkozóan. Mindezek **nemzetközi rezsimek** néven váltak ismertté. A kormányközi szervezetek alapító iratai magukban foglalják a normákat, szabályokat, valamint e rendszerek döntéshozatali folyamatait. Mivel a rendszer tagjait közelebb hozzák egymáshoz, a résztvevők kevésbé éreznek csábítást a csalásra, és megnő a jó hírnév értéke. A nemzetközi emberi jogi együttműködés elvei például számtalan nemzetközi szerződésben felbukkannak, így az *Emberi jogok egyetemes nyilatkozatá*ban is. Néhány kormányközi szervezet, mint például az ENSZ (az Emberi Jogi Főbiztos Hivatalán keresztül), valamint az Európai Unió, meghatározott normák és szabályok formájában intézményesíti a szóban forgó elveket. Meghatározott eljárásokat dolgoznak ki az egyes államok emberi jogi tevékenységének ellenőrzése, valamint az emberi jogi elvek érvényesítése céljából. Ugyanezek a szervezetek az együttműködés különböző tagállamai,

[5] Margaret P. Karns–Karen A. Mingst: The United States and Multilateral Institutions: A Framework. In: *The United States and Multilateral Institutions: Patterns of Changing Instrumentality and Influence*. Ed. Margaret P. Karns–Karen A. Mingst. Boston, Unwin Hyman, 1990, 1–24.

7.1. táblázat. *A kormányközi szervezetek szerepe*

Szint	Szerep	Példa
Nemzetközi rendszer	Hozzájárulás az együttműködési hajlandósághoz	Munka az ENSZ rendszerén és speciális ügynökségeken belül
	Részvétel az információgyűjtésben és megfigyelésben	A Világbank gazdasági adatokat gyűjt; a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség a nukleáris anyagok államok közötti mozgását ellenőrzi
	Segítség a viták rendezésében	Vitás kérdések rendezése a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) vagy a Nemzetközi Bíróság keretein belül
	Operatív tevékenység	A WTO védőoltáskampányokat szervez gyermekbetegségek ellen; az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága menekülttáborokat működtet
	Küzdőtér biztosítása az alkufolyamatokhoz	A Miniszterek Tanácsa a miniszterek találkozási és tárgyalási fóruma
	Elősegíti a nemzetközi rendszer létrehozását	Nemzetközi kereskedelmi és élelmezési rendszer
Államok	Az államok külpolitikai eszközként használják	Az északi államok az ENSZ-t használják a nemzetközi fejlesztési segélyek elosztására
	A külpolitika legitimálásának eszköze	Az Egyesült Államok az ENSZ-en keresztül legitimálta a koreai katonai akciót, valamint az első Öböl-háborút
	Az államok számára elérhető információmennyiség növelése	A kis államok extenzív, kétoldalú diplomáciai háló hiánya esetén használják
	Államok elleni szankciók bizonyos lépések megtétele érdekében	Szankciók a Dél-afrikai Köztársaság, Rodézia, Irak, Szerbia és Irán ellen
Egyének	Olyan hely, ahol az egyének elsajátíthatják a nemzetközi normákat	Az ENSZ- és EU-képviselők elsajátítják a diplomáciai normákat
	Olyan hely, ahol az egyének megtanulják a nemzetek közötti hasonlóságokat és különbségeket	A résztvevők tanulhatnak a nemzetközi találkozókon

más kormányközi és nem kormányzati szervezetek, valamint egyének számára teremtenek lehetőséget a találkozásra és a közös erőfeszítések értékelésére.

Az államok számára a kormányközi szervezetek kiszélesítik a külpolitikai döntéshozatali lehetőségeket, és hozzájárulnak az államok cselekvését, különösképpen azok külpolitikáját befolyásoló kényszerhez. Az államok részben azért

is csatlakoznak a kormányközi szervezetekhez, hogy azokat külpolitikai eszközként tudják felhasználni. E szervezetek ugyanis képesek lehetnek legitimálni az adott állam nézőpontját és politikáját; az Egyesült Államok így tarthatott igényt az Amerikai Államok Szervezete (*Organization of American States*, OAS) által nyújtott segítségre a kubai rakétaválság idején. A kormányközi szervezetek segítségével az államok könnyebben férnek hozzá más államokkal kapcsolatos információkhoz, növelve ezáltal a politikai döntési folyamatok előre láthatóságát. Különösen a kisebb államok használják az ENSZ-t arra, hogy információkra tegyenek szert másokról. Néhány szervezet, mint például az UNICEF vagy a Menekültügyi Főbiztosság az ENSZ-en belül, speciális tevékenységekkel kapcsolatban is használható. Ezek a funkciók összeférnek az állam politikájával, és annak részévé is válhatnak.

A kormányközi szervezetek mindazonáltal kényszeríthetik is az államokat. Kényszerítik vagy befolyásolják az államokat azáltal, hogy nemzetközi és így nemzeti politikai programokat dolgoznak ki, és döntéshozatalra szorítják a kormányokat; bátorítják az egyes államokat speciális döntéshozatali és végrehajtási eljárások kialakítására, hogy ezzel megkönnyítsék és összehangolják a kormányközi szervezetek részvételét; valamint bizonyos elveket, normákat és viselkedésmódokat alakítanak ki, amelyekhez az államoknak igazítaniuk kell politikájukat, amennyiben a tagságból hasznot szeretnének húzni. Kisebb és nagyobb államokra egyaránt vonatkozhatnak ilyen kényszerek. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának tagjai például időnként az Egyesült Államok nemtetszését kiváltva alakították politikai programjukat, arra kényszerítve ezzel az utóbbit, hogy véleményt mondjon olyan ügyekben, amelyek kapcsán egyébként nem tette volna. A kisebb államoknak szintén úgy kell kialakítaniuk külpolitikai apparátusukat, hogy a kormányközi szervezetek keretei között felbukkanó kérdésekkel foglalkozni tudjanak.

A kormányközi szervezetek az egyénekre is hatással vannak, mert biztosítják számukra a vezetés lehetőségét. Mialatt az egyének egy kormányközi szervezettel partnerségben vagy éppen annak keretei között dolgoznak, az államokhoz hasonlóan ők is hozzászoknak a nemzetközi szintű együttműködéshez.

Nem minden kormányközi szervezet rendelkezik az imént felsorolt funkciók mindegyikével, és az egyes szervezetek esetében az adott funkciók ellátásának módja, azok hatáskörei szintén változók lehetnek. Az ENSZ kétségkívül kiterjedt felhatalmazást kapott számos funkció ellátására, mint szervezet azonban mégiscsak egy történeti folyamat képződménye, egy olyan fejlődésé, amely lehetővé teszi a neki szánt szerep betöltését.

TÖRTÉNELMI PERSPEKTÍVA

A MODERN NEMZETKÖZI SZERVEZET ÉS NEMZETKÖZI JOG GYÖKEREI

Ókor	A szerződéseket városállamok és közösségek kötötték (pl. Mezopotámia, i. e. 3000).
Görög és római kor	Különböző államokat, polgárokat és idegeneket kormányzó jogok fejlődése.
Középkor	A katolikus egyház hatósága alatt a kánonjog minden hívőre vonatkozik.
17–18. század	Hugo Grotius (1583–1645) szerint a nemzetközi kapcsolatok a jog uralmán alapulnak, ez a megállapítás pedig a nemzetközi jog alapító atyjává tette őt. Európai gondolkodók, mint Émeric Crucé (1590–1648) és Saint-Pierre abbé (1658–1743) azt javasolják, hogy az európai államok üljenek össze a konfliktusok megvitatása céljából, és dolgozzanak ki terveket egy államközi liga és bíróság felállítására.
19. század	Az európai erőegyensúly időszaka: a legnagyobb európai hatalmak többoldalú diplomáciát használnak a problémák megoldására és az akciók összehangolására, ami a nagyhatalmak számára speciális státust biztosít; nyílt nemzetközi szervezetek alakulásának időszaka, amelyek a kereskedelem és kommunikáció problémáival foglalkoznak (pl. Egyetemes Postaegyesület, 1864; Nemzetközi Távközlési Egyesület, 1865).
19. század vége–20. század eleje	A nemzetközi jogi intézmények fejlődése a hágai konferenciák eredményeként; kis államok és nem európai országok is csatlakoznak az európai hatalmakhoz a vitarendezés mechanizmusainak fejlesztése céljából.
1918	Woodrow Wilson amerikai elnök 14 pontjában egy általános szervezet szükségességéről beszél az amerikai kongresszus előtt.
1920	Életbe lépnek a versailles-i szerződések, létrejön a Népszövetség; szintén létrejön a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) és az Állandó Nemzetközi Bíróság (PCIJ).
1945	Ötven állam képviselői találkoznak San Franciscóban, és megegyeznek az ENSZ Alapokmányában.
1946	A Népszövetség minden vagyonát az ENSZ-hez utalja át.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete

Alapelvek és változó értelmezések

Az Egyesült Nemzetek Szervezete alapításakor három lényeges elvre támaszkodtak (lásd *7.2. táblázat*). A szervezet eddigi működése során azonban ezen alapelvek mindegyikét jelentős kihívások érték a változó realitások felől.[6]

Először is, az ENSZ a vesztfáliai békéhez hasonlóan a tagállamok közötti szuverén egyenlőség gondolatára épül. Minden egyes állam, akár az Egyesült Államok, akár Litvánia, India vagy éppen Suriname területének és népességének nagyságától függetlenül jogilag egyenlő bármely másik állammal. Ez a jogi egyenlőség az alapja annak, hogy a Közgyűlésben minden állam egyetlen szavazattal bír. Az államok közötti tényleges egyenlőtlenségről azonban mégiscsak árulkodik egyrészt a vétójog, ez a speciális szerep, amit a gazdag nemzetek számára tartanak fenn a költségvetési tárgyalásokon, és amivel a Biztonsági Tanács öt állandó tagja (Kína, Franciaország, Oroszország, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok) rendelkezik, másrészt pedig a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap (IMF) által használt súlyozott szavazási rendszer.

A második elv szerint az ENSZ hatáskörébe csakis a nemzetközi problémák tartoznak. A vesztfáliai béke hatását jelzi, hogy az ENSZ Alapokmányának „egyetlen rendelkezése sem jogosítja fel az Egyesült Nemzeteket arra, hogy olyan ügyekbe avatkozzanak, amelyek lényegileg valamely állam belső joghatóságának körébe tartoznak" (7. fejezet, 2. cikk). Az ENSZ eddigi története során a belső és nemzetközi kérdések egykori merev elhatárolása mára meggyengült, és a szuverenitás bizonyos mértékű erodálódásához vezetett. A globális telekommunikáció, a gazdasági egymásrautaltság, a nemzetközi emberi jogok, a válasz-

7.2. táblázat. *Az ENSZ alapelvei és napjaink valósága*

Alapelvek	Változó viszonyok
Az államok szuverén egyenlősége	A tagállamok növekvő száma; kis- és miniállamok is belépnek, amelyek hozzájárulása kevesebb, de a Közgyűlésben egyenlő szavazattal rendelkeznek.
Az ENSZ hatáskörébe kizárólag nemzetközi ügyek tartoznak	A „nemzetközi" fogalma bővült a közlekedés, a technológia és a kommunikáció fejlődésének köszönhetően. A menekültek például könnyen lépnek át határokat, ezzel humanitárius beavatkozás kezdeményezésére késztetve az egyes országokat a többi érintett állam beleegyezése nélkül.
Legfőbb hatásköre a nemzetközi béke és biztonság kérdése	A biztonság értelmezése egyre tágabb, magában foglalja a gazdasági és környezetbiztonságot is; nemzetközi beavatkozás a gazdasági instabilitás kezelése és a környezetszennyezés megelőzése céljából.

[6] Lásd Karen A. Mingst–Margaret P. Karns: *The United Nations in the 21st Century.* Harmadik kiadás. Boulder, Colo., Westview, 2007.

tások megfigyelése, a környezetvédelmi szabályozás mind olyan fejlemények, amelyek átvágják a hagyományosan belső hatásköröket, és ezáltal az állami szuverenitást is sértik. A háború fogalma egyre inkább polgárháborút jelent, amely jogilag nem tartozik az ENSZ hatáskörébe. Azonban ezekben az esetekben a nemzetközi emberi jogok is csorbulnak, hiszen a menekültek országhatárokon kelnek át, a fegyverek pedig országok közötti hálózatokon keresztül jutnak el céljukhoz, így egyre inkább nemzetközi konfliktusoknak tekinthetők, az ENSZ pedig a megfelelő cselekvés illetékesének.

Mindez egyre több olyan precedensértékű esethez vezetett, amikor a humanitárius beavatkozást az érintett ország beleegyezése nélkül végezték el. Ez történt Szomáliában, ahol lényegében nem is létezett központi kormányzat, amely beleegyezhetett volna az ENSZ 1992-es humanitárius segélyakcióiba. Ilyen volt továbbá a vita arról, hogy vajon történjen-e beavatkozás a darfúri atrocitások megfékezése érdekében annak ellenére, hogy a szudáni kormány, ahogy a 8. fejezetben is szó lesz róla, erősen tiltakozott ellene.

A harmadik elv szerint az ENSZ elsődleges funkciója a nemzetközi béke és biztonság fenntartása. Ez annyit jelent, hogy az államoknak tartózkodniuk kell az erőszakkal való fenyegetésektől és annak használatától, törekedniük kell a viták békés úton történő rendezésére, ahogyan ezt a hágai egyezmények is részletezték, valamint támogatniuk kell az egyes intézkedések végrehajtását.

Míg a Népszövetség és az ENSZ alapjai a realista, klasszikus értelemben felfogott biztonságra (a nemzeti terület védelmére) helyezték a hangsúlyt, az ENSZ egyre gyakrabban szembesül olyan követelésekkel, amelyek a biztonság egy tágabb értelmezését támogató akciókra vonatkoznak. A szomáliai és ruandai éhező lakosság számára étel formájában nyújtott ENSZ-segély, az észak-iraki hegységekbe menekülő kurdok ellátása ruhával és menedékkel, vagy az otthonaikból elűzött koszovóiak megsegítése mind kitűnő példái ennek a tág biztonságfogalomnak, amit **humán biztonságnak** is nevezhetünk. A biztonság fogalmának ilyen kiterjesztése ugyanakkor az államok belső illetékességébe ütközik, ami nehezen fér össze az állam szuverenitásának elvével. Az ENSZ alapítói felismerték az egy adott tagállam elleni kollektív cselekvés iránti elkötelezettség és a szuverenitás iránti igény közötti alapvető feszültséget. Nem sejthették előre azonban azokat a dilemmákat, amelyek elé később a biztonság definíciójának változásai állították őket.

Felépítés

Az ENSZ szervezetét úgy alakították ki, hogy képes legyen ellátni az Alapokmányban megjelölt számos szerepet, a felépítésében bekövetkezett egyre nagyobb változtatások ugyanakkor alkalmazkodtak a nemzetközi rendszerben bekövetkezett változásokhoz, amelyek között a legfontosabb az államok számának növekedése volt. Az ENSZ központi szervezetei hat nagy testületet foglalnak magukban, ahogy ezt a *7.3. táblázat* mutatja.

7.3. táblázat. *Az ENSZ fő szervei*

Szerv	Tagság és szavazás	Miért felel
Biztonsági Tanács	15 tag, ezek közül az 5 állandó tag vétóval is rendelkezik; 10 tag cserélődik	Béke és biztonság: azonosítja az agresszort; dönt a fegyveres erő használatáról
Közgyűlés	192 tag; minden állam egy szavazattal bír; 6 főbizottságon keresztül működik	Az alapokmány hatáskörébe tartozó témákat vitatja meg; államokat ismer el; tagokat választ a speciális testületekbe
Titkárság, élén a főtitkárral	7500 fős titkárság; a főtitkárt 5 éves, megújítható ciklusra választja a Közgyűlés és a Biztonsági Tanács	Titkárság: információ gyűjtése, a tevékenységek összehangolása és irányítása. Főtitkár: az adminisztratív vezetés feje, egyfajta szóvivő
Gazdasági és Szociális Tanács (ECOSOC)	54 tag hároméves ciklusokra választva	Gazdasági és szociális jóléti programok összehangolása; a speciális ügynökségek munkájának összehangolása (Mezőgazdasági és Élelmezési Világszervezet [FAO], Egészségügyi Világszervezet [WHO], az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete [UNESCO])
Gyámsági Tanács	Eredetileg egyaránt állt a mandátumterületeket igazgató és nem igazgató országokból; ma csupán az öt nagyhatalom alkotja	A felügyelet véget ért; az indítványok a bennszülött népek, nem kormányzati szervezetek vagy a nemzetépítés fórumává változtatták
Nemzetközi Bíróság	15 bíróból áll	Nem kötelező hatályú bíróság olyan ügyekben, amelyeket államok és nemzetközi szervezetek visznek a bíróság elé

E különböző szervezetek értéke és tekintélye sokat változott az idők folyamán. A béke és biztonság fenntartásáért felelős, valamint az intézkedések végrehajtásának módjáról döntő **Biztonsági Tanács** különösen aktív volt az 1940-es években. Ahogy a hidegháború egyre feszültebb lett Kelet és Nyugat között, a Biztonsági Tanács szerepe egyre csökkent a gyakori szovjet vétó miatt, amivel az egyes intézkedéseket megakadályozni kívánták. A hidegháború befejeztével azonban ismét megnőtt a szerepe. A Biztonsági Tanács éves hivatalos üléseinek száma egyre nőtt, csakúgy, mint az adott évben elfogadott határozatok száma. Ez a fokozódó aktivitás a hidegháborús viszálykodás hiányát, valamint az öt állandó tag által alkalmazott vétó használatának visszaszorulását tükrözi.

A tagjai számát 51-ről 192-re emelő **Közgyűlés** bármilyen, a hatáskörébe tartozó téma megvitatását lehetővé teszi. A Közgyűlés munkájának zöme hat funkcionális

bizottságon keresztül zajlik: Leszerelési és Nemzetközi Biztonsági Bizottság; Gazdasági és Pénzügyi Bizottság; Szociális, Humanitárius és Kulturális Bizottság; Speciális Politikai és Dekolonizációs Bizottság; Adminisztratív és Költségvetési Bizottság; illetve a Jogi Bizottság. Az egyes bizottságokban felmerülő vitás kérdések regionális alapú szavazási blokkok köré szerveződnek, amelyekben a tagállamok arra használják a szavazatukat, hogy irányítsák pozíciójukat, és támogatást szerezzenek neki. A hidegháború vége óta – azzal párhuzamosan, hogy az ENSZ súlypontja ismét a Biztonsági Tanácsra és egy aktívabb Titkárságra helyeződött – a Közgyűlés munkája erősen marginalizálódott, a fejlődő államok alkotta koalíció (**G-77**) tagjainak nagy félelmére.

Az évek során a Titkárság oly mértékben kiterjedt, hogy immár több mint 7000 embert foglalkoztat, ezt a számot azonban egyre inkább korlátozni igyekszik. A főtitkár szerepe jelentősen kibővült. Kevés formális hatalma birtokában a főtitkár tekintélye jórészt meggyőzőerejétől, valamint semlegessége aurájától függ. A főtitkár e hatalommal, különösen a hidegháború utáni időszakban egyértelműen képes aktivista tevékenységet folytatni, mint ahogy ezt Kofi Annan is tette egészen 2006-os visszavonulásáig. A Biztonsági Tanács kérésére 1998-ban Bagdadba utazott, hogy tárgyalások útján elősegítse az Irak és Egyesült Államok közti megegyezést az ENSZ Irakban nukleáris, biológiai és vegyi fegyverek után kutató bizottságának hatókörét, összetételét, illetve a kutatás időpontját illetően. A főtitkár tárgyalások útján ekkor elért kompromisszumos megoldása segített elkerülni a két hatalom közötti harc kitörését. Kofi Annan tovább játszotta a közvetítő szerepét Irak és a nemzetközi közösség többi állama között. Több jelentős adminisztratív és költségvetési reformot keresztülvitt a szervezeten belül, és keményen dolgozott azon, hogy jobb kapcsolatot alakítson ki az Egyesült Államokkal, különösen az amerikai kongresszussal, amelynek kulcsszerepe van a támogatások engedélyezésében. Kofi Annan más kezdeményezések beindítására is használta a hivatalt, beleértve az AIDS-járványra adott nemzetközi választ, valamint a magánszektor és az ENSZ közötti jobb kapcsolatok elősegítését. Úgy tekintettek rá, mint „jól látható" főtitkárra, 2001-ben megkapta a Nobel-békedíjat is. Ezek után nem meglepő, hogy utódlása annyira vitás folyamatnak bizonyult, hogy végül a Koreai Köztársaságból származó Pan Gimun (az angolos átírás szerint Ban Ki-Moon) megválasztásához vezetett.

Az ENSZ keretein belül bizonyos szervezetek megerősödtek, mások gyengülésnek indultak – a legnyilvánvalóbb módon a Gazdasági és Szociális Tanács (ECOSOC) és a Gyámsági Tanács, igaz, egymástól teljesen eltérő okokból. A Gazdasági és Szociális Tanácsot eredetileg azért hozták létre, hogy néhány szakértői ügynökségen keresztül koordinálja a különböző gazdasági és társadalmi intézkedéseket az ENSZ rendszerén belül. Az ilyen intézkedések terjedése és a programok számának növekedése azonban problematikussá tette a Gazdasági és Szociális Tanács koordinációs feladatait. Amellett, hogy olyan hatalmas területeket kellett lefednie, mint az emberi jogok, a nők helyzete, a népesedés és fejlődés, illetve a társadalmi fejlődés, a Gazdasági és Szociális Tanács feladata volt az ENSZ szakosodott intézményeinek családja (l. később) által végzett munka koordinálá-

sa is. Ezzel szemben a Gyámsági Tanács annyira sikeres volt, hogy megszüntette saját feladatait is. A tanács feladata a dekolonizáció felügyelete, illetve az ENSZ-felügyelet alá tartozó gyámsági területek fokozatos felszámolása volt a gyarmatból szabad állammá alakulás átmeneti időszakában. A Gyámsági Tanács sikere így egyben saját hanyatlását is jelentette.

Politikai kulcskérdések

Az ENSZ egyfelől mindig is a világban zajló események tükre volt, másfelől pedig az ENSZ szervei formálták magát a világot. A szervezet kulcsszerepet játszott Afrika és Ázsia dekolonizációjában. Az ENSZ alapokmánya támogatja a gyarmati népek önrendelkezésének elvét, a volt gyarmatok, például India, Egyiptom, Indonézia és a latin-amerikai országok pedig erősen támaszkodtak az ENSZ-re, hogy a dekolonizáció programját keresztülvigyék. 1960-ra az ENSZ tagjainak többsége támogatta a dekolonizációt, a szervezet pedig a maradék területek függetlenségi folyamatairól készülő éves jelentés készítését rendelte el. Az ENSZ közreműködésével legitimálták azt az új nemzetközi normát is, amely szerint a gyarmatosítás és az imperializmus elfogadhatatlan állami törekvések. Az 1960-as évek közepére a volt gyarmatok többsége megszerezte függetlenségét a nemzetközi béke különösebb veszélyeztetése nélkül; az ENSZ nagyon jelentős szerepet játszott ebben az átalakulásban.

Az újonnan függetlenné vált államok nem csupán az ENSZ, hanem az általánosan vett nemzetközi politika működését is átformálták. Ezek az országok hozták létre a Dél koalícióját, vagyis a gazdasági fejlődésben érdekelt, fejlődő államokból álló G-77-et, azt a csoportot, amely gyakran került összetűzésbe az Észak fejlett országaival. Az Észak és Dél közötti törés vezetett a G-77 által létrehozni kívánt új nemzetközi gazdasági rendhez, amit a 9. fejezetben közelebbről megvizsgálunk. Az Észak–Dél konfliktus az ENSZ, valamint a világpolitika máig egyik legfontosabb jelensége.

Békefenntartás

Az ENSZ jelenlegi feladatai közül egyik sem annyira nyugtalanító, mint a béke és biztonság fenntartása. A hidegháború idején a Biztonsági Tanács felépítése (amelyben az öt állandó tagország egyetértésére volt szükség) nem tette lehetővé, hogy az ENSZ fontosabb szerepet játsszon a tagországokat szorosan érintő kérdésekben. A békefenntartásnak nevezett új megközelítés a konfliktusok kiszélesedését próbálta megakadályozni, valamint azt, hogy azok hidegháborús konfrontációvá fajuljanak. A békefenntartó tevékenységnek két fajtáját, illetve két nemzedékét lehet megkülönböztetni. A **hagyományos békefenntartásban** az ENSZ-hez hasonló többoldalú intézmények igyekeznek egy két állam közötti konfliktust független katonai segítséggel megfékezni. A konfliktusok kiszélesí-

7.4. táblázat. *Hagyományos békefenntartó tevékenységek*

Művelet	Helyszín	Időtartam	Horderő
Fegyverszüneti Ellenőrző Szervezet (UN Truce Supervision Organization, UNTSO)	Izrael, Egyiptom, Szíria, Jordánia, Libanon	1948 júniusától napjainkig	572 katonai megfigyelő
Az ENSZ Első Rendkívüli Hadereje (First UN Emergency Force, UNEF I)	Szuezi-csatorna, Sínai-félsziget	1956. november–1967. június	3378 katona
Az ENSZ Kongói Művelete (UN Operation in the Congo, ONUC)	Kongó	1960. június–1964. június	19 828 katona
Az ENSZ Ciprusi Békefenntartó Erői (UN Peacekeeping Force in Cyprus, UNFICYP)	Ciprus	1964 márciusától napjainkig	917 fős egyenruhás személyzet
Az ENSZ Második Rendkívüli Hadereje (Second UN Emergency Force, UNEF II)	Szuezi-csatorna, Sínai-félsziget	1973. október–1979. július	6973 katona
Az ENSZ Csapatszétválasztási Megfigyelő Hadereje (UN Disengagement Observer Force, UNDOF)	Szíriai Golán-fennsík	1974 júniusától napjainkig	1048 katona, 57 katonai megfigyelő
Az ENSZ Missziója Etiópiában és Eritreában (UN Mission in Ethiopia and Eritrea, UNMEE)	Etiópia és Eritrea határa	2000 szeptemberétől napjainkig	2063 katona, 222 katonai megfigyelő
Az ENSZ Ideiglenes Libanoni Hadereje (UN Interim Force in Lebanon, UNIFIL)	Dél-Libanon	Új mandátum 2006 augusztusától napjainkig	10 326 katona, 53 katonai megfigyelő

Forrás: ENSZ

tésének megakadályozását és a vita elrendezéséig a harcoló felek egymástól távol tartását *ad hoc* katonai egységek végzik, amelyeket a Biztonsági Tanács nem állandó országainak (gyakran kisebb, semleges tagok) hadseregeiből állítanak össze. A vitázó felek által behívott csapatok az ENSZ pártfogása alatt tevékenykednek, felügyelik a fegyverszünetet, törekednek a tűzszünet fenntartására, és fizikailag is fellépnek a felek közötti ütközőzónákban, amennyiben ez szükséges. A *7.4. táblázat* az ENSZ hagyományos békefenntartói tevékenységei közül mutat be néhányat.

7.5. táblázat. *Komplex békefenntartó tevékenységek*

Művelet	Helyszín	Időtartam	Horderő
Az ENSZ Átmenetet Segítő Csoportja (UN Transition Assistance Group, UNTAG)	Namíbia, Angola	1989. április–1990. március	70 katonai megfigyelő
Az ENSZ Védelmi Hadreje (UN Protection Force, UNPROFOR)	Volt Jugoszlávia (Horvátország), Bosznia, Macedónia	1992. március–1995. december	30 500 katona és civil
AZ ENSZ Kambodzsai Átalakulási Hatósága (UN Transition Authority in Cambodia, UNTAC)	Kambodzsa	1992. február–1993. szeptember	15 900 katona, 3600 rendőr, 2400 civil
Az ENSZ Szomáliai Művelete, I. II. (UN Operation in Somalia, UNOSOM I, II)	Szomália	1992. augusztus–1995. március	28 000 katona, 2800 civil
Az ENSZ Missziója a Kongói Demokratikus Köztársaságban (UN Mission in Democratic Republic of Congo, MONUC)	Kongó	1999-től napjainkig	16 700 katona, 734 katonai megfigyelő
Az ENSZ Ideiglenes Adminisztrációja Koszovóban (UN Interim Administration Mission is Kosovo, UNMIK)	Koszovó	1999-től napjainkig	A részletekért lásd: www.unmikonline.org
Az ENSZ Támogató Missziója Kelet-Timorban (UN Missions in East Timor, UNMISET és UNMIT)	Kelet-Timor	2002-től napjainkig	1588 katona, 1608 rendőr, 1200 civil

Forrás: ENSZ

A hidegháború utáni időszakban az ENSZ békefenntartói tevékenysége más típusú konfliktusokra is kiterjedt, ami újfajta felelősséggel járt együtt. Míg a hagyományos békefenntartás elsősorban államok közötti konfliktusokra összpontosít, a **komplex békefenntartás** polgárháborúkra és etnonacionális mozgalmakra is reagál azon államokban, amelyek maguk nem folyamodtak az ENSZ segítségéhez. Az ilyen jellegű konfliktusok sikeres kezelése érdekében a békefenntartók katonai és nem katonai eszközöket egyaránt igénybe vesznek. Elősegítették a csapatkivonásokat (lásd a Szovjetunió kivonulását Afganisztánból), és távol tartották egymástól a harcoló feleket az alapvető kérdések megoldásáig (Bosznia). Az alapvető kérdések elrendezése néhány esetben országos választások megszervezését és lebonyolítását jelenti, mint például Kambodzsában vagy Namíbiában; esetenként nem jelent mást, mint emberi jogi megegyezések létrehozását, mint ahogy azt Közép-Amerika esete mutatja. Máskor az ENSZ békefenntartói a meglévő jog és rend fenntartására törekedtek a szétesőben lévő társadalmakban úgy, hogy segítették az állami közigazgatás irányítását, az infrastruktúra fenntartását

és rehabilitálását, mint például Szomáliában, Kelet-Timorban és Afganisztánban (minderre gyakran **nemzetépítésként** is utalnak). Végül a békefenntartók humanitárius segítséget is nyújtanak, ilyen az élelmezési és gyógyszersegély, valamint a humánbiztonság tágabb értelméhez tartozó biztonságos közeg létrehozása. A *7.5. táblázat* a komplex békefenntartó tevékenység néhány jellemző esetét mutatja be.

A komplex békefenntartás a sikerek mellett kudarcokat is megélt, ahogyan azt egy-egy afrikai ország esete is illusztrálja. Namíbiát (az egykori Délnyugat-Afrikát), a volt német gyarmatot az első világháború után a Dél-afrikai Köztársaság irányította. Az évek során Dél-Afrikára fokozatos nyomás nehezedett, hogy adja fel a terület feletti ellenőrzést, és nyújtson függetlenséget Namíbia számára. Mivel azonban a szovjetek által támogatott kubai csapatok elfoglalták a szomszédos Angolát, Dél-Afrika biztonsági aggályokra hivatkozva visszautasította a változást. Végül 1988-ban Dél-Afrika és Angola megegyezett a kubai csapatok kivonásáról a térség békefolyamatainak részeként, ami Namíbia függetlenségét is magában foglalta. Az ENSZ nagyobb békefenntartó missziót küldött a területre, amely felügyelte e tűzszünet betartását, a dél-afrikai erők kivonulását, ellenőrizte az állam civil rendfenntartóinak munkáját, valamint a diszkriminatív törvények hatályon kívül helyezését, keresztülvitte a politikai foglyok szabadon bocsátását, és megteremtette a feltételeket a szabad és egyenlő választások számára. Az ENSZ UNTAG kimagasló szerepet játszott a háborús állapotokból a tűzszünet elérésére irányuló folyamatok kezelésében, majd a függetlenség létrehozásában. A namíbiai művelet modellértékűvé vált az ENSZ kambodzsai komplex békefenntartói és nemzetépítő programja számára az 1990-es évek elején, valamint az ugyanilyen jellegű célkitűzések számára Kelet-Timorban az 1990-es évek végén.

Nem minden ENSZ békefenntartó tevékenység bizonyult azonban sikeresnek. Ruanda egyértelmű példája volt annak, amikor egy korlátozott mértékű ENSZ békefenntartó erő elégtelennek bizonyul, és amikor a népirtás később hihetetlen méreteket ölt, lényegében a nemzetközi erők szeme előtt, de azok beavatkozása nélkül. Ruanda és a szomszédos Burundi viszonyát a hutuk és a tuszik között rendszeresen kirobbanó véres etnikai összecsapások határozták meg az 1960-as évek óta. Az 1990-es években a harcok ismét kiújultak, és az 1993-as békemegegyezés az ENSZ erőihez fordult a fegyverszünet felügyeletét kérve. Kevesebb mint egy évvel később viszont – miután a ruandai elnök repülőgép-balesetben életét vesztette – a széles körű erőszakos összetűzések ismét kibontakoztak, hutu szélsőségesek az állami rendőrségen és hadseregen belül tuszikat mészároltak le, összességében több mint 750 ezret tíz hét leforgása alatt. Az UNAMIR (Az ENSZ Ruandai Segélymissziója) nem volt megfelelően felszerelve a probléma kezelésére, és annak ellenére, hogy a művelet parancsnoka jelezte, több csapatra lenne szükség, a Biztonsági Tanács csak akkor reagált, amikor már túl késő volt. Mire az UNAMIR létrehozta a humanitárius védelmi zónát, biztonságba helyezte a segélytartalékokat, és kíséretet biztosított a segélykonvojoknak, addigra a békefenntartás csúfos kudarcot vallott.

A kényszerítés elve és a 7. cikk

A hidegháború vége óta a Biztonsági Tanács a nemzetközi békét és biztonságot fenyegető helyzetekben avatkozott be, amit az ENSZ alapokmányának 7. cikke tett lehetővé számára. Ez a kitétel felhatalmazta a Biztonsági Tanácsot arra, hogy véget vessen a békét ért fenyegetéseknek és agressziónak, valamint lépéseket tegyen (gazdasági szankciók és katonai erő alkalmazásával) a nemzetközi béke helyreállítására. Korábban ilyen lépéshez mindössze két esetben folyamodtak, egyébként az ENSZ a békefenntartás korlátozottabb, hagyományos módját részesítette előnyben. A 7. cikk tartalmazza a gazdasági, diplomáciai és pénzügyi szankciók használatát csakúgy, mint a közvetlen katonai beavatkozást a nemzetközi békére veszélyes fenyegetések megelőzésére és elrettentésére, vagy éppen az agresszió elleni fellépést. Az 1991-es Öböl-háború a 7. cikk értelmében végrehajtott akció volt. A Biztonsági Tanács lehetővé tette a tagok számára, hogy „bármilyen szükséges eszközt bevessenek", vagyis olyan felhatalmazást adott, mely lehetővé tette a többoldalú koalíció által kifejtett, közvetlen katonai akciókat az ENSZ irányítása alatt. Az 1990-es években Irakkal szemben alkalmazott gazdasági szankciók alapját szintén a 7. cikk szolgáltatta, csakúgy, mint azon leszerelési folyamat alapját, amit az ENSZ különleges iraki leszerelési bizottsága (*UN Special Commission for the Disarmament of Iraq*, UNSCOM), valamint a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, az ENSZ egyik speciális ügynöksége felügyelt.

2002-ben az Egyesült Államok a Biztonsági Tanács elé járult a 7. cikk életbe léptetését kérve, szintén Irak ellen, azzal érvelve, hogy az ország súlyosan megszegte a korábban az ENSZ által hozott határozatokkal kapcsolatos kötelességeit. A Biztonsági Tanács megosztott volt, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia támogatta az akciót, míg Franciaország, Oroszország és Kína ellenezte. Amikor a tárgyalás holtpontra jutott, az Egyesült Államok azt a megoldást választotta, hogy nem fordul hivatalos engedélyért erőszak alkalmazásához a Biztonsági Tanácshoz. Az Egyesült Államok vezette koalíció a 2003-as iraki háború idején így nem is rendelkezett az ENSZ jóváhagyásával, ami sokakat elgondolkodásra késztetett azzal kapcsolatban, hogy az ENSZ még mindig a nemzetközi politika releváns játékosának tekinthető-e.

Reform: siker és holtpont

Az egyre súlyosabb kihívások miatt, és olyan struktúrával terhelve, amely már nem tükrözi a nemzetközi rendszer valós hatalmi viszonyait, az ENSZ-nek egyre gyakoribb reformkövetelésekkel kellett szembenéznie. Habár már számtalan reformot eszközöltek, a kihívások továbbra is komolyak. Mivel az alapokmányt nehéz megváltoztatni – ehhez a tagállamok kétharmadának jóváhagyására van szükség, beleértve a Biztonsági Tanács öt állandó tagját –, a legtöbb reformot lényegében e nélkül vitték véghez.

POLITIKAI VITA

A 2003-AS IRAKI HÁBORÚT KÖVETŐEN TOVÁBBRA IS A NEMZETKÖZI POLITIKA RELEVÁNS SZEREPLŐJÉNEK TEKINTHETŐ-E AZ ENSZ?

Igen:

- Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia azzal, hogy részt vettek a Biztonsági Tanács vitáiban az iraki kérdést illetően, elismerték a szervezet legitimitását, és kérték jóváhagyását.
- Az ENSZ-eljárások sikeresek voltak: a hegemón hatalmak nem voltak képesek a Biztonsági Tanács többi tagját megnyerni ahhoz, hogy támogassák azokat az intézkedéseket, amelyek ellen utóbbiak állást foglaltak.
- Miután a háború befejeződött, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia tiszteletben tartotta a Biztonsági Tanács vitáit az Irak elleni szankciók megszüntetéséről, és beleegyezett abba, hogy az ENSZ részt vegyen az ország újjáépítésében és a választások lebonyolításában, ami az ENSZ világpolitikai relevanciáját jelezte.
- A NATO szintén a Biztonsági Tanács engedélye nélkül vett részt a Koszovó elleni akciók végrehajtásában 1999-ben, és ez hosszú távon nem bizonyult károsnak sem a NATO, sem pedig az ENSZ számára.
- Hosszú távon az ENSZ-nek továbbra is számos kérdést kell megoldania a béke, biztonság és gazdaság terén, és pusztán az a tény, hogy az iraki háborúhoz nem adta beleegyezését, nem csökkenti az ilyen típusú ENSZ-részvételek szükségességének mértékét.

Nem:

- Az a tény, hogy az Egyesült Államoknak és koalíciós partnereinek erőszakhoz kellett folyamodniuk Irakkal szemben, egyfelől az ENSZ által támogatott gazdasági szankciók, másfelől pedig az ENSZ fegyverzet-ellenőrzési csoportjainak hatástalanságát mutatja.
- Az ENSZ Biztonsági Tanácsának cselekvési kudarca a testület átpolitizált belharcainak és jelenlegi állapotának tükre, ami egyúttal azt is jelenti, hogy az ENSZ képtelen a konszenzus biztosítására.
- A Biztonsági Tanács kudarca azt is mutatja, hogy bizonyos lator államok és vezetőik miként kereshetnek menedéket az ENSZ alapokmányának merevségében, és ezáltal hogyan akadályozhatják a beavatkozást saját belügyeikbe, meghiúsítva ezzel az ENSZ egyik legfontosabb célját.
- Az iraki eset megerősíti a realista elképzelést, amely szerint erős és sok hatalommal rendelkező államok maguk tervezhetik meg cselekvésüket, anélkül hogy a nemzetközi közösség korlátozná őket.

A Titkárság méretét ért kritikákra reagálva annak létszámát 4000-rel csökkentették. Az irányítási problémák kezelése, amelyek az „olajat élelmiszerért" botrányban is felbukkantak – ennek során ENSZ-hivatalnokokat kenőpénz elfogadásával és iraki szerződések odaítélése esetében részrehajlással vádoltak –, új pénzügyi elszámolási mechanizmusokat és belső felügyeleti rendszert alakítottak

ki. Az újabb kihívásokra adott válaszként új struktúrákat hoztak létre, illetve újjászervezték a régieket, például 1997-ben az Emberi Jogi Főbiztosságot vagy 2001-ben a Terrorizmusellenes Bizottságot azzal a céllal, hogy segítse az országok terrorizmus elleni harcának hatékonyabbá tételét. A békefenntartó tevékenység hatékony irányítása céljából a Békefenntartó Tevékenységek Főosztályát kibővítették a csapatokat adó országok katonai személyzetével, valamint stratégiai telepítési raktárakat és gyorshadtesteket szerveztek. 2006-ban létrejött a Békeépítő Bizottság, amelynek feladata, hogy szisztematikusan gondoskodjon a konfliktus utáni újjáépítésről, és amelynek megbízása magában foglalja a gazdasági stabilizáció ellenőrzését és a kormányzati kapacitások kiépítését. Az ENSZ gazdaságfejlesztési tevékenysége összehangoltabb az egyes kedvezményezett országok ENSZ-központjaival, amely központok a tevékenységek gyújtópontjaként szolgálnak. Egy 2002-ben létrehozott új testület pedig a 21. századi ENSZ-programok vezetőit és ügynökségeit hozza közelebb egymáshoz, beleértve a Világbankot, a Nemzetközi Valutaalapot és a Kereskedelmi Világszervezetet – olyan lépés ez, amely lényegében már évtizedek óta napirenden volt.[7]

Az ENSZ létrejöttének hatvanadik évfordulója alkalmából 2005-ben egy nagyobb reform terve is felmerült: a Biztonsági Tanács reformja. Ez különösen fontos kérdés, mivel nem máshoz, mint a Biztonsági Tanács azon szerepének legitimálásához kötődik, amely lehetővé teszi az erő használatát bizonyos intézkedések során. A tanács öt állandó tagja, a második világháború győztesei, és az ő fontos kérdésekre vonatkozó vétójoguk lényegében anakronizmus. Európa ezenkívül felülreprezentált, egyedül Kína képviseli a fejlődő országokat, és egyben ő az egyetlen ázsiai tag; mind Németország, mind Japán nagyobb összeget fizet be a szervezethez, mint a többi négy állandó tag. Látszólag mindenki egyetért abban, hogy a tagok számát emelni kellene. Az egyetértés ezen a ponton azonban véget is ér. Mely más országokat kellene felvenni? Németországot, Japánt és/vagy Olaszországot? Indiát, Pakisztánt, Dél-Afrikát és/vagy Nigériát a fejlődő világ országai közül? Argentínát vagy Brazíliát? Rendelkezzenek-e vétóval az új tagok? Továbbra is fenn kell-e tartani az állandó és nem állandó tagság közötti különbséget? A 2005-ös ülésen megvitatták az egymással vetélkedő indítványokat, megegyezés azonban nem jött létre. Végtére is a reform az államoknál kezdődik, és náluk is ér véget.

A kormányközi szervezetek komplex hálózata

Az ENSZ fentebb bemutatott központi szervezetei az ENSZ struktúrájának csak kis részét képezik. Ma tizenkilenc speciális ügynökség tartozik hivatalosan az ENSZ-hez, és ezek mindegyike a funkcionalitást tükrözi. Ezek a szervezetek mind külön alapokmánnyal, tagsággal, költségvetéssel és titkársággal rendelkeznek.

[7] *A More Secure World: Our Shared Responsibility*. Report of the Secretary-General's High-level Panel on Threats, Challenges and Change. New York, UN, 2004. www.un.org/secureworld/.

7.6. táblázat. *Nemzetközi és regionális érdek-képviseleti szervezetek*

Az ENSZ speciális ügynökségei	Független szervezetek
Egészségügyi Világszervezet (*World Health Organization, WHO*) Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Szervezet (*Food and Agriculture Organization, FAO*) Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labor Organization, ILO*) Nemzetközi Atomenergia Ügynökség (*International Atomic Energy Agency, IAEA*) Világbank (*World Bank Group, WBG*) Nemzetközi Valutaalap (*International Monetary Fund, IMF*)	Kőolaj-exportáló Országok Nemzetközi Szervezete (*Organization of Petroleum Exporting Countries, OPEC*) Kereskedelmi Világszervezet (*World Trade Organization, WTO*) Iszlám Konferencia Szervezete (*Organization of Islamic Conference, OIC*) NATO (*North Atlantic Treaty Organization*)
Regionális szervezetek	**Szubregionális szervezetek**
Európai Unió (*European Union*) Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet, EBESZ (*Organization for Security and Co-operation in Europe*) Afrikai Unió (*African Union*) Amerikai Államok Szervezete (*Organization of American States*) Arab Liga	Északi Tanács (*Nordic Council*) Európai Szabadkereskedelmi Társulás (*European Free Trade Association*, EFTA) Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége (*Economic Community of West African States*) Dél-amerikai Közös Piac (*Mercosur*) Öböl Menti Együttműködési Tanács (*Gulf Cooperation Council*)

Egymástól eltérő kérdésekre fókuszálnak, és így megvan a maguk hatásköre. Köztük van az Egészségügyi Világszervezet, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Szervezet, a Nemzetközi Valutaalap, valamint a Világbank. Bár mindegyikük a Gazdasági és Szociális Tanácsnak számol be, egyiket sem utasíthatja sem ő, sem pedig a Közgyűlés. Mindezen felül léteznek olyan kormányközi szervezetek, amelyek nem részei az ENSZ-nek, ilyen a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) és a Kőolaj-exportáló Országok Nemzetközi Szervezete (OPEC), valamint a regionális és annál alacsonyabb szintű szervezetek egész sora, mint például az Afrikai Unió, az Amerikai Államok Szervezete és a Kelet- és Dél-afrikai Közös Piac. Jellegzetes példáikat a *7.6. táblázat* mutatja be.

Az Európai Unió – regionális szerveződés

A regionális szervezetek szintén egyre fontosabb szerepet játszanak a nemzetközi kapcsolatokban. Egyikük sem annyira látványos, annyira erős, annyiszor emlegetett példaértékűként, mint az Európai Unió. Az egyesült Európára vonatkozó elképzelések évszázadokra mennek vissza. Immanuel Kant és Jean-Jacques Rousseau tervei sok elgondolást tartalmaztak arra vonatkozóan, hogyan is lehetne Európát egyesíteni.[8] Az első világháború után az idealisták arról fantáziáltak, hogy az egységes Európa elejét vehette volna a világégésnek. A második világháború csak felerősítette ezeket az érzéseket. Ebből kifolyólag e háború után a teoretikusok és politikai vezetők, funkcionalisták és föderalisták egyaránt, komoly vitákba kezdtek. Ekkoriban még senki nem látta, hogy egy unió 2007-ben 27 ország 500 millió állampolgárát fogja egyesíteni, hogy a burgundi vörös EU-útlevél lehetővé teszi számukra, hogy szabadon utazzanak, élvezzék a 13,4 billió dolláros gazdaság előnyeit, és hogy sokan közülük közös valutát, az eurót használják.

Történeti fejlődés

Az Európai Unió létrehozásának mozgatórugója nem csupán a közvetlen háborús tapasztalat volt, hanem a fenyegetettség is, ami a háború után megmaradt. A kereskedelmi határok lebontásának köszönhetően a gazdaságilag erős Európa jól tudta, hogy szerencsésebb lenne a Szovjetunió által jelentett fenyegetettséggel jól felszerelkezve szembenézni – s ezt az Egyesült Államok is erősen szorgalmazta. Európa azt is megértette, hogy amennyiben Németország tagjává válna egy ilyen megegyezésnek, azzal kevesebb fenyegetést jelentene más államokra nézve. Az amerikai multinacionális vállalatok – természetesen – szintén részesülnének a kiterjedt piac előnyeiből. A biztonsági fenyegetettség, gazdasági ösztönzés és egy háború utáni vízió így mind szerepet játszottak a politikai elit európai integrációra törekvő mozgalmában.[9]

Az első lépést ezen elképzelés felé az Európai Szén- és Acélközösség jelentette, mely a francia és német szén- és acéltermelést közös Főhatóság alá helyezte. Bár Németországot egyenrangú félként kezelték, a fegyveripart támogató fő gazdasági szektorát ezzel olyan közösségbe integrálták, amelynek öt további állam is tagja volt. A funkcionalista kísérlet a szén- és acéltermelés fellendítésében

[8] Immanuel KANT: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. Ford.: VIDRÁNYI Katalin. Uő: *Történetfilozófiai írások*. Szeged, Ictus Kiadó, 2007; Jean-Jacques ROUSSEAU: State of War; Summary; Critique of Abbé Saint-Pierre's Project for Perpetual Peace. In: *Reading Rousseau in the Nuclear Age*. Transl. and ed. Grace G. ROOSEVELT. Philadelphia, Temple University Press, 1990, 185–229.

[9] A bekezdés az alábbi munka elgondolásaira támaszkodik: Margaret P. KARNS–Karen A. MINGST: *International Organizations: The Politics and Processes of Global Governance*. Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2004, 5. fejezet.

13. térkép. Az Európai Unió bővítése, 1952–2007

olyannyira sikeres volt, hogy az államok hajlandóak voltak az együttműködés kiszélesítésére az Európai Atomenergia Közösség (EURATOM) és az Európai Gazdasági Közösség (EGK) égisze alatt. Ezt követően, 1957-ben írták alá a római szerződést, amely hat államot bízott meg közös piac létrehozásával – eltörölve a belső kereskedelem korlátait, külső közös tarifákat megállapítva, csökkentve az emberek, a szolgáltatások és a tőke mozgása előtti akadályokat, valamint közös mezőgazdasági és közlekedési politikát létrehozva. A legtöbb célt már 1968-ra, két évvel a kitűzött dátum előtt elérték.

Új politikai területek kerültek fokozatosan a közösség hatósugarába, ilyen volt az egészség, a biztonság, valamint a fogyasztói szabványok kérdése. Amikor e területeken hullámzó volt a siker, a gazdasági stagnálás pedig gátolta a fejlődést, a közösség intézkedéseket léptetett életbe. Az első kezdeményezés a közösség kiterjesztése – vagyis az úgynevezett bővítési folyamat volt. Az eredeti hat

tagállamhoz 1973-ban további három csatlakozott, majd további öt sikeres bővítés következett, a legutóbbi 2007-ben, a tagállamok számát 27-re növelve. A bővítések megnégyszerezték a tagok számát, megnövelték a szervezet befolyását, és egyúttal bonyolultabbá tették a döntéshozatalt is.

Az integrációs folyamat elmélyítésének szempontjából legfontosabb lépést 1987-ben tették meg, amikor aláírták az Egységes Európai Okmányt, amelyben azt a célt tűzték ki, hogy létrejöjjön az egységes piac 1992 végére. Ez lényegében nem jelentett mást, mint a kereskedelem előtti fizikai, költségvetési és technikai akadályok lebontásának bonyolult folyamatát, az egészségügy nemzeti standardjainak összehangolását, az adózás különböző szintjeinek egységesítését, valamint az emberek szabad mozgása előtti akadályok lebontását. Új környezeti és technológiai kérdések is előkerültek. Háromezer különleges intézkedésre volt szükség, hogy az egységes piac létrejöjjön.

Még a közös piac létrejötte előtt, 1992-ben aláírták a maastrichti szerződést. Az Európai Közösség **Európai Unió**vá (EU) vált. A tagok elkötelezték magukat a nem csupán gazdasági, hanem politikai unió mellett is, beleértve a közös kül- és védelmi politikát, az egységes valutát, valamint a regionális központi bankot. Öt évvel később, 1997-ben aláírták az amszterdami szerződést, amely kissé módosította a korábbi szerződéseket, nagyobb hatáskört juttatott például az Európai Parlamentnek, általában pedig több hangsúlyt helyezett az egyének jogaira, az állampolgárságra, az igazságügyre és a belügyekre.

Voltak olyanok is, akik ellenezték az EU hatalmának növekedését. A maastrichti szerződést követően például az Egyesült Királyság elutasította az egységes valutát és más társadalmi kötelezettségeket. A dán közvélemény elsőre elutasította a szerződést, és csak egy évvel később változtatott véleményén. A francia választók csupán karcsú többséggel fogadták el azt. Ezek az esetek azt jelezték az európai vezetők számára, hogy míg az európai közvélemény támogatja a gazdasági és politikai együttműködés gondolatát, sokan félnek a nemzeti szuverenitás csökkenésétől, és vonakodnak attól, hogy lemondjanak demokratikus jogaik egy részéről azáltal, hogy nagyobb hatalmat adnak bürokraták és nem választott elitek kezébe. A történeti fejlődés összefoglalását lásd a *7.7. táblázat*ban.

Az Európai Alkotmányról folyó vita döntötte el ezeket a kérdéseket. A politikai vezetők erős nyomása alatt az államok vezetői 2004-ben végül aláírták az Európai Alkotmányt. Az alkotmány tulajdonképpen közös nevezőre hozza a rengeteg megegyezést és szerződést, pontosan definiálja az EU hatalmát, valamint az EU intézményeinek szerepét, és tartalmazza az Alapvető Jogok Chartáját. A dokumentum ugyanakkor megköveteli, hogy az összes tagállam ratifikálja. 2005-ben két állam súlyos csapást mért az alkotmányra, a holland és francia választók ugyanis a népszavazáson visszautasították. Habár a többi tizenhárom állam, köztük Olaszország, Görögország és Spanyolország is ratifikálta az új alkotmányt, a folyamat egy időre elakadt, amíg az EU döntéshozói határoznak afelől, hogy módosítják az eredeti szöveget, kiemelik az egyes, már elfogadott részeket, vagy új tárgyalásokba bocsátkoznak. A legvitatottabb részletek azok, amelyek a különböző EU-intézményekkel kapcsolatos intézkedéseket tartalmazzák.

7.7. táblázat. *Az Európai Unió létrejöttének és bővítésének jelentős eseményei*

Év	Esemény
1952	Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Nyugat-Németország és Olaszország létrehozza az Európai Szén- és Acélközösséget.
1954	A Francia Nemzetgyűlés elutasítja az Európai Védelmi Közösség létrehozásának gondolatát.
1957	A római szerződés létrehozza az Európai Gazdasági Közösséget (EGK) és az Európai Atomenergia Közösséget (EURATOM), ugyanazon hat tagországgal.
1968	Megszületik a vámunió; minden belső vámhatárt és mennyiségi korlátozást eltörölnek, és közös külső tarifákat állapítanak meg.
1973	Dánia, Írország és az Egyesült Királyság csatlakozik az EGK-hoz.
1975	Létrejön a Lomé Egyezmény az EGK országai és 46 fejlődő afrikai, karib-tengeri, valamint csendes-óceáni ország között.
1979	Befejeződnek az európai monetáris rendszer létrehozására irányuló legfelsőbb tárgyalások; az Európai Parlament első közvetlen választása.
1981	Görögország csatlakozik az EGK-hoz; az európai politikai együttműködés egyre bővül.
1986	Az Egységes Európai Okmány hivatott biztosítani a gyorsabb döntéseket; egyre több figyelem irányul a környezeti és technológiai kérdésekre; intézkedések jegyzékének összeállítása, amelyekre szükség van az egységes piac 1992-es létrehozása előtt; Spanyolország és Portugália csatlakozik az EGK-hoz.
1990	A berlini fal leomlása után Kelet- és Nyugat-Németország újraegyesül; az egyesült Németország tagja marad az EGK-nak.
1992	A maastrichti szerződés aláírása: politikai egységre kötelezi a tagállamokat, beleértve a közösen kialakított védelmi és külpolitikát, a közös valutát, valamint a regionális központi bank létrehozását; az elnevezés ettől kezdve Európai Unió; számos országban ellentmondásos népszavazásokat tartanak.
1995	Ausztria, Finnország és Svédország csatlakozik az Európai Unióhoz.
1997	Az amszterdami szerződés kiterjesztette a bel- és igazságügyi hatásköröket, valamint definiálta az európai állampolgárságot.
1999	Közös pénzügypolitika és közös valuta (euró) létrejötte.
2002	Az euró megjelenése készpénzként a pénzügyi forgalomban.
2004	Tíz új ország csatlakozik az Európai Unióhoz; az Európai Alkotmány aláírása.
2005	A francia és holland választók elutasítják a javasolt alkotmányt; a tárgyalások ma is zajlanak.
2007	Bulgária és Románia csatlakozik az Európai Unióhoz.
2009	December 1-jén életbe lép a Liszaboni Szerződés, célja az EU működésének hatékonyabbá tétele. Két és fél éves ciklusra választják az ET elnökét, intézményesítik az EU Külügyi és biztonságpolitikai főképviselőjét; az EU pilléreit összevonják, ezáltal nemzetközi szerződések kötésére jogosult jogi személyiséggé válik.

Felépítés

A *7.8. táblázat* az EU döntéshozatali testületeihez, tagjaihoz, a szavazatokhoz és a felelősségekhez kapcsolódó alapvető információkat mutatja be. Az a jelenség, ahogy a hatalom az ENSZ esetében gyakran egyik szervezettől a másikhoz került, az EU keretein belül is megfigyelhető. Kezdetben a hatalmat leginkább a

7.8. táblázat. *Az EU legfontosabb intézményei*

Intézmény	Tagság és szavazás	Kötelességek
Európai Bizottság	27 tag 4 éves ciklusokkal, egy 23 000 fős segítő testülettel (eurokraták).	Indítványok kezdeményezése; szerződések felügyelete; szakpolitikák végrehajtása.
Miniszterek Tanácsa	A tagállamok miniszterei; egyhangú szavazás vagy minősített többség.	Törvényhozás; politikai célok felállítása; koordináció; különbségek feloldása.
Európai Parlament	785 tag; a tagság a tagállamok között oszlik meg; 5 évre választják az állampolgárok; politikai pártok szerint szerveződik.	Törvényhozás; a költségvetés jóváhagyása; a végrehajtás felügyelete.
Európai Tanács	A kormányfők alkotják; évente két csúcstalálkozón konzultálnak.	Az EU-kezdeményezések kulcsfontosságú testülete.
Gazdasági és Szociális Bizottság (ECOSOC)	344 tag, akik gazdasági/szociális érdekcsoportokból érkeznek; képviseli a munkaadókat, munkavállalókat és másokat.	Tanácsadó szerep; a civil társadalom számára szolgáló platform; a szakvéleményeket a többi intézményhez továbbítja.
Európai Bíróság	Bírók és főügyészek; az államok nevezik ki 6 éves ciklusokra.	Az uniós szerződésekhez kapcsolódó vitákban dönt; biztosítja az uniós jogok egységes végrehajtását; tanácsadó vélemény az egyes államok számára.

Bizottság gyakorolta, amely elvileg a közösség egészének érdekeit jeleníti meg. Bár minden állam egy tagot delegál, a bizottsági tagoktól pártatlanságot várnak el, nem pedig a nemzeti képviseletet. Mindegyikük egy adott politikai területért – általános igazgatóságért – felelős, amit viszont igazgatóságokra osztanak, amelyek a kérdéses politikai terület egy részét fedik le. Története során a Bizottság nagyrészt az EU motorjának szerepét játszotta az indítványokat elfogadó, módosító, illetve elutasító Miniszterek Tanácsán keresztül, bár a bizottság formálisan a tanácsnak tartozott jelentésekkel. A Tanács, amely súlyozott szavazási rendszerrel rendelkezett, egyre nagyobb befolyásra tett szert; a külügyek és a biztonsági kérdések területén hozott politikai döntések, például a bevándorlás vagy az adózás ügye mindazonáltal egyhangú támogatást igényel.

Az Európai Parlament növekvő ereje szintén változást jelent. Az 1980-as évek közepe óta nagyobb törvényhozói és felügyeleti szerepre tett szert. Mivel tagjait általános választójog alapján választják, a testület minden más intézménynél jobban reprezentálja a demokratikus elszámoltathatóságot. Ugyanilyen módon az Európai Bíróság hatalma is bővült. 1954 óta több mint 9000 esetet hallgattak meg, és több mint 4000 ítéletet hoztak. E döntések egyaránt magukban foglalják nemzeti bíróságoknak az uniós joggal kapcsolatban tanácsokat adó törvényszék döntéseit, valamint azon közvetlen lépéseket, amelyek megkívánják az államoktól vagy EU-intézményektől, hogy betartsák a szerződésekben foglalt kötelezettségeiket.

Szakpolitikák és problémák

Az Európai Unió fokozatosan elmozdult egyéb politikai területek felé is; a kereskedelem és mezőgazdaság felől (amit a 9. fejezetben elemzünk részletesebben) a közlekedés, a versenypolitika, a szociálpolitika, a monetáris politika, a környezeti kérdések, az igazságszolgáltatás, valamint a közös kül- és biztonságpolitika felé. A sok vitatott kérdés között megtaláljuk a közös európai külpolitika és biztonságpolitika kialakítására irányuló sikertelen kísérleteket. Az Egyesült Államok iraki politikáját támogatók és ellenzők közötti törés rendkívül sokatmondó. A biztonságpolitikával kapcsolatos nehézségek más területekre is visszahatottak, és a terrorizmus elleni háború kulcsfontosságú kérdéseket vetett fel az EU-politikával kapcsolatban. Ezek olyan ellentéteket foglalnak magukban, mint például a határok megnyitására vonatkozó elképzelés szemben azzal a véleménnyel, amely szerint a biztonsági fenyegetések éppen a határok nyitottságából adódnak; az emberi jogi elköteleződés szemben a bevándorlás korlátozására irányuló egyre gyakoribb követelésekkel, vagy a bevándorlók jogainak újragondolásához kapcsolódó szándékkal. Így aztán a viták egyre nyugtalanítóbbá válnak. Vajon a jelenlegi tagoknak tovább kell mélyíteniük együttműködésüket? Meg kell próbálniuk korlátozni az abból adódó feszültségeket, hogy a tagok nem értenek egyet a külpolitikai kérdésekben?

Ugyanilyen problémásak a bővítéssel kapcsolatos kérdések. Vajon az EU-nak folytatnia kell a tagok létszámának emelését a kelet-európai új független államok és az egykori Szovjetunió utódállamainak bevonásával? Vajon milyen gyorsan tudnának ezek az új tagok alkalmazkodni a hatályban lévő, közel 80 ezer oldalas szabályozáshoz és európai joghoz? Hogyan fogják az ezen országok által elnyert különleges engedmények befolyásolni az Európai Unió működését? Vajon Törökország, az első állam, amely mozlim többségű népességgel rendelkezik, meg fog-e tudni felelni a tagság által támasztott olyan feltételeknek, mint a stabil demokratikus intézmények, működő piac, valamint az uniós kötelezettségek teljesítéséhez szükséges kapacitás? Vajon képesek lesznek-e változásra az EU kormányzó intézményei? Az Európai Alkotmányról folyó viták ez idáig azt sugallják, hogy egyáltalán nem lesz egyszerű megválaszolni ezeket a kérdéseket.

Nem kormányzati szervezetek

A kormányközi szervezetek világa egyre kibogozhatatlanabbul összefonódik a nem kormányzati szervezetekkel. A nem kormányzati szervezetek, csakúgy, mint a kormányközi szervezetek, egyre nagyobb mértékben válnak a világpolitikai befolyásos szereplőivé. Az NGO-k ma több mint 250 millió embert érnek el. Nagyjából 7,2 milliárd dollárt osztanak ki segélyek útján, és a Világbank projektjeinek körülbelül 50 százalékát NGO-kon keresztül fizetik ki.

Az NGO-k általában önkéntes jellegű magánszervezetek. Tagjai egyének vagy szövetségek, amelyek azonos cél elérésének érdekében választották a tömörülés e fajtáját. E szervezetek hihetetlenül vegyes képet mutatnak, kezdve a teljesen helyi jellegű, alulról kiinduló szervezetektől egészen az állami vagy nemzetközi szervezetekig. Némelyik teljes egészében magánjellegű, ami azt jelenti, hogy forrásai kizárólag magánforrásokból származnak, míg mások részben kormányzati segítségre vagy adományokra támaszkodnak. Némelyikük nyitott a tömeges tagságra, mások viszont inkább zárt alcsoportokból és szövetségekből állnak. Ezen különbségek alapján a kormányközi szervezetek egy egész sor mozaikszó szerint kategorizálhatók, például GONGO (*government-organized*, kormány által szervezett NGO), BINGO (*business and industry*, üzleti és ipari szféra által szervezett NGO), DONGO (*donor-organized*, adományból élő NGO) és ONGO (*operational*, műveleti NGO).

Az NGO-k száma az utóbbi időben jelentősen megnőtt, bár az erre vonatkozó becslések egymástól igen eltérők. A Nemzetközi Szervezetek Évkönyve (*Yearbook of International Organizations*) nagyjából hatezer, tagsága, illetve több államra kiterjedő aktivitás iránti elkötelezettsége révén nemzetközi kötődésű nem kormányzati szervezetet azonosított. Kizárólag egy államhoz kötődő NGO 26 ezernél is több lehet. A helyi nem kormányzati szervezetek száma pedig milliós is lehet, és rohamos mértékben nő.[10]

A nem kormányzati szervezetek hatalmának és befolyásának növekedése

Bár a nem kormányzati szervezetek nem új szereplők a nemzetközi politikában, szerepük mégis most kezd egyre fontosabbá válni.[11] Történetileg a rabszolgafelszabadító kampány tekinthető az egyik első, NGO-k által kezdeményezett erőfeszítésnek, amely egy morálisan elfogadhatatlan gyakorlat betiltását kívánta elérni nemzetközi szinten. Gyökerei egészen az 1780-as években rabszolgafelszabadítás céljából az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban létrehozott társaságokig nyúlnak vissza. A csoport elég erős volt ahhoz, hogy keresztülvigye a rabszolga-kereskedelem betiltását a brit parlamentben 1807-ben. Az 1815-ös Bécsi Kongresszuson és a genfi egyezményben a nemzetközi közösség újratárgyalta a rabszolga-kereskedelem ügyét, és e gyakorlatot ismét embertelennek és igazságtalannak minősítette. Míg a nem kormányzati szervezetek megtették az első lépést a gyakorlati megvalósítása felé, a teljes sikerhez még nem voltak elég erősek. Ahhoz majdnem egy évszázadot kellett várni.

[10] Egyes esettanulmányokra lásd Ann M. Florini, ed., *The Third Force: The Rise of Transnational Society*. Washington D.C., Carnegie Endowment for International Peace, 2000; Michael Edwards–John Gaventa: *Global Citizen Action*. Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2001; valamint Sidney O. Tarrow: *The New Transnational Activism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

[11] E bekezdés az alábbi munka elgondolásaira támaszkodik: Margaret P. Karns–Karen A. Mingst: *International Organizations*. 6. fejezet.

A béke, valamint a vitás kérdések erőszakmentes rendezésének gondolata szintén megjelent már az 1800-as években, például a Nemzetközi Vöröskereszt szervezetében, amely a sebesült katonák gondozásának szentelte munkáját, valamint a nemzetközi munkásszervezetekben, amelyek jobb munkakörülményekért harcoltak. Ugyanezek a szervezetek hathatósan hozzájárultak a 20. század első felében a Népszövetség és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labor Organization*, ILO) megszületéséért küzdő lobbihoz, később pedig támogatták az ENSZ létrehozását, valamint ahhoz kapcsolódóan az emberek különböző csoportjait, többek között a menekülteket (az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága), illetve nőket és gyermekeket (UNICEF) védelmező ügynökségeket. Ez idő alatt egy egész sor nemzetközileg releváns kérdés kötötte le a nem kormányzati szervezetek figyelmét, és mind az egyes államokon, mind pedig egyes nemzetközi csoportokon keresztül azon munkálkodtak, hogy e kérdéseket a nemzetközi politika napirendjére tűzzék.

Az 1970-es évek folyamán, ahogy az NGO-k száma egyre nőtt, hálózatok és koalíciók jöttek létre a különböző csoportok között, és az 1990-es évekre ezek a nem kormányzati szervezetek képesek voltak a közvélemény hatásos mozgósítására és a nemzetközi kapcsolatok befolyásolására. Egy egész sor tényező magyarázza az NGO-k aktivitásának gyors fellendülését, valamint egyre növekvő hatalmukat a nemzetközi politika szereplőjeként. Először is a nem kormányzati szervezeteket foglalkoztató problémákra egyre inkább úgy tekintettek, mint egymástól kölcsönösen függő, illetve egyre globalizálódó kérdésekre, olyan kérdésekre, amelyeket az államok egyedül nem tudnak megoldani, és amelyek megoldása nemzetközi, illetve kormányok közötti együttműködést igényel. Az 1970-es évek repülőgép-eltérítései; a savas eső okozta szennyezés és az óceán áradása az 1970-es és 1980-as években; a globális felmelegedés és a taposóaknák problémája; az AIDS terjedése az 1990-es években – ezek mind olyan problémák, amelyek nemzetközi intézkedést igényelnek, és amelyek megoldásához égető szükség van a nem kormányzati szervezetek munkájára. Sok problémára egyre inkább úgy tekintettek, mint humán biztonsági kérdéskörökre, és ezt az érvelést sok NGO is népszerűsítette. Másodszor, a globális konferenciák a nemzetközi aktivitás kulcstényezőivé váltak az 1970-es években, amikor is mindegyik konferencia egy-egy említett globális kérdésre fókuszált – ilyen volt a környezetvédelem (1972, 1992), a népesedés (1974, 1984), a nőkérdés (1975, 1985, 1995) és az élelmezés (1974, 1996, 2002). Kialakult a minta, hogy a nem kormányzati szervezetek különálló, de egymással párhuzamos konferenciákat szerveznek az adott problémákról. Mindez nem csupán arra ad lehetőséget a nem kormányzati szervezetek képviselői számára, hogy hálózatokat építsenek ki, és hogy egy adott kérdéskörrel kapcsolatban koalíciót hozzanak létre, hanem arra is, hogy hatásos lobbit fejtsenek ki a kormányzatok és a nemzetközi hivatalok felé. Néhány esetben ezek a kapcsolatok a kormányzati és nem kormányzati konferenciákon részt vevők között az utóbbi befolyásának növekedését eredményezik. Harmadszor, a hidegháború vége és a demokrácia terjedése mind a volt kommunista világban, mind pedig a fejlődő országokban egy addig példa nélküli politikai nyitást tett lehetővé a nem kormányzati szervezetek

számára a világ azon területein, amelyeken azelőtt nem voltak jelen. Végül pedig a kommunikációs forradalom szintén hozzájárult az NGO-k felemelkedéséhez. A kommunikációs eszközök terén végbement fejlődés (előbb a fax, majd az internet és az e-mail) lehetővé tette a kormányközi szervezetek számára, hogy kommunikáljanak főbb támogatóikkal, kapcsolatokat építsenek ki hasonló gondolkodású csoportokkal, valamint tömegtámogatásra tegyenek szert. Képesek az információk gyors terjesztésére, új tagok toborzására, politikai kampányok indítására és a szervezetek tevékenységeiben részvételre bátorítani egyéneket úgy, ahogy két évtizeddel korábban még elképzelhetetlen volt. Az NGO-k mind a fent említett változások haszonélvezői, és egyúttal képesek kihasználni azokat saját erejük növelése érdekében.

Az NGO-k szerepe és működése

A nem kormányzati szervezetek számtalan funkcióval és szereppel rendelkeznek a nemzetközi kapcsolatok területén. Egy-egy cél szószólójaként tevékenykednek és biztosítják a politikai részvétel alternatív csatornáit, ahogy azt az *Amnesty International* tette levélíró kampánya során az emberi jogi sérelmek áldozatai nevében. Képesek a közvéleményt mozgósítani, ahogy a *Greenpeace* tette a bálnák megmentése érdekében (a bálnavadászat korlátozására vonatkozó nemzetközi törvényekkel), valamint a „zöld" (környezetet nem pusztító) címkéjű árucikkek propagálásáért Európában és Kanadában. Rendkívül fontos segítséget nyújtanak katasztrófák utáni mentésben, valamint a menekültügyekben, ahogy tette azt az Orvosok Határok Nélkül, a *World Catholic Relief*, vagy az *Oxfam* Szomáliában, Jugoszláviában, Ruandában és Szudánban. Ők az emberi jogi normák és környezetvédelmi szabályok legfőbb felügyelői, ők figyelmeztetnek ezek be nem tartására, mint például a *Human Rights Watch* Kínában, Latin-Amerikában és máshol.

Az NGO-k az alulról jövő kezdeményezések révén az egyének mobilizálásában is kulcsszerepet játszanak. Az 1990-es, a montreali jegyzőkönyv felülvizsgálatára összehívott találkozón a nem kormányzati szervezetek például erősen kritizálták Musztafa Tolb főtitkárt, amiért nem állt ki határozottabban az ózonréteget károsító kémiai anyagok használatával szemben. A Föld Barátai, a *Greenpeace International* és a *Natural Resources Defense Council* sajtótájékoztatókat tartottak, és szórólapokkal árasztották el a közönséget, a médiát és a hivatalnokokat, amelyekben a gyenge szabályozásról panaszkodtak. Az egyes csoportok által követett stratégiák eltérők voltak. A Föld Barátai elemző módon közelített a problémához, míg a *Greenpeace* inkább drámai hatáskeltéssel mutatta be a környezeti pusztulás hatásait. Szándékaik azonban ugyanazok voltak – állampolgári akciók révén megerősíteni a montreali protokollt. A hiányosságok nyilvánosságra hozatalával a nem kormányzati szervezetek a kérdések megvitatását erőszakolják ki mind az államokon belül, mind pedig az államok között, nemzetközi fórumokon.

Sehol nem lehetett olyan közvetlenül érezni a nem kormányzati szervezetek hatását, mint az 1992-es Környezet és Fejlődés ENSZ-konferencián (*UN Conference*

on the Environment and Development, UNCED) Rio de Janeiróban. Az NGO-k itt is kulcsszerepet töltöttek be mind az előkészületi konferenciákon, mind a riói konferencián, képviseletet és nyitottságot (avagy „átláthatóságot") biztosítva a folyamatnak. Első alkalommal szólalhattak fel nyilvánosan a hivatalos munkacsoportok megbeszélésein és a plenáris üléseken a program részeként. Információs anyagokat készítettek, amelyeket körbeadtak az ülésteremben, hogy a kormányok delegáltjaihoz eljussanak. Megvizsgálták az ENSZ-dokumentumok vázlatait, és kommentárokkal látták el őket a befolyásos delegáltak és hivatalnokok számára. Felszólaltak bizonyos kifejezések és megfogalmazásmódok ellen vagy azok mellett. Az UNCED remek lehetőség volt a nem kormányzati szervezeteknek, hogy hálózatokat építsenek ki. Több mint négyszáz nem kormányzati szervezetet akkreditáltak a konferenciára, és ezek között ott voltak a nem hagyományos, nagyobb, jobban finanszírozott NGO-k is, mint a WWF, de azok is, amelyek konkrét ügyeken dolgoztak, és azok is, amelyek alulról jövő kezdeményezések eredményeként jöttek létre a fejlődő országokban, és amelyek közül sokan szegényes finanszírozással és addig kevés nemzetközi összeköttetéssel rendelkeztek.

Az NGO-k szívós kitartása meghozta az eredményt. Az *Agenda 21*, a konferencia hivatalos dokumentuma elismerte a nem kormányzati szervezetek egyedülálló képességeit, és javasolta bevonásukat minden szinten, a politikai irányvonal kialakításától és döntéshozataltól egészen a megvalósításig. Ami az ENSZ keretei között zajló párhuzamos nem hivatalos folyamatként indult, végül egy sokkal hivatalosabb szereppé vált, olyan szereppé, amelyet az 1994-es, Kairóban megrendezett Nemzetközi Népesedési és Fejlődési Konferencia, valamint az 1995-ös, Pekingben tartott Nők IV. Világkonferenciája keretei között is elláttak.

Az NGO-k emellett országos szinten is fontos szerepet játszanak. Néhány szokatlan esetben az NGO-k az állam szerepét is átvehetik, akár olyan szolgáltatásokkal, amelyeket az alkalmatlan vagy korrupt kormány nem lát el, akár a bukott állam helyébe lépve. Banglades a világ legnagyobb NGO-szektorának ad otthont, ami részben a kormány, részben a profitorientált magánszektor szegényekről gondoskodó politikájának bukására adott válasz. A nem kormányzati szervezetek így felelősséget vállaltak az egészségügy, az oktatás, a mezőgazdaság és a mikrohitelek területén, amelyek mindegyike eredetileg kormányzati funkció. Szomália működésképtelen állama szintén megtapasztalta az NGO-k aktivitásának rohamos növekedését, az NGO-k biztosították az életbevágóan fontos gazdasági funkciókat, amelyek kezeléséhez a kormány nem volt kellőképp felszerelt. Ezáltal olyan szituáció alakult ki, amelynek kapcsán néhányan kijelentették, hogy Szomáliát lényegében kormány nélkül kormányozzák. Más NGO-k az egyes országok közintézményeinek megváltoztatásán dolgoznak, ennek a Muszlim Testvériség egyiptomi ténykedése az egyik szembeötlő példája. Az 1928-ban alakult erőszakmentes csoport, amelynek viszonyát az egyiptomi kormánnyal hosszú évtizedek óta konfliktusok jellemzik, a társadalmi igazságosság érvényesítésére, valamint a *sharia* (iszlám jogrend) bevezetésére törekszik.

Az NGO-k mégis ritkán dolgoznak egyedül. A kommunikációs fejlődés lehetővé tette számukra az egymás közti kapcsolatok kiépítését hivatalos és nem

hivatalos formában egyaránt. A Muszlim Testvériség például számos más közelkeleti és európai országban is aktívan tevékenykedik, és szoros kapcsolatot tart fenn nála sokkal militánsabbnak tekintett csoportokkal, például a Hamásszal. A nem kormányzati szervezetek egyre nagyobb mértékben hoznak létre regionális és világméretű hálózatokat más nem kormányzati szervezetekhez kapcsolódásukon keresztül, olyat, amilyet például a Nők Környezetvédelmi és Fejlesztési szervezete *(Women's Environment and Development Organization)* hozott létre 283 tagszervezettel szerte a világban. E hálózatok és szövetségek többszintű kapcsolatokat hoznak létre az olyan különböző szervezetek között, amelyek mindegyike megtartja a maga önálló szervezeti karakterét, ugyanakkor kölcsönösen erősítik egymás erejét. Ezek a hálózatok sokat tanulnak egymástól, pontosan úgy, ahogyan azt a konstruktivisták megjósolták. A környezetvédelemre és a nők helyzetére fókuszáló csoportok tanulmányozták az emberi jogi kampányokat, útmutatásul a nemzetközi normák kialakításához. A nők jogaiért küzdő csoportok az emberi jogi nyelvezetet használták arra, hogy az 1990-es években felhívják a figyelmet a nők jogainak fontosságára; az őslakosok élőhelyének védelme érdekében a környezetvédők nagyrészt szintén az emberi jogi nyelvezet használatához folyamodtak.

Az NGO-k kapcsán gyakran humanitárius és környezetvédelmi csoportok társadalmi, gazdasági vagy politikai viszonyok javítása érdekében végzett munkájára gondolunk; NGO-kat azonban negatív szándékkal is alakíthatnak: a maffia, a nemzetközi drogkartellek, vagy éppen az al-Káida ennek remek példáit jelentik. A hagyományosan Olaszországhoz kötődő, de Oroszországban, Kelet-Európában és az amerikai kontinensen szintén kiterjedt hálózattal rendelkező maffia számos illegális üzletágban érdekelt, köztük pénzmosásban, adó- és egyéb csalásban. A nemzetközi drogkartellek – amelyek közül számos Kolumbiából indult – terjesztőkön keresztül működnek olyan sűrűn behálózott országokban, mint Peru, Venezuela, Afganisztán vagy Mianmar, miközben közvetítőkkel kapcsolatot tartanak fenn Nigériában, Mexikóban és a közép-amerikai országokban annak érdekében, hogy illegális drogot szállíthassanak Észak-Amerikába és Európába. Illegális tevékenységük a becslések szerint mintegy 400 milliárd dollárt tesz ki évente, ami a világkereskedelem 8%-ának felel meg. Ezek a nem kormányzati szervezetek tulajdonképpen országhatárokon túlnyúló laza hálózatokat alakítanak ki, amelyekben tiltott árucikkek és szolgáltatások cserélnek gazdát nemzetközi kereskedelmi szinten. Vezetésük erősen szétszórt, célpontjaik pedig állandóan változnak, ami különösen nehézzé teszi tevékenységük megfékezését.

Az al-Káida szintén ilyen NGO-nak tekinthető – decentralizált, szétszórt, az adott ügy mellett mélyen elkötelezett, soraiban céljaikat bármi áron is megvalósítani kívánó egyénekkel. Képes és elszánt arra, hogy a központi hatalomtól függetlenül kezdeményezzen. A szervezet az idők során átalakult és kiszélesítette céljait, ami lehetővé tette számukra olyan tagok toborzását, akik készen állnak a különböző célok érdekében életüket is áldozni. Oszama bin Laden kiterjedt kapcsolatokat és szövetségeket hozott létre különböző csoportokkal. Mint minden NGO, az al-Káida is hasznot húzott a technológia fejlődéséből, használja

a világhálót az információgyűjtéshez és a tagok képzéséhez, pénzátutalásra és kommunikációra, mindezt gyakorlatilag láthatatlanul és kinyomozhatatlanul.[12] Az al-Káida ellenfelei és a többi NGO más háborút vívnak, mégpedig a szervezett bűnözés, a drogok és a terrorizmus ellen.

Az NGO-k ereje

Mi teszi lehetővé az NGO-k számára, hogy ilyen sokoldalú szerepet játsszanak a nemzetközi rendszerben? Mik erejük forrásai? Az NGO-k a puha hatalomra *(soft power)* támaszkodnak, ami hiteles információkat, szakértelmet, morális tekintélyt jelent, amely magára vonja a kormányok és a közvélemény figyelmét és elismerését. Ez azt jelenti, hogy a kormányközi szervezetek rendelkeznek forrásokkal és rugalmassággal ahhoz, hogy személyzetük mozgását az igényekhez, független támogató bázisokhoz igazíthassák, és képesek összekötni az alulról szerveződő csoportokat, ami lehetővé teszi számukra, hogy a világ különböző részein tevékenykedjenek. A nagyfokú rugalmasság alkalmassá teszi őket hálózatok kialakítására, amelyeken keresztül növelhetik erőpotenciáljukat, összekapcsolhatják munkájukat más, hasonló jellegű NGO-k munkájával, és csoportokba tömörülhetnek adott programjuk hatékony megvalósítása érdekében. Az új kommunikációs technológiák pedig jelentősen megkönnyítik e hálózat- és koalícióépítést, ami tovább növeli erejüket.

Az NGO-k határozott előnyökkel rendelkeznek az egyénekkel, államokkal és a kormányközi szervezetekkel szemben. Utóbbiakkal ellentétben rendszerint ugyanis nem függnek egyetlen szuverén államtól sem, így könnyebb és közvetlenebb módon képesek politikájuk kialakítására és végrehajtására, kevésbé kockáztatják, hogy nemzeti érzékenységet sértenek. Minden szinten képesek részt venni, a politikaformálástól a döntések meghozatalán keresztül egészen a megvalósításig. Szintén képesek arra, hogy befolyásolják az állam viselkedését formális törvényes kezdeményezések révén; nyomást gyakorolnak a hatóságokra szankciók bevezetése érdekében; független vizsgálatot kiviteleznek; valamint összekötnek egymással bizonyos ügyeket úgy, hogy ez az intézkedések teljesítéseit szolgálja. Az NGO-k mindezek alapján meglehetősen sokoldalú és egyre növekvő erejű résztvevőnek számítanak.

Az NGO-k korlátai

Az NGO-k nem rendelkeznek a hatalom hagyományos formáival. Néhány rossz szándékú csoportot kivéve nincsen katonai és rendőri erejük, mint a kormányzatoknak, ezáltal nem képesek fizikai eszközökkel kikényszeríteni az engedelmességet.

[12] Jessica Stern: The Protean Enemy. *Foreign Affairs*. 82. évf, 4. sz. (2003. július–augusztus), 27–40.

GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁK

NGO-K: A VOLT SZOVJET TAGÁLLAMOK SZEMÉVEL

Míg a nem kormányzati szervezetek ereje a legtöbb országban egyre nő, ez az erő néhány más országban hangos visszatetszést váltott ki. Mindennél jobban igaz ez a megállapítás a hidegháború utáni Oroszországra és más volt szovjet tagállamokra. Ezen országok döntéshozói félnek a nem kormányzati szervek által gyakorolt egyre nagyobb hatalomtól és attól a politikától, amit képviselnek, így például a demokratizálódástól és az emberi jogok támogatásától. Ezek az államok gyakran tesznek lépéseket az NGO-k tevékenységének korlátozására.

Oroszországban 2006-ban elfogadtak egy törvényt, amely szigorúan korlátozza az NGO-k tevékenységét. Ezt a régió más országaiban hasonló kezdeményezések előzték meg. 2005-ben Üzbegisztán elnöke, Islom Karimov elrendelte az országban működő legtöbb NGO megszüntetését. Fehéroroszországban Aljakszandr Lukasenko elnök törvényen kívül helyezte a civil társadalom és külső segély minden formáját. Tádzsikisztánban minden külképviseletnek és szervezetnek jelentenie kell a helyi médiával, nem kormányzati szervezettel és politikai pártokkal való együttműködést.

E reakciókat néhány olyan év előzte meg, amely során e nehézkesen működő demokráciákban egyre erősödő kritika érte az NGO-kat. Oroszországban, ahol több mint 300 000 NGO működött, a kormányzat egyre jobban megnehezítette az egyének foglalkoztatását az NGO-kban, bezáratta a szervezetek irodáit, hosszú vizsgálatokat rendelt el, valamint megkérdőjelezte a szervezetek adómentességi jogát. Az oroszok az NGO-k kormányzatot érintő kritikáit úgy tekintik, mint amelyek befeketítik az ország hírnevét, és társadalmi feszültségeket generálnak. A külföldi forrásokat használó nem kormányzati szervezetekre úgy gondolnak, mint amelyek az orosz állam érdekei ellenében tevékenykednek. A legutóbbi törvény az eddigieknél nagyobb hatalmat ad az Igazságügyi Minisztérium kezébe az NGO-k bejegyzésével és pénzügyi ellenőrzésével kapcsolatban, és egyértelműen meghatározza a szervezetek számára engedélyezett tevékenységek körét. Ennek végrehajtásával Oroszország képes lesz annak teljes ellenőrzésére, ami a szuverén állam határai között folyik.

A vezetők azt gyanítják, hogy a Grúziában, Ukrajnában és Kirgizisztánban bekövetkezett demokratikus forradalmakat olyan csoportok finanszírozták, mint az USA-központú *National Democratic Institute for International Affairs*, az *International Republican Institute*, a *Freedom House* és a Nyílt Társadalom Intézet *(Open Society Institute)*. A 2005-ös kirgiz forradalom például sokat köszönhetett az Aszkar Akajev villájáról készült fotóknak, amelyek egy olyan kirgiz lapban jelentek meg, amelynek nyomtatását az Egyesült Államok támogatta. Felkelés tört ki, a népszerűtlen elnök pedig Moszkvába menekült.

Az Egyesült Államok által támogatott, demokráciát és emberi jogokat népszerűsítő nem kormányzati szervezetekre sokkal inkább a rendszerváltás pártolóiként vagy az USA politikáját tükröző szervezetekként tekintenek, semmint független pozíciók birtokosaira. Az amerikai NGO-k hitelessége szintén csökkent, ahogy az Egyesült Államok is egyre kevésbé tűnik a demokrácia és emberi jogok szimbólumának. Az NGO-k ellenfelei az amerikai irányítású börtönökben folyó kínzásokra mutatnak, vagy arra, amikor a foglyot egy olyan országba szállítják kihallgatás céljából, amelynek törvényei nem tiltják a kínzást; és felteszik a kérdést, hogy milyen jogon kérik számon az Egyesült Államok és az állami támogatású NGO-k az úgynevezett politikai és polgári nyugtalanságot Oroszországon és más államokon. Ezen országok kormányai nem fogadhatják el a beavatkozást egy olyan imperialista állam közvetítői részéről, amely külföldön kínoz embereket.

Kritikai elemzéshez

1. Elmondható-e, hogy a demokráciapárti NGO-k stabil kormányok ügyeibe avatkoznak be, és aláássák az állam szuverenitását?
2. Vajon hogyan bizonyítanák a realisták és radikálisok az egyes államok külföldi finanszírozású nem kormányzati szervezetekkel való szembenállásának jogosságát?

A legtöbb NGO számára csak nagyon korlátozott gazdasági erőforrás áll rendelkezésre, mivel e szervezetek nem szednek adót, mint az államok. A küzdelem a pénzforrásokért így meglehetősen kemény: az ugyanazon problémákra – például az emberi jogokra – fókuszáló NGO-k gyakran ugyanazon adományozókért folytatnak versenyt. A pénzforrások növelésére márpedig állandó szükség van, ami néhány NGO-t arra késztet, hogy új célokat találjanak az adományozók körének szélesítése érdekében. Hogy forrásaikat bővítsék, a nem kormányzati szervezetek egyre nagyobb mértékben támaszkodnak a kormányzatokra, ami értelemszerűen kötöttségeket hoz magával. Amennyiben az NGO-k elfogadják a kormányzati segítséget, legitimitásuk és semlegességük potenciálisan meggyengül. Arra kényszeríthetik őket, hogy folyamatosan „sikerekről" számoljanak be a támogatás folyósítása érdekében, még akkor is, ha nehéz bizonyítani, vagy egyszerűen nem a pontos valóságot takarja. Röviden tehát, létezik egyfajta versengő „tolongás" a nem kormányzati szervezetek között az elérhető forrásokért.[13]

Sikeresnek mondható-e a legtöbb NGO feladata teljesítésében? Ezt meglehetősen nehéz eldönteni, mivel az NGO-k közössége maga is nagyon változatos és összetett; nem létezik egy adott, egységes program, és a szervezetek gyakran keresztezik egymás útját, akárcsak az államok. Majd' minden ügyet minden oldalról megközelítő csoportok léteznek, ami egyfajta ellensúlyt jelent. Néhányan pedig azt is felvetik, hogy az NGO-k bizonyos tevékenységei, amelyekre hagyományosan úgy tekintenek, mint a közös javak támogatására (menekülttáborok létesítése, éhező gyermekek ellátása), nem eredményezik-e hosszú távon konfliktusok elhúzódását, illetve nem vezetnek-e nem várt működési rendellenességek nyomán előálló következményekhez.[14]

Végül pedig: egy növekvő mértékben demokratikusnak tekintett világban szükség van-e egyáltalán a nem kormányzati szervezetekre? Kinek tartoznak ezek a szervezetek elszámolással, ha vezetőiket nem választják? Hogy lehet fenntartani az átláthatóságot ott, ahol nincsen nyilvános elszámoltatási mechanizmus? Liberális értékeket tükröznek-e ezek a szervezetek? Nem meglepő tehát, hogy néhány államban fenntartásokkal viseltetnek az NGO-k iránt.

A nemzetközi jog

Az új évezred eleje óta a nemzetközi jog talán minden korábbinál jobban birtokba vette az újságok címlapjait. A szeptember 11-i terrortámadások, az Afganisztán és Irak elleni amerikai katonai akciók, valamint a súlyosbodó humanitárius katasztrófák következményeként a nemzetközi szerződések jól ismert dokumentumokká váltak; ezek a genfi humanitárius jogi egyezmények (konkrétan az *Egyezmény a*

[13] Lásd Alexander Cooley–James Ron: The NGO Scramble: Organizational Insecurity and the Political Economy of Transnational Action. *International Security*. 27. évf., 1. sz. (2002. nyár), 5–39.

[14] Lásd például Fiona Terry: *Condemned to Repeat? The Paradox of Humanitarian Action*. Cornell University Press, Ithaca N.Y., 2002, és David Kennedy: *The Dark Side of Virtue: Reassessing International Humanitarianism*. Princeton, N. J., Princeton University Press, 2004.

háború áldozatainak védelméről, 1949), az egyezmények a kínzás ellen (*A kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmód vagy büntetés elleni egyezmény*, ENSZ, 1984 és *A kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmódok megelőzéséről szóló európai egyezmény*, 1987), valamint a genocídiumegyezmény (*Egyezmény a népirtás bűntettének megelőzéséről és megbüntetéséről, röviden: genocídiumegyezmény*, 1948). Viták folynak az olyan fogalmak meghatározása körül, mint a kínzás, a terrorizmus, a népirtás, a háborús ellenség, a hadifogoly vagy a kiadatás. Egyes nem kormányzati szervezetek, mint például a *Human Rights Watch* vagy a Nemzetközi Vöröskereszt, amelyeket egykor csupán kevesek ismertek, széles nemzetközi elismerésre tettek szert. Mindebből az következik, hogy a nemzetközi jog jellegének és korlátainak megértése egyre sürgetőbbé válik.

A nemzetközi jog és funkciói

A nemzetközi jog olyan szabályok és normák sokaságából áll, amelyek az egyes államok, az államok és kormányközi szervezetek, valamint kisebb mértékben a kormányközi szervezetek, államok és egyének közötti interakciókat szabályozzák. A jog több célt szolgál egyszerre: elvárások sokaságát állítja fel, rendet teremt, megóvja a *status quót*, valamint legitimálja a kormányzatok által a rend fenntartása érdekében alkalmazott erőt. A jog mechanizmust biztosít a viták békés elrendezésére, és egymással szemben is megvédi az államokat. Etikai és morális funkcióval egyaránt rendelkezik, a legtöbb esetben igazságosnak és méltányosnak kell lennie, és kilátásba kell helyeznie mindazt, ami társadalmilag és kulturálisan kívánatos. Ezek a normák engedelmességet követelnek, és szabályozzák a viselkedést.

Állami szinten a jog hierarchikus felépítésű. Létező struktúrája van mind a törvények megállapításának (törvényhozás és végrehajtás), mind azok alkalmazásának (végrehajtás és bíráskodás). Az egyéneket és csoportokat az államon belül a jog köti össze egymással. A jog egyes részleteit illető, államon belüli általános konszenzusnak köszönhetően a törvények betartása széles körűnek mondható. Mindenkinek érdeke ugyanis a rend és előreláthatóság fenntartása. Amennyiben azonban a törvényt megszegik, az állami hatóságok elítélhetik az elkövetőt, és az állami hatóságok intézményeit használják a törvénysértő megbüntetésére.

A nemzetközi rendszerben az ilyen hatósági struktúra nem található meg. Nem létezik nemzetközi végrehajtó vagy törvényhozó hatalom, sem pedig kötelező joghatósági igazságszolgáltatás. Kérdés tehát, hogy létezik-e nemzetközi jog, ha nincsen szuverén testület, amelynek végrehajtó hatalma és a törvények betartását biztosító, hatékony fizikai kényszerítő ereje lenne? A jogász Christopher C. Joyner úgy gondolja, hogy igen, léteznek kötelező érvényű szabályok, az államok elismerik kötelességeiket, a nemzetközi rendszer működéséhez pedig nem feltétlenül szükséges az erőszak alkalmazása. „A nemzetközi jogi szabályok nem azért nyerik el normatív erejüket, mert bármiféle magasabb rendű hatalom

vagy világkormány erre kötelezné őket, hanem azért, mert az államok elfogadták őket mint irányadó szabályokat, és azt várják, hogy a többi állam hasonló módon járjon el."[15]

A liberálisok elismerik, hogy a jog mást jelent a nemzetközi rendszerben, és mást a belső viszonyokban. Számukra a jog nem egyszerűen létezik, hanem hatást gyakorol mindennapi életünkre. Ahogy Louis Henkin politológus magyarázza:

> „Ha valaki e jogok jelentőségében kételkedik, csak képzelje el, milyen lenne a világ nélkülük. [...] Sem nemzetbiztonság, sem kormánystabilitás nem létezne; senki nem tisztelné az adott területet és légteret; a hajók állandó veszélyek közepette közlekednének; a tulajdon – akár egy adott területen belül helyezkedik el, akár azon kívül – önkényes foglalás tárgyává válna; az egyes személyeket sem jogi, sem diplomáciai védelem nem óvná; nem jönnének létre megegyezések és nem is tartanák be őket; a diplomáciai kapcsolatok véget érnének; a nemzetközi kereskedelem leállna; a nemzetközi szervezetek és intézkedések is eltűnnének."[16]

Most pedig azt fogjuk megvizsgálni, hogy a nemzetközi jog miben hasonló, és miben más, mint a nemzeti jog.

A nemzetközi jog forrásai

A nemzetközi jog csakúgy, mint a belföldi jog, sokrétű forrásokkal rendelkezik (lásd a *7.1. ábrát*). Elméletileg minden jog a szokásokból fejlődik ki. Akár egy hegemón, akár államok egy csoportja old meg egy problémát egy bizonyos módon, ezek a szokások tartóssá válnak, amikor több állam követi a szokásokat, a szokások pedig ténylegesen is joggá kodifikálódnak. A tengerjog fejlődése például Nagy-Britannia és később az Egyesült Államok jóvoltából következett be. Ahogy a nagy tengeri hatalmak, úgy minden állam átvette a gyakorlatokat – a tengerszorosokon való áthaladás jogát, a többi hajó jelzési módjait, a háborús irányítást és más hasonlókat –, azok pedig szokáson alapuló tengeri törvényekké, majd ténylegesen kodifikált törvényekké váltak. A diplomatákat és nagykövetségeket védő törvények szintén a régmúltba visszanyúló szokásokból fejlődtek ki.

A szokáson alapuló jog azonban korlátozott is. Egyrészt azért, mert nagyon lassan fejlődik; a brit tengeri szokások több száz év alatt alakultak törvényekké. A szokások néha idejétmúlttá válhatnak. A partoktól számított 3 mérföldes távolság az állam határait illetően például azért terjedt el, mert ágyúgolyókkal ilyen messzire voltak képesek lőni. A jog azonban lépést tartott a technológiával, és az államok számára garantálták a 12 mérföldes területi kiterjedést az óceán felé. Továbbá nem minden állam vesz részt a szokásokon alapuló törvények

[15] Cristopher C. Joyner: *International Law in the 21st Century: Rules for Global Governance*. Lanham, Md., Rowman & Littlefield, 2005, 6.

[16] Louis Henkin: *How Nations Behave: Law and Foreign Policy*. Második kiadás. New York, Columbia University Press, 1979, 22.

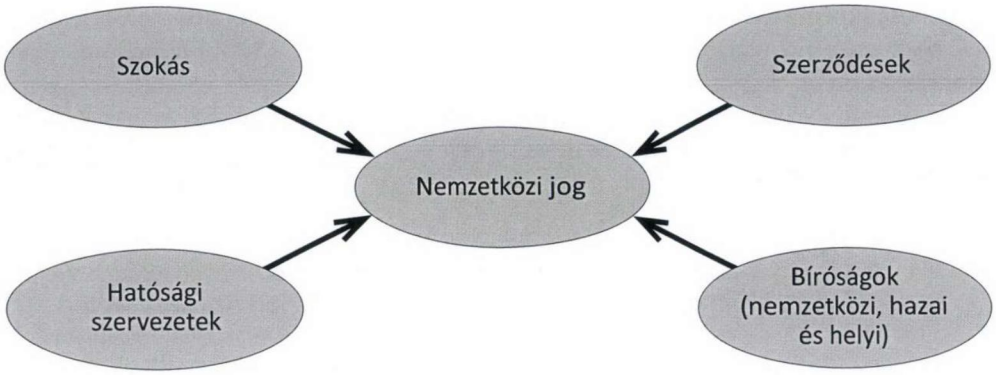

7.1. ábra. A nemzetközi jog forrásai

kialakításában, nem is beszélve a beleegyezésükről azokba a szokásokba, amelyek lényegében Európa-központú gyakorlatokon keresztül váltak törvényekké. Az a tény, hogy a szokásokon alapuló törvényeket a kezdetekkor nem kodifikálták, az interpretáció többértelműségéhez vezethet.

A mai nemzetközi jog egyik legfőbb forrásának a szerződések tekinthetők. A szerződések, az államok között nyíltan létrehozott megegyezések száma 1648 óta meghaladja a 25 ezret, és lényegében mindenfajta kérdéskört lefednek. A legtöbb bírói testület a döntések előtt először a szerződésben lefektetett jogokat tekinti át. A szerződések jogilag kötelező érvényűek: csak a körülmények nagymértékű megváltozásának következtében szerezhetnek az államok jogot arra, hogy ne kövessék az általuk elfogadott szerződésben foglaltakat.

A nemzetközi jogot emellett a hatóságok is alakították és kodifikálták. Ezek között a testületek között ott találjuk az ENSZ prominens nemzetközi jogtudósokból álló Nemzetközi Jogi Bizottságát. Ez a bizottság sok, szokáson alapuló törvényt kodifikált: a tengerjogi egyezmények (*A kontinentális talapzatról szóló genfi egyezmény, A halászatról és az élővilág védelméről szóló genfi egyezmény,* és *A nyílt tengerről szóló genfi egyezmény,* 1958), *Bécsi egyezmény a nemzetközi szerződések jogáról* (1969), valamint *Bécsi egyezmény a diplomáciai* (1961) és a *konzuli kapcsolatokról* (1963). A bizottság olyan új egyezmények vázlatát is kidolgozza, amelyekre vonatkozóan nem létezik szokásjog. Így születtek például a termékekkel kapcsolatos felelősségre, illetve az államok és kormányok hivatalba lépésére vonatkozó törvények, amelyeket aztán az államok elé terjesztettek elfogadásra.

A bíróságok szintén a nemzetközi jog forrásaiként foghatók fel. Bár a Nemzetközi Bíróság tizenöt bírájával Hágában sok jelentős döntésért felel, mégis gyenge intézménynek számít, több okból kifolyólag. Először is a bíróság rendkívül kevés ügyet hallgat meg, 1946 és 2006 között a bíróság 112 peres esetet hallgatott meg, és 25 tanácsadó véleményt fogalmazott meg, az is igaz azonban, hogy a hidegháború befejezése óta esetterhelése folyamatosan emelkedik. Amióta a kis fejlődő ország, Nicaragua pert nyert az Egyesült Államok ellen 1984-ben, a fejlődő országok jóval nagyobb bizalommal fordulnak a bírósághoz. Habár az

eljárásokat a hosszan elhúzódó ügyek felgyorsítása érdekében megváltoztatták, az, hogy a bíróság nem rendelkezik igazságszolgáltatási kötelezettséggel, jelentősen korlátozza eseteinek számát. A bíróság illetékességét, fennhatóságát mindkét félnek el kell fogadnia, még az ügy tárgyalásának megkezdése előtt. Mindez éles ellentétet mutat az egyes országok bírósági gyakorlatával, amelyek igazságszolgáltatási kötelezettséggel rendelkeznek: amennyiben bűn elkövetésével vádolnak bennünket, kötelező jelleggel ítélkezni fognak felettünk. Egyik állam sem köteles a Nemzetközi Bírósághoz fordulni. Másodszor, amikor az egyes ügyeket tárgyalni kezdik, nem igazán foglalkoznak az aktuális vitás kérdésekkel, mint például a vietnami háború, Afganisztán inváziója vagy a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása. Ezek a viták politikai jellegűek, és nem tartoznak a bíróság hatáskörébe. Az államok közötti határokkal kapcsolatos viták azonban a bíróság napirendjének fontos részét képezik. Harmadszor, kizárólag államok kezdeményezhetnek eljárást; egyének és nem kormányzati szereplők, valamint multinacionális vállalatok nem. Így hát a csupán néhány alapvető kérdéskörre fókuszáló, korlátozott esetszám miatt a bíróság soha nem számíthatott igazán a nemzetközi jog legfontosabb forrásai közé. Az EU Európai Bírósága ezzel szemben az európai jog jelentős forrásainak mondható. Magas esetterheléssel rendelkezik, és az európai integrációt érintő valamennyi kérdéssel foglalkozik.

Az országos, sőt a helyi szintű bíróságok szintén a nemzetközi jog forrásainak számítanak. Az ilyen bíróságok széles hatáskörrel rendelkeznek: tárgyalhatnak saját területüket érintő eseteket, amelyekben a nemzetközi jogot is segítségül hívják; olyan eseteket, amelyek kizárólag saját, de máshol élő állampolgáraikat érintik; valamint bármely olyan esetet, amelyekben az egyetemes igazságszolgáltatás elve alkalmazható. Az **egyetemes joghatóság** égisze alatt az államok eljárást kezdeményezhetnek olyan ügyekben, amikor a vádlott viselkedése elegendően kegyetlen ahhoz, hogy csorbítsa az összes állam jogát. Számos állam fordult ilyen jellegű igazságszolgáltatási eljáráshoz második világháborús vagy a közelmúltban a boszniai, koszovói, illetve ruandai népirtás miatt. Az Európai Unióban az országos és helyi szintű bíróságok nélkülözhetetlen jogforrásnak számítanak. Bármelyik uniós ország állampolgára kérvényezheti az országos szintű bíróságnál a belső jogrendszer bármelyik intézkedésének érvényen kívül helyezését, amelyről úgy gondolja, hogy ellentmondásban van az EU-szerződés valamelyik intézkedésével. Az állampolgár szintén kérheti egy országos szintű törvény felfüggesztését, amelyről úgy találja, hogy összeütközésben van az EU Miniszterek Tanácsa által kibocsátott közösségi útmutatás önvégrehajtó* intézkedéseivel. Az európai rendszerben ezáltal az országos szintű bíróságok egyrészt az európai közösségi jog lényeges forrásai, másrészt pedig az e jogok alkalmazásáról gondoskodó intézmények.

* Belső törvényhozást nem igényel ahhoz, hogy életbe lépjen. *(A szerk.)*

A nemzetközi jog érvényesítése

Az új évezred új trendje a nemzetközi igazságszolgáltatás kiterjesztése, amit egyértelműen a háborús és emberiség ellen elkövetett bűnökhöz kapcsolódó egyéni felelősség gondolata motivált. Ez a gondolat nem új keletű. A második világháború utáni nürnbergi, illetve tokiói perek szintén háborús bűnök elkövetéséért büntették meg az adott egyéneket, de mivel e perek a legyőzöttek győztesek általi megbüntetésére szolgáltak, nem tekintették őket precedensnek. A jugoszláviai, ruandai, majd később a kelet-timori atrocitásokat követően az ENSZ két *ad hoc* bíróságot hozott létre, az egyik a volt Jugoszláviában zajló háborús bűncselekményeket vizsgáló Nemzetközi Törvényszék volt 1993-ban, a másik pedig a Ruandai Nemzetközi Törvényszék, amit 1994-ben állítottak fel. Ezek az ENSZ által jóváhagyott *ad hoc* bíróságok számos eljárást dolgoztak ki, amelyek révén a fenti esetek egyes cselekményeit kezelni tudták, ilyen volt a joghatóság, a bizonyítás, a büntetéskiszabás vagy a bebörtönzés. A vádlottak között volt egészen 2006-ban bekövetkezett haláláig Slobodan Milošević volt jugoszláv elnök, az elítéltek között pedig számos ruandai tisztet találunk, így a volt miniszterelnököt, Jean Kambandát is. Az eljárások iránti nagy igény, valamint a vádlottak felkutatásának nehézségei miatt azonban e pereket kritikák is érik.

Az *ad hoc* bíróságokkal kapcsolatos nehézségek fényében az 1998-ban ENSZ-védnökség alá tartozó államok létrehozták a Nemzetközi Büntetőbíróságot, egy olyan újító szellemű bíróságot, amelynek joghatósága és igazságszolgáltatási kötelezettsége az egyénekre is kiterjed. Mindez négyfajta bűntettet foglal magában: genocídium (embercsoportok megtámadása és meggyilkolása fajuk, etnikumuk és vallásuk miatt), emberiség elleni bűntett (gyilkosság, rabszolgaságban tartás, erőszakos kitelepítések, kínzás), háborús bűnök, és agresszió bűntette (nem definiált). Nincs egyén, aki mentességet élvezhet az igazságszolgáltatás e formája alól, az államfők és a hadsereg vezetői sem. A Nemzetközi Büntetőbíróság a bíróságok legfelsőbb fórumaként működik, és akkor tárgyal eseteket, amikor az országos szintű bíróságok nem hajlandók vagy nem képesek arra, hogy a súlyos atrocitások ellen lefolytassák a büntetőeljárást.

2003-ban tizennyolc bírát iktattak be, és elkezdődött a munka. Az esetek mind az afrikai országokban elkövetett bűnökre vonatkoztak. Darfúr kivételével a legtöbb eset kevés nemzetközi figyelmet vonzott. A Nemzetközi Büntetőbíróság működése mégis ellentmondásos. Egyrészt rengetegen üdvözlik, beleértve a több mint ezer nem kormányzati szervezet koalícióját; a támogatók lényegesnek ítélik a bíróság munkáját a nemzetközi jog megszilárdításában és az egyének elszámoltathatóságának érvényesítésében a konfliktusok alatt elkövetett tetteikért. Mások, így az Egyesült Államok, Kína, India és Törökország már jóval kritikusabbak. Különösen az Egyesült Államok ellenzi az alapszabály beiktatását, amely a Nemzetközi Büntetőbíróságnak szolgáltatná ki az amerikai hadvezetést illetve az amerikai elnököt; azt hangoztatja, hogy az Egyesült Államok „kivételes" nemzetközi felelősséggel rendelkezik, mint hegemón, és ennek mentesítenie

kellene az ország hadseregét és vezetőit a Nemzetközi Büntetőbíróság joghatósága alól. Az Egyesült Államok főként azon az alapon fejti ki ellenállását, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróság sérti az ország szuverenitását. A vita egyelőre folytatódik, a Nemzetközi Büntetőbíróság pedig annak ellenére működik, hogy az Egyesült Államok továbbra sem hajlandó aláírni a szerződést.[17]

Ha egyszer a nemzetközi szint bizonyos struktúrái, például a Nemzetközi Bíróság és a fejlődőben lévő Nemzetközi Büntetőbíróság annyira gyengék, miért engedelmeskedik mégis a legtöbb állam a nemzetközi jognak? A liberális válasz szerint az államok azért tartják tiszteletben a nemzetközi jogot, mert egyszerűen az helyes. Az államok a helyes és morális cselekvést kívánják követni, a nemzetközi jog pedig rámutat arra, hogy mi a helyes. A liberálisok szerint az önálló államoknak előnyük származik abból, ha helyesen és morálisan cselekszenek, és minden államnak haszna származik abból, ha rendezett világban él, amelyben megtalálhatók az általános elvárások a többi állam viselkedésével szemben is. Az államok azt szeretnék, ha pozitívan tekintenének rájuk, legalábbis a liberális elgondolás szerint. Tiszteletre tartanak igényt a világ közvéleménye részéről, és tartanak attól, hogy esetleg kiközösítik őket, valamint elvesztik arculatukat és presztízsüket a nemzetközi rendszerben.

Ha az államok nem engedelmeskednek a nemzetközi jognak, a többi állam számos válaszlépéshez folyamodhat. A lehetőségek között sok olyan önvédelmi mechanizmus található, amelyekre leginkább a realisták támaszkodnak:

- Diplomáciai tiltakozás, különösen akkor, ha a sérelem csak kisebb mértékű.
- Megtorló intézkedések kezdeményezése, olyan akcióké, amelyek viszonylag rövid időt vesznek igénybe, és a már bekövetkezett rosszat szeretnék kijavítani.
- Amennyiben kereskedelmi partnerről van szó, gazdasági bojkott alkalmazása, illetve fenyegetés mind gazdasági, mind katonai árucikkekre vonatkozó embargóval.
- Katonai erő, a végső önvédelmi eszköz használata.

A liberálisok azonban sok esetben jogosan állítják, hogy az egyetlen állam által alkalmazott kényszerítés önvédelmi mechanizmusai könnyen hatástalanok maradhatnak. Egy ellenséges vagy gyenge állam felől érkező diplomáciai tiltakozást nagy valószínűséggel figyelmen kívül fognak hagyni, míg egy fő szövetséges vagy hegemón állam tiltakozása jóval nagyobb súllyal bír. Egyetlen állam gazdasági bojkottja és szankciói hatástalanok maradnak, amennyiben a vétkes állam több kereskedelmi partnerrel is rendelkezik. A háború pedig költséges, és kicsi a valószínűsége, hogy a kívánt eredményre vezet. A legtöbb esetben

[17] Lásd Bartram S. Brown: Unilateralism, Multilateralism, and the International Criminal Court. In: *Multilateralism and U.S. Foreign Policy: Ambivalent Engagement.* Ed. Stewart Patrick–Shepard Foreman. Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2002, 323–344., valamint Henry A. Kissinger: The Pitfalls of Universal Jurisdiction. *Foreign Affairs.* 80. évf., 4. sz. (2001. július–augusztus), 86–97.

tehát ahhoz, hogy a kényszerítő jellegű mechanizmusok hatásosak legyenek, több állam együttműködésére van szükség. A leghatékonyabb megoldáshoz az államoknak kollektív együttműködést kell tanúsítaniuk a nemzetközi jogot és normákat be nem tartó államokkal szemben. A liberálisok megközelítésében az államok védelmet és megnyugvást találnak az ilyen kollektív cselekvésekben és a kollektív biztonságban.

A nemzetközi szervezetek és jog realista megközelítése

A realisták szkeptikusak a nemzetközi jogot, a kormányközi szervezeteket és az NGO-kat illetően, noha szerepüket nem kérdőjelezik meg teljesen. Emlékezzünk vissza, hogy a realisták tulajdonképpen anarchiát látnak a nemzetközi rendszerben, ahol minden állam saját érdekei által vezérelve cselekszik, és jórészt önvédelmi mechanizmusokra támaszkodik. Sokan – köztük a realisták is – elismerik, hogy a nemzetközi jog bizonyos mértékben rendet teremthet. De miért döntenek úgy az államok, hogy engedelmeskednek? A realisták válasza különbözik a liberális elképzeléstől. A realisták ugyanis azt állítják, hogy a jogot nem azért kell tisztelni, mert a normák önmagukban véve helyénvalóak és igazságosak, hanem mert az állam saját érdeke együttműködést kíván. Az államoknak előnyére szolgál, ha rendezett világban élnek, amelyben létezik valamiféle elvárás a másik állam viselkedésére vonatkozóan. Az állandó félelem attól, hogy területük és népességük biztonsága megsérül, meglehetősen sokba kerül az államoknak, mind az előre nem látható kihívásokra való felkészülés gazdasági kiadásait, mind pedig a feszültség és félelem pszichés árát tekintve. Minden állam saját érdeke, hogy területét és légterét tiszteletben tartsák, hogy hajói szabadon közlekedhessenek a nemzetközi vizeken, és hogy nyugodtan élvezhesse a nemzetközi kereskedelem és diplomáciai kapcsolatok biztonságos folyamatait. A realisták ugyanakkor tudják, hogy az államok dönthetnek úgy, hogy felhagynak a nemzetközi jog követésével, az erősebbel szemben pedig a többi kisebb állam keveset tehet.

A realisták ugyanilyen szkeptikusak a nemzetközi szervezetekkel, így a nem kormányzati szervezetekkel és a kormányközi szervezetekkel mint független résztvevőkkel szemben is. A kormányközi szervezeteket ugyanis az államok ellenőrzik, az államok pedig gyakran előnyben részesítik a gyenge szervezeteket. A realisták rámutattak például a Népszövetség Tanácsa ténykedésének kudarcára, amikor Japán meghódította Mandzsúriát 1931-ben, valamint a túlságosan lassú reakcióra Etiópia 1935-ös olasz inváziójával kapcsolatban. E kudarcok a szervezet és az agresszor megbüntetése kollektív megközelítésének alapvető gyengeségét teszik nyilvánvalóvá. A Népszövetség elveit, különösen a háború megelőzése iránti elkötelezettség elvét támogató nagyhatalmak nélkül az intézmény hatalmán és legitimitásán csorba esne. A realisták ugyanígy nem tesznek hitet az ENSZ mellett sem. Teljes joggal mutogathatnak a hidegháború időszakára, amikor a Biztonsági Tanács teljesen tehetetlennek bizonyult az Egyesült

Államok és a Szovjetunió konfliktusában. Az, hogy az ENSZ 2003-ban nem volt képes Irakkal betartatni a Biztonsági Tanács határozatait, egy másik, a szervezet gyengeségére és feltételezett jelentéktelenségére emlékeztető jel.

A realisták államközpontú világában az NGO-k nem kapnak jelentős szerepet. Végül is a legtöbb NGO az államoknak van kiszolgáltatva; az államok biztosítják számukra a törvényes hatáskört, és az államok is vehetik el azt. A realisták szemében tehát az NGO-k nem önálló cselekvők.

A realisták elismerik, hogy a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek elég erővel rendelkeznek ahhoz, hogy alternatívát jelentsenek azzal szemben, ha az államok önsegítő megoldást választanak. Az államnak éppenséggel saját érdeke is lehet, hogy ezeket az intézményeket felhasználja. Ezt azonban mégsem teszik. Az államok ugyanis bizonytalanok azzal kapcsolatban, hogy az ilyen intézmények valóban az előzetes elképzelések szerint fognak-e működni. Létezik tehát egyfajta bizalmatlansági tényező. Bizonytalanok azt illetően is, hogy a hosszú távú nyereségek elérhetők-e. Kételkednek abban, hogy a kollektív ténykedések lehetségesek, és úgy gondolják, hogy az államok nem akarnak majd az egyedi nemzeti érdekek védelme céljából erre az együttműködésre számítani.

A nemzetközi szervezetek és jog radikális megközelítése

A marxista hagyomány radikális gondolkodói szintén szkeptikusak a nemzetközi joggal, a nem kormányzati szervezetekkel, valamint a kormányközi szervezetekkel kapcsolatban, noha teljesen eltérő okokból, mint a realisták. A radikálisok a mai nemzetközi jogot és szervezetet egy adott korszak és történeti folyamat eredményének látják, amely a 18. századi gazdasági liberalizmusból és a 20. századi politikai liberalizmusból ered. A nemzetközi jog ezáltal elsősorban a nyugati kapitalista államoktól ered, és szerepe az, hogy ezen csoportosulás érdekeit szolgálja. A nemzetközi jog elfogult a szocialista államokkal, a gyengékkel és a képviselettel nem rendelkezőkkel szemben az előbbi csoport javára.

Ehhez hasonlóan a kormányközi szervezetek, különösen a Népszövetség, az ENSZ és annak speciális ügynökségei is arra hivatottak, hogy a hatalmasok érdekeit szolgálják. A radikálisok szerint ezek az intézmények sikeresen tartják fenn az elit hatalmát a gyenge államok tehetetlen tömegével szemben. A nemzetközi jogi elveket például, mint a földrajzi határok sérthetetlensége, a gyarmati időszakban fejlesztették ki, hogy ezzel is a hatalommal rendelkezők igényeit elégítsék ki. Az ilyen határok megváltoztatására irányuló kísérletek a nemzetközi jog szerint nem helyénvalók még akkor sem, ha a határok igazságtalanok vagy méltánytalanok. A radikálisok sietnek rámutatni ezekre az igazságtalanságokra, és támogatják a hagyományos rend felforgatására irányuló törekvéseket. Így aztán saját nézőpontjukból nézve az Irak kuvaiti megszállását követő ENSZ-lépések, többek közt az Irak viselkedését elítélő határozatok sora és az országgal szemben alkalmazott szankciók szerepe tulajdonképpen az, hogy a Nyugat pozícióit, különösképpen a hegemón hatalommal rendelkező

Egyesült Államok és kapitalista barátai érdekeit védje a nemzetközi olajpiacon. A radikálisok szerint az ENSZ-szankciók remek példái annak, amikor hegemón érdekek olyan marginális csoportok létét lehetetlenítik el, mint a túlélésre is alig képes iraki férfiak, nők és gyermekek. A radikálisok a NATO koszovói lépéseire is úgy tekintenek, mint a jogfosztottak és szegények hegemón hatalom által okozott sérelmére.

A legtöbb radikális számára a képviselet és az átláthatóság hiánya jelentik a kulcsfogalmakat az NGO-kkal kapcsolatban. A legtöbb radikális úgy tekint a nem kormányzati szervezetek északi gyökerű világára, mint amit ugyanazon elit irányít, amelyik a nemzetközi szervezeteket is. Úgy tekintenek az NGO-kra, mint a kapitalista gazdasági rendszer igényeit kielégítő szervezetekre, valamint e rendszer domináns érdekeinek kiszolgálóira. A radikálisok szerint csupán kevés nem kormányzati szervezet volt képes arra, hogy kitörjön ebből a helyzetből, és kifejlesszen egy olyan hálózatot, amely lehetővé teszi a tömegek kívánatos részvételét a játékszabályok alapvető megváltoztatásában. Végtére a radikálisok még nagyobb gazdasági és politikai változásokat szeretnének egy olyan nemzetközi rendszer érdekében, amely igazságosabb módon osztja el a gazdasági erőforrásokat és a politikai hatalmat. A modern nemzetközi jog és a szervezetek nem e változás előmozdítói.

A nemzetközi szervezetek és jog konstruktivista megközelítése

A konstruktivisták különös jelentőséget tulajdonítanak az intézményeknek és normáknak.[18] Mind a nemzetközi kormányzati szervezetek, mind pedig a nem kormányzati szervezetek olyan normaadó vállalkozások lehetnek, amelyek megtanítják és meggyökereztetik az új normákat az egyes államokban. Ezek a normák megváltoztathatják az államok preferenciáit, amelyek később aztán az állam viselkedését is megváltoztathatják. A konstruktivisták elismerik, hogy az új nemzetközi szervezetek nagyon gyors ütemben fejlődtek, és több feladatot is ellátnak. Ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy a világszerte tekintélyes nemzetközi szervezetekben működési rendellenességek mutatkozhatnak, ami a nemzetközi bürokraták érdekeit szolgálná.

A jog kulcsszerepet játszik a konstruktivista gondolkodásban, nem azért, mert pontos szabályokat hoz létre, hanem azért, mert a változó normákat tükrözi. Így aztán mind a nemzetközi szokásjog, mind pedig a konstruktivizmus

[18] Úttörő jellegű elméleti és empirikus munkákhoz lásd Martha Finnemore: *National Interests in International Society*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1996; valamint uő: *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2003; Michael Barnett–Martha Finnemore: *Rules for the World: International Organizations in Global Politics*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2004; és Margaret E. Keck–Kathryn Sikkink: *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1998.

ELMÉLET RÖVIDEN

A nemzetközi szervezetek és jog egymással versengő megközelítései

	Liberális/neoliberális institucionalizmus	Realizmus/ neorealizmus	Radikalizmus/ függőségi elméletek
Kormányközi szervezetek	A kollektív lépések fontos független részvevői.	Szkeptikus a kormányközi szervezetek azon képességével kapcsolatban, hogy valódi kollektív lépéseket tudnak tenni.	Az erős államok érdekeit szolgálják; elfogultak a gyenge államokkal és a képviselettel nem rendelkezőkkel szemben az előbbiek javára.
Nem kormányzati szervezetek	Egyre fontosabb szereplők, amelyek különböző érdekeket képviselnek, és egyben megkönnyítik a kollektív lépések megtételét.	Nem független cselekvők; a hatalom az államhoz tartozik; az NGO-k hatalma az államoktól ered.	Az uralkodó gazdasági érdeket képviselik; nem valószínű, hogy képesek fontosabb gazdasági vagy politikai változást előidézni.
Nemzetközi jog	A nemzetközi rend legfontosabb forrása; az államok azért engedelmeskednek a nemzetközi jognak, mert a törvények rendet biztosítanak.	A realisták elismerik, hogy a nemzetközi jog képes egyfajta rendet teremteni, de azt is fenntartja, hogy az államok csak akkor engedelmeskednek, amikor saját érdekeik úgy kívánják; az államok inkább az önsegélyezést részesítik előnyben.	A radikálisok kételkednek a nemzetközi jogban, mivel az a nyugati kapitalista tradícióban gyökerezik; a nemzetközi jog csupán a nagyhatalmi követeléseket erősíti meg.

hívei elismerik annak a szerepnek a fontosságát, amit az ilyen normák játszanak a helyesnek tartott állami viselkedéssel kapcsolatos elvárásokat illetően. Idővel ezeket a normákat maguk az államok is magukévá teszik, meg tudják változtatni az állam preferenciáit, és alakítani tudják viselkedését. Számos fontos norma mutatkozik különösen érdekesnek a konstruktivisták számára. A többoldalúság, a csatlakozás a többiekhez a döntések folyamán például ilyen norma. A résztvevők pedig megértik az ilyen, hivatalos szervezeteken belül és kívül egyaránt megtalálható normák fontosságát. A többoldalú részvétel által az államok más normákkal is találkoznak, amilyen például a nukleáris fegyverek használatára vonatkozó, egyre szigorúbb tiltás, a humanitárius tevékenységek normája, vagy az emberi jogi normákra irányuló egyre növekvő figyelem. Azonban ahogy e normák és eszmék befolyásolják az állam viselkedését, úgy maguk az államok is részt vesznek a normák és gyakorlatok kialakításában. E normák mindegyikét a

következő fejezetekben vitatjuk meg. Ezáltal, a nemzetközi intézmények, illetve a nemzetközi jog és befolyás szilárd ütemű terjeszkedése révén a konstruktivisták aktív kutatási programmal rendelkeznek.

Összefoglalás: számítanak-e a kormányközi szervezetek, a nem kormányzati szervezetek, valamint a nemzetközi jog?

A realisták szkeptikusak maradnak a kormányközi szervezetek, a nem kormányzati szervezetek, valamint a nemzetközi jog hasznosságával kapcsolatban. Sok realista (noha nem az összes) úgy látja, hogy ezek csupán az állam hatalmát tükrözik, és ezáltal nincs független identitásuk vagy szerepük a nemzetközi kapcsolatok területén. A radikálisok szintén szkeptikusan tekintenek a nemzetközi szervezetekre és jogra. Ők csupán a gazdasági és politikai hegemónia egyszerű tükröződését látják ezekben. Ezzel szemben a liberálisok és a konstruktivisták meg vannak győződve arról, hogy az NGO-k, a kormányközi szervezetek, valamint a nemzetközi jog fontos szerepet játszanak a nemzetközi politikában, habár mindkét irányzat máshova helyezi a hangsúlyokat. A liberálisok szerint e szervezetek, valamint a nemzetközi jog nem helyettesítik az államokat mint a nemzetközi politika legfőbb cselekvőit, noha néhány esetben ebbe az irányba is elmozdulhatnak. Jelenthetnek ugyanakkor alternatív, akár kormányközi, akár magánjellegű fórumot az államok számára, hogy kollektív lépésekben vegyenek részt, valamint az egyének számára is, hogy hozzájuk hasonló gondolkodású egyénekhez csatlakozva próbálják meg elérni céljaikat. Lehetővé teszik, hogy régi kérdésekre újszerűen tekintsünk, és fórumként szolgálnak ahhoz, hogy új, globalizálódó kérdéseket vitassunk meg, valamint teret biztosítanak konkrét lépések megtételéhez. A konstruktivisták számára azon van a hangsúly, hogy a változó normák és intézmények hogyan formálják az egyes ügyeket. A nemzetközi kapcsolatok legfontosabb kérdéseit a következő három fejezetben elemezzük.

8. Háborúk és viszályok

- *Mi teszi a biztonságot mindennél fontosabb értékké?*
- *Hogyan segítenek a különböző elemzési szintek a háborúk okainak magyarázatában?*
- *Idejétmúlttá válik-e az általános háború? Miért?*
- *Melyek az aszimmetrikus hadviselés főbb jellemzői?*
- *Miben különbözik az utóbbi évtized terrorizmusa a terrorizmus korábbi formáitól?*
- *Mikor igazságos egy háború? Hogyan lehet igazságosan harcolni?*
- *Hogyan kezelik a biztonság hiányát a liberálisok?*
- *Miben különbözik a bizonytalanság kezelésének realista megközelítése a liberálistól?*

Azon tényezők közül, amelyek a szereplőket a nemzetközi rendszerhez kapcsolják, a háború a legősibb, a leggyakoribb és hosszú távon a legszembeötlőbb jelenség. A háború évszázadokon keresztül volt a történészek témája, Thuküdidész *A peloponnésszoszi háború* című munkájától egészen Carl von Clausewitz *A háborúról* című művéig. Az első világháborút követően e háború és következményei (a Népszövetség megalakulása) voltak azok a jelenségek, amelyek az amerikai diplomáciatörténészeket és jogi szakértőket egy új diszciplina, a nemzetközi kapcsolatok tudománya létrehozására sarkallta. A terület kiemelkedő tudósai számos fontos és nyugtalanító kérdést vetettek fel. A biztonság és háború kérdésének szentelt ilyen figyelem egyértelműen indokolható: az összes érték közül a biztonság a legfontosabb, minden egyéb érték – a jó kormányzás, a gazdasági fejlődés, az emberi jogok, a környezetvédelem, az egészségügy – csak ezután következik, hiszen ezek mindegyikének feltétele a biztonság mint alapjog. Gondoljunk csak arra, milyen nehézségekkel kellett az Egyesült Államoknak szembenéznie az iraki gazdaság újjáélesztése, a törvényes hatóságok felállítása és az emberi jogok új szintre helyezése során. Az alapvető biztonság hiányában ezen tevékenységek mindegyike nehézségekbe ütközött.

A történelem azt mutatja, hogy a biztonság nem volt mindig fenntartható. A történelem során eddig nagyjából 14 500 fegyveres összecsapásra került sor, közvetve vagy közvetlenül 3,5 milliárd halottal. A modern korban (1816 óta) 224 és 559 közé tehető a nemzet- és államközi háborúk száma, attól függően, hogyan definiáljuk a háború fogalmát. A 20. század szörnyű totális háborúi, majd ezt követően a háborúk számának csökkenése után új tendencia bontakozott ki: 1991 óta az incidensek száma erősen csökkent. A háborúk száma és intenzitása egyaránt nagyjából a felére, a harcmezőkön elhunytak száma pedig mintegy

80 százalékkal csökkent az utóbbi ötven évben.[1] Mégis, ahogy annak lennie kell, a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó teoretikusok továbbra is elemzik, hogy miért következnek be a nemzetközi illetve államok közötti háborúk. E fejezet is e fontos kérdést tárgyalja.

A teoretikusokat a háborúk lehetséges alternatívái is érdeklik. Hogyan tartható fenn a biztonság háború nélkül? Az ókori Görögországban, amikor Mélosz szigetét körülvették az ősi ellenség, Athén flottái, a szigetnek kevés választása volt. Egyrészt kereshetett egy távoli szövetségest – egy másik városállamot, amelynek érdekei alapvetően eltértek Mélosz érdekeitől –, illetve támaszkodhatott saját katonai erejére, a méloszi nőkre és férfiakra. Ahogy Mélosz szigete felelős volt saját biztonságáért, úgy felelős ezért minden állam egy anarchikus rendszerben. Mindez hasonló a 3. és 5. fejezetben leírt fogolydilemmához, illetve a foglyok abban elfoglalt pozíciójához: miután a foglyok félnek a lehető legrosszabb következményektől, mindkét fogoly vall, hogy a maga számára kedvezőbb következményeket biztosítsa. Nincs semmi, ami az együttműködésre ösztönözné őket. Ugyanígy az államok a legkedvezőtlenebb következményektől, vagyis attól tartva, hogy a másik állam az övéknél több és jobb fegyverzetet halmoz fel, a fegyverkezést választják. A mélosziak, az összes fogoly és az összes állam is mind az önsegítésben bízik.

Ironikus módon ha az egyik állam a saját védelmére készül, azaz ha – erős ipari alapot hoz létre, fegyverzetet épít, hadsereget toboroz – önsegítéshez folyamodik, a többi állam válik kevésbé biztonságossá. Utóbbiak válaszlépése az lesz, hogy hasonló tevékenységbe kezdenek, emelvén saját védelmi szintjüket, ezzel viszont a többi állam növekvő bizonytalanságát idézik elő. Ezt a helyzetet nevezik **biztonságdilemmának**: a központi hatalom hiányában egy állam biztonságosabbá válása a másik állam biztonságát fogja csökkenteni. Ahogy a politológus John Herz írja: „A támadások elleni védelem érdekében az államok kénytelenek erejüket növelni, hogy a többi állam ereje ne veszélyeztesse őket. Ez ugyanakkor bizonytalanabbá teszi a többi államot, amelyek így kénytelenek a legrosszabbra felkészülni. Mivel az egymással vetélkedő egységek világában soha senki nem érezheti magát teljes biztonságban, egyfajta hatalmi versengés veszi kezdetét, a biztonság és hatalom felhalmozásának ördögi köre folytatódik."[2] A biztonságdilemma így állandó feszültséghelyzetet, valamint hatalmi konfliktusokat eredményez az államok között.

[1] A háborúk gyakoriságára és a halálos áldozatok számára vonatkozó adatok számos – bár néha ellentmondó – forrásban megtalálhatók. Ezek közé tartozik Quincy Wright: *A Study of War.* Második kötet. Chicago, University of Chicago Press, 1942. Átdolgozott kiadás: 1965; David J. Singer–Melvin Small: *The Wages of War, 1816–1965: Statistical Handbook.* New York, Wiley, 1972; Jack S. Levy: *War in the Modern Great Power System, 1495–1975.* Lexington, Ky., University Press of Kentucky, 1983; Ruth Leger Sivard: *World Military and Social Expenditures,* 1996. Washington, D.C., World Priorities, 1996; és Recent Trends in Human Security Centre. *The Human Security Report,* 2005, www.humansecurityreport.info.

[2] John Herz: Idealist Internationalism and the Security Dilemma. *World Politics.* 2. évf., 2. sz. (1950. január), 157–180.

De valóban az önsegítés-e az egyetlen alternatíva? Hogyan mérsékelhetik az államok a biztonságdilemma hatásait? Hogyan kezelhető a biztonság hiánya a háborún kívül? E fejezet az ezzel kapcsolatos főbb megközelítéseket tárgyalja.

A háború okai

Miért törnek ki a háborúk? Bármely háború (Vietnamban, Angolában, Kambodzsában, a második világháború, a francia–porosz háború) elemzése az erőszak kirobbanásának változatos okait tárja fel. Kenneth Waltz *Man, the State, and War* című munkájában azt állítja, hogy a nemzetközi rendszer alkotja a nemzetközi kapcsolatok elsődleges vázát.[3] Ez a váz azonban mindig is létezett, vagyis annak magyarázatához, hogy a háborúk miért vagy éppen miért nem törnek ki időnként, az elemzés egyéb szintjeit is igénybe kell vennünk. Az egyének tulajdonságai, a vezetőké és tömegek tagjaié egyaránt, valamint az államok belső struktúrája mind olyan tényezők, amelyek a nemzetközi rendszer keretein belül működnek. Waltz úgy gondolja, hogy mindhárom elemzési szint alkalmazható a háború okainak vizsgálatakor.[4]

Az egyén: realista és liberális értelmezések

Mind az egyéni vezetők személyiségjegyeit, mind az emberek általános tulajdonságait (lásd a 6. fejezetet) okolták már a háborúk kitörése kapcsán. Néhány vezető személyisége agresszív és meglehetősen harcias: vezető pozíciójukat ügyeik előmozdítására használják. Ezáltal – néhány realista és liberális elképzelés szerint – a háborúk az egyéni vezetők személyes tulajdonságai miatt törnek ki. Ezen álláspont igazságát azonban meglehetősen nehéz bizonyítani. Akkor is kitörtek volna ezek a háborúk, ha más, békeszerető vezetők lettek volna hatalmon? Erre vonatkozóan csak találgatni tudunk.

Ha nem a vezetők velük született személyiséghibája okozza a háborút, akkor lehetséges, hogy a vezérek is, akár bármelyik ember, félreértés áldozatai? A liberálisok szerint, ha egy vezető félreért valamit – agressziót lát ott is, ahol az nem szándékolt, illetve egyetlen ember akcióját egy egész csoportnak tulajdonítja – mind háború kitöréséhez vezethet. A történészek kulcsszerepet tulajdonítottak a félreértéseknek. Számos olyan félreértés létezik, ami háborúhoz vezethet. Ennek egyik gyakori példája a másik fél ellenségességének eltúlzása, annak feltételezése, hogy a másik fél ellenségesebb, mint amilyen valójában, illetve hogy jóval nagyobb katonai vagy gazdasági potenciállal rendelkezik, mint valójában. Az ezzel kapcsolatos téves kalkuláció az adott állam részéről olyan válaszlépés-

[3] Kenneth N. Waltz: *Man, the State, and War.* New York, Columbia University Press, 1954.

[4] Bővebben lásd: Jack S. Levy: The Causes of War: A Review of Theories and Evidence. In: *Behavior Society and Nuclear War.* 1. kötet. Eds. Philip E. Tetlock et al. New York, Oxford University Press, 1989, 209–333.

hez vezethet, mint a saját fegyverzet növelése, amit aztán a másik szemben álló fél fog ellenséges tevékenységként felfogni. Az ilyen félreértésspirálok torkollhatnak háborúkba. Az első világháborúhoz vezető eseményeket gyakran ilyen konfliktusspirálként látják, amelyet a legfontosabb szereplők félreértett szándékai és akciói okoztak. Ezek azonban szintén csak feltételezések.

Ha nem a vezetők, akkor talán a tömegek tulajdonságai miatt törnek ki a háborúk. Néhány realista gondolkodó, például Szent Ágoston és Reinhold Niebuhr is ezen a véleményen van. Szent Ágoston szerint az egyén minden egyes cselekedete önfenntartó aktus is egyben. Niebuhr számára e kapcsolat még ennél is mélyebb, a háború eredete szerinte az emberi lélek mélyében lakozik.[5] E megközelítés egybecseng azon szociobiológusok álláspontjával, akik az állatok viselkedését tanulmányozzák. Az agresszív viselkedést látszólag minden faj magáévá teszi a túlélés érdekében, ez biológiailag kódolt jelenség. Ez a nézet azonban nem magyarázza meg az egyes fajok közötti kisebb-nagyobb eltéréseket, hiszen néhány faj az együttműködésre is hajlandó, az embert pedig a legtöbben az állati fajoknál végtelenül összetettebbnek gondolják. Ha ez így van, akkor két értékelés lehetséges, egy pesszimista és egy optimista. A pesszimisták szerint, ha a háború az ember veleszületett jellemének, illetve romlott természetének eredménye, akkor nincs menekvés, vagyis elkerülhetetlenül újra és újra háborúk törnek ki. Az optimisták úgy gondolják, hogy amennyiben a háború vagy az agresszió velünk született, az egyetlen remény arra, hogy megszüntessük a háborúkat, az lehet, ha megváltoztatjuk az emberi természetet.

Valójában a háború nem állandó, hanem sokkal inkább *szokatlan* jelenség, nem normális állapot. Vagyis az egyének állandó belső tulajdonságai nem lehetnek a háborúk egyedüli okai. Szintén nem lehet magyarázat az, hogy az emberi természet már megváltozott, hiszen háborúk *továbbra is léteznek*. A tömegek viselkedésének megváltoztatására irányuló legtöbb kísérlet látványos kudarcot vallott, és nincs látható jele annak, hogy alapvető tulajdonságaink megváltoztak volna.

Nem valószínű tehát, hogy az elemzés egyéni szintje rávilágít a háború egyetlen vagy esetleg elsődleges okára. Az egyének végtére is államokba és társadalmakba szerveződnek.

Állam és társadalom: liberális és radikális magyarázatok

Az elemzés második szintje azt sugallja, hogy a háborúk az államok belső struktúrája miatt törnek ki. Az államok területüket tekintve földrajzilag, az etnikai homogenitást illetően, valamint gazdasági és politikai preferenciájuk szerint is különböznek. A kérdés tehát az, hogy az egyes államok jellemzői milyen hatással lehetnek a háborúk kitörésének lehetőségére. Melyek azok az állami struktúrák, amelyek a leginkább összefüggésbe hozhatók a háborús hajlandósággal?

[5] Szent Ágoston: *Isten városáról*. 4. kötet, 19. könyv. Ford.: Földváry Antal. Budapest, Kairosz Kiadó, 2005-2009. Reinhold Niebuhr: *The Children of Light and Children of Darkness*. New York, Schribnen, 1945.

Az államra és társadalomra vonatkozó magyarázatok a legrégebbiek közül valók. Platón például úgy gondolta, hogy a háború kevésbé valószínű ott, ahol a népesség összefüggő tömböt alkot, és viszonylag jó körülmények között él. Mivel a népesség képes a támadás megakadályozására, az ellenség kénytelen elállni a kényszerítő eszközök használatától. A felvilágosodás korában számos gondolkodó, többek közt Kant is hitt abban, hogy a háború valószínűsége nagyobb az arisztokratikus berendezkedésű államokban.

Kant véleményére támaszkodva a liberálisok úgy gondolják, hogy a képviseleti kormányzattal és a hatalmi ágak szétválasztásával rendelkező köztársasági rendszerek ritkábban bonyolódnak háborúkba; ez az 5. fejezetben bemutatott demokratikus béke elméletének lényege is. A demokráciák békésebbek, hiszen a demokratikus kultúra és normák meggátolják a vezetőket abban, hogy háborút eredményező lépéseket tegyenek. A demokratikus vezetők számos vélemény révén kapnak visszajelzést, ez korlátozza a döntéshozatalt, és ezáltal a háború valószínűsége is csökken. Az ilyen államok lehetőséget adnak az egyéneknek, hogy kifejezzék nézeteiket, a háborúpárti, illetve agresszív vezetők lecseréléséhez pedig rendelkezésre állnak strukturális mechanizmusok. Amennyiben ilyen államban él, az egyén elsajátítja a kompromisszum művészetét. E folyamatban az olyan szélsőséges viselkedést, mint amilyen a hadviselés, ellenőrzés alatt tartják, és csak olyan időszakra korlátozódik, amikor mindenképpen szükséges lépéseket tenni az állam demokratikus biztonsága érdekében.

Egy másik liberális elv szerint bizonyos típusú gazdasági rendszerek hajlamosabbak a háborúra, mint mások. A liberális államok könnyebben válnak kapitalista államokká, amelynek tagjai viszonylagos jólétet élveznek. Az ilyen társadalmak nem érzik szükségét annak, hogy külső konfliktus segítségével tereljék el az elégedetlen tömegek figyelmét, ugyanis viszonylag elégedettek a fennálló helyzettel. Márpedig a háború megszakítja a kereskedelmet, megszünteti a profitot, és inflációhoz vezet. A liberális kapitalista államok ezáltal hajlamosabbak a háborúk elkerülésére és a béke előnyben részesítésére.

Nem minden teoretikus gondolja azonban úgy, hogy a liberális államok jóindulatúak és békeszeretők. A radikális gondolkodók adják a liberális államok és gazdasági megfelelőjük, a kapitalizmus legkeményebb kritikáját. Azzal érvelnek, hogy a kapitalista államok termelési módja elkerülhetetlenül versengéshez vezet a két legnagyobb társadalmi osztály, a burzsoázia és a proletariátus között a gazdasági dominanciáért és a politikai vezetésért egyaránt. Márpedig ez a küzdelem belső, illetve külső háborúhoz vezet, amelyben a burzsoázia által irányított állam a kapitalizmus motorját a proletariátus költségein és a burzsoázia gazdasági megóvásának érdekében kívánja növelni.

E nézőpontból tehát a konfliktus és háború a kapitalista gazdasági rendszer belső dinamikájának következménye. A kapitalista rendszerek külső ösztönzés hiányában stagnálnak, illetve fokozatosan összeomlanak. Három különböző magyarázat létezik arra vonatkozóan, hogy mi történhet a kapitalista államokkal, és hogy miért kell kifelé fordulniuk. Először is az angol közgazdász, John Hobson úgy vélte, hogy az áruk iránti belső kereslet lassan mérséklődni fog a

kapitalista országokban, ez pedig az imperialistákat arra fogja kényszeríteni, hogy gazdasági növekedésük fenntartása érdekében külső piacokat keressenek. Másodszor Lenin és mások is úgy vélték, hogy a problémát nem a fejletlenség jelenti, hanem a hanyatló ütem. A kapitalista államoknak kifelé kell fordulniuk, hogy új piacokat találjanak; a piac kiterjesztése növeli a tőke befektetéséből származó nyereség arányát. Harmadszor Lenin és más 20. századi radikálisok már rámutattak a nyersanyag iránti igényre, mint a kapitalista fejlődés fenntartásának feltételére, az ilyen források eléréséhez pedig külső tartalékokra is szükség van. A radikális nézet szerint tehát a kapitalista államok elkerülhetetlenül terjeszkedni fognak, de a radikális teoretikusok nem teljesen értenek egyet abban, hogy ez a terjeszkedés pontosan miért is következik be.

Míg a radikális értelmezések segítenek a gyarmatosítás és imperializmus jelenségeinek magyarázatában, a háborús szál jóval gyengébb. Feltételezhető összefüggés lehet az, hogy a kapitalista államok nem csupán a fogyasztók javára költenek, hanem hadseregre is, ami elkerülhetetlenül fegyverkezési versenyhez, majd háborúhoz vezet. A másik összefüggés azon vezetőkhöz fűződik, akik a belső gazdasági válság elkerülése érdekében a külső konfliktusok eszközéhez folyamodnak. Ezt nevezik **elterelő háború**nak. Ez az eszköz belső kohéziót hoz létre, legalábbis rövid távon. Figyelemre méltó bizonyítéka például e fogalomnak, hogy az argentin hadsereg az 1982-es falklandi konfliktust arra használta fel, hogy az embereket egyesítse a „zászló körül", és valamelyest elvonja a figyelmet az ország gazdaságilag szorult helyzetéről. Egy harmadik összefüggés azt hangsúlyozza, hogy a tömegek is képesek háborúba taszítani az eliteket. Ez a meglátás kétségkívül ellentmond a liberális elképzelésnek, amely szerint a tömegek lényegében békeszeretőnek mondhatók. Ezen elképzelés hívei az 1898-as spanyol–amerikai háborút emlegetik példaként, amikor is a közvélemény kényszeríthette agresszív lépések megtételére a vezetőket.

Mindazok, akik azzal érvelnek, hogy az állam szerkezete körüli küzdelmek a háborúk alapvető okai, egy másik magyarázatot is felállítottak néhány háborúra vonatkozóan. Számos polgárháborúnak volt oka a versengés, hogy mely csoportok, ideológiák és vezetők kezében legyen az államhatalom. Az Egyesült Államok saját polgárháborúja (1861–1865) az északi és déli államok között, az oroszországi polgárháború (1917–1919) a liberális és szocialista erők között, a kínai polgárháború (1927–1949) a nacionalisták és kommunisták között, valamint a vietnami, koreai, szudáni és csádi polgárháborúk – amelyek mindegyikében Észak–Dél szembenállásáról volt szó – ennek mind kiváló példáit jelentik. A versengő gazdasági rendszerek és a szűkös erőforrásokért harcoló csoportok államon belüli küzdelme sok esetben még jobban illusztrálja azt az elképzelést, amely szerint a belső állami dinamika gyakran felelős a háborúk kitöréséért. Az amerikai polgárháború oka nem csupán az volt, hogy mely terület szerezze meg a politikai hatalmat, hanem az is, hogy a déliek közül sokan úgy hitték: a kormány méltánytalanul és igazságtalanul osztotta szét a gazdasági erőforrásokat. A kínai polgárháború a nacionalista ideológiát támogató, tehetős földbirtokos elitet állította szembe a harcoló, kizsákmányolt parasztság-

gal, a szudáni polgárháborúban pedig a gazdaságilag kimerült Dél áll szemben az északi kormányzattal, amely a gazdasági erőforrásokat a főváros régiójában halmozta fel. Gyakorlatilag azonban egyik esetben sem az állam jellemzői vagy az állami struktúra voltak azok, amelyek egyedüliként voltak felelősek a háború kitöréséért. Az állami struktúra a nemzetközi rendszer jellemzőibe beágyazottan létezik.

A nemzetközi rendszer: realista és radikális értelmezések

A realisták szerint az anarchikus nemzetközi rendszert csupán néhány gyenge jogi szabályozás tartja kordában, amelyet nagyon könnyen tesznek félre, amikor egy-egy állam saját érdekében úgy gondolja. Maguk az államok jelentik végső soron a tekintélyt és az egyes viták végső döntőbíróit, ez a szuverenitás lényege. Az ilyen anarchikus rendszert gyakran hasonlítják – Hobbes nyomán – a természeti állapothoz. A nemzetközi rendszer egyet jelent a háborús állapottal, ahol nincsen olyan kényszerítő eszköz, amely az államokat együttműködésre bírhatná. Ezáltal az államok, amikor fenyegetettnek érzik magukat, egy másik, hasonló helyzetben lévő állam elleni háború mellett döntenek. A biztonságdilemma kérlelhetetlen logikája még valószínűbbé teszi a biztonság hiányának ilyetén felfogását. A háború tehát a realisták szerint a nemzetközi rendszer anarchikus struktúrája miatt tör ki. Egy ilyen helyzetben a háború a logikus lépés. Az államoknak mindenekelőtt magukat kell megvédeniük. Egy állam biztonságát csakis a felhalmozott katonai és gazdasági erő képes biztosítani. Az egyik állam felhalmozása ugyanakkor sebezhetőbbé teszi a másik államot, legalábbis a biztonságdilemma logikája szerint.

Egy anarchikus rendszerben kevés szabály létezik a különböző követelések közti döntés módjáról. A vitatott követelések egyik fő kategóriája a terület. A palesztinai zsidók és arabok közötti, évezredekre visszanyúló ellentét a palesztin területekhez kapcsolódó versengő követeléseken alapul; Északkelet-Afrikában a szomáli népek területi igényeit vitatják, az Andokban pedig Ecuadornak és Perunak vannak területi követelései egymással szemben. A nemzetközi rendszer szintjén adott magyarázatok szerint nincsen megbízható és törvényes döntőbíró a területi igényekhez kapcsolódó viták esetében. John Mearsheimer szerint ez a „911* probléma – vagyis egy olyan központi hatóság hiánya, amelyhez a fenyegetett állam segítségért fordulhatna".[6]

Az önrendelkezésre vonatkozó vitás igények esetén szintén nincsenek döntőbírók. Ki dönthet arról, hogy a csecsen, bosnyák vagy québeci függetlenségre irányuló törekvések törvényesek-e? Ki mondhatja meg, hogy a kurd igényeket Törökországgal és Irakkal szemben jogos-e felülvizsgálni? Nemzetközi törvé-

* Segélyhívó telefonszám az USA-ban. *(A szerk.)*

[6] John J. Mearsheimer: *The Tragedy of Great Power Politics.* New York, Norton, 2001, 32.

nyes döntőbíró hiányában a hatáskört az államokra bízzák, az érdekelt döntőbíró szerepében legtöbbször az erős államokkal.

A valóságban számos realista variáció létezik, amely a háborút a nemzetközi rendszer anarchista természetéből adódónak tekinti. Kenneth Organski elmélete a hatalmi átmenetről a háború egy rendszerszintű magyarázata. Organski és követői számára nem csupán az állami képességek egyenlőtlensége vezethet háborúhoz, sokkal inkább az állami képességekben bekövetkező *változások* azok, amelyek a háborúkat okozzák. Háborúk akkor törnek ki, amikor az elégedetlen kihívó állam a képességek ugyanolyan szintjét kezdi megközelíteni, mint amellyel a hegemón állam rendelkezik. A kihívó pedig helyzetének megszilárdítása érdekében háborút fog kirobbantani. A hatalmi átmenet teoretikusai úgy találják, hogy a háborút az vetíti előre, ha a kihívó állam hatalma egyre inkább megközelíti a hegemón állam hatalmát, ahogy azt a francia–porosz (1870/71) és az orosz–japán (1904/05) háború, valamint a két világháború is illusztrálta.[7]

Egy, a hatalmi átmenet elméletéből származó magyarázatváltozat szerint a háborút az államok közötti hatalom megoszlásának változása indokolja, amit lényegében a gazdasági fejlődés egyenetlen üteme okoz. George Modelski és William Thompson a hatalmi átmenetek körforgásjellegét figyelték meg 1494 óta. A nemzetközi rendszer egészét alapvetően átstrukturáló, hegemón háborúk között százéves ciklusok figyelhetők meg. A hegemón háborúkból új nagyhatalmak születnek, ezek ereje megnő, majd csökken, amit háború követ, végül pedig egy új hegemón szilárdítja meg uralmát. Ezután a ciklus elölről kezdődik.[8]

A radikálisok is a nemzetközi rendszer struktúráját tekintik felelősnek a háborúk kitöréséért. A nemzetközi rendszert uraló kapitalista államoknak gazdasági terjeszkedésre van szükségük, ami egyfelől a fejlődő régiókkal folytatott háborúhoz vezet a nyersanyagok és a munkaerőpiac feletti ellenőrzésért, másfelől a többi kapitalista állammal folytatott háborúhoz, amelynek tétje az adott fejlődő állam felett gyakorolt ellenőrzés. A dinamikus terjeszkedés a nemzetközi kapitalista rendszer belső szükségszerűsége, és ezáltal a háborúk egyik legfőbb forrása is, legalábbis a radikális megközelítés szerint. A realisták és radikálisok által a rendszerszintű magyarázatokba vetett bizalom végtelenül leegyszerűsítettnek tűnik. A valóságban a háborúk inkább több különböző elemzési szinthez tartozó tényező közötti interakciók eredményei. Irak 1990-es kuvaiti inváziója és a Jugoszlávia felbomlását kísérő, 1995-ös polgárháború kitűnő példái annak, hogy egy háború miért is törhet ki. A *8.1. táblázat* ezen általános okok listáját mutatja.

[7] A. F. K. Organski: *World Politics*. New York, Knopf, 1958, 12. fejezet; és A. F. K. Organski–Jack Kugler: *The War Ledger*. Chicago, University of Chicago Press, 1980.

[8] George Modelski–William R. Thompson: Long Cycles and Global War. In: *Handbook of War Studies*. Ed. Manus I. Midlarsky. Boston, Unwin Hyman, 1989.

8.1. táblázat. *A háború okai a különböző szinteken*

Szint	Ok
Egyén	• a vezetők agresszív személyisége • a vezetők félreértenek történéseket • a tömegek tulajdonságai (ösztönös viselkedés vagy tökéletlen jellem) • elégtelen kommunikáció
Állam/társadalom	• a radikálisok szerint a liberális kapitalista államok • a liberálisok szerint a nem liberális/antidemokratikus államok • belpolitika, bűnbakkeresés • küzdelem a csoportok között a gazdasági erőforrásokért • etnonacionális kihívások
Nemzetközi rendszer	• anarchia • döntőbírák hiánya • a béke és háború hosszú ciklusainak jelentősége • a hatalmi viszonyok megváltozása • a nemzetközi kapitalista réteg agresszivitása

Irak inváziója Kuvaitban

1990 augusztusában Irak megszállta és sikeresen annektálta Kuvaitot. Ugyanebben az évben, augusztus és november között az ENSZ Biztonsági Tanácsa egymás után 12 határozatot fogadott el az iraki kivonulás érdekében. Az erre vonatkozó iraki teljesítés határidejét 1991. január 15-re tűzték ki, azonban ezt Irak nem tartotta be. 1991. január 16-án az amerikai vezetésű nemzetközi koalíció háborút indított Irak ellen félmilliós haderővel földön, vízen és levegőben. A légi csapásokat szárazföldi harcok követték, amelyek következtében az iraki csapatok kiszorultak Kuvait területéről, és 42 nappal később mindkét fél elfogadta a tűzszünetet.

Miért szállta meg Irak Kuvaitot? Találhatunk-e erre bármiféle magyarázatot, ha Szaddám Huszein személyes tulajdonságait kezdjük el vizsgálni? Mivel az állam feletti hatalmat autoriter módon gyakorolta, és mivel tanácsadói nem vallottak az övétől eltérő nézeteket, Szaddám egyéni tulajdonságait, beleértve alapvető bizonytalanságát és az általa használt könyörtelen eszközöket, nem volt könnyű feltérképezni. Elszámította magát, vagy rosszul értelmezte az amerikai nagykövet, April Glaspie korábbi, Irak regionális szándékainak támogatására vonatkozó kijelentéseit? Arra számított, hogy Szaúd-Arábia nem enged amerikai csapatokat arab földre a háború alatt? Ezek mind az egyén szintjén adott magyarázatok.

Vagy arról lehet szó inkább, hogy Irak csupán saját nemzeti érdekeinek megfelelően cselekedett? Irak történelmi igényekkel rendelkezett a terület (és az ott található olajmezők) iránt, amelyek ma Kuvaithoz tartoznak. A 19. század folyamán ez a terület Irak déli tartománya, Bászra része volt. Irak úgy érezte, hogy a területet jogtalanul szállták meg a britek az első világháború alatt. Ezáltal az iraki kormányzat soha nem ismerte el Kuvaitot mint önálló államot. E történelmi

követeléseket figyelembe véve nem volt-e Irak alapvető érdeke, hogy megvédje az őt megillető földet a Perzsa-öbölben? Az a tény, hogy Kuvait a világ ismert olajkészletének 9 százalékát birtokolja, megerősítette Irak nemzeti érdekre hivatkozásának gazdasági dimenzióját. Nem volt-e továbbá nemzeti érdeke, hogy több olajtartalékot garantáljon, mivel Irak nemzetgazdasági fejlődése hatalmas kiadásokat követelt? Elvégre Irak 1980 és 1988 közötti Irán elleni háborúi következtében csökkentek az olajból származó bevételek, Kuvait pedig visszautasította, hogy emelje az OPEC-országoknak adott olaj mennyiségét, hogy ezzel ellensúlyozza a csökkent bevételeket. Irak továbbá azzal érvelt, hogy Kuvait túl sok olajat termelt ki a határhoz közel eső földekből. Ezek a magyarázatok az elemzés állami szintjén születtek.

Ugyanakkor nem minden autoriter vezető dönt az erőszak alkalmazása mellett, hogy saját nemzeti érdekből elfoglalja a kisebb szomszédos államot. Miért folyamodott ehhez mégis az iraki állam? Ebben az esetben a nemzetközi rendszer szintjén történő elemzés lehet a legkézenfekvőbb. Talán Szaddám úgy számolt, hogy akciója nem fog katonai választ provokálni a nemzetközi közösség részéről. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa ritkán volt képes arra, hogy egységes álláspontot alakítson ki az öt állandó tag részvételével. A tanács ismétlődő fenyegetései nem igazán tűntek hitelesnek. Nem volt a nemzetközi közösség más, fontosabb eseményekkel elfoglalva, mint például a Szovjetunió felbomlásával? Emellett Irak úgy vélte, hogy az Arab Liga minden valószínűség szerint nem fog elítélni egy arab partnerállam által vezetett akciót. Mindezek a nemzetközi rendszer szintjén adott lehetséges magyarázatok.

Miért válaszoltak az Egyesült Államok és szövetségesei katonai erő alkalmazásával? Ez csupán az új világrend egyik megnyilvánulása volt, amely során a nagyhatalmak, csakúgy, mint több kisebb, fejlődő állam, egy kicsiny, szinte teljesen védtelen ország mellett tömörültek egységbe egy agresszor állammal szemben? Vagy az Egyesült Államok inkább saját nemzeti érdekeinek megfelelően cselekedett? A kuvaiti (és a szomszédos szaúd-arábiai) olajkészletek rendkívül fontosak voltak az Egyesült Államok számára. Ezen erőforrásoknak baráti állam ellenőrzése alatt kellett maradniuk. Az Egyesült Államok úgy gondolta, hogy Irakot el kell űzni Kuvaitból, és meg kell büntetni agresszív viselkedéséért. Vagy arról lenne szó inkább, hogy az amerikai hozzáállás teljes mértékben a nemzetközi olajtársaságokat támogatta, amelyek hatalmát nagymértékben fenyegette Irak kuvaiti megszállása? Tisztán látszik, hogy mindhárom elemzési szint szükséges a háború okainak magyarázatához.

Jugoszlávia esete

Az államközi háborúk fenti okai vajon helytállóak a polgárháborús konfliktusok esetében is? Jugoszlávia példája mutatja, hogy az egyéni, állami és nemzetközi elemzési szintek hogyan bizonyulnak hasznosnak a polgárháborúkkal kapcsolatos magyarázatok esetében. Ez az eset jól példázza azt is, hogyan vált gyorsan

nemzetközivé egy államon belül induló háború. Szlovénia és Horvátország, a két tagköztársaság 1991-ben kikiáltotta függetlenségét; Bosznia-Hercegovina és Macedónia az ő példájukat követte a rá következő évben. Nem sokkal ezután a Boszniában élő szerb kisebbség bejelentette a Boszniai Szerb Köztársaság megalakulását, és Boszniában kitört a háború, amely három éven keresztül húzódott, és amelynek következtében 4,3 millió embernek kellett elhagynia lakóhelyét, és 200 000 ember életét vesztette. A daytoni szerződés csak 1995-ben vetett véget a harcoknak. Miért robbant ki ebben az esetben háború?

Slobodan Milošević az 1980-as évek végétől kezdve először mint a Szerb Kommunista Párt vezetője, aztán mint Jugoszlávia elnöke a szerb nacionalizmus egy szélsőséges formáját kezdte terjeszteni, ami lényeges változás volt a soknemzetiségű Jugoszláviához képest. A sok nemzetiség Tito uralma alatt, a második világháborút követő időszakban az ország alapvető jellegzetessége volt. Milošević újjáélesztette Nagy-Szerbia eszméjét, és szélsőséges nacionalizmusának terjesztéséhez a médiát is felhasználta. A tagországok államigazgatási vezetőit hasonló nézetekkel rendelkező emberek váltották fel. Ezek a lépések szeparatista mozgalmak kialakulásához vezettek az egyes tagköztársaságokban. Amikor az etnikailag homogén Szlovénia kinyilvánította függetlenségét, a lépést nem követte erőszakos válaszlépés. Ez azonban nem volt igaz a többi tartomány esetében, ahol különböző etnikai csoportok versengtek a hatalomért: szerbek és horvátok Horvátországban, szerbek és macedónok Macedóniában, Boszniában, a legösszetettebb tartományban pedig a szerbek (31%), mozlimok (44%) és horvátok (17%) között. E régióban különösen heves harcok dúltak, ahol a maradék Jugoszlávia (Szerbia és Montenegró) által támogatott boszniai szerbek mozlim falvakat támadtak meg, megostromolták Szarajevót, és százezreket űztek el otthonaikból.

A Jugoszlávián kívüli államok lépései csak olaj volt a tűzre; Németország azáltal, hogy elismerte az új szlovén és horvát államot és így a felosztott Jugoszlávia fogalmát; Oroszország és Franciaország azáltal, hogy támogatta a régi szerb szövetségeseket; a közel-keleti országok pedig azáltal, hogy nyíltan a boszniai mozlimok mellé álltak a keresztény horvát és szerb erők elleni harcban. Néhány lehetséges nemzetközi döntőbíró – az Európai Unió, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet, vagy az ENSZ-főtitkár és különmegbízottja – próbálkoztak ugyan a vita rendezésével, de egyikük sem járt sikerrel, illetve egyiküket sem ismerte el törvényesnek a harcoló felek mindegyike. A behívott ENSZ-békefenntartókat NATO-végrehajtó erők váltották fel az 1995-ös daytoni békekötés értelmében. Ekkor NGO-k egész sora is csatlakozott a NATO-hoz.

A közép-jugoszláviai konfliktus más területeket is érintett, például Koszovót, a déli tartományt, amely egyben a szerbek történelmi „hazája" is volt, és amely 1974-ben megkapta a Jugoszláviai Szerb Köztársaságon belüli autonóm státuszt. Koszovó etnikailag albán többséggel és szerb kisebbséggel rendelkezett, az 1980-as évek elején pedig a többség egy Jugoszlávián belüli teljes köztársasági státust tűzött ki célul. Milošević végül megfosztotta Koszovót autonóm státusától, ami a kormányzattal szembeni fenyegetésekhez és felkelésekhez vezetett. A statáriu-

mok kihirdetését követően az ellenséges reakció eszkalálódott, és 1996-ban létrejött a koszovói albánokból álló Koszovói Felszabadítási Hadsereg, amely 1998-ra már az országrész 40%-át ellenőrzése alá vonta. Amikor a szerbek jelentős erők bevetésével válaszoltak a felkelő erők lépésére, az ENSZ-határozatok a konfliktus beszüntetését rendelték el, rendezést azonban egyik fél sem volt hajlandó elfogadni. Ezért 1999 márciusában, az emberi jogok megsértéséről beszámoló jelentések hatására a NATO-erők jugoszláv célpontokat kezdtek el bombázni. A bombázások 1999 júniusáig folytatódtak, amikor is a NATO és a jugoszláv haderők aláírták a megegyezést a jugoszláv biztonsági erők kivonásáról Koszovóból. 1999 óta az UNMIK *(Az ENSZ Ideiglenes Adminisztrációs Missziója Koszovóban)* a jogok biztosításáért, a rendért, az emberi jogokért és a menekültekért felelős szervezeteket hozott létre. Ez a szerep lassan végéhez közeledhet, ahogy Koszovó a teljes függetlenség felé halad.*

A jugoszláv háborúk kitörésének magyarázata mindegyik elemzési szinten megközelíthető. Az *egyéni vezetők*, különösen a szerb vezér, Slobodan Milošević képes volt arra, hogy a szerbekben a jugoszláv föderáción belüli más csoportokat, többek közt a koszovói albánokat fenyegető szélsőséges nacionalizmust ébresszen. A tömegek kaphatók voltak ilyen akciókra, egyrészt a múlt igazságtalanságai, másrészt a horvátok által a szerbek ellen a második világháború alatt elkövetett atrocitások miatt. Az *állami és társadalmi szervezetek* tovább súlyosbították a helyzetet. A szerbek alárendelt gazdasági helyzetben érezték magukat északi horvát és szlovén szomszédjaikkal szemben, és amikor ez a két tartomány, Horvátország és Szlovénia kikiáltotta függetlenségét, amelyet aztán több európai hatalom is elismert, a szín készen állt egy nemzetközi konfliktus kialakulására. Az etnikailag vegyes Koszovóban és Boszniában élő mozlimok szintén úgy érezték, hogy évszázadokra visszamenő gazdasági diszkrimináció áldozatai, és a koszovói területek, illetve a bosnyák állam ellenőrzését kívánó, nemzetiségi kihívóként pozicionálták magukat. A *nemzetközi rendszer*ben nem volt tényleges nemzetközi döntőbíró, aki képes lett volna rendezni ezeket az egymással szemben álló követeléseket. Az anarchiát látva az európai szervezetek (EU, CSCE**), az ENSZ és a NATO is biztosította többoldalú jelenlétét.

Az elemzés mindhárom szintje segíthet tehát megérteni, hogy miért is tört ki háború Irakban és a volt Jugoszláviában. Waltznak talán igaza volt abban, hogy a nemzetközi rendszer jellemzői szolgálhatnak általános magyarázattal, de a részletek megértésének érdekében az állam és társadalom, valamint az egyéni elemzési szint mélyére kell hatolnunk.

* Koszovó 2008. február 17-én kikiáltotta függetlenségét. Szerbia a mai napig nem ismeri el Koszovó elszakadását. A NATO és az UNMIK békefenntartói felelnek az albán többség és a szerb kisebbség kapcsolatáért. *(A szerk.)*

** Európai Biztonsági és Együttműködési Bizottság, *Commission on Security and Cooperation in Europe* (CSCE), vagyis az Amerikai Egyesült Államok *Helsinki Bizottság*a. 1976-ban alakult azzal a céllal, hogy megfigyelje és elősegítse a helsinki záróokmány (1975) és más EBESZ-kötelezettségek teljesítését. *(A szerk.)*

A háborúk osztályozása

Miután egyszer megszületik a döntés a háborúról, az ellenséggel szembeni fellépésről vagy a szövetséges támogatásáról, még mindig számos lehetőség áll a döntéshozók rendelkezésére a háború lefolytatását illetően. A 19. századi porosz generális, Carl von Clausewitz *A háborúról* című munkájában leírja e döntések politikai természetét: „A háború nem pusztán politikai tett, hanem valódi politikai eszköz, a politikai érintkezés folytatása."[9] A legfontosabb döntés arra vonatkozik, hogy milyen háborút is fognak vívni – ezt a döntést többnyire hosszú távú célok határozzák meg –, és hogy ehhez milyen fegyvereket fognak használni.

A nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szakemberek számos osztályozási szempontot határoztak meg a háborúk kategorizálásához. Közéjük tartozik az általános háború és a korlátozott háború.

Általános háború

Az **általános háború** egy tömeges életveszteséggel és széles körű pusztítással járó fegyveres konfliktus, általában több résztvevővel, köztük több nagyhatalommal. E háborúkat több okból vívják: a cél meghódítani vagy elfoglalni egy ellenséges területet, átvenni a kormányzást és/vagy ellenőrzést gyakorolni az ellenséges fél gazdasági forrásai felett. E háborúkat ideológiai (kommunizmus–kapitalizmus, demokrácia–önkényuralom) vagy vallási (katolikus–protestáns, síita–szunnita, hindu–mozlim) konfliktusok kapcsán is vívhatják. Az ellenség feletti teljes katonai győzelem eléréséhez a döntéshozók minden elérhető fegyvert vagy háborús eszközt felhasználnak, és civil, valamint katonai célokat egyaránt pusztítanak. A valaha volt leghosszabb általános háborúban, a harmincéves háborúban (1618–1648) számos nagyhatalom vett részt (Nagy-Britannia, Franciaország, a Habsburgok, Hollandia, Spanyolország, Svédország), a csatamezőkön pedig több mint 2 millió ember vesztette életét. Fél évszázaddal később a spanyol örökösödési háború (1701–1714) állította szembe egymással az előbb említett nagyhatalmak többségét, és több mint 1 millió halálos áldozattal ért véget, a század végén kitört napóleoni háborúk pedig nagyjából 2,5 millió ember halálát okozták. A 18. és 19. század nagy részében az ehhez hasonló nagyhatalmak közötti háborúk meglehetősen gyakoriak voltak.

Az első és második világháború változást hozott abban a kérdésben, hogy vajon az általános háború valóban politikai opció lehet-e, hiszen ebben a fenti nagyhatalmak (Anglia, Franciaország, az Osztrák–Magyar Monarchia [a második világháborúban Németország], Japán, Oroszország/Szovjetunió és az Egyesült Államok) részvételével vívott két háborúban 7,7 millióan, illetve 13 millióan estek el. Az iparosodásnak köszönhetően e háborúk már az érintett társadalmak nagy

[9] Carl von Clausevitz: *On War.* Bevezető: Anatol Rapoport. Middlesex, Eng., Penguin Books, 1968, 119. Magyarul: *A háborúról.* Ford.: Réczey Ferenc. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1961.

részére is hatással voltak. A csatatér már nem pusztán a harcoló katonákat jelentette, hanem a gyárakban dolgozó, fegyvereket előállító embereket, valamint az élelmet termelő polgárokat, a civil lakosságot is.

A második világháború vége óta mindazonáltal az általános háborúk, különösen a nagyhatalmak közti nagy léptékű háborúk kevésbé gyakoriak; az ilyen háborúkban részt vevő országok száma szintén kisebb lett; a háborúk időtartama lerövidült. Ez számos politológust arra késztetett, hogy feltegye a kérdést: vajon a múlté-e a költséges általános háború, mint amilyen a két világháború volt?

John Mueller például amellett érvel, hogy az ilyen típusú háborúk idejétmúltá váltak. Az általa felhozott indokok közt vannak a második világháború pusztításainak emlékei, a nagyhatalmak elégedettsége a háború utáni *status quó*val, valamint annak felismerése, hogy e nagyhatalmak közötti bármilyen háború, legyen az nukleáris vagy sem, olyan szinten tudna eszkalálódni, amely egész egyszerűen túl nagy ár lenne.[10] Robert Jervis tovább tágította ezt az elemzést, és egy, a biztonsági közösség fogalmába ágyazott magyarázattal szolgált, amely valamennyi versengő elméleti perspektívából merít. Az Egyesült Államokból, Nyugat-Európából és Japánból álló biztonsági közösségben a háború elképzelhetetlen. A realisták az amerikai hegemóniával magyarázzák a biztonsági közösség kialakulását; az Egyesült Államok hadikiadásai nagyobbak, mint az őt követő nyolc állam ilyen irányú kiadásai együtt, azaz nincsenek életképes riválisok. Ezt a dominanciát még inkább megmutatja a nukleáris fegyverek hatása, és annak általános elismerése, hogy a totális háború lényegében megnyerhetetlen, és ezáltal teljesen ésszerűtlen lenne, pontosan úgy, ahogy Mueller feltételezi. A liberális magyarázat a demokratikus béke elvére épül. Nem pusztán arról van szó, hogy a demokráciák kisebb valószínűséggel keverednek harcba egymással, hanem arról is, hogy ez a hatás erősödik, ha egymástól gazdaságilag kölcsönösen függenek, és ha ugyanazon nemzetközi szervezetek tagjai. A konstruktivisták azt is feltételezik, hogy a magyarázat nem csupán a materiális körülményekben rejlik (amerikai hegemónia és kölcsönös függés), hanem abban is, hogy az egyének „békét elősegítő attitűdök, eszmék és értékek által szocializálódtak".[11] Ahogy Jervis magyarázza: „A háború okozta károk, a béke nyújtotta előnyök, valamint az értékekben bekövetkező változások összefüggenek és erősítik egymást."[12]

A **polgárháborúk** száma nem csökkent az általános háborúkéhoz hasonló mértékben. A polgárháború fogalmába tartoznak az államon belüli csoportok közti háborúk a területi ellenőrzés megszerzéséért; kormányzat felállítása bukott állam (Szomália vagy Libéria) ellenőrzése céljából; a nagyobb autonómiára vagy éppen elszakadásra törekvő etnonacionális mozgalmak háborúi (csecsenek

[10] John Mueller: The Essential Irrelevence of Nuclear Weapons: Stability in the Postwar World. *International Security.* 13. évf., 2. sz. (1988. ősz), 55–79.; és uő: *Retreat from Doomsday: The Obsolescence of Major War.* New York, Basic Books, 1989. Lásd még: Gregg Easterbrook: The End of War? *The New Republic.* 2005. május 30., 18–21.

[11] Robert Jervis: Theories of War in an Era of Leading Power Peace. *American Political Science Review.* 96. évf., 1. sz. (2002. március), 11.

[12] Uo. 9.

Oroszországban, tamilok Srí Lankán); valamint etnikai, törzsi, vallási csoportok állam feletti ellenőrzésért vívott küzdelme (Kolumbia, Peru, Algéria, Ruanda). Az amerikai és az orosz polgárháború szintén remek példa. A különböző szereplők – államok, szubnacionális és államok közötti cselekvők – erőteljes háborús potenciállal rendelkeznek az egyre terjeszkedő nemzetközi fegyverkereskedelem révén megnövekedett fegyvervásárlási képességüknek köszönhetően.

Habár néhány polgárháború határokon belüli konfliktus marad, közülük sok egyre nagyobb mértékben válik nemzetközivé. A polgárháborúk hatásai átnyúlnak a határokon, ahogy a konfliktusok menekültjei a szomszédos államokba áramlanak, és a tőkét kimenekítik az országból. A háborús országon kívüli államok, csoportok és egyének szintén érintetté válnak, a különböző csoportok anyagi támogatása, fegyverek eladása, vagy éppen valamely csoport másikkal szembeni diplomáciai támogatása révén. Ebből kifolyólag kevés polgárháború marad kimondottan belpolitikai; gyakran válnak nemzetközi eseményekké. Azonban csupán kevés polgárháborúból lesz általános háború, legtöbbjüket korlátozott háborúként jellemezhetjük.

Korlátozott háború

Bizonyos háborúkat **korlátozott háború**ként osztályozhatunk annak alapján, hogy ezeknek nem célja a megadás és az ellenség területének elfoglalása. A koreai háború és az 1991-es Öböl-háború remek példái a korlátozott célokért vívott háborúknak. Az első esetben a cél először a Kína által támogatott koreai hadsereg megakadályozása volt abban, hogy átvegye a félsziget feletti hatalmat, ezután pedig Kína visszaszorítása. A cél tehát nem Kína elfoglalása volt. A második esetben a cél Kuvait felszabadítása volt az iraki megszállás alól. Akár a kínaiakat, az irakiakat is egy olyan vonal mögé szorították vissza, amelyet a győztes hatalmak nem akartak átlépni. A korlátozott háborúkban nem vetnek be minden rendelkezésre álló fegyvert. E két esetben hagyományos fegyvereket és hadviselést alkalmaztak – tankok, szárazföldi csapatok, légierő és rakéták –, a nukleáris fegyvereket, bár rendelkezésre álltak, nem vetették be. Nincs jobb példa a korlátozott háborúra, mint az oly régre visszanyúló, a 2. fejezetben tárgyalt, az 5. fejezetben pedig megvitatott arab–izraeli konfliktus. Izrael harcolt szomszédai, Egyiptom, Szíria, Jordánia, Libanon, valamint a palesztinok ellen Ciszjordániában és a Gázai övezetben. E háborúk egyszerre voltak „forrók" és „hidegek". Mindegyik fél felhasználta a fent jelzett technikák valamennyi változatát.

Míg az általános háborúk száma meredeken csökkent, a korlátozott háborúk, különösen pedig a korlátozott természetű polgárháborúk száma egyáltalán nem. Az 1816 és az első világháború befejezése közötti egy évszázadban nagyjából ötven polgárháború zajlott, míg egyedül az 1990-es évtizedben 195-re került sor. A második világháború óta bekövetkezett konfliktusok kétharmada polgárháború volt, amelyeket általánosságban korlátozott háborúként határozunk meg.

E háborúk több közös jellemzővel rendelkeznek. Gyakran igen hosszú ideig, akár évtizedekig is tartanak, a háborús periódusokat pedig időnként nyugodtabb időszakok szakítják meg. Míg a célok korlátozottak lehetnek – elszakadás, csoportautonómia –, az emberi áldozatok ára túl nagy. Katonákat és civileket is meggyilkolnak és megcsonkítanak; az élelmiszer-ellátás akadozik; az egészségügyi rendszer felbomlásával terjedni kezdenek a betegségek; a pénzt a gazdasági fejlesztés felől a fegyvervásárlás irányába fordítják; generációk sora nő fel úgy, hogy csak a háborút ismeri.

Az afrikai kontinens számos példájával szolgál az ilyen korlátozott polgárháborúkra: a legtöbb mai konfliktus ezen a területen összpontosul. Etiópia két saját régiójával (Ogaden és Eritrea) vívott háborúja évtizedekig tartott, csakúgy, mint az Észak és Dél közötti polgárháború Szudánban és Csádban. Libéria és Sierra Leone szintén polgárháborús konfliktusok helyszíne volt, ahol különböző csoportok, gerillacsapatok, félkatonai szervezetek és zsoldosok harcoltak azon terület ellenőrzéséért, ahol a legutóbbi időkig kormányzat sem létezett. Néhány háború viszonylag újabb keletű. 2002-ben Elefántcsontparton például polgárháború robbant ki az északi etnikai csoportok, a mozlimok képviselői által végrehajtott katonai puccsot követően. Elefántcsontparton, amelyre nagyon sokáig mint a politikai és gazdasági értelemben legstabilabb országra tekintettek, most háború dúl, amelyben a szegényebb északi mozlimok állnak szemben a gazdagabb déli keresztényekkel, akiknek vezérei éveken keresztül biztos pozíciókkal rendelkeztek. Ez a konfliktus, mint oly sok másik konfliktus Afrikában, átszivárgott a szomszédos országokba, amikor is az országban dolgozó bevándorlók elmenekültek, a kereskedelmi útvonalakat lezárták, az idegengyűlölet pedig átlépte az amúgy is képlékeny és állandó viták tárgyát képező határokat.

A polgárháborúk kitörését ezen esetek mindegyikében megkönnyítette a hozzáférés kisebb fegyverekhez, gyerekkatonák besorozása, és a háborúskodás finanszírozása a bizonyos árucikkekkel (gyémánt, olaj) folytatott tiltott kereskedelem által. Az esetek mindegyikében az emberi jogok sorozatos megsértése és humanitárius válságok sora keltette fel a média figyelmét, viszont kisebb hatással voltak a nemzetközi közösség politikai elkötelezettségére és pénzügyi segítségére.

A modern hadviselés egyre nagyobb pusztító ereje miatt a korlátozott háború vált az egyetlen lehetséges opcióvá. A háborúkat ennek ellenére különböző szemlélettel és különböző fegyverekkel vívják.

Hogyan vívják a háborúkat?

Hagyományos eszközök

Az emberi történelem nagy részében a háborúkat hagyományos eszközökkel vívták, mindig az adott korban rendelkezésre álló technológiák segítségével. A választható fegyverek a kardtól és pajzstól kezdve a puskaporon és ágyún át egészen

a gyalogságot felsorakoztató professzionális hadseregekig és tankok bevetéséig, speciális hajókat használó haditengerészetig és merevszárnyú repülőgépekből álló légierőig terjedt. Az ilyen fegyvereket az ellenség harctéri fizikai megsemmisítése érdekében használják.

Az 1980-as évektől kezdve két nagyobb változás következett be, amely komoly hatással volt a hagyományos hadviselésre. Először is azok a technológiai változások, amelyek képessé tették a fegyvereket és a hordozórendszereket a pontosabb célzásra, valamint lehetővé tették a fegyverek méretének csökkentését, ami egyúttal a fegyverszállítmányok könnyebb elrejtését is jelentette, és könnyebb fegyvereket, amelyeket így gyerekek is használni tudtak. A második tényező a nemzetközi fegyverpiac mértékének egyre nagyobb arányú növekedése volt, földrajzi értelemben is. Minden létező fegyvert meg lehetett vásárolni, több kereskedő is szállította azokat. Habár a fegyverkereskedelemben forgó pénzek 75%-át a fejlett országok adják, a fejlődő országok fegyverimportja (a szállított fegyverek 77%-a) a hagyományos fegyverkereskedelem nemzetközi hálózatáról árulkodik. Az iraki, szomáliai vagy libériai kezekben lévő kisebb fegyverek mennyisége még a nemzetközi fegyverkereskedelemben jártas embereket is meglepte, még akkor is, ha világszinten csupán a kisfegyverek 3%-a van kormányzatok, a hadsereg vagy a rendőrségek kezében. Ezek után tehát nem meglepő, hogy a harcoló felek a hagyományos halálos fegyverek egész sokaságával rendelkeznek.

Tömegpusztító fegyverek

Az atombomba ledobása 1945-ben Hirosima és Nagaszaki városára azonnali, drámai hatással volt a hadviselési képességre. A fegyverek pusztító ereje, az, hogy százezreket képes megölni különbségtétel nélkül, valamint az utána következő, hosszan tartó sugárzás veszélye már mind az új, nukleáris korszak jellemzői. A hidegháború alatt mind a Szovjetunió, mind pedig az Egyesült Államok egyre nagyobb és egyre pusztítóbb fegyvereket gyártott, még finomabbra fejlesztett hordozórendszerekkel, ballisztikus rakétákkal, cirkálórakétákkal, amelyek mindegyike képes arra, hogy a világ bármely pontját elérje, és a népesség sokszorosát is elpusztítsa. Ez a „kölcsönösen biztosított megsemmisítés" (*mutual assured destruction*, angol rövidítése ironikusan MAD) arra késztette a két szemben álló felet, hogy kerülje az egymás elleni, nukleáris fegyverzet bevetésével járó közvetlen konfliktusokat, és helyette inkább a hagyományos fegyvereket használó helyetteseken keresztül harcoljon, ahogyan ezt a 2. fejezetben is láttuk.

A tény, hogy Japánon kívül a nukleáris fegyvereket egy háborús konfliktusban sem vetették be, komoly vitákhoz vezetett arról a hatásról, amelyet a nukleáris fegyverek a háború indításáról szóló döntésekre gyakorolnak. Vajon a nukleáris fegyverek puszta létezése által is megnőtt annak a lehetősége, hogy valamikor totális, mindent elpusztító háború tör ki? Elvégre a nukleáris fegyverzettel rendelkező országok szinte azonnal elérhetik kitűzött céljaikat. A nukleáris fegyvereknek hosszú távon tehát destabilizáló hatásuk van? Vagy éppen a nukleáris fegyve-

rek biztosították a békét, és hatalmas rombolóerejük volt az, ami miatt a racionális döntéshozók nem folyamodnak a bevetésükhöz? Akkor a nukleáris fegyverek a világ egyik stabilizáló erejévé is válhatnak? Scott Sagan és Kenneth Waltz az 1980-as években vitatta meg ezeket a kérdéseket, de újra vitába kezdtek a 21. század elején, miután India és Pakisztán, mint hagyományos vetélytársak, egyaránt nukleáris fegyverek birtokába jutottak. Waltz szerint „a több jobb lehet", a nukleáris fegyverek gyors elterjedése azt jelenti, hogy az államok képességei is növekednek, és ez valószínűbbé teszi, hogy a potenciális ellenségek tartózkodni fognak a cselekvéstől. Sagan ezzel szemben azt állítja, hogy a nukleáris fegyverek elterjedése sokkal nagyobb valószínűséggel vezet az elrettentés kudarcához vagy véletlen háborúhoz.[13] Ez a nukleáris fegyverek birtoklásából adódó fenyegetettségről szóló vita újra a tetőfokára hágott, amikor a nukleáris fegyverek előállítására alkalmas technikák megsokasodtak. A pakisztáni tudós, Ali Khan kiterjedt hálózatot működtetett, amely Európából Pakisztánba, később pedig Észak-Koreába szállított nukleáris technológiával kapcsolatos adatokat – ez sokakat az említett terjedés stabilizáló hatásának megkérdőjelezésére késztetett.

A kémiai és biológiai fegyverek a nukleáris fegyverekkel kiegészülve alkotják a **tömegpusztító fegyverek** kategóriáját. A kémiai és biológiai fegyverek már sok évvel a nukleáris fegyverek előtt is léteztek: a mustárgáz például már az első világháború alatt is meglehetősen pusztítónak bizonyult, ennek hatására a nemzetközi közösség betiltotta a használatát. Habár az ehhez hasonló fegyverek titkos tesztelései és használata folytatódott, a megfelelő hordozóeszközök hiánya miatt nem igazán számítottak választható fegyvernek. Mindazonáltal, akárcsak a nukleáris fegyverek esetében, valami mégis megváltozott: az ilyen fegyverek valamilyen módon a terroristák, nem állami szereplők, illetve lator államok kezébe juthatnak.

Az Egyesült Államok részéről az a lehetőség vezetett a 2003-as iraki invázióhoz, hogy Szaddám Huszein esetleg nukleáris fegyver előállításán dolgozik. Annak felismerése, hogy Irán urándúsító kapacitását igyekszik fejleszteni, Észak-Korea pedig kísérleti atomrobbantásokat hajtott végre, néhány újabb konfliktushoz vezetett az ezredforduló környékén. Még ha úgy is tűnt a 2007-es tárgyalások után, hogy sikerül kompromisszumos megállapodást kötni, a végrehajtásban számtalan nehézség mutatkozik.

Aszimmetrikus hadviselés

Az **aszimmetrikus hadviselés** olyan háborús jelenséget takar, amely aláássa azt a fontos megállapítást, amely mind a hagyományos hadviselésre, mind pedig a nukleáris háborúra alkalmazható: hogy hagyományos fegyveres és nukleáris konfrontációk nagyobb valószínűséggel történnek olyan államok között,

[13] Scott D. Sagan–Kenneth N. Waltz: *The Spread of Nuclear Weapons: A Debate Renewed*. New York, Norton, 2003.

ATOMRA FEL! – IRÁNI SZEMMEL

Nem volt még egy olyan ellentmondásos döntés az elmúlt években, mint „átmenni atomba", azaz a nukleáris technológiák használata mellett dönteni. A nukleáris programról szóló vita Indiában, Pakisztánban, Észak-Koreában és Iránban megmutatta, mit jelent, ha így dönt egy állam, mik az okai, és hogyan kapcsolódik a nemzetközi joghoz. Irán számos okkal igazolja, hogy így határozott.

2005-ben az ENSZ Közgyűlésén Mahmud Ahmadinedzsád iráni elnök kijelentette, hogy országának „elidegeníthetetlen joga" volt szert tenni nukleáris technológiára. Valóban, az atomsorompó-szerződés értelmében, amelyet Irán is aláírt, az államok „elidegeníthetetlen joga a nukleáris energia kutatása, gyártása és használata békés célokra megkülönböztetés nélkül". Az iráni kormány szerint az ország jelentős kőolaj- és földgázkészletei ki fognak merülni, és fel kell készülni alternatív energiaforrások, köztük a nukleáris energia felhasználására. A kísérletek tehát szükségszerűek. Az Egyesült Államok 2006-ban korlátozott gazdasági szankciók segítségével próbálta az iráni erőfeszítéseket megakasztani, amit az iráni kormány az angol–amerikai terv részének tekintett, amivel megpróbálják az országot hátráltatni a gazdasági fejlődésben.

Egyes iráni tisztviselők rámutattak a biztonsági fenyegetésekre is, amelyek arra késztetik Iránt, hogy ne csak nukleárisfűtőanyag-termelési kapacitását növelje – az országnak joga van atombomba fejlesztéséhez. Irán közel helyezkedik el hagyományos ellenségeihez, Izraelhez (akinek van nukleáris kapacitása) és Irakhoz, akivel majd' egy évtizedig háborúztak az 1980-as években. A síita Iránnak ezenkívül bizonytalan a kapcsolata több állammal a Perzsa-öbölben, amelyekben jelentős, gyakran elégedetlen síita kisebbség él. Nyugati szomszédja, Törökország NATO-tag és az Egyesült Államok szövetségese, gazdasági és politikai kapcsolatokat tart fenn Izraellel. Keleti szomszédja a szunnita Pakisztán, amely szintén atomhatalom, és szintén az Egyesült Államok szövetségese.

Irán döntését, hogy atomfegyverkezésbe fog, az Egyesült Államok – aki az 1950-es évek óta Irán ellensége – lépései is ösztönözték. Az Egyesült Államok 2003-as megelőző támadása Irak ellen azt az amerikai álláspontot tükrözte, amely szerint Irak része a „gonosz tengelyének", ahogy Irán és Észak-Korea is. További aggodalomra ad okot, hogy Irán régóta potenciális célpont Amerika számára. Irán atomfegyverprogramjával növelheti elrettentő erejét, amivel csökkentheti annak valószínűségét, hogy az Egyesült Államok erőszakkal próbálná megdönteni az iráni hatalmat. Egy amerikai beavatkozás az iráni belügyekbe minden téren elfogadhatatlan lenne Iránban.

Irán lakossága támogatja a nukleáris programot; a perzsa büszkeség újjáéledése szimbólumának tekintik, olyan lépésnek, amely újrateremti az ország régi nagyságát, az 1979-es forradalom dicsőségének visszatükröződését látják benne. A forradalom támogatói számára Irán jelenti a jó, az Egyesült Államok pedig a gonosz hatalmát. A nukleáris fegyverek jelentik az erőt, amire szükség van ahhoz, hogy Amerikát kiűzzék a térségből, és Irán számára vezető pozíciót biztosítanak a világban.

Kritikai elemzéshez

1. Irán fegyverkezése biztonságosabbá vagy még instabilabbá teszik a régiót?
2. Az elrettentés elve szerint képes-e az Egyesült Államok elrettenteni Iránt attól, hogy szert tegyen nukleáris fegyverekre? Képes-e Irán elrettenteni az Egyesült Államokat? Mennyire fontosak Irán nem tárgyi hatalmi forrásai?

amelyek nagyjából egyenlő katonai erővel rendelkeznek, és amelyek hasonló jellegű stratégiát és taktikát alkalmaznak. Ha az egyik fél határozottan gyengébb, az elgondolás szerint nem valószínű, hogy háborúra kerül sor. Az aszimmetrikus háborút viszont nem egyenlő erejű felek vívják egymással szemben. A gyengébbik fél ilyenkor az erősebbik erejének és egyben magasabb technikai fejlettségének semlegesítésére törekszik azáltal, hogy kihasználja ellensége gyenge pontjait.[14]

Az aszimmetrikus hadviselés egyik fajtája a **gerilla hadviselés** (spanyolul „kis háború"). Ennek során a gyengébbik oldal gyakran használja ki az együttműködő (vagy éppen együttműködésre nem hajlandó) civil lakosságot az élelem és menedék megszerzése érdekében, valamint információszerzésre, amikor ez máshogy nem áll módjukban. Hogy a nagyobb erőt képviselő másik fél fölé tudjanak kerekedni, a gerillaharcosok alkalmazhatják a rajtaütéses technikát, ezzel újabb és újabb károkat okozva, amíg a háború lassan fel nem emészti a másik felet. A gyengébbik fél tehát kerüli a közvetlen összecsapásokat, viszont törekszik arra, hogy a másik fél műveleteit a lehető legjobban korlátozza, amíg az teljesen ki nem fullad. Ezt a taktikát választották például a franciák ellen harcoló algériaiak az 1950-es években, valamint a vietkongok és az észak-vietnamiak az amerikaiak ellen az 1960-as években és a hetvenes évek elején, és ezt alkalmazták a Szovjetunió ellen harcoló afganisztáni mudzsahedinek is az 1980-as években, a közelmúltban pedig a koalíciós erők ellen harcoló tálibok.

A gerillaharcok felkelések előjátékát is jelenthetik egy kormányzat vagy megszálló hatalom elleni kiterjedt lázadás előtt. A felkelők célja a területek „felszabadítása", illetve egy terület ellenőrzése lehet saját szándékaik elérése érdekében. Sokan vitatkoztak azon, hogy a 2004 utáni iraki konfliktus vajon kisebb, elszánt csapatok által vívott gerillaháborúnak tekinthető-e, vagy inkább az amerikai megszállás ellen kibontakozó, széles körű felkelésnek, esetleg a központi kormányzat ellenőrzéséért két csoport között vívott polgárháborúnak. Az aszimmetrikus háború mindenesetre magában foglalja egy olyan erő használatát, amivel a másik fél nem rendelkezik, illetve fenyegeti azokat a társadalmi alkotóelemeket, amelyeket a védő nagy becsben tart, beleértve az erőműveket és a vízellátást. Magában foglalhatja az ellenség saját rendszerének önmaga ellen fordítását – legyen az a pénzügyi rendszer használata a terrorcselekmények támogatására, vagy éppen a nyitott utazási és vízumrendszer, amely lehetővé teszi a külföldiek könnyű belépését.

[14] Andrew Mack: Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict. *World Politics*. 27. évf., 2. sz. (1975. január), 175–200.

Terrorizmus

Az aszimmetrikus hadviselésben használatos technikák az ellenség lakossága elleni terrortámadásokat is magukban foglalhatják, ahogyan például az al-Káida tevékenysége mutatja ezt az amerikai nagykövetségek ellen 1998-ban Afrikában, az USA városai ellen 2001-ben, a madridi vasútállomás ellen 2004-ben elkövetett merénylettel, vagy a londoni metrótámadással 2005-ben. A **terrorizmus** az aszimmetrikus hadviselés sajátos fajtája, amely az utóbbi években jelentős mértékben nemzetközi biztonsági fenyegetéssé vált.

A terrorizmus lényegében négy elemet foglal magában: 1. előre tervezés: az elkövető által hozott döntés egy olyan akció elkövetésére, amely elülteti a félelem érzését másokban; 2. motiváció vagy ok, legyen az akár politikai, vallási vagy gazdasági; 3. célpontok, általában civilek, főként politikusok, hivatalnokok vagy ártatlan járókelők; 4. titkosság, ami egyben azt is jelenti, hogy az elkövető titkos, illetve államok által titokban szponzorált csoportok tagja.[15]

A terrorizmusnak hosszú története van. A görög és római időkben a terrorcselekményeket általában egyének hajtották végre uralkodók ellen. A középkorban bizonyos csoportok állandósították a más csoportokkal szembeni erőszakot, míg a francia forradalom idején a terrorcselekményeket maga az állam támogatta. A szervezett, állami terrorizmust az állam általában saját polgárai ellen használja; csúcsát a náci Németország, valamint a Sztálin alatti Szovjetunió jelentette.

A terroristák az 1970-es évektől repülőgép-eltérítések révén is tudatták üzeneteiket a világgal. Például 1973 decemberében 32 embert gyilkoltak meg arab terroristák a római repülőtéren egy amerikai repülőgép elleni támadás alkalmával. A géprablók túszokat ejtettek, és cserébe bebörtönzött palesztinok szabadon bocsátását követelték. 1976-ban egy főként izraeli utasokat szállító francia repülőgépet térített el egy közel-keleti szervezet, és Uganda felé vették az irányt, ahol a gépeltérítők a túszok megölésével fenyegetőztek, ha nem bocsátják szabadon az izraeli börtönökben fogva tartott arabokat. Néhány ilyen kirívó esetet követően a nemzetközi közösség egy egész sor megegyezést írt alá, amelyek célja a repülőtéri ellenőrzés szigorítása, szankció alkalmazása a gépeltérítőket befogadó államokkal szemben, valamint az államilag támogatott terrorizmus elítélése volt. Az 1979-es túszejtés elleni nemzetközi egyezmény az ilyen megegyezések kitűnő példája.

A legutóbbi terrorcselekmények közül jónéhánynak a Közel-Keleten találjuk meg a gyökereit, a palesztin önrendelkezés kérdésében, belső konfliktusaikban a stratégiát illetően, a különböző mozlim csoportok nyugati erőkkel szembeni ellenséges érzületében, valamint az iszlám fundamentalizmus újjáéledésében. A közel-keleti gyökerekkel rendelkező csoportok között találjuk a Hamászt, a Hezbollahot és a palesztin Iszlám Dzsihádot. 2001. szeptember 11. óta az al-Káida a legismertebb. Az iszlám fundamentalisták számos országra, köztük Közel-

[15] Paul R. Pillar: *Terrorism and U.S. Foreign Policy.* Washington, D.C., Brookings Institution Press, 2001, 13–14.

Keleten kívüli országokra kiterjedő titkos hálózatát, valamint az Oszama bin Laden vezette al-Káidát több cél vezérli. Ezek közé tartozik a közel-keleti iszlám rezsimek létrehozása, a délkelet-ázsiai iszlám felkelések támogatása, valamint az Egyesült Államok megbüntetése Izrael támogatásáért és a közel-keleti korrupt rendszerekkel fenntartott szoros kapcsolataiért.*

A terrorizmusnak mindazonáltal a világ más részein is megvan a maga története, ami eltérő, gyakran szerteágazó motivációkat mutat. Néhány csoport szélsőséges vallási nézekkel rendelkezik, mint például az IRA (*Irish Republican Army*, Ír Köztársasági Hadsereg), az északír katolikusok védelmezője a protestáns brit uralommal vívott harcban. Az indiai hinduk és mozlimok közötti ellentét szintén számos terrorcselekményhez vezetett már. Megint más csoportok területi-szeparatista célokat, vagy az államon belüli autonómia megszerzését tűzték ki maguk elé. A baszk szeparatisták (ETA) Spanyolországban, a Tamil Tigrisek Srí Lankán, az Abu Sayyaf lázadócsoport a Fülöp-szigeteken és az oroszországi csecsen csoportok jó példával szolgálnak minderre.

Az 1990-es évek óta új irányt vett a terrorizmus.[16] Az akciók ugyanis még halálosabbá váltak. Az 1990-es években a terrorakciók közel egynegyede járt halálos áldozatokkal, míg ugyanez az arány az 1970-es években 17% volt. Egészen 2000-ig a legtöbb halálos áldozatot követelő eset az Air India egyik járatának felrobbanása volt, amelynek során 329 ember vesztette életét. Mindez drámaian megváltozott 2001. szeptember 11-én, amikor is több mint 3000 civil vesztette életét, és 80 milliárd dolláros anyagi kár keletkezett. A terroristák által használt fegyverek egyre változatosabbak lettek. Kalasnyikovok, szaringáz, vállról indítható rakéták, anthrax, táskákban elhelyezett robbanóanyagok és rakétaként használt repülőgépek – ezeket mind-mind megtaláljuk a felhasznált eszközök közt, és e fegyverek közül ma már nagyon sok viszonylag könnyen elérhető. A terrorizmus támogatására használt infrastruktúra is kidolgozottabb. Mindezt pénzmosási folyamatok és illegális bűnügyi tevékenységek támogatják. A kiképzőtáborok nemcsak a fiatal, egyedülálló, iskolázott potenciális terroristákat vonzzák, hanem az idősebb, magasabb iskolázottsággal rendelkező egyéneket is, akik egyre növekvő számban hajlandók öngyilkosságot elkövetni céljaik elérése érdekében.

A terrorista tevékenységet folytató csoportok sokrétűek lehetnek, a nacionalista és neonáci mozgalmaktól egészen a vallási, jobb-, illetve baloldali aktivistákig. Egyre gyakoribb az államok által támogatott terrorizmus. Észak-Korea, Irán, Irak, Szíria, Líbia, Szudán és Kuba mind a terrorizmus állami támogatóivá váltak. A terroristák emellett egyre többször hajtanak végre támadásokat a fejlődő országok ellen: Törökország, Marokkó, Indonézia, India, Kenya és Pakisztán ennek példái.

* Oszama bin Ladent 2011. május 2-án az amerikai hadsereg egy kommandós alakulata pakisztáni otthonában megölte. *(A szerk.)*

[16] Lásd például Dan Caldwell–Robert E. Williams Jr.: *Seeking Security in an Insecure World.* Lanham, Md., Rowman & Littlefield, 2006; Walter Enders–Todd Sandler: Distribution of Transnational Terrorism among Countries by Income Class and Geography after 9/11. *International Studies Quaterly.* 50. évf., 2. sz. (2006. június), 367–368.

8.2. táblázat. *Terrorszervezetek*

Csoport	Hely	Jellegzetességek és támadások
al-Káida	Korábban Afganisztán; napjainkban szétszórtan afgán, iráni, pakisztáni és indonéz területeken	Az 1980-as évek végén Oszama bin Laden alapította olyan arabok részvételével, akik a Szovjetunió ellen harcoltak Afganisztánban; felelős az afrikai (1998), jemeni (2000), amerikai (2001), spanyolországi (2004), angliai (2005) és indiai (2006) merényletekért.
Hamász (Iszlám Ellenállási Mozgalom)	Izrael, Ciszjordánia, Gázai övezet	Vezetője aláírta Bin Laden fatváját, amely az amerikai érdekek elleni támadásokra szólított fel; 2006-ban választásokon lett Gáza hivatalos kormányzóereje.
Hezbollah (Isten pártja)	Libanon	Iszlám Dzsihád néven is ismert; gyakran Irán irányítja, neve szóba került az 1983-as bejrúti amerikai követség és tengerészgyalogsági laktanya bombázása kapcsán; Libanonban politikailag domináns erőt képvisel; leginkább Izrael ellen harcol.
Iszlám Dzsihád, Palesztina	Izrael, Ciszjordánia, Gázai övezet, Jordánia, Libanon, Szíria	A palesztin iszlám állam létrehozása iránti elkötelezettség jellemzi; öngyilkos merényleteket hajt végre Izraelben, és szembeszáll az elvilágiasodottnak tartott arab kormányokkal.
ETA (*Euzkadi Ta Askatasuna*, Baszkföld és Szabadság)	Spanyolország, főként az északi autonóm régiók	Merényleteket végrehajtó szeparatista mozgalom; kormányhivatalnokok meggyilkolása, civil lakossággal szembeni erőszak; 2006-ban fegyverszüneti megállapodás jött létre, ami még ugyanebben az évben érvényét vesztette.
Fülöp-szigeteki Kommunista Párt, Új Néphadsereg	A szigetek északi, vidéki területei; sejtek Manilában és egyéb nagyvárosokban	Szembeszáll az amerikai katonai jelenléttel; az Új Néphadsereg célpontjai a területein állomásozó amerikai személyzet tagjai.
Kolumbia Forradalmi Fegyveres Erői (*Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia*, FARC)	Kolumbia, kisebb aktivitással a szomszédos Brazília, Venezuela, Panama területén	Merényletek, gyilkosságok, emberrablás, zsarolás, drogkereskedelem a kolumbiai szervek ellen; marxista mozgalom.

A terrorakciókra egyre nehezebb válaszolni, hiszen előkészítőik a helybéli lakosságon belül támogatók egész hálózatával rendelkeznek. A lakosság védelme a teljesen esetleges erőszakos akciókkal szemben szinte lehetetlen feladat, mert könnyen lehet fegyverekhez és bombákhoz jutni a nemzetközi fegyverpiacon, és mert – legalábbis a nyugati demokratikus államokban – meg kell találni az egyensúlyt a terroristaellenes törvénykezés és az emberi és állampolgári

POLITIKAI VITA

A VALLÁSI, KÜLÖNÖSEN AZ ISZLÁM FUNDAMENTALIZMUS JELENTI A KÖVETKEZŐ NAGY FENYEGETÉST A NEMZETKÖZI BIZTONSÁGRA?

Igen:

- Az iszlám harcosok képesek voltak Nyugat-ellenes, antiszekuláris politikai program kialakítására és összehangolására különböző régiókban, ami regionális instabilitáshoz vezetett.
- Az iszlám fundamentalizmus a Nyugat hatalmának és befolyásának ellensúlyát jelenti világszerte, és ezáltal a nemzetközi biztonságra is fenyegetést jelent.
- Az iszlám fundamentalisták képesek súlyos károkat okozó erőszak alkalmazására időben összehangolt, vezető nélküli csoportok kezdeményezése nyomán, ami miatt támadásaik nehezen akadályozhatók meg, illetve nehéz ellenük hagyományos módon védekezni, ezáltal egyelőre megállíthatatlan biztonsági fenyegetést jelentenek.
- Az iszlám fundamentalisták képesek olyan kiterjedt hálózatokat kialakítani más terrorszervezetekkel és lator államokkal (például Irakkal és Iránnal), valamint vallási fanatikusokkal, amelyeket nehéz feltartóztatni vagy akadályozni, és ezáltal szintén fenyegetést jelentenek a nemzetközi biztonságra.

Nem:

- A tömegpusztító fegyverek jelentik a legnagyobb fenyegetést a nemzetközi rendszer számára. A vita Pakisztán és India között, akik mindketten rendelkeznek nukleáris fegyverrel, valamint az Észak-Korea és ázsiai szomszédai közötti bonyodalmak az észak-koreai nukleáris fegyverzettel kapcsolatban jelentős mértékben fenyegetik e két térség biztonságát. Ez az a két fenyegetés, ami miatt a leginkább aggódnunk kell.
- Az etnikai, illetve a hatalommal és az erőforrások birtoklásával kapcsolatos konfliktusok nagyobb fenyegetést jelentenek a nemzetközi biztonságra, mint az iszlám fundamentalizmus.
- A nemzetközi közösség terrorizmus és iszlám fundamentalizmus elleni harca egyre sikeresebb, ahogy a hálózatok felbomlanak, és egyre nehezebben férnek hozzá a támogatásokhoz; ez a fajta fenyegetés ezáltal ellenőrzés alatt tartható.

jogok védelme között. A nyomás nagyon erős, hiszen az emberek annak ellenére aránytalan módon aggódnak a terrorizmus miatt, hogy az eddig csak viszonylag kis számban okozta emberek halálát. A felderítési eszközök fejlődése ellenére az elszánt terroristákat, illetve terroristacsoportokat nagyon nehéz megállítani. Az ilyen egyéneket hősként ünnepelheti a közösség – aki az egyik ember szemében terrorista, az a másik szemében szabadságharcos.

A nemzetközi közösség mindenekelőtt úgy próbált meg lépéseket tenni a terrorizmus ellen, hogy létrehozta a terrorizmusra vonatkozó nemzetközi szabályozási kereteket, amelyek magukban foglalják azt a tizenkét megegyezést, amely többek közt olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a repülőgép-eltérítők és az őket védelmezők megbüntetése, a repülőterek, diplomaták és a szállítás alatt

álló nukleáris eszközök védelme, valamint a világméretű terroristahálózatok támogatására irányuló pénzügyi források befagyasztása. Az egyes államok szintén tettek lépéseket annak érdekében, hogy emeljék saját biztonságuk szintjét, ahogy például az Egyesült Államok tette azt a sokat vitatott Patriot Act (hazafias törvény) elfogadásával, a kémelhárító tevékenység támogatásával, valamint a terroristákat felderítő és letartóztató egyes nemzeti ügynökségek közötti együttműködés előmozdításával. Azokkal az államokkal szemben, amelyekre mint terrorizmust támogató államokra tekintettek, vagy amelyek nem tettek határozott lépéseket, a többi állam bizonyos szankciókat alkalmazott. Líbia, Szudán, Afganisztán, Szíria, Irán és Irak ezek példái.

Az igazságos háború hagyománya

Háborúzniuk kell-e az államoknak? Ha a háborúra általában mint immorális vagy törvénytelen aktusra tekintenek, akkor vajon létezik egyáltalán olyan helyzet, amikor a háború eszközének használata elfogadható? Miből áll a háborús részvétel helyénvaló indoklása, a *jus ad bellum*? És miben áll a morális és etikus háborúzás, a *jus in bello*, ha már egyszer megszületett a döntés a háborúról? Az irányadó politikai filozófusok a klasszikus **igazságos háború hagyományára** irányítják figyelmünket. Habár vannak erre vonatkozóan a középkorból származó nyugati és keresztény doktrínák, az igazságos háború elmélete sokat merít az ókori görög filozófiából és a Korán előírásaiból. Ahogy Szent Ágoston, Aquinói Szent Tamás, Hugo Grotius és legutóbb a politikai filozófus Michael Waltzer is kifejtette, az igazságos háború elmélete úgy tartja, hogy számos kritérium létezik, amely a háborúban való részvétel melletti döntést igazságossá teszi.[17] Lennie kell egy igazságos oknak (önvédelem, mások védelme vagy tömeges visszaélés az emberi jogokkal), és egy szándéknyilatkozatnak egy arra alkalmas hatóság részéről (ami az ENSZ megalakulása óta lényegében a Biztonsági Tanácsot jelenti). A vezetőknek a helyes szándékokkal kell rendelkezniük, ami a visszaélések megállítását és az igazságos béke kiépítését jelenti, valamint a háborúnak kell lennie a legvégső eszköznek arra, hogy a szóban forgó visszaéléseket megfékezzék. Az erre használt erőknek pedig gyorsan ki kell vonulniuk, miután a humanitárius célokat elérték. Mivel az államok többféle okból folyamodhatnak a háborúhoz, nem minden esetben egyszerű megállapítani az adott ok, illetve szándék jogosságát.

Az igazságos háború hagyománya a háborús viselkedés kérdésével is foglalkozik. A harcolók és nem harcolók közti különbséget mindig tekintetbe kell venni, és az utóbbiakat a lehető legnagyobb mértékben óvni kell a háborús károktól, a használt erőszak mértékének pedig mindig arányosnak kell lennie a kitűzött cél elérésével. Az indokolatlan emberi szenvedést mindenáron

[17] A kortárs nézetekhez lásd Michael Waltzer: *Just and Unjust Wars*. New York, Basic Books, 1977.

kerülni kell, csakúgy, mint a különösen ártalmas fegyverek használatát. Mivel a mustárgáz különösen kegyetlenül okozott halált az első világháborúban, azt utólag törvényen kívülinek nyilvánították, megnyitva ezzel az utat a vegyi és biológiai fegyverek használatára vonatkozó megegyezések előtt. Az igazságos háború hagyományának számos normáját terjesztette ki az 1949-es négy genfi egyezmény, valamint az azt kiegészítő két protokoll 1977-ben. Ezeket mind a civil lakosság, hadifoglyok, súlyosan sebesült katonák védelmében fogadták el, csakúgy, mint azon háborús módszerek és fegyverek betiltását, amelyek indokolatlan mértékű emberi szenvedést képesek okozni.

Az igazságos háború folyamatosan fejlődő gyakorlat. A néhány NGO, többek közt a vietnami veteránok amerikai szervezete *(Vietnam Veterans of America)*, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt által 1992-ben útjára indított és 1999-ben befejeződött sikeres kampány (Taposóaknák Betiltásáért Küzdő Nemzetközi Mozgalom, *International Campaign to Ban Landmines,* ICLB) törvényen kívül helyezte a taposóaknák használatát, előállítását, birtoklását és eladását. A kampány sikeresen érvelt amellett, hogy a taposóaknák különösen nagy veszélyt jelentenek a nem harcoló lakosság számára, könnyen sebesítenek meg ártatlanokat, különösen gyermekeket még a háború után is. Az ICLB sikere, amelyet 1997-ben a koordinátor Jody Williams Nobel-békedíjával is elismertek, részben a humanitárius ügy napirenden tartásának tudható be. Hatalmas készleteket (összesen 34 millió taposóaknát) semmisítettek meg 64 államban, a balesetek száma jelentősen csökkent, és több mint másfél milliárd dollárt fordítottak a további taposóaknák hatástalanítására és a sérültek megsegítésére.[18]

Hatalmas nyomás nehezedik a tudósokra és állami vezetőkre, hogy a háború ezen elveinek megfelelően cselekedjenek. A médiában a 2003-as iraki háború előtt és alatt zajló vita szintje azt mutatja, hogy e tilalmakat komolyan veszik, és be nem tartásukat minden esetben éles kritikával illetik.

A humanitárius beavatkozással kapcsolatos vita

Egyik, az igazságos háború tradíciója kapcsán felvetődött kérdés sem bizonyult annyira fontosnak és vitásnak, mint a **humanitárius intervenció** kérdése. Az igazságos háború szerint az államok, illetve a nemzetközi közösség katonai beavatkozása akkor lehet indokolt, ha emberi jogokkal való tömeges visszaélésről van szó. Ez az elképzelés ugyanakkor közvetlenül ellentmond a vesztfáliai béke utáni hagyomány egyik fontos elemének, ami nem más, mint az állami szuverenitás tisztelete. Noha a történelem során katonai beavatkozás humanitárius okokból következett be, meglehetősen szelektíven használták: a 19. században az európaiak katonai erejüket használták fel arra, hogy megvédjék a kereszténye

[18] Lásd Ramesh Thakur–William Maley: The Ottawa Convention on Landmines: A Landmark Humanitarian Treaty in Arms Control? *Global Governance*. 5. évf., 3. sz. (1999. július–szeptember), 273–302.

Törökországban és a Közel-Keleten, miközben nem vállalkoztak arra, hogy más vallási csoportokat is megvédjenek, és a rabszolgaság megszüntetése érdekében sem avatkoztak be katonailag, noha állampolgáraik számára megtiltották a rabszolga-kereskedelemben való részvételt.[19]

A második világháború vége óta elterjedt az a gondolat, hogy minden emberi lénynek szüksége van védelemre, nem csupán egy adott politikai csoportnak; hogy az államok kötelesek közbeavatkozni, **védelmi felelősség**ük van az iránt, aki nem képes a saját védelmére. Ez a hit még elfogadottabbá vált az 1990-es években. Az elképzelés lényege az, hogy amikor emberi jogokkal való tömeges visszaélésről van szó, és a belső helyreállító erők kimerültek, de egy másik állam beavatkozása ésszerű módon véget vethet e visszaéléseknek, az államoknak be kell avatkozniuk annak az államnak a belső ügyeibe, ahol a visszaélések történnek. Ha valakinek a saját állama nem szolgál ilyen jellegű védelemmel, akkor a másik állam kötelességévé válik a védelem és beavatkozás, amennyiben szükség van rá. Ahogy két ENSZ-tisztviselő mondta, ez „a cselekvés imperatívusza korának kezdetét jelenti az emberi jogi visszaélésekkel szemben az állami szuverenitás elvén túllépve". Ugyanez a két szerző arra is figyelmeztet azonban, hogy ezek néha „a jogi következmények nélküli katonai beavatkozásra is ürügyet szolgáltatnak, esetenként még mindig szelektívek, és időnként ellentmondásos eredményekkel járnak."[20]

A kérdés viszont ugyanúgy fennáll: milyen mértékűnek kell lennie az emberi jogi visszaélésnek ahhoz, hogy a beavatkozás indokolt legyen? Ki dönti el, hogy mikor kell ezekre válaszolni? Valóban használhatják az államok a humanitárius beavatkozást mint ürügyet saját céljaik elérése érdekében? Kötelesség-e egyáltalán katonailag beavatkozni az ilyen humanitárius vészhelyzetek során?

Gyarmati tapasztalataikból adódóan sok ázsiai és afrikai ország szkeptikus a nyugati országok efféle önzetlenségével kapcsolatban. Más államok, mint Oroszország vagy Kína, ragaszkodnak ahhoz, hogy a humanitárius beavatkozás csak akkor jogilag megalapozott, ha arra az ENSZ Biztonsági Tanácsa felhatalmazást ad. Így hát amikor a nyugati államok katonai beavatkozást sürgettek Koszovóban, Oroszország az intézkedéssel szemben foglalt állást, a nyugati szövetségesek pedig a NATO-hoz fordultak. Az Egyesült Államok a genocídium ellenére ellenezte a katonai erő fokozását a ruandai polgárok védelmében 1993/94-ben, hiszen évekkel korábban Szomáliában nagy megaláztatást kellett elszenvednie. Így csak az Afrikai Unió kisebb kontingenseit mozgósították a darfúri térségben, a 400 000 halott és a szudáni kormány bűnrészessége ellenére. Darfúr esetében más nemzeti érdekek bizonyultak életbevágónak a humanitárius beavatkozás támogatásának szempontjából (Kína hozzáférése a szudáni olajhoz, Oroszország fegyverexportjának felvevőpiaca, az amerikai érdekeltség Irakban és a terrorizmus elleni háborúban).

[19] Martha Finnemore: *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2003, 52–84.

[20] Shashi Tharoor–Sam Daws: Humanitarian Intervention: Getting Past the Reefs. *World Policy Journal*. 18. évf., 2. sz. (2001. nyár), 23.

Kialakulóban van a humanitárius beavatkozás támogatásának normája, de továbbra is viták tárgya marad. Mivel az államok soha nem fognak minden egyes emberi jogi esetben beavatkozni, az állam szuverenitása érintetlen marad. Amikor azonban széles körben ismert, tömeges visszaélés történik, és amikor a katonai beavatkozás nem ellentétes egyéb nemzeti érdekekkel, a humanitárius beavatkozásra úgy tekintenek, mint indokolt erőhasználatra.

A bizonytalanság kezelésének megközelítései

A hatalom államok közötti egyenetlen megoszlása, annak lehetetlensége, hogy az államok és egyének szándékait minden esetben ismerhessük, valamint az átfogó nemzetközi hatóság hiánya azt jelenti, hogy az államok állandó jelleggel saját bizonytalanságuk kezelésével küzdenek. A bizonytalanság kezelésének igénye egyre sürgetőbb a fegyverek és a katonai kiadások közelmúltbeli emelkedése miatt, amely minden esetben növekvő trend, méghozzá arányaiban a népességnél és a gazdaságnál sokkal erőteljesebben növekszik. A fegyverek terjedése a nemzetközi fegyverkereskedelem útján megnövelte a fejlett és fejlődő államok harci kapacitását, csakúgy, mint a nem állami résztvevőkét, következésképpen pedig az egész világon kiterjesztette a katonai képességeket a nukleáris, a hagyományos és a kisméretű fegyverek formájában.

A bizonytalanság kezelésével kapcsolatban négyféle megközelítést már alaposan teszteltek. Ezek közül kettő a liberális elméleti perspektívát tükrözi, és ezáltal nagyrészt az államok csoportjai által a stratégiák összehangolására irányuló, többoldalú válaszokra fókuszál. A másik két megközelítés a realista gondolkodást tükrözi, amely maguktól az államoktól követeli meg a szükséges hatalmi potenciál fenntartását. A liberálisok és realisták különbözőképpen keresik a fegyverek terjedésére és az ebből eredő biztonságdilemmára adandó válaszokat, és általánosságban máshogy viszonyulnak a bizonytalanság kezelésének kérdéseihez, ahogy ezt a *8.1. ábra* mutatja.

8.1. ábra. A bizonytalanság kezelésének megközelítései

Liberális megközelítés: kollektív biztonság és fegyverzet-ellenőrzés/fegyverzetcsökkentés

A biztonságdilemma liberális megközelítése a nemzetközi közösségtől vagy nemzetközi intézményektől várja az erő kezelése érdekében zajló tevékenységek összehangolását.

A kollektív biztonság eszménye

A kollektív biztonság lényegét jól megragadja a mondás: „Egy mindenkiért, mindenki egyért." Arra az előfeltevésre alapozva, hogy az erő bármely állam általi agresszív és törvénytelen használatát a másik állam ellenében meg kell szüntetni, a kollektív biztonság feltételezi, hogy egy ilyen törvénytelen akció egységes fellépéssel találja szembe magát: mindegyik (de legalábbis sok) másik állam csatlakozik az agresszor elleni harchoz. A potenciális agresszorok ezt előre tudják, ezért nem tesznek agresszív lépéseket.

A kollektív biztonságnak egy egész sor alapfeltevése van.[21] Az egyik feltevés az, hogy habár törnek ki háborúk, azokat meg kellene előzni, és ez a megelőzés csak a katonai erő korlátozásán keresztül lehetséges. Más szóval, háború nem következik be, ha mindegyik fél önmérsékletet gyakorol. Egy másik feltevés az, hogy az agresszorokat – mindegy, hogy „barátok" vagy „ellenségek" – mindenképpen meg kell állítani. E feltevés szerint az agresszort könnyen azonosítani tudja a nemzetközi közösség többi állama. (Néhány konfliktusban nem annyira egyszerű különbséget tenni az agresszor és áldozat között.) A kollektív biztonság szintén feltételez egyfajta morális tisztaságot: az agresszor morálisan elítélhető, hiszen minden agresszor az, és mindazoknak, akik erkölcsileg helyesen cselekednek, egységben kell cselekedniük, hogy megállíthassák az agresszort. Végül pedig, a kollektív biztonság feltételezi, hogy az agresszor tisztában van azzal, hogy a nemzetközi közösség mindig az agresszor megbüntetésére fog törekedni.

Természetesen a kollektív biztonság híveinek alapreménye illeszkedik az elrettentés logikájába is (ami inkább realista stratégia). Ha minden ország tisztában van azzal, hogy az agresszorokat megbünteti a nemzetközi közösség, akkor a lehetséges agresszorok nem kezdenek erőszakos lépéseket. Így hát az államok biztonságban fogják magukat érezni abban a hitben, hogy a lehetséges agresszorokat elrettenti a nemzetközi közösség egységes cselekvésének hatásossága. Ahhoz azonban, hogy a kollektív biztonság működni tudjon, a fenyegetésnek valódinak és hitelesnek kell lennie, és léteznie kell egyfajta összetartásnak a potenciális végrehajtók között.

[21] Teljes tárgyalásért lásd Inis Claude: *Power and International Relations*. New York, Random House, 1962, 94–204.

FÓKUSZBAN

A KOLLEKTÍV BIZTONSÁG ELMÉLETÉNEK FELTEVÉSEI

- A háborúkat a katonai akciók korlátozásával kell megelőzni.
- Az agresszorokat meg kell állítani.
- Az agresszort könnyű azonosítani.
- Az agresszor mindig rossz.
- Az agresszorok tisztában vannak azzal, hogy a nemzetközi közösség lépéseket fog tenni ellenük.

A kollektív biztonság nem működik minden esetben. A két világháború közötti időszakban Japán meghódította Mandzsúriát, Olaszország pedig lerohanta Etiópiát. E két eset egyikében sem cselekedtek úgy a többi államok, mintha kollektív biztonságot fenyegető lépésekre kellett volna választ adniuk. Vajon Mandzsúria és Etiópia tényleg megér egy háborút? E példánál a kollektív biztonság elve nem működött az államok egyenlő mértékű elkötelezettségének hiánya miatt, valamint azért, mert a nemzetközi közösség nem óhajtott egységesen cselekedni. A második világháború utáni időszakban a kollektív biztonság nem működött, hiszen a rendszert alapvető ellentétek jellemezték az érdekek és ideológiák szintjén egyaránt. A legerősebb államok közötti megegyezés jóformán lehetetlen volt. Emellett lehetetlen volt az ENSZ Biztonsági Tanácsa öt állandó tagjának valamelyike elleni kollektív biztonsági válaszlépést tenni, hiszen mindegyik állandó tag – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország és Kína – rendelkezett egyéni vétójoggal. Két nagy szövetségi rendszer, a NATO és a Varsói Szerződés tömörítette az egymással szemben álló államokat. Az államok az újabb világháború kitörésétől való félelmükben nem mertek akciót kezdeményezni szövetséges vagy barát ellen, még akkor sem, ha az egy agresszor volt.

A kollektív biztonság működése azért sem valószínű, mert alapfeltevéseinek természete problematikus. Vajon mindig könnyen azonosítható az agresszor? 1967-ben Izrael fegyveres támadást indított Egyiptom ellen: ez agresszív lépés volt. Egy héttel korábban azonban Egyiptom lezárta a Vörös-tengerhez vezető izraeli utakat. Világos, hogy ez szintén agresszív akció. Húsz évvel korábban Izrael Állam területét arab területekből vágták ki. Ez is – talán mondani sem kell – agresszív lépés. Századokkal korábban az arabok elűzték a területen élő zsidókat, ami szintén ilyen lépésnek számít. Ki is akkor a valódi agresszor? Ráadásul, még ha sikerül is azonosítani az agresszort, biztos, hogy mindig morális értelemben megkérdőjelezhető módon cselekszik? A kollektív biztonság elméletének szakemberei úgy tartják, hogy ez *per definitionem* igaz. Mégis, az előző rossz kijavításának kísérlete nem feltétlenül rossz dolog; egy korábbi igazságtalanság kiküszöbölésére irányuló szándék nem mindig igazságtalan. Mint ahogy az erőegyensúly, a gyakorlatban a kollektív biztonság is támogatja a *status quót* egy adott időpontban.

Fegyverzet-ellenőrzés és fegyverzetcsökkentés

Az évek során a **fegyverzet-ellenőrzés** és a **fegyverzetcsökkentés** jelentette sok liberális számára a legfőbb reményt. A biztonság ilyen megközelítésének logikája egyértelmű: a kevesebb fegyver nagyobb biztonságot jelent. A biztonságdilemma költségei jelentősen csökkenthetők a fegyverek terjedési üteme emelkedő spiráljának szabályozása (fegyverzet-ellenőrzés), illetve a fegyverek mennyiségére és az alkalmazott fegyverfajtákra vonatkozó korlátozás (fegyverzetcsökkentés) által.

A hidegháború alatt számos egyezmény született a nukleáris háborús fenyegetés csökkentése céljából. 1972-ben például az Egyesült Államok és a Szovjetunió megegyezett abban, hogy nem használnak ballisztikus védelmi rendszert a másik első csapása elleni pajzsként (antiballisztikusrakéta-megállapodás, *Anti-Ballistic Missile Treaty*, ABM). A stratégiai fegyverek korlátozásáról szóló tárgyalások 1972-ben (SALT I) és 1979-ben (SALT II) határt szabtak a szovjet és amerikai stratégiai fegyverbővítésnek. Afganisztán 1979-es szovjet megszállásának következményeként azonban a második SALT-egyezményt soha nem ratifikálta az amerikai szenátus. Az Atomsorompó-egyezményt 1968-ban írták alá az ENSZ kubai rakétaválságra adott válaszaként.

A *8.3. táblázat* néhány fontos fegyverzet-ellenőrzési megegyezést sorol fel. E szerződések legtöbbje, legyen az két- vagy többoldalú, arra kötelezi az egyes államokat, hogy korlátozzák használatban lévő fegyvereik számát, illetve a fegyverek bizonyos fajtáit. Néhány szerződés célja az, hogy megállítsa bizonyos fegyverek eljutását olyan államokba, amelyek még nem rendelkeznek ilyenekkel; néhány további szerződés ellenőrzési mechanizmusokat vezet be, amelyek segítségével a szerződéses pontok betartása felügyelhető. Mindazonáltal valójában minden fegyverzet-ellenőrzési szerződés bővelkedik a nehézségekben.

Az Atomsorompó-egyezmény példa a szerződések pozitív és negatív hatására is. Az egyezmény felsorolja az **atomfegyverek terjedésének** 1970 óta hozott szabályait. A szerződés szerint a nukleáris fegyverekkel nem rendelkező aláíró országok vállalják, hogy nem szereznek be és nem fejlesztenek nukleáris fegyvert, míg a nukleáris fegyverekkel rendelkező országok beleegyeznek abba, hogy nem szolgálnak információval a technológiára vonatkozóan, és ezzel egy időben saját nukleáris fegyverzetüket is leépítik. Mint sok fegyverzet-ellenőrzési egyezmény esetében, több kulcsfontosságú nukleáris és nukleárisnak tekinthető állam (vagyis olyan államok, amelyek minden valószínűséggel rendelkeznek nukleáris fegyverzettel, illetve nagyon gyorsan ki tudnák fejleszteni) kívül marad e szerződéseken. Ilyen állam többek közt Kuba, India, Izrael és Pakisztán. Az 1990-es években három állam (a Dél-afrikai Köztársaság, Brazília, Argentína), amely korábban rendelkezett atomfegyverprogrammal, lemondott arról, és aláírta a szerződést, csakúgy, mint az a másik három állam (Fehéroroszország, Kazahsztán, Ukrajna), amelyek kiadták a Szovjetunió felbomlása után a területükön maradt nukleáris fegyvereket. Az 1957-ben létrehozott ENSZ-központú szervezet, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség (IAEA) feladata az atomenergiával kapcsolatos ismeretek terjesztése, békés használatának népszerűsítése, és egyben ez a szervezet

8.3. táblázat. *Fontosabb fegyverzet-ellenőrzési egyezmények 1959 óta*

Megállapodás	Aláíró államok	Határozat	Dátum
Antarktisz-egyezmény	43 állam	Megtiltja a katonai hadműveleteket az Antarktisz térségében	1959
Részleges atomcsendegyezmény (A légkörben, a világűrben és a víz alatt végzett nukleáris fegyverkísérletek betiltásáról szóló szerződés)	154 állam	Megtiltja a légkörben, az űrben, valamint a tenger alatt végzett nukleáris robbantásokat. Kína és Franciaország nem írta alá, ezért részleges	1963
Világűr-szerződés (A világűr békés felhasználásáról szóló szerződés)	127 állam	Megtiltja a katonai hadműveleteket a világűrben	1967
Tlatelolcói egyezmény	33 állam	Atomfegyvermentes övezetté nyilvánítja a dél-amerikai térséget	1967
Atomsorompó-egyezmény (A nukleáris fegyverek elterjedésének megakadályozásáról szóló szerződés)	188 állam	Megtiltja a nukleáris fegyverzettel nem rendelkező nemzeteknek az atomfegyverek megszerzését, és leszerelésről szóló tárgyalásokra kötelezi a nukleáris fegyverrel rendelkező államokat	1968
SALT (Stratégiai Fegyverkorlátozási Szerződés)	USA, Szovjetunió	Kettőre korlátozza az interkontinentális ballisztikusrakéta- (*Intercontinental Ballistic Missiles*, ICBM-)silók számát. Az egyezmény 1974-es kiegészítése egyre korlátozza	1972
SALT I	USA, Szovjetunió	Befagyasztja a földi vezérlésű ICBM-ek és a ballisztikus rakéták hordozására és kilövésére alkalmas tengeralattjárók (*Submarine-launched Ballistic Missiles*, SLBM) növekvő számát	1972
Egyezmény a bakteriológiai (biológiai) és toxinfegyverek fejlesztésének, gyártásának és tárolásának eltiltásáról és megsemmisítéséről	155 állam	Az államok megállapodnak abban, hogy nem fejlesztenek, gyártanak és szereznek be vegyi és mérgező anyagokat, fegyvereket, illetve szállítóeszközöket	1975
Rarotonga szerződés (A déli csendes-óceáni térség atomfegyvermentes övezetté nyilvánítása)	18 állam	Tiltja a nukleáris fegyverek tesztelését, gyártását, vásárlását és tárolását a térségben	1985
Az EBESZ bizalom- és biztonságerősítő intézkedésekkel és leszereléssel foglalkozó stockholmi csúcstalálkozójának záródokumentuma	54 állam	A katonai gyakorlatok, manőverek, megfigyelések és felderítések bejelentését írja elő	1986
Közepes és rövidebb hatótávolságú rakéták megsemmisítéséről szóló megegyezés	USA, Szovjetunió	Betiltja az 500 és 5500 km közötti hatótávolságú rakétákat	1987
A hagyományos fegyveres erők korlátozásáról kötött 1990. évi bécsi egyezmény	30 állam	Konkrét korlátozások a NATO és a volt Varsói Szerződés tagországaival szemben tankokra, más páncélos járművekre, tüzérségre, harci helikopterekre és repülőgépekre vonatkozóan	1990

8.3. táblázat. *(Folytatás)*

Megállapodás	Aláíró államok	Határozat	Dátum
Stratégiai Fegyvereket Korlátozó Egyezmény (START) I.	USA, Szovjetunió (ma Oroszország, Fehéroroszország, Kazahsztán, Ukrajna)	Közel egyharmadára csökkenti az USA és a volt Szovjetunió stratégiai nukleáris robbanótölteteinek számát; Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország és Kazahsztán feladata a volt Szovjetunió szerződés szerinti kötelezettségeinek betartása	1991
Nyitott Égbolt-megállapodás	34 állam	Felállít egy rendszert a fegyverzet-ellenőrzéssel kapcsolatos bizalomépítés és stabilitás számára úgy, hogy lehetővé teszi a fegyvertelen felderítő repülőgépek belépését a szerződést aláíró államok légterébe	1992
START II*	USA, Szovjetunió	Korlátozza az amerikai és orosz stratégiai nukleáris robbanótöltetek telepítését 2003-ig; betiltja a többszörös robbanófejjel rendelkező szárazföldi rakétákat	1993
Vegyifegyver-egyezmény	178 állam	Betiltja a vegyi fegyverek használatát, fejlesztését, gyártását, raktározását 10-15 éven belül	1993
Az ENSZ hagyományos-fegyver-nyilvántartási rendszere	97 állam	Az államoktól megköveteli, hogy információkat szolgáltassanak a megelőző évben exportált vagy importált nagyobb fegyverekről hét kategóriában	1993
Wasenari megállapodás a hagyományos fegyverek és a kettős felhasználású termékek, technológiák exportjának ellenőrzéséről	40 állam	Szabályozza a kettős felhasználású technológiák átadását	1995
Délkelet-ázsiai Nukleáris-fegyver-mentes Zóna	10 állam	Délkelet-Ázsiát atomfegyvermentes övezetté nyilvánítja	1996
Pelindabai szerződés	45 állam	Afrikát atomfegyvermentes övezetté nyilvánítja	1996
Teljes körű atomcsendegyezmény	176 állam	Betiltja a nukleáris fegyverek tesztelését	1996
A taposóaknák betiltásáról szóló ottawai egyezmény	149 állam	Betiltja a taposóaknák gyártását és exportját	1999
Amerika-közi egyezmény a hagyományos fegyverek beszerzésének átláthatóságáról	34 állam	Az Amerikai Államok Szervezete (OAS) tagországait a fegyverek exportjának és importjának jelentésére kötelezi	1999
A hadászati támadó fegyverek csökkentéséről szóló moszkvai szerződés	USA, Oroszország	1700 és 2200 között korlátozza a stratégiai robbanófejek számát; nincs ellenőrzés; nincs időkorlát	2003

* A nukleáris leszerelés újabb fordulójaként az amerikai és az orosz elnök, Barack Obama és Dmitrij Medvegyev 2010. április 8-án, Prágában aláírta a hadászati támadó fegyverek korlátozásáról és csökkentéséről szóló START III szerződést. *(A szerk.)*

a szerződés felügyelője is. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség létrehozott egy védelmi rendszert, amely magában foglal különböző felderítő csoportokat, amelyek megtekintik az egyes nukleáris létesítményeket, beszámolnak a nukleáris anyagok mozgásáról, hogy ezzel is megelőzzék a nukleáris anyagok olyan kezekbe kerülését, amelyek nem békés szándékkal kívánják felhasználni azokat, illetve biztosítsák, hogy a szerződést aláíró államok betartják a szerződésben foglaltakat. Az ügynökség ellenőrei meglátogatták az iraki telephelyeket az 1991-es Öböl-háború után, valamint az észak-koreai telephelyeket az 1990-es évek közepén. Az első esetben az volt a szándékuk, hogy meggyőződjenek róla, az illegális anyagokat megsemmisítették, a második esetben pedig az, hogy megerősítsék, a szóban forgó országban a nukleáris anyagokat nem katonai célokra kívánják felhasználni.

A hidegháború vége és a Szovjetunió felbomlása számos fegyverzet-ellenőrzési megegyezéshez vezetett, lásd a *8.3. táblázat*ot. A további megegyezések az Egyesült Államok, illetve a Szovjetunió és utódállamai között valószínűnek tűnnek, mivel ez utóbbiak gazdasági megfontolásokból kénytelenek csökkenteni hadikiadásaikat. A fegyverzet-ellenőrzés logikája ugyanakkor nem tökéletes. A fegyverzet-ellenőrzés ugyanis nem szünteti meg a biztonságdilemmát. Az ember továbbra is bizonytalan helyzetben érezheti magát, amennyiben ellensége nagyobb vagy jobb fegyverrel rendelkezik, mint ő maga. Ahogy a realisták érvelnek, az ilyen megegyezések felé vezető állami politika sohasem teljesen biztos. Az ellenőrzés hézagos és nehezen áttekinthető. Ez az oka annak, hogy létezik néhány megegyezés, amelynek nem tagja az Egyesült Államok. Lássuk Észak-Korea esetét! 1994-ben Észak-Korea és az Egyesült Államok elfogadta a Keretmegállapodást *(Agreed Framework)*. Az egyezmény szerint Észak-Korea leállítja nukleáris fegyverkezési programját, cserébe amerikai energiaellátást, könnyűvizes reaktorokat és biztonsági garanciákat kap. A keretmegállapodás azonban 2002-ben összeomlott. Észak-Korea bejelentette kilépését a nemzetközi atomsorompó-egyezményből válaszként arra az amerikai lépésre, hogy az Egyesült Államok leállította az észak-koreai energiahálózat működéséhez szükséges olaj szállítását. A jongbjoni reaktor újbóli elindítására adott válaszként – amely elegendő mennyiségű nukleáris anyagot termelt fegyver előállításához – az Egyesült Államok és Japán leállította a segélyek szállítását.

2003-ban Észak-Korea nyilvánosan elismerte, hogy nukleáris fegyverek előállításán dolgozik, és három évvel később már rövid és hosszú hatótávolságú rakétákat tesztelt, amely igen nagy megdöbbenést váltott ki a térségben és az Egyesült Államokban egyaránt. Vajon Észak-Korea azért használ nukleáris fegyvereket, hogy ezzel tovább destabilizáljon egy már amúgy is érzékeny térséget? Vagy inkább arról lenne szó, hogy Észak-Korea további engedményekhez szeretne jutni azáltal, hogy cserébe leállítja nukleáris fegyverkezési programját? A 2007-ben hat részt vevő fél (Észak-Korea, Kína, Japán, Egyesült Államok, Dél-Korea, Oroszország) tárgyalássorozatának eredményeként létrejött megegyezés

úgy szólt, hogy Észak-Korea bezárja fő nukleáris reaktorait üzemanyag-, élelem- és egyéb segélyek fejében. Nukleáris fegyverkezéssel kikényszeríteni és biztosítani a segélyeket érdekes új biztonsági csavar.

Átfogó fegyverzetcsökkentési tervek születése, ahogyan azt a liberálisok elképzelik, nem igazán valószínű, tekintve, hogy az ilyen tervek meglehetősen kockázatosak lennének. Az egyoldalú fegyverzetcsökkentés meglehetősen bizonytalan helyzetbe hozná a lefegyverzett államot, és ezzel a csalók kerülnének könnyű helyzetbe. Az egyre nagyobb ütemű fegyverzetcsökkentések, ahogyan azt a Vegyifegyver-egyezmény – amely megtiltja a vegyi fegyverek előállítását, fejlesztését és tárolását – is mutatja, továbbra is fennáll mint lehetőség, habár a vegyi és biológiai fegyverek további finomítása és miniatürizálása nagyon nehézzé teszi azok nyomon követését, s ezáltal meglehetősen nehéz a szerződéses pontok betartatása. A liberálisok mindazonáltal a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséghez hasonló nemzetközi szervezetekbe helyezik a bizalmukat a korlátozott fegyverkezési intézkedések felügyeletét illetően.

Realista megközelítések: erőegyensúly és elrettentés

Mint korábban említettük, a biztonságkezelés realista megközelítései kevésbé bíznak a nemzetközi közösségben, és inkább az egyes államok hatalmában hisznek.

Erőegyensúly

A negyedik fejezetben már láttuk, hogy az erőegyensúly a nemzetközi rendszer sajátos alakzata. Az elméleti szakemberek azonban más értelemben is használják e kifejezést. Az *erőegyensúly (balance of power)* így a két, illetve több rész közötti egyensúlyi helyzetre utal, míg az *erő kiegyensúlyozása (balancing power)* a hatalom és biztonság kezelésének egyik megközelítését jelenti. Ebben az esetben ez utóbbi jelenti a releváns használatot.

Az erőegyensúllyal foglalkozó elméleti szakemberek azt feltételezik, hogy az államok racionálisan és előre kiszámítják egy adott politika költségeit és hasznait, ez pedig meghatározza az állam szerepét az adott egyensúlyi rendszerben. Vajon szélesítenünk kell-e hatalmunkat új szövetségesek keresésével? Vajon ellenségeink (vagy éppen barátaink) a mi hátrányunkra fogják megváltoztatni az egyensúlyi rendszert? Mit tudunk tenni annak érdekében, hogy az egyensúly a mi javunkra változzon? Az ilyen explicit vagy implicit módon feltett kérdések, illetve az azokra adott válaszok segítségével az államok minimalizálni próbálják kiszolgáltatottságukat, érdekeiket pedig védelmezni. A rendszer államai állandóan döntéseket hoznak saját képességeik javítása és a többi állam képességeinek aláásása érdekében, és ez segít az erőegyensúly fenntartásában. Amikor az

erőegyensúly veszélybe kerül, a kialakult bizonytalan helyzet ellentétes irányú politikák folytatására ösztönzi az államokat.[22]

A szövetségek jelentik a legfontosabb intézményes eszközt az adott fél hatalmának megerősítésére, valamint arra, hogy érzékelni lehessen a szemben álló fél hatalmi potenciálját. Amennyiben egy állam túl közel kerül ahhoz, hogy domináns szerepre tegyen szert, a fenyegetett állam a többi érintett államhoz fog csatlakozni e fenyegetés ellen. Ez jelenti a külső ellensúlyozást. A hivatalos és intézményesített katonai szövetségek kulcsszerepet játszanak az erőegyensúly fenntartásában, ahogy ezt a NATO és a Varsói Szerződés is mutatta a második világháborút követő időszakban. Az államok belső ellensúlyozásba is foghatnak, növelve saját katonai és gazdasági képességeiket, hogy ezzel is ellensúlyozzák ellenségeik lehetséges fenyegetéseit.

Az erőegyensúly mind nemzetközi, mind regionális szinten működik. Nemzetközi szinten például a hidegháború idején viszonylagos egyensúly volt jellemző az Egyesült Államok és a Szovjetunió viszonyára. Amennyiben az egyik szuperhatalom szövetségeinek bővítése, illetve pusztítóbb és hatásosabb fegyverek kifejlesztése útján növelte erejét, a másik fél hasonlóképpen válaszolt. Az abszolút nyereség nem volt olyan fontos számukra, mint az egymással szembeni, a relatív: mindegy, milyen mértékű hatalmat halmozott fel az egyik állam, a másik nem engedhette meg magának, hogy lemaradjon. Szövetségesekre szert tenni a még el nem kötelezett harmadik világ országai között külföldi segélyek, illetve katonai és diplomáciai beavatkozás útján az erőegyensúly fenntartására irányuló egyik legfontosabb módszert jelentette. Nem törekedni ezen egyensúly fenntartására túlságosan kockázatos stratégia lett volna, hiszen a tét lényegében a nemzeti túlélés volt.

Az államok közötti, adott térségre vonatkozó erőegyensúly szintén a biztonság hiányának fontos kezelési módja. Dél-Ázsiában például erőegyensúly tartja fenn az India és Pakisztán közötti békét, egy olyan békét, amelyet a nukleáris fegyverek jelenléte tesz igazán tartóssá, legalábbis a realista gondolkodók szerint. Kelet-Ázsiában Japán és az Egyesült Államok szövetsége a Kínával szembeni erőegyensúlyt jelenti. A Közel-Keleten az Izrael és a szomszédos arab országok közötti egyensúly továbbra is fennáll. Néhány térségben az egyensúlyok összetett szerkezete fejlődött ki: ilyen az Arab-félsziget és a Perzsa-öböl gazdaságilag erős, olajtermelő országai és a Közel-Kelet középső régiójának szegény államai, valamint a harcias iszlám (Irán, Líbia), a mérsékelt (Egyiptom, Tunézia), illetve a konzervatív országok (Szaúd-Arábia) közötti viszony. A Szovjetunió felbomlásával Közép-Ázsia új, független országai az újonnan kialakult regionális erőegyensúlyi helyzeten belüli kedvező pozíció megszerzésére törekednek.

A realista gondolkodók azt állítják, hogy az erőegyensúly a biztonságkezelés legfontosabb technikája. Ez ugyanis összeférhető az ember és az állam természetével, lényege tulajdonképpen a cselekvés a saját érdekek védelmében, amelynek fontos részét alkotja a saját, másokkal szemben viszonylag erős hatalmi pozíció

[22] Hans J. Morgenthau: *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace.* Negyedik kiadás. New York, Knopf, 1967, 161–215.

megtartása. Amennyiben egy állam a hatalma növelésére törekszik katonai beszerzések, illetve támadó akciók útján, akkor az állam elleni háború elfogadható az erőegyensúlyi rendszer fenntartása érdekében. Ha valamennyi állam hasonlóan viselkedik, az egyensúlyi állapot fenntartható.

Ugyanakkor az erőegyensúlyi megközelítés legnagyobb korlátja az, hogy képtelen a biztonság kezelésére az alapvető változások időszakában. Az egyensúlyi megközelítés ugyanis a *status quót* részesíti előnyben. Hogyan kellene a többi államnak reagálnia, amikor e változások bekövetkeznek? Ilyen alapvető változás történt például a hidegháború befejezése után a Szovjetunió felbomlásával és a Varsói Szerződés szétesésével. Az erőegyensúlyi megközelítés ebben az esetben azt javasolta volna, hogy az Egyesült Államok szintén csökkentse hatalmi potenciálját, különösen katonai értelemben, mivel riválisainak hadseregei szintén meggyengültek. Egy ilyen racionális válasz azonban nem csupán politikai értelemben nehéz döntés, de az offenzív realisták szemében helytelen is. A félelem a másik fél hatalmának helyreállításától, a régi rendhez való visszatérés lehetőségétől, illetve a védelemhez kapcsolódó kiadások és foglalkoztatottság fenntartására irányuló nyomás a belső csoportok felől mind drámai változáshoz vezethetnek a politikában, amelyekhez nehéz alkalmazkodni.

A hatalmi egyensúly az átmeneti időszakok alatt különösen problematikus. A hidegháború vége ilyen átmenet volt, és drámai hatást gyakorolt a NATO-ra, arra a második világháború után létrejött, fő nyugati szövetségesre, amelynek szerepe a Szovjetunió fenyegetésének ellensúlyozása volt. A Szovjetunió mint állam felbomlásával, illetve a szomszédos országok kommunista vezetéseinek bukásával néhány elemző szerint a NATO közelgő hanyatlásának kellett volna bekövetkeznie. Ami viszont ezek után történt, az nem a szervezet hanyatlása volt, hanem annak újjáalakítása mind a vállalt feladatokat, mind pedig a tagsághoz kapcsolódó bővítéseket illetően.

A véres jugoszláv polgárháborúk és az európai menekültproblémák miatt a NATO egyre nagyobb szerepet vállalt a boszniai békefenntartásban és stabilizációban. 1999-ben aztán a NATO végrehajtotta legnagyobb katonai műveletét (a legnagyobbat 1949-es megalakulása óta), a Szövetséges Erő hadműveletet *(Operation Allied Force)*, a szerb légi háborút. Az Európai Unió engedélye nélkül a NATO-erők 72 napos légi háborút folytattak a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen, hogy megakadályozzák a szerbiai Koszovóban élő albánok elleni további etnikai jellegű támadásokat. A háború széles körű felkelésbe és a szerb vezetés megbuktatásába torkollott, amelynek eredménye a szerb Slobodan Milošević kiadása volt a hágai Nemzetközi Bíróságnak, valamint a szerb csatlakozási kérelem benyújtása a NATO-békepartnerséghez.

Miután 2001 szeptemberében elkezdődött a terrorizmus elleni világméretű harc, a NATO megpróbálta megtalálni a helyét az új biztonságpolitikai környezetben.[23] Megerősítette műveleti képességeit, hogy lépést tartson a technikai fejlődéssel, létrehozott egy válsághelyzetekben fellépő gyorsreagálású haderőt,

[23] Zoltan Barany: NATO's Post-Cold War Metamorphosis: From Sixteen to Twenty-Six and Counting. *International Studies Review.* 8. évf., 1. sz. (2006. március), 165–178.

valamint korszerűsítette katonai vezetési struktúráját. Ún. „felelősségi körzeten kívüli" *(out of area)* egységeket hozott létre – Európán kívül, Afganisztánban – és műveleti gyakorlatokat tartott Afrikában. Tagjai segítettek az iraki katonaság kiképzésében, bár a szervezet nem csatlakozott az amerikai vezetésű koalícióhoz.

A NATO-tagság szélesebbé is vált, ahogy a feladatok bővültek. 1997-ben az új tagok első hullámában felvették Lengyelországot, Magyarországot, valamint a Cseh Köztársaságot. A vártnál végül bonyolultabb feladatnak bizonyult meggyőzni ezeket az országokat az olyan védelmi reformok szükségességéről, mint a védelmi kiadások emelése, illetve a kiképzés és felszerelés modernizálása. Az új tagoknak hozzá kellett volna járulniuk a térség biztonságának megerősödéséhez, és nem csupán a biztonsági védőernyő kedvezményezettjeként viselkedni. E problémák ellenére a második bővítési hullámban felvették Észtországot, Lettországot, Litvániát, Szlovákiát, Szlovéniát, Romániát és Bulgáriát, ezzel pedig már 26-ra emelkedett a NATO-tagok száma, 26 békepartner tagállammal, és 7 résztvevővel a Mediterrán Párbeszédben. Ez a bővítési hullám a terrorizmus elleni háborúra adott egyik válaszlépés volt, ami az Egyesült Államok és mások függő szövetségesek keresésére irányuló erőfeszítése is volt egyben, ahol a támaszpontokat alacsonyabb költséggel lehetett fenntartani, és ahol a Közel-Kelet közelsége is fontos szerepet játszott. Az újabb NATO-tagállamok szívességet tudtak tenni az Egyesült Államoknak, és nem kellett reformokat végrehajtaniuk, hogy bekerüljenek a szervezetbe.

Az 1990-es évek nagy részében Oroszország ellenezte a NATO-bővítést, hiszen abban régi szövetségesei NATO-pártfogásba kerülését látta. A szövetség kiszélesítése egyértelmű katonai fenyegetésnek tűnt. Mégis, szeptember 11., valamint az újabb bővítések után enyhült az orosz ellenállás, mert felismerték, hogy ezek az új államok a NATO-t egyfajta „fogatlan oroszlánná" változtatták. Oroszországnak továbbá a mai napig vannak katonai támaszpontjai olyan helyeken, mint például Grúzia, Ukrajna, Moldova, Örményország, Tádzsikisztán és Kirgizisztán.

A legtöbb tagállam, különösen az Egyesült Államok számára a bővítés a hidegháború megnyerésének természetes következménye volt egy új, hidegháború utáni biztonsági rendszer megszilárdítására, később pedig az új biztonsági fenyegetésekre, például a terrorizmusra adott válaszlépés kísérlete. A realisták a NATO bővítésében az Oroszországgal szembeni térnyerés, valamint a nyugati biztonság további erősítésének egyik eszközét látják. A liberálisok a volt kommunista országok demokráciáinak megerősítésére szolgáló eszközként tekintenek a bővítésre, amely egyúttal arra is képes, hogy megszilárdítsa a válságok által leginkább fenyegetett térségek stabilitását. A NATO sok energiát fektetett abba, hogy Oroszországot meggyőzze róla: a bővítés nem támadó jellegű fenyegetés, és egyúttal intézményes párbeszédet is kialakított Oroszországgal néhány kulcsfontosságú, Oroszország saját biztonságához kapcsolódó NATO-kérdésről.

Elrettentés: az újragondolt erőegyensúly

FÓKUSZBAN

AZ ELRETTENTÉS ELMÉLETÉNEK FELTEVÉSEI

- A döntéshozók racionálisak.
- A háborús rombolás fenyegetése nagymértékű.
- A háború alternatívái rendelkezésre állnak.

Az elrettentés célja, csakúgy, mint az erőegyensúlyé, a háború kitörésének megelőzése. Az elrettentés elmélete feltételezi, hogy a háborút az erő használatával való fenyegetés akadályozhatja meg. Az Egyesült Államok a 2002-es Nemzetbiztonsági Stratégia révén rendkívül explicitté tette a fenyegetést azok számára, akik globális terrorizmust folytatnak. Az Egyesült Államok kijelentette, hogy meg fogja védeni „az Egyesült Államokat, az amerikai népet, érdekeinket itthon és külföldön, azonosítva és megsemmisítve a fenyegetést, mielőtt az elérné határainkat. [...] Nem fogunk habozni akkor sem, ha egyedül kell cselekednünk, ha önvédelmi jogunk gyakorlása érdekében megelőző jelleggel kell cselekednünk az ilyen terroristák ellen, hogy megakadályozzuk őket abban, hogy népünknek és országunknak kárt okozzanak."

Az elrettentés elmélete eredetileg egy egész sor alapfeltevésre épül.[24] Az első és legfontosabb a döntéshozók racionalitására vonatkozó realista feltevés. A racionális döntéshozókról azt feltételezik, hogy el akarják kerülni a háborút azon helyzetekben, amelyekben az agresszió költsége magasabbnak tűnik az elvárt haszonnál. Másodszor, a nukleáris fegyverekről a rombolás elfogadhatatlan mértékét feltételezik, és ezáltal a döntéshozók nem fognak agresszióhoz folyamodni egy nukleáris fegyverrel rendelkező állammal szemben. Harmadszor, az elképzelés szerint a háború alternatívái az adott helyzettől függetlenül is a döntéshozók rendelkezésére állnak. Így az elrettentésen keresztül a háború végül nem következik be, a bizonytalanság pedig enyhül, már ha racionális döntéshozók vannak hivatalban, ha a fenyegetés eléggé nagy, és ha egyéb, nem katonai megoldások is rendelkezésre állnak.

Ahhoz, hogy az elrettentés működhessen, az államoknak fel kell építeniük saját fegyvertárukat, hogy fenyegetésük valódinak tűnjön. A fenyegetésre vonatkozó információt el kell juttatni a szemben álló félhez. Így az agresszív fellépést megtorló pusztító reakció tudatában a másik fél úgy fog dönteni, legalábbis az elrettentés elméletével foglalkozók szerint, hogy nem alkalmaz erőszakot, és ezáltal nem rombolja le saját társadalmát.

Bár az elrettentés logikusan hangzik, és hatásosnak tűnt a hidegháború alatt – hiszen végül nem került sor a két szuperhatalom közötti nukleáris háborúra –, az a fő feltevés, amelyen az elrettentés elmélete alapszik, meglehetősen kétséges. Valóban minden csúcs-döntéshozó racionális? Nem kockáztatná-e egyetlen személy vagy személyek egy csoportja a pusztítást, és döntene az első csapás mellett? Nem lehetséges, hogy néhány állam végül feláldozza a népesség egy nagy részét,

[24] Lásd Glenn SNYDER: *Deterrence and Defense*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1961; Alexander L. GEORGE–Richard SMOKE: *Deterrence in American Foreign Policy: Theory and Practice*. New York, Columbia University Press, 1974.

mint tette ezt a múltban Hitler Németországban, Homeini ajatollah Iránban, vagy Szaddám Huszein Irakban? Hogyan juttatnak vissza az államok bizonyos információkat potenciális ellenségeiknek a saját képességeikre vonatkozóan? Miért nem tűnik biztonságosabbnak a blöff vagy a hazugság? Hiszen a Szovjetunió már próbálkozott ilyesmivel, amikor rakétákat telepített Kubába, és ezzel majdnem nukleáris konfrontációt robbantott ki az Egyesült Államokkal. A nukleáris fegyverekkel nem rendelkező államok, illetve azon nukleáris hatalmak számára, amelyeket atomfegyverrel nem rendelkező országok támadnak meg, a háború által okozott károk elfogadható mértékűek lehetnek: talán saját társadalmukat nem fenyegeti pusztulás. Ilyen esetekben az elrettentés taktikája nem működik.

A biztonsági környezet még nehezebbé teszi az elrettentést az ezredforduló környékén. Először is, a nem állami szereplők által vezetett, kiterjedt hálózatokkal rendelkező terrorizmus felemelkedése csökkenti az elrettentés működésének esélyeit. A nem állami szereplők ugyanis nem birtokolnak területet, a területük elpusztításával való fenyegetettségnek következésképp nincsen elrettentő hatása. A különböző földrajzi térségeken átnyúló, nem egy adott országban létező, hierarchikus felépítéssel rendelkező, rugalmas hálózatok felszámolása így nehezebb, mint egy adott államon belül működő szervezeté. Az egyes csoportok egyre nagyobb mértékben hajlandóak öngyilkos merényletek elkövetésére, ez pedig hozzájárul ahhoz, hogy az elrettentés egyértelműen hatástalan maradjon. Az elrettentés tulajdonképpen azon megfontolásra épül, hogy a jelentős mértékű életveszteség nem elfogadható, a terroristák viszont hajlandóak feláldozni saját életüket, így nem könnyű őket elrettenteni.[25]

Másodszor, a megváltozott biztonsági környezet olyan, amelyben az Egyesült Államok a nukleáris elsőbbséghez közelít.[26] Az ő számára lehetséges lenne Oroszország és Kína nukleáris arzenáljának megsemmisítése egy első csapással. Ez több tényezőnek köszönhető, először is azon fejlesztéseknek, amelyeket az Egyesült Államok saját nukleáris kapacitásában hajtott végre, beleértve a tengeralattjárók és hordozható rakéták követésének képességét; másodszor az orosz katonai potenciál csökkenésének; harmadszor pedig Kína lassú modernizálódásának. Kína valójában nem rendelkezik nagy hatótávolságú bombázókkal és fejlett figyelmeztető rendszerrel. Az Egyesült Államok elsőbbsége így megelőzi, hogy bármely állam Amerika-ellenes lépéseket tegyen, viszont nem korlátozza az amerikai lépéseket. Néhány állam erősen tart attól, hogy az Egyesült Államok felbátorodik, és megelőző nukleáris csapást alkalmaz.

Hatásosak lehetnek-e tehát a biztonságkezelés hagyományos realista és liberális megközelítései az ezredforduló új biztonsági körülményei között? Úgy tűnik, nincs elégséges konszenzus a kollektív biztonság életképességére; a piacok globalizációja, illetve a fegyverek egyre kisebb mérete jelentősen megnehezíti a kivitelezhető fegyverzet-ellenőrzés végrehajtását. Az erőegyensúly nem

[25] Az öngyilkos terrorizmus részletesebb elemzését lásd: Robert A. Pape: The Strategic Logic of Suicide Terrorism. *American Political Science Review.* 97. évf., 3. sz. (2003. augusztus), 343–361.

[26] Keir A. Lieber–Daryl G. Press: The Rise of U.S. Nuclear Primacy. *Foreign Affairs.* 85. évf., 2. sz. (2006. március–április), 42–54.

működhet a nemzetközi rendszer változásainak időszakában. Az elrettentés nem működik egy kiemelkedő hegemón ellen, csak akkor, ha a hegemón maga önmérsékletet gyakorol. Az elrettentés nem lehet hatásos azon terroristák ellen sem, akik úgy érzik, semmi vesztenivalójuk nincs. A pesszimista végkicsengés ellenére megfigyelhető, hogy a háborúk száma általánosságban csökkent. Az állam biztonsága nagyobb, még ha a napi hírek és címlapok nem is feltétlenül ezt sugallják.

Összefoglalás: a nemzetközi biztonság változó megítélése

A nemzetközi biztonság hagyományos értelemben az államok biztonságát és az államok területi integritásának védelmét jelentette a külső fenyegetésekkel, illetve támadásokkal szemben. Idővel e definíció szélesebbé vált, kibővült nem csupán az államok közötti háborúval, hanem az államon belüli konfliktusokkal. E helyzetekben a konfliktusok nem pusztán a terület, hanem a kormányzat, illetve ideológiák feletti ellenőrzés kapcsán robbannak ki. Tipikusan a kormányzati hivatalnokok (demokráciákban a társadalommal egyetértésben) és a hadsereg azok, akik felelősek a nemzetbiztonságért, és akik humanitárius beavatkozásokat hajtanak végre. Ez volt e fejezet legfontosabb témája is.

Ugyanakkor egy új trend is egyre erősebb: a „kiszervezett" biztonság – a kormányzat felől a biztonsági magánvállalkozások és katonai cégek felé.[27] Az olyan homályos elnevezések, mint az Executive Outcomes, a Blackwater, az Eric, a Sandline, az Alpha, a BDM, a COFRAS és a Southern Cross, új szereplőket jelölnek a biztonság kérdésének területén. A szerződéses magáncégek különböző feladatokat látnak el: katonai repülőgépek és hajók kiszolgálása, hadseregek ellátása élelemmel, magas rangú vezetők védelme, hadifoglyok őrzése és kihallgatása, csapatok kiképzése, valamint időnként kisebb intenzitású hadműveletek kivitelezése a megbízó nevében. E „katonák" – a 21. század zsoldosai – a világ minden tájáról érkeznek, Ukrajnától a Fidzsi-szigetekig, Ausztráliától Chiléig, és közülük sokan korábban kormányzati katonai személyzet tagjai voltak, Sierra Leonétől Srí Lankáig, Boszniától a Kongói Demokratikus Köztársaságig és Kelet-Timorig pedig a legváltozatosabb helyeken szolgálnak.

A biztonsági magánvállalkozások adataihoz rendkívül nehéz hozzájutni. A közelmúlt becslései szerint a piac éves bevétele 100 milliárd dollár körül mozog, és e szám 2010-re valószínűleg megduplázódik. Egyes meg nem erősített beszámolók körülbelül százezres katonai és biztonsági magánhadseregről tudósítanak Irakban 2006-ban, akik több mint 80 társaság alkalmazottai.

Melyek tehát az e folyamatok kapcsán felmerülő logisztikai, jogi és etikai problémák? Egyszerű zsoldosok lennének ezek az emberek, akik saját pénzügyi

[27] Deborah Avant: The Privatization of Security and Change in the Control of Force. *International Studies Perspectives*. 5. évf. 2. sz. (2004), 153–157.; és uő: *The Market for Force: The Consequence of Privatizing Security*. Cambridge, U.K., Cambridge University Press, 2005.

érdekeiknek megfelelően cselekszenek? Vagy gyakorlatiasan oldanak meg olyan problémákat, amelyeket a katonaság nem volna képes megoldani? Takarítanak-e meg valamennyit a katonai kiadásokon a cégek versenyeztetésével? Kihez hűségesek ezek az egyének? Mely államhoz és mely ideológiához tartoznak? Felelősségre vonhatók-e a háborúban elkövetett cselekedetekért? Más szóval, a *jus in bello* ezekre az erőkre is érvényes kell hogy legyen? Vajon a nemzetközi közösség ENSZ-felhatalmazású békefenntartó műveleteiben is használni kellene őket?

A 20. század utolsó éveiben még egy változás bekövetkezett, ami arra vonatkozik, hogy kit vagy mit kellene pontosan védelmezni. Egyedül az államokat kellene megvédeni? Vagy talán az egyéneket is védeni kellene, nem pusztán az államok közötti versengéstől, hanem attól is, ha saját kormányzatuk nem képes életeket, tulajdont, valamint eszméket megóvni? A humanitárius beavatkozás normája nem mást jelent, mint azt, hogy az államok és a nemzetközi közösség egyértelmű feladata s egyben felelőssége is az emberek védelme, még akkor is, ha ez a másik állam belügyeibe történő beavatkozással jár együtt.

De mi ellen is kell megvédeni az egyént? A védelem vajon többet jelent az e fejezetben bemutatott, tipikusan államok közötti konfliktushoz, a polgárháborúhoz, a genocídiumhoz, a nukleáris fegyverekhez vagy a terrorizmushoz kapcsolódó fizikai erőszak elleni védelemnél? Vagy a biztonság fogalma ennél szélesebb kell hogy legyen? 2004-ben az ENSZ fenyegetésekkel, kihívásokkal és a változásokkal foglalkozó maga szintű bizottsága (*High-Level Panel on Threats, Challenges and Change*) további veszélyeket azonosított, amelyeket humán biztonság névre keresztelt; ezt a fogalmat egyre többet használják az 1990-es évek eleje óta. Vajon az egyéneket védelmezni kell a gazdasági globalizáció káros hatásaitól vagy a szegénységtől? Védelmezni kell őket a fertőző betegségektől és a környezeti károsodástól? Ezek közül most a gazdasági problémákkal fogunk foglalkozni.

9. Nemzetközi politikai gazdaságtan

- *Melyek a gazdasági liberalizmus kulcsfogalmai?*
- *Milyen szerepet játszottak a multinacionális vállalatok a gazdasági liberalizmus terjeszkedésében?*
- *Milyen szerepet játszottak a nagy nemzetközi szervezetek a második világháború utáni időszakban?*
- *Miben térnek el a merkantilisták/etatisták és a radikálisok nézetei a gazdasági liberálisokétól?*
- *Melyek a gazdasági fejlődésről vallott új nézetek jellemzői?*
- *Milyen különbségek vannak az Európai Unió és a NAFTA regionalizmusa között?*
- *Mennyiben gazdasági, illetve politikai kérdés a kölcsönös energiafüggőség?*
- *Melyek az antiglobalista mozgalmak fő érvei?*

A nemzetközi kapcsolatok a második világháborútól kezdve az 1960-as évek elejéig a háború és béke témái körül forogtak, ahol a nemzetközi politikai rendszer elsődleges szereplője a nemzetállam volt. Az 1960-as és 1970-es években bekövetkezett változások egy másik témakörre, a nemzetközi politikai gazdaságtanra irányították a figyelmet. A nemzetközi politikai gazdaságtan a politika és a gazdaság, illetve az államok és piacok összefüggéseivel foglalkozó tudomány. Azt is vizsgálja, hogyan használható a politika gazdasági célok elérésére, a gazdasági eszközök pedig hogyan használhatók politikai célokra.

A nemzetközi politikai gazdaságtan fontosságának növekedése több folyamatból táplálkozik. Először is a nemzetállamok közötti gazdasági – kereskedelmi, beruházási, pénzügyi – tranzakciók nagy mértékben bővülnek. Az államközi tranzakciók száma abszolút értelemben és a világgazdaság összteljesítményéhez képest is emelkedett. Másodszor nőttek a nemzeti kormányok gazdaságpolitikai felelősségéhez fűződő várakozások. Az állampolgárok már nemcsak azt várják el kormányaiktól, hogy politikai céljaik legyenek, hanem gazdasági és társadalompolitikai célok kitűzését is várják tőlük. Harmadszor, miközben ezek a közgazdasági kérdések a közbeszéd tárgyává válnak, áttekinthetőbbek lesznek a döntésekben potenciálisan érintett egyének és csoportok számára; ezzel pedig vitatottabb, s így egyre átpolitizáltabb lesz az eredmény.

E változásokat felgyorsította egy sor kulcsfontosságú technikai újítás, amelyek az 1800-as években indultak útjukra (transzatlanti távírókábelek és telefonszolgáltatás), az 1900-as években terjedtek el (transzatlanti légi közlekedés, műholdas kommunikáció), majd a 20. század végén és a 21. században gyorsul-

tak fel a világháló, a mobiltelefonok, illetve a villámgyors globális telekommunikáció és pénzátutalások színrelépésével. E fejlemények miatt számos megfigyelő a 21. századi nemzetközi politikai gazdaságtant a gazdasági globalizáció századaként írja le, amelyben a nemzetállamok, a nemzetközi szervezetek és az egyének közötti gazdasági kötelékek kiszélesednek és megerősödnek.

A Lexus és az olajfa című könyvében Thomas Friedman úgy határozza meg a globalizációt, mint „a piacok, nemzetállamok és technológiák eddig soha nem látott mértékű, kimeríthetetlen integrációját, amely lehetővé teszi az egyének, vállalatok és nemzetállamok számára, hogy minden eddiginél messzebb, gyorsabban, mélyebben és olcsóbban vegyék birtokukba a világot".[1] A hatalom az „elektronikus csorda" *(electronic herd)* – az Intelek, Ciscók és Microsoftok – kezében van. Az állami szerepvállalás visszaszorul. Következő, *És mégis lapos a Föld* című könyvében Friedman egy másik globalizációs hullámot ír le, amelyben a technológia (digitalizáció, kölcsönös működtethetőség), a szabad források (Wikipedia), a munkahelyek kiszervezése, offshore (új telephelyekre költöztetett) cégek létrehozása és a kínálati lánc (a termékek hatékony nyomon követése) összjátékaként egy új politikai gazdaságtan, egy lapos világ jön létre; „a függőleges – *parancs–irányítás* – gondolkodásmódról a vízszintes – *kapcsolódás–együttműködés* – modellre való átállás nem csak az üzleti életre lesz hatással. (...) Ennek megfelelően a kormányzó erőknek is újra kell gondolniuk a lapos világban betöltendő szerepüket."[2]

Ez a fejezet a gazdasági globalizáció gazdasági liberalizmusban rejlő gyökereivel, az elméleti megalapozással, a kulcsfogalmakkal, valamint a multinacionális vállalatoknak és a Bretton Woods-i intézményeknek a gazdasági liberalizmus elterjedésében játszott szerepével foglalkozik. Ezt követően áttérünk a nemzetközi politikai gazdaságtan alternatív felfogásaira, a merkantilizmusra (illetve mai megfelelőjére, az etatizmusra) és a radikalizmusra.[3] Jóllehet a gazdasági liberalizmus egyeduralma immár megkérdőjelezhetetlen a 21. században, mindkét felfogás tetten érhető a mai politikai diskurzusban, s mindkettő erőteljes kritikai potenciállal rendelkezik. Három, a gazdasági globalizációból eredő fontos kérdést veszünk górcső alá: a globális igazságtalanságokat, avagy a fejlett és a fejlődő világ közötti szakadék mélyülését; a regionalizmus és a gazdasági globalizáció közötti feszültséget; és az energia terén tapasztalható kölcsönös gazdasági függőség következményeit.

[1] Thomas L. Friedman: *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*. New York, Farrar, Straus & Giroux, 1999, 257.

[2] Thomas L. Friedman: *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century*. Átdolgozott és kibővített kiadás. New York, Farrar, Straus & Giroux, 2006, 234. Magyarul: *És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest, HVG Könyvek, 2008, 191.

[3] A nézetek tárgyalásához lásd Robert Gilpin: Three Models of the Future. *International Organization*. 29. évf., 1. sz. (1975. tél), 37–60.

Gazdasági liberalizmus

Míg a gazdasági globalizáció a 21. században szökött szárba a maga teljességében, gyökerei a 18. századi brit közgazdász, Adam Smith írásaiban keresendők. Smith kiinduló gondolata az volt, hogy az emberek racionális módon cselekedve maximalizálják önérdeküket.

Az egyének racionális cselekvése során piacok fejlődnek ki, ahol a termékeket előállítják, elosztják és elfogyasztják. E piacok lehetővé teszik az egyének számára, hogy végrehajtsák a saját jólétük növeléséhez szükséges tranzakciókat. Több, egymással versengő vevő és eladó esetén a piaci verseny biztosítja, hogy az árak a lehető legalacsonyabbak legyenek. Az alacsony árak növelik a fogyasztói jólétet. Így a gazdasági jólét maximalizálásával és az egyéni (és egyben kollektív) gazdasági növekedés serkentésével a piacokban a gazdasági hatékonyság ölt testet.

A piacok leghatékonyabb működéséhez a lehető legélesebb határvonalat kell húzni a gazdaság és a politika közé; más szóval szabad piacokra van szükség. A kormányzat dolga az alapvető társadalmi rend fenntartása, ám az állami intézmények fő feladata az áruk szabad áramlásának és a gazdasági kapcsolatok kibontakozásának elősegítése, ami hosszú távon optimális árakat (egyensúlyt) és gazdasági stabilitást biztosít. A gazdaságot meghatározó politikáról szóló etatista megközelítéssel szemben tehát a liberálisok szerint a gazdaság határozza meg a politikát, miközben ideális a kettőt a lehető legélesebben elválasztani egymástól.

Ha a nemzeti kormányzatok és a nemzetközi intézmények elősegítik a kereskedelem szabad áramlását, és nem avatkoznak be az erőforrások hatékony piaci elosztásába, akkor nemzetközi szinten a gazdaságok közötti kölcsönös függőség erősödése növelni fogja minden részt vevő ország fejlettségét.

E növekedés motorjaként kulcsszerepet játszanak a multinacionális vállalatok (MNV). A gazdasági liberálisok szerint az MNV-k a liberális rend vezéralakjai. „[Ők] az összefüggő világgazdaság liberális ideáljának tökéletes megtestesülései. A nemzeti gazdaságok kereskedelmi és pénzügyi integrációján túl a termelést is nemzetköziesítették. A történelemben először helyeződik a termelés, a marketing és a beruházás szervezése globális szintre az elszigetelt nemzetgazdaságok helyett."[4] A liberálisok számára az MNV-k megjelenése pozitív fejlemény: általuk a leghatékonyabb módon fejlődik a gazdaság. Az MNV-k világszerte hajtanak végre beruházásokat, pénzeszközeiket a leghatékonyabb piacokon helyezik el, és a mezőgazdasági termelés iparosítását és fejlesztését célzó projekteket finanszíroznak. Az MNV-k a transzmissziós szíj szerepét töltik be a tőke, az ötletek és a gazdasági növekedés között. A liberális gondolatkörben a multinacionális vállalatoknak a nemzetállamoktól függetlenül kellene működniük, s talán hosszú távon az állam helyébe is kell majd lépniük. Alig van szükség működésük felügyeletére vagy szabályozására, mivel a piac önmagát szabályozza.

Miközben az intézmény nem új keletű – ókori előfutárai voltak a görög, föniciai és mezopotámiai kereskedők, majd a brit Kelet-indiai Társaság, a Hudson-öböl

[4] Uo. 39.

ELMÉLET RÖVIDEN

Gazdasági liberalizmus

Az emberi természet megítélése	Az egyének racionális módon cselekedve maximalizálják önérdeküket.
Az egyén, a társadalom, az állam és a piac viszonya	Az egyének racionális cselekvése során piacok jönnek létre, ahol a termékeket előállítják, elosztják és elfogyasztják; a piacok akkor működnek a legjobban, ha azokba a kormányzat nem avatkozik be.
A hazai és a nemzetközi társadalom viszonya	A termékek és szolgáltatások szabad áramlása maximalizálja a nemzetközi jólétet; a komparatív előnyök érvényesüléséből előnye származik a nemzetközi gazdaságnak.

Társaság és a holland Kelet-indiai Társaság a 17. és 18. században –, a második világháborút követően felgyorsult a különböző országokban működő nagyobb vállalatok előretörése, élükön az Egyesült Államokban székelő MNV-kkel.

Miközben több mint 63 ezer MNV létezik 820 ezer külföldi érdekeltséggel és 90 millió alkalmazottal, az MNV-univerzum valójában igen koncentrált. Közülük az első ezer adja a világ termelésének 80%-át. A második világháborút megelőzően a legtöbb MNV a termelés területén működött (General Motors, Ford, Toyota, Sony, Siemens, Nestlé, Bayer), manapság pedig inkább a pénzügyi szolgáltatások terén (Citigroup, ICI, Bank of America, Deutsche Bank, Fuji Bank). A fejlődő országokból kiinduló gazdasági tevékenység elenyésző; az MNV-k zöme a fejlett nyugati országokból és egy maroknyi ázsiai és latin-amerikai országból, köztük Kínából, Malajziából, Hongkongból, Dél-Afrikából, Dél-Koreából, Szingapúrból, Brazíliából és Mexikóból ered.

Az MNV-k különböző alakot ölthetnek. Vannak olyanok, amelyek csak közvetlen importban és exportban érdekeltek, vannak, amelyek jelentős beruházásokat hajtanak végre egy külföldi országban, vagy külföldi piacokon adnakvesznek szabadalmi jogokat, vagy kiszervezik a gyártást (engedélyezik egy külföldi országban működő helyi termelőnek, hogy termékük gyártását végezze), s vannak olyanok is, amelyek gyártóberendezéseket vagy összeszerelő üzemeket hoznak létre külföldi országokban.

Bármilyen üzleti területről legyen szó, számos eltérő ok magyarázhatja az MNV-k kilépését a nemzetközi piacokra. Az egyik ok a vámok és importkorlátozások kikerülése, ahogyan azt az 1960-as években láthattuk egy sor amerikai cég esetében, amelyek termelőkapacitásokat telepítettek Európába, hogy megkerüljék az újonnan létrehozott Európai Gazdasági Közösség által alkalmazott külső kereskedelmi korlátozásokat. Ok lehet a szállítási költségek csökkentése a termelőkapacitások fogyasztói piacokhoz közelítésével. Egyes MNV-k ösztönzőket, így például adókedvezményeket vagy koncessziókat kapnak a befogadó kormányzatoktól, amely kedvezmények mérsékelhetik a termelés költségeit, és növelhetik az eredményességet. Mások azért jelennek meg külföldön, hogy a konkurencia és a vevők közelébe kerülhessenek, kihasználhassák az olcsóbb

munkapiac nyújtotta lehetőségeket (pl. Mexikóban vagy Romániában működő amerikai cégek), vagy hogy igénybe vehessék a külföldi műszaki személyzet szolgáltatásait (pl. számítástechnikai vállalatok Indiában). Ezek mind gazdasági jellegű okok. Ösztönzést jelenthet azonban a befogadó kormányzat által követett politika is. Előfordul, hogy az MNV-k azért mennek külföldre, mert ki akarják kerülni a szigorú hazai kormányzati szabályozást, legyen az banki szabályozás, devizakorlátozás vagy környezetvédelmi előírás. Mindeközben az MNV-k gazdasági mellett egyben politikai szervezetté is válnak, befolyásolva mind a hazai, mind a befogadó kormányzatok politikáját.

Egyes liberális közgazdászok még tovább mennek a liberalizmus gazdasági előnyeinek vagy az MNV-k érdemeinek ecsetelésénél. Ők pozitív kapcsolatot vélnek felfedezni a nemzetközi liberális gazdaság és a háború és béke kérdése között. E szemlélet egyik megnyilvánulását tekintettük át az 5. fejezetben, a demokratikus béke témájának tárgyalásakor. Norman Angell, aki 1933-ban Nobel-békedíjat kapott, a liberális tőkés országok közötti kereskedelem elősegítése mellett érvelt abban a hitben, hogy a kereskedelem ösztönzése minden nemzetállam gazdasági önérdeke. Angell azonban még ennél is tovább ment, amikor azt állította, hogy a nemzetközi piac kialakulásával megszűnnének a nemzeti különbségek. A kölcsönös függőség gazdasági jóléthez, s végül világbékéhez vezetne; a háború anakronizmussá válna.[5] Miközben nem minden liberális osztja ezt az álláspontot, a gazdasági liberalizmusból valóban levezethetők konkrét gazdaságpolitikai ajánlások (nyitott piacok, szabad kereskedelem, termékek és szolgáltatások szabad áramlása). Emellett véleményük szerint a kormányzat szerepének a tulajdonjogok védelmére kellene korlátozódnia a működő jogrendszeren keresztül. Ebből a szempontból a nemzetközi verseny egészségesnek és kívánatosnak tekinthető, ha nem is elkerülhetetlenül vezet békés kapcsolatokhoz.

A liberális közgazdasági elmélet kulcsfogalmai

A liberális közgazdaságtan azon a felismerésen alapul, hogy a nemzetállamok erőforrásokkal (föld, munka és tőke) való ellátottsága eltér egymástól. David Ricardo (1772–1823) brit közgazdász dolgozta ki azt az elméletet, amely szerint az egyes országoknak **komparatív előnyeik** alapján kell részt venniük a nemzetközi kereskedelemben. Eszerint az országoknak azokat a termékeket érdemes termelniük és exportálniuk, amelyeket más országokhoz képest a leghatékonyabban képesek előállítani. Mivel az egyes országok eltérő képességgel állítják elő a különböző termékeket – a természetes erőforrásokban, a munkaerő jellemzőiben és a föld értékében rejlő különbségek miatt –, minden országnak azt kell exportálnia, amit másokhoz képest a leghatékonyabb módon tud megtermelni, és azon termékeket kell importálnia, amelyeket más országok nála hatékonyabban képe-

[5] Sir Norman Angell: *The Great Illusion*. New York, Putnam, 1933.

sek előállítani. Így a kereskedelemből mindenkinek a lehető legnagyobb előnye származik.

Vegyük szemügyre az autó- és kamiongyártást az Egyesült Államokban és Kanadában! Az Egyesült Államok autót és kamiont egyaránt kevesebb alkalmazottal képes gyártani, mint Kanada, ami az egyesült államokbeli termelést olcsóbbá teszi. Az *abszolút* előnyök elve alapján az Egyesült Államok gyártana autót és kamiont is, s mindkettőt exportálná Kanadába. A *komparatív* előnyök szerint azonban mindkét országnak szakosodnia kell; az Egyesült Államoknak kell autót gyártania, hiszen ennek termelésében relatív előnye van, Kanadának pedig kamiont. Az autók kamionokra cserélése révén mindkét ország nyer a szakosodáson. Mindkét ország számára így a legkisebb az alternatív költség. Mindkettő felad valamit cserébe azért, hogy valamit megszerezhessen. Az Egyesült Államok feláldozza a kamiongyártást még több autó gyártásáért; Kanada pedig beáldozza az autógyártást a még több kamion előállításáért. Mindketten nyernek azáltal, hogy erőforrásaikat azon árucikk gyártásában használják fel, amelyet a leghatékonyabb módon termelnek meg, majd elcserélik azt a másik árucikkre. A liberális közgazdaságtan azt állítja, hogy a komparatív előnyök elve alapján a termelés piaca nemzetközivé válik. Nő a termelés hatékonysága, és világszerte maximális lesz a jólét.

A liberális közgazdasági gondolkodás szerint a nemzeti valuták adásvételének, csakúgy, mint a javak és szolgáltatások esetében, a szabad piac biztosít keretet. A *lebegő árfolyamok* rendszerében a piac – a valutákat vevő és eladó egyének és kormányok – határozza meg egy valuta aktuális értékét a többi valuta értékéhez képest. Csakúgy, mint egy árucikk esetében, minden nemzeti valutának kínálata és kereslete van, és minden valuta ára állandóan igazodik a piaci kínálathoz és kereslethez. A liberális gondolkodás alapján a lebegő árfolyamok piaci egyensúlyhoz vezetnek, ahol a kínálat megegyezik a kereslettel.

Mindazonáltal sem a nemzetközi kereskedelemben, sem a nemzetközi pénzügyekben nem alkalmazták eddig következetesen a liberális gazdaságpolitika ajánlásait. A kereskedelemben a kormányzatok gyakran korlátozzák a szabad kereskedelmet azért, hogy a gazdasági hatékonyság helyett más célokat érjenek el vele. Például vámokat és kvótákat vetnek ki az importtermékekre, hogy ezáltal további bevételhez jussanak vagy hogy nemzetbiztonsági okokból védjék a hazai árukat. Hazai iparágakat védelmeznek a versenytől azért, hogy mérsékeljék a gazdasági alkalmazkodás hatásait olyan egyénekre vagy csoportokra, mint egyes termelői iparágakban dolgozó munkások, vagy egy adott mezőgazdasági termény előállítói. Ezek a protekcionista intézkedések előnybe hoznak egyes hazai csoportokat más csoportok és a nemzetközi hatékonyság rovására.

Ami a pénzügyi tranzakciókat illeti, a valutaárfolyamok sem lebegtek mindig szabadon. A második világháború után rögzített árfolyamrendszert hoztak létre, amelyben az egyes kormányzatok kötelezettséget vállaltak számos valuta árfolyamának adott értéken tartására. Más szóval fix valutaárfolyamokat rögzítettek. Ezt 1976-ban felülvizsgálták, amikor is a Nemzetközi Valutaalap hivatalossá tette

a lebegő árfolyamrendszer politikáját, amely sokkal jobban összeegyeztethető volt a gazdasági liberalizmussal. Kevesen számítottak azonban arra, hogy e módosítás később bizonytalanságot és óriási piaci ingadozásokat eredményez. A kormányzatok így továbbra is beavatkoznak a valutapiacokon, oly módon, hogy a kínálat és kereslet szabályozása céljából változtatják az általuk fizetett kamatlábakat. Maguk a kormányzatok is adnak-vesznek valutát azért, hogy csillapítsák a piaci befektetők által gerjesztett spekuláció hatásait. Létrehozhatnak „valutakosarakat" is, amelyekben az árfolyamok együtt lebegnek, ahogyan az Európai Gazdasági Közösség korai éveiben történt.

A második világháborút követő időszak kereskedelmet és pénzügyeket övező gazdasági ellentmondásai pontosan ebben a kérdéskörben keresendők: a nyitott, gazdaságilag liberális rendszer létrehozásának vágya állt szemben a hazai piacok védelmét és a stabilitást veszélyeztető piaci ingadozások kivédését célzó hazai törekvésekkel.

A nemzetközi gazdasági intézmények szerepe

A fent vázolt gazdasági liberalizmust támogatta a második világháború végén felállított kormányközi szervezetek, a Bretton Woods-i intézmények létrehozása és kibővítése.

A Világbank, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és kisebb mértékben az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (*General Agreement on Tariffs and Trade*, GATT) – mai nevén a Kereskedelmi Világszervezet (*World Trade Organization*, WTO) – mind kulcsszerepet játszottak és játszanak továbbra is a gazdasági liberalizmus térnyerésében, amely szerint a kereskedelem és a pénzügyi piacok lehető legcsekélyebb korlátozás melletti működése segíti leginkább a gazdaság stabilitását és fejlődését (lásd *9.1. ábrát*). E kormányközi szervezetek 1944-es, New Hampshire-i fogantatása óta követett politikája ezt a filozófiát erősítette.

Világbank – a gazdaságfejlesztő

A **Világbankot** eredetileg arra a feladatra hozták létre, hogy megkönnyítse a második világháború utáni európai újjáépítést, innen ered hivatalos neve is: Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank. Az 1950-es évek folyamán a Világbank tevékenységének hangsúlyát az újjáépítésről a fejlesztésre helyezte át. A bank tőkealapot működtet a tagállamok befizetéseiből és a nemzetközi pénzügyi piacokról felvett kölcsönökből. Mint minden banknak, a Világbanknak is az a célja, hogy kamattal növelve adja tovább ezt a forrást, méghozzá olyan országoknak, akik a gazdaságukat szeretnék belőle fejleszteni. Kölcsönnyújtásának célja nem a magántőke helyettesítése, hanem a magántőke felhasználásának elősegítése. Az évek során a Világbank által nyújtott kölcsönök zöme infrastrukturális fejlesztéseket finanszírozott – többek között duzzasztógátak létesítését, alapvető közleke-

dési infrastruktúra, úgymint hidak és autópályák építését, illetve mezőgazdasági beruházásokat.

A fejlődő országok szükségleteinek kielégítése végett hozták létre 1956-ban a Nemzetközi Pénzügyi Társaságot (*International Finance Corporation*, IFC), majd 1960-ban a Nemzetközi Fejlesztési Társulást (*International Development Association*, IDA). Az IDA a legszegényebb országoknak nyújt általában kamatmentes kölcsönöket. Az ötvenéves visszafizetési ütemezés elméletileg lehetővé teszi a fejlődő országoknak, hogy elindulhassanak a fenntartható gazdasági fejlődés útján. Az IDA forrásait a donorországoknak folyamatosan újra kell pótolniuk. Az IFC magántulajdonban lévő vállalatok növekedését elősegítő kölcsönöket nyújt a fejlődő országokban. A Világbank-csoport 1988-ban egészült ki a Multilaterális Befektetési Garanciaalappal (*Multinational Investment Guarantee Agency*, MIGA). Az alap célja a fejlődő országokba irányuló kockázatitőke-áramlás növelése, amelynek elérése végett különféle veszteségek ellen biztosítja a beruházásokat. E veszteségek adódhatnak kisajátításból, kormányzati devizakorlátozásokból, polgárháborúból és etnikai konfliktusokból.

A Világbank irányultsága anélkül módosult az idők során, hogy ezzel feladta volna a liberális közgazdaságtan melletti elkötelezettségét.[6] A többi fejlesztési intézményhez és a nagy donorországokhoz, köztük az Egyesült Államokhoz hasonlóan az 1950-es és 1960-as években a bank által elfogadott fejlesztési stratégiában nagy hangsúlyt kaptak az infrastrukturális nagyberuházások, köztük gátak, erőművek építése és távközlési fejlesztések. Az 1970-es években a bank felismerte, hogy nem minden csoport élvezi az infrastrukturális megközelítés előnyeit, és a szegények életfeltételeinek javítása végett elkezdett egészségügyi, oktatási és lakásépítési projekteket finanszírozni. Az 1980-as években a bank politikája eltolódott a magánszektor részvételén alapuló fejlesztések irányába azért, hogy megbirkózzon a gazdasági szerkezetváltások és az etnikai konfliktusok mentén szétszakadt államok újjáépítésének feladatával. Az ENSZ 1992-ben Rio de Janeiróban tartott Környezet és Fejlődés Konferenciájának ajánlása nyomán került az 1990-es években a bank repertoárjába a **fenntartható fejlődés**, amely a gazdasági fejlődésnek a megújuló erőforrások és a környezet iránt érzett felelősséget magában foglaló megközelítése (lásd lent). Mindezen változások közül a legmélyrehatóbb az volt, hogy a bank támogatta a magánszektor részvételét az újjáépítésben és fejlesztésben. A gazdaság egyes területeinek magánosítása során ugyanis a kormányzati költségvetés terhei mérséklődnek, és az állam növelheti az oktatásra és egészségügyre fordított kiadásait. A gazdasági fejlődés e megközelítése **washingtoni konszenzus** néven ismert, s ez a liberális közgazdasági ideológia egyik változata. Képviselői szerint fejlődés kizárólag helyes gazdaságpolitika mellett lehetséges, amelynek része a privatizáció, a kereskedelem és a külföldi közvetlen befektetések liberalizációja, a

[6] Michelle Miller-Adams: *The World Bank: New Agendas in a Changing World*. London, Routledge, 1999; és Ngaire Woods: *The Globalizers: The IMF, the World Bank and their Borrowers*. Ithaca, New York, Cornell University Press, 2006.

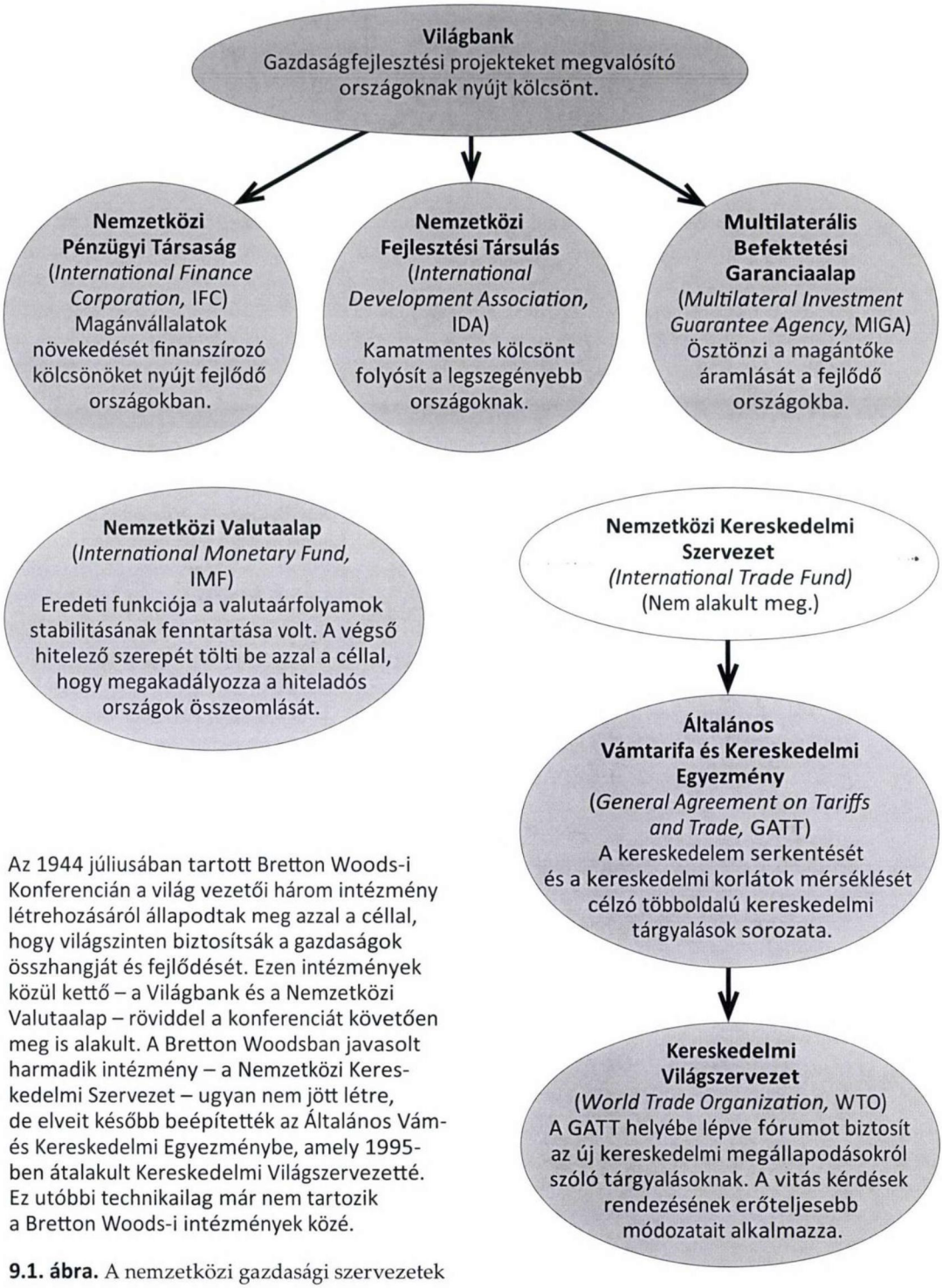

Az 1944 júliusában tartott Bretton Woods-i Konferencián a világ vezetői három intézmény létrehozásáról állapodtak meg azzal a céllal, hogy világszinten biztosítsák a gazdaságok összhangját és fejlődését. Ezen intézmények közül kettő – a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap – röviddel a konferenciát követően meg is alakult. A Bretton Woodsban javasolt harmadik intézmény – a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet – ugyan nem jött létre, de elveit később beépítették az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezménybe, amely 1995-ben átalakult Kereskedelmi Világszervezetté. Ez utóbbi technikailag már nem tartozik a Bretton Woods-i intézmények közé.

9.1. ábra. A nemzetközi gazdasági szervezetek

nyílt versenynek teret engedő kormányzati dereguláció és az átfogó adóreform. A bank társintézményével, a Nemzetközi Valutaalappal együtt élenjár e politikák támogatásában.

IMF – a gazdaságstabilizáló

A fentiektől eltérően a **Nemzetközi Valutaalap** feladata megalapítása óta az volt, hogy az átmeneti fizetésimérleg-problémákkal szembesülő tagállamok részére rövid lejáratú kölcsönöket folyósítson, és ezzel stabilizálja a valutaárfolyamokat. Az alap eredetileg egy rögzített árfolyamrendszert hozott létre, és az Egyesült Államokkal együtt garantálta a valuták átválthatóságát. Az 1940-es évektől az 1970-es évekig az Egyesült Államok e rendszer stabilitását oly módon garantálta, hogy unciánként 35 dollárban rögzítette a dollár értékét az arannyal szemben. A rendszer azonban 1972-ben összeomlott, miután az Egyesült Államok bejelentette, hogy nem garantálja tovább a rögzített árfolyamok rendszerét; ma lebegő árfolyamok vannak érvényben.

Az IMF két fontos ügyben játszik szerepet: az egyik az adósságprobléma, a másik pedig a szocialista országok piacgazdasági átmenete. Az első kérdés olyan országokat érint, amelyek tartósan magas adósságállománnyal küszködnek, illetve amelyek adósságválságba kerültek. Az 1980-as évek elejétől kezdve az IMF azzal bővítette ki rövid lejáratú hitelezői szerepkörét, hogy hosszú lejáratú kölcsönöket nyújt, és a „nemzetközi engedély pecsétjével" lát el más multilaterális vagy bilaterális hitelcsomagokat, valamint az eladósodott országokban beruházni igyekvő magántulajdonú bankokat. A közreműködésért cserébe az IMF **strukturális kiigazítási programokat** sürget, amelyek keretében az országoktól bizonyos gazdaságpolitikai döntéseket vagy bizonyos feltételek teljesítését várja el ahhoz, hogy azok hozzájuthassanak az IMF segítségéhez és pecsétes engedélyéhez (lásd *9.2. ábra*). Az 1990-es években világossá vált, hogy egyes országok még több segítségre szorulnak. Így 1995-ben az IMF és a Világbank gyökeres módosítást vezényelt le politikájában a negyvenegy adósság sújtotta ország megsegítését célzó Súlyosan Eladósodott Szegény Országok (*Heavily Indebted Poor Country*, HIPC) elnevezésű kezdeményezés égisze alatt. A tervezet történelmi volt, hiszen államadósságot ezt megelőzően soha nem töröltek el vagy ütemeztek át számottevő mértékben. A tervezet és feltételrendszerének végrehajtása lassú és ellentmondásos volt. Az IMF vezérelte adósságenyhítést célzó politikában történt változás mögött a Jubileum Plusz mozgalom támogatóinak folyamatos nyomása és a vezető gazdasági hatalmak, úgymint az Egyesült Államok és az európai országok azon felismerése húzódott, miszerint szükség van az adósságcsökkentésre. Amikor úgy tűnt, hogy veszély fenyegeti a globális pénzügyi architektúrát, az IMF beavatkozott a válságba jutott országokban, köztük az 1980-as években Mexikóban, Ecuadorban, Chilében, Argentínában és Brazíliában, illetve az 1990-es években Thaiföldön, Indonéziában és Dél-Koreában (az ún. ázsiai pénzügyi válság során). Az érintett országok segély-

JELLEMZÉS

Egy strukturális kiigazításra szoruló ország jellemzői

- magas folyófizetésimérleg-hiány
- magas külső adósság
- túlértékelt valuta
- erőteljes állami költekezés és költségvetési hiány

CÉLOK

A strukturális kiigazítási programok jellemző céljai

- a gazdasági termelés alapjainak átalakítása és diverzifikálása
- a fizetési és államháztartási mérleg egyensúlyának megteremtése
- az inflációmentes növekedés alapjainak megteremtése
- a közszféra hatékonyabbá tétele
- a magánszféra növekedési potenciáljának serkentése

A STRUKTURÁLIS KIIGAZÍTÁS SORÁN JELLEMZŐ GAZDASÁGPOLITIKA

Gazdasági reformok

- pénz- és hitelállomány növekedésének korlátozása
- valuta leértékelődésének kikényszerítése
- pénzügyi rendszer reformja
- bevételnövelő intézkedések bevezetése
- használati díjak bevezetése
- adórendszer átalakítása
- támogatások eltörlése, különösen az élelmiszereknél
- kompenzációs foglalkoztatási programok bevezetése
- megfizethető szolgáltatások a szegények számára

A kereskedelem felszabadítását célzó reformok

- magas vámtarifák eltörlése
- exportútvonalak újjászervezése
- termelői árak növelése

Államháztartási reformok

- közalkalmazottak felduzzasztott létszámának csökkentése
- felesleges és nem hatékonyan működő intézmények megszüntetése
- állami vállalatok magánosítása
- az államigazgatás és az intézmények átalakítása

Magánszektor átalakítása

- árak felszabadítása
- állami monopóliumok megszüntetése

9.2. ábra. A Nemzetközi Valutaalap strukturális kiigazítási programjai

csomagban részesültek, amelyhez az adott ország számára előírt feltételrendszer társult. Az ellentmondásos cél minden esetben az volt, hogy az államközpontú gazdaságokat piacközpontúvá alakítsák át.

Az IMF ugyancsak aktív szerepet játszott Oroszország és más korábbi kommunista országok piacgazdasági átmenetének elősegítésében. Az IMF feladata

az volt, hogy pénzügyi eszközökkel tegye gördülékenyebbé a kiigazítást. Az IMF hitelei segítettek az állami tartalékok feltöltésében, amellyel megelőzhető volt ezen országok súlyos eladósodása. Az eredmények mérlege vegyes: a legfejlettebb gazdaságok képesek voltak a sikerre úgy, hogy felszabadították a kereskedelmet és leszorították az inflációt, a kevésbé fejlett országok azonban, mint Oroszország, nem voltak ilyen sikeresek.

Az IMF által kezdeményezett fenti programok hatására az IMF és a Világbank közötti különbségek elmosódtak. Mindkettő kulcsszerepet tölt be a strukturális kiigazításhoz kötődő hitelezésben, kölcsönösen erősítve egymást, a kétoldalú adományozókat és a nemzetközi bankokat. Hitelező tevékenységüket erős kritika övezi.

A kritikusok egy része azt vetette az IMF és a Világbank szemére, hogy túl messzire sodródtak liberális közgazdasági gyökereiktől.[7]

1994-ben, ötven évvel a két intézményt létrehozó Bretton Woods-i tárgyalásokat követően elindult az „Ötven év elég volt" című kampány. A kampányban együtt bírálták az intézményrendszert azok, akik szerint a Világbank növekedés melletti elkötelezettségét fel kell váltania a szegénység csökkentését célzó törekvéseknek, és az addigi, önkényuralmi rendszereket támogató politika helyébe a demokrácia melletti elkötelezettségnek kell lépnie. Egy kritikus szavaival élve: „A Világbank marcona katonák ódon temploma; régi korok erősen központosított, titkos, kézi vezérléssel működő szervezete. Ötven év elég volt."[8]

A GATT és a WTO – a kereskedelem szervezői

A liberális gazdasági rend harmadik alkotórésze az **Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT)**. E szerződés olyan fontos liberális elveket vett gondozásába, mint

- a kereskedelem liberalizációjának támogatása, mivel a kereskedelem a növekedés és a gazdasági fejlődés motorja;
- a kereskedelemben alkalmazott megkülönböztetések felszámolása (leginkább kedvezményezett ország elve), amellyel az egyes országok minden GATT-tagországot olyan elbánásban részesítenek, amilyenben a legjobb (leginkább kedvezményezett) kereskedelmi partnerüket;
- a vám mint kizárólagos eszköz alkalmazása a hazai piacok védelmében;
- a Délről érkező termékek előnyben részesítése a fejlett piacokon a Dél gazdasági fejlődésének elősegítése érdekében;

[7] William Easterly: *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good*. New York, Penguin, 2006; és Joseph E. Stiglitz: *Globalization and Its Discontents*. New York, Norton, 2002. Magyarul: *A globalizáció és visszásságai*. Ford.: Gavora Zsuzsanna és Orbán Gábor. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

[8] Kevin Danaher (ed): *50 Years Is Enough: The Case Against the World Bank and the International Monetary Fund*. Boston, South End Press, 1994.

- a külföldi vállalatokkal szemben alkalmazott „nemzeti bánásmód" gondolatának támogatása.

Ezen elveket különféle eljárások révén ültették át a gyakorlatba. A GATT létrehozta a többoldalú tárgyalások folytonos sorozatát az egyes kérdésekben érdekelt országok (például egy termék legfontosabb gyártói és fogyasztói) részvételével; az adott tárgyalásokon kötött megállapodásokat pedig később kiterjesztette a GATT-ban részt vevő összes országra. Az egyes országok kivételes elbánást, úgynevezett biztosítékot kérhettek arra az esetre, ha e kereskedelmi megállapodások betartása nehézséget okozna belföldön vagy a fizetési mérlegükben.

A GATT munkája zömét nyolc tárgyalási forduló keretében végezte – mely fordulók mindegyike során progresszíven csökkentek a vámok, jobb elbánásban részesültek a fejlődő országok, és új problémák kerültek terítékre (támogatások és ellentételező vámok). Például az 1963 és 1967 közötti Kennedy-forduló során átlagosan 35%-kal csökkentek a hatvankét ország 40 milliárd dollár értékű kereskedelmi forgalmára kivetett vámok. Az ezt követő tokiói fordulóban (1973–1979) 100 milliárd dollárnyi kereskedelmi forgalmat bonyolító 102 ország állapodott meg a vámok ugyancsak 35%-ot meghaladó csökkentésében. Emellett a megállapodások kedvezőbb feltételeket biztosítottak a fejlődő országok számára is.

Az utolsó, uruguayi forduló 1986-ban kezdődött. Az uruguayi forduló olyan új témákat vett napirendre, mint a szolgáltatások (biztosítás), a szellemi tulajdonhoz fűződő jogok (szerzői jogok, szabadalmak, márkák) és első ízben a mezőgazdaság. Korábban a mezőgazdaságot túlságosan vitás területnek tekintették, amelyet egyaránt bonyolítottak az USA mezőgazdasági támogatásai és az Európai Unió protekcionista Közös Agrárpolitikája. A tárgyaló felek megegyeztek arról, hogy az agrártámogatások fokozatosan megszűnnek. A megállapodás végül 1994 végén egy négyszáz oldalas szerződésben öltött testet, amely a történelem legátfogóbb, az írólaptól a számítógépes memóriakártyáig kiterjedő kereskedelmi egyezménye. A feldolgozott termékekre kivetett vámokat a tagállamok átlagosan 37%-kal mérsékelték. Az elemzők azt jósolták, hogy az uruguayi fordulóban kötött megállapodás nyomán a világ jóléte 2005-ig több mint 200 milliárd dollárral emelkedik.

1995-ben a GATT hivatalos intézménnyé alakult új, **Kereskedelmi Világszervezet (WTO)** néven. A WTO átvette a GATT által lefedett területeket, miközben hatáskörét kiterjesztette a szolgáltatásokra és a szellemi tulajdonra. A GATT-hoz képest a WTO-nak politikai elsődlegességet kölcsönöznek a rendszeresen megtartott miniszteriális találkozók. A világkereskedelem 90%-át adó országokat képviselő WTO feladata, hogy életbe léptesse az uruguayi fordulót, fórumot biztosítson a kereskedelmi tárgyalásoknak, és teret adjon a kereskedelmi felülvizsgálatoknak, a vitás kérdések rendezésének és a megállapodások betartatásának.

A WTO-ban két fontos eljárást kezdeményeztek. Az egyik a Kereskedelempolitikai Felülvizsgálati Mechanizmus (*Trade Policy Review Mechanism*, TPRM), mely időszakos jelleggel ellenőrzi a tagállamok kereskedelmi gyakorlatát. Ezen eljárás keretében létezik egy fórum, ahol az egyes országok kereskedelmi gyakorlatot érintő kérdéseket intézhetnek egymáshoz. A másik eljárás a Vitarendezési Testület

(*Dispute Settlement Body*, DSB), mely egy, a kereskedelmi viták meghallgatására és rendezésére létrehozott hatósági jogokkal felruházott szerv. Mivel a testületnek joga van szankciókat elrendelni a szabályszegők ellen, nagyobb hatalommal bír, mint más, gazdasági vitarendezést célzó megállapodások.

Kína tizenöt éves egyeztetést követő 2001-es csatlakozása a WTO-hoz bonyolult ügynek bizonyult. A tárgyalások kezdetén Kína törvényi módosításokat hajtott végre azért, hogy a külföldi vállalkozások terjeszkedése előtt megnyíljanak korábban elzárt területek is, s ez jelentős külfölditőke-beáramláshoz vezetett. Kína tagságával azt vállalta, hogy fokozatosan lebontja a kereskedelmi korlátokat: először eltörölte a külföldi jog alá tartozó vállalatokat sújtó korlátozásokat; ezt követően fokozatosan lehetővé teszi, hogy külföldi cégek biztosítást kínálhassanak kínaiaknak; végül mérsékelnie kell a gépjárműre kivetett és egyéb magas vámtarifákat. Ezek a változások azt igénylik Kínától, hogy a WTO szabályait vezesse át a hazai törvényekbe; becslések szerint a kínai törvényhozásnak emiatt 570 törvényt és 1000 központi kormányzati szabályozást és előírást kell módosítania. A WTO ily módon segíti Kína átmenetét a nyitott piacgazdaságba, habár az országnak még nagy utat kell megtennie ahhoz, hogy az államot leválassza a gazdaságról.[9]

A WTO legfőbb célja, a kereskedelem liberalizációja továbbra is ellentmondásokkal terhelt folyamat. A 2001-ben útjára indított dohai forduló jól érzékelteti a nehézségeket. A „fejlődési fordulóként" meghirdetett lépésben a kereskedelem liberalizálásával igyekezték orvosolni azokat a méltánytalanságokat, amelyek a korábbi kereskedelmi megállapodások miatt érték a fejlődő országokat. Ezek között az egyik legellentmondásosabb az Észak kormányai által alkalmazott mezőgazdasági támogatások ügye volt. A fejlődő országok azzal érveltek, hogy e támogatások tisztességtelen versenyt jelentenek a támogatások nélkül megjelenő termékek számára. Két évvel később, Cancúnban a tárgyalások e kérdésben holtpontra jutottak. Öt évvel később éppen hogy sikerült elkerülni a tárgyalások újbóli teljes megfeneklését oly módon, hogy az EU beleegyezett az agrárexport-támogatások eltörlésébe 2013-tól, illetve Észak beleegyezett abba, hogy a fejlődő országok Északra irányuló exportjának 97%-át mentesíti a mennyiségi korlátozásoktól. Az ördög azonban továbbra is a részletekben rejlik; a mezőgazdasági kivitel támogatása csak egy kis szelete a hazai agrártámogatásoknak, és a fejlődő országok kivitele mindössze fél százalékát teszi ki a világ teljes exportforgalmának.

Ahogyan azt Samuel Amehou, Benin tárgyalódelegációjának vezetője lemondóan megfogalmazta: „Végeredményben a szokásos üzletmenetről van szó... hová lett a »fejlődési« forduló?"[10] A kereskedelem liberalizációjának megtorpanása miatt Dél számos országának céltáblájává vált a WTO, amely szerintük túlságosan közel áll a fejlődő Északhoz.

[9] Lásd Min-hszi Pej [Minxin Pei]: *China's Trapped Transition: The Limits of Developmental Autocracy*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2006.

[10] Idézi Michael Fleshman: Trade Talks: Where is the Development? *Africa Renewal*. 16. sz. (2006. április).

Emellett a WTO a villámhárító szerepét is betölti számos ország belföldi csoportosulásával szemben, amely úgy érzi, hogy a gazdasági globalizáció jelképének tartott szervezet önhatalmúlag vonja saját hatáskörébe a döntéseket, és rontja az egyének jólétét. Néhány nagyváros, amely helyszíne szokott lenni a WTO tevékenységének, NGO-kat alakított. Egyes NGO-k tiltakoznak az ellen, hogy a WTO-nak hatalmában áll szabályozásokat hozni és vitákat rendezni a nemzeti szuverenitást sértő vagy veszélyeztető módon. Megint mások attól tartanak, hogy a korlátoktól mentes szabad kereskedelem aláássa a munkahelyi és környezetvédelmi előírások alkalmazását; szerintük a WTO az egyéb társadalmi értékek fölé helyezi a gazdasági liberalizmust.

Ahhoz, hogy teljes mértékben megértsük ezt és a többi kritikát, a nemzetközi politikai gazdaságtan alternatív, merkantilizmusban (etatizmusban) és radikalizmusban gyökerező megközelítéseinek vizsgálatával folytatjuk.

A nemzetközi politikai gazdaságtan alternatív megközelítései

Merkantilizmus vagy etatizmus

Habár a 21. században a gazdasági liberalizmus egyértelmű diadalának lehetünk szemtanúi, korántsem mindig ez volt az uralkodó politikai gazdaságtani szemlélet. Európában a 15.-től a 18. századig erős nemzetállamok jöttek létre azzal a céllal, hogy minél nagyobb gazdasági hatalmat és vagyont szerezzenek. A kormányok az ország vagyonának gyarapítása céljával vetették be akkor még korlátos eszköztárukat: ösztönözték az exportot az importtal szemben, az iparosodást a mezőgazdasággal szemben, támogatták a belföldi termelést az importtermékekkel folytatott versenyben, és a foglalkoztatás serkentése végett beavatkoztak a kereskedelembe.

A merkantilizmus korai szószólói maguk is gazdaságpolitikusok voltak. Például Jean-Baptiste Colbert (1619–1683), XIV. Lajos tanácsadója úgy gondolta, hogy a nemzetállamoknak hatalmukat és gazdagságukat biztosítandó aranyat és ezüstöt kell felhalmozniuk. Ezzel felmerült az igény az erős központi kormányzatra az adók hatékony beszedése és az export maximalizálása végett, ami egyúttal a haderő fejlesztését is maga után vonta. George Hamilton (1757–1804), az Egyesült Államok első pénzügyminisztere olyan gazdaságpolitikát támogatott, amely az ország termelőinek gyarapodását szolgálta. Az USA Kongresszusa elé 1791-ben beterjesztett *Jelentés a termelőkről* című indítványában a protekcionista gazdaságpolitikát és a találmányokba történő beruházást támogatta. Az egyesült államokbeli száműzetésben élő német közgazdász, Friedrich List (1789–1846) is a gazdasági fejlődést elősegítő erős kormányzati beavatkozást és a technológia, az oktatás és – Hamiltonhoz hasonlóan – az ipar kormányzati támogatását hangoztatta. A hagyományos merkantilisták azzal érvelnek, hogy a nemzeti érdek védelméhez elengedhetetlen, hogy a **fizetési mérleg** többletet mutasson.

ELMÉLET RÖVIDEN

A nemzetközi politikai gazdaságtan etatista szemlélete

Az emberi természet megítélése	Az ember erőszakos, viszálykodásra hajlamos.
Az egyén, a társadalom, az állam és a piac viszonya	A cél az állam hatalmának növelése a gazdasági élet szabályozásán keresztül. A gazdaság az állam érdekei alá rendelődik.
A hazai és a nemzetközi társadalom viszonya	A nemzetközi gazdaság konfliktusokkal terhelt. Az anarchia bizonytalansága versenyt szül, az állam önvédelmet gyakorol.

A merkantilizmus modern változata hangsúlyozza az állam szerepét – innen az *etatista* (az *état* francia szó jelentése: állam – *a ford.*) kifejezés – és az összes gazdasági tevékenységet alárendeli az államépítés céljának, beleértve ebbe az állambiztonság és a haderő fenntartását. Azzal, hogy a gazdaságpolitika a nemzetállam és az államérdek kiszolgálójává válik, a politika határozza meg a gazdaságot. Ilyenformán a politika és az állam hivatott az ember természetes erőszakosságának és viszálykodó hajlamának féken tartására, s olyan gazdaságpolitika követésére, amely által erősödik a nemzetállam hatalma. Ez a merkantilista gondolkodás magyarázza Japán és az újonnan iparosodó kelet-ázsiai országok (Dél-Korea, Tajvan, Thaiföld és Szingapúr) gazdasági sikerét. A nemzetállamok arra használták hatalmukat, hogy serkentsék az ipari növekedést. A merkantilista logika mentén az államok külön adókedvezményekben részesítenek egyes kiemelt iparágakat, támogatják a kivitelt a behozatallal szemben, és bátorítják az oktatást és a technikai fejlesztéseket a gazdaság nemzetközi versenyképességének növelése végett.

Az etatista iskola szerint a nemzetközi gazdasági rendszer anarchikus, ezért konfliktusokat hordoz magában, realista társaik pedig ugyanúgy tekintenek a nemzetközi politikai rendszerre. Mivel minden ország nem követhet egyszerre sikeres etatista politikát – minden államnak nem lehet egyszerre többlete –, valószínűsíthető az erőteljes gazdasági versengés és viszálykodás, például nagyszabású kereskedelmi háborúk formájában. Minden egyes állam folyamatosan igyekszik növelni saját gazdasági erejét, miközben védekező lépéseket tesz más államok rovására.

Az etatista nézőpont jól szemléltethető a multinacionális vállalatokhoz (MNV) való viszonyuláson keresztül. Az etatista szemlélet szerint az állam szolgálatában álló MNV-k erős szövetségesek lehetnek, az állam politikai érdekeivel szemben tevékenykedő MNV-k azonban veszélyes szereplővé válnak, amelyeket mind a hazai, mind a befogadó kormányzatnak ellenőrzés alatt kell tartania. Mivel az etatizmus a nemzeti gazdasági és politikai érdekeket a nemzetközi gazdasági és politikai érdekek elé helyezi, az MNV-ket olyan gazdasági szereplőknek tekinti, amelyeket ellenőrizni kell. Emiatt az MNV-k nemzeti korlátozását javasolja egyes MNV-k piacra lépésének megakadályozásával, a nyereség hazautalásának adótörvényeken keresztüli ellenőrzésével, devizakorlátozások

bevezetésével, vagy akár az ipar államosításával. Az etatista iskola számára az elsődleges cél mindig az, hogy az MNV-k olyan döntéseket hozzanak, amelyek összhangban vannak a befogadó ország nemzeti érdekeivel.

Radikalizmus: a marxista és a függőségi alternatívák

A radikalizmus és annak különböző változatai a szocializmustól a kommunizmusig a 19. század közepétől kezdve világszerte kimutatható hatást gyakoroltak. A munkásosztálynak a 19. századi iparosítás idején tapasztalt siralmas életkörülményeiért és a fejlett és fejlődő világ között a 20. században tátongó gazdasági szakadékért a radikálisok a gazdasági liberalizmus elvei szerint működő tőkés rendszert hibáztatják.

A marxista és újmarxista írásokat egy sor alapvető hittétel kapcsolja össze, habár ezek interpretációja eltér. Az első, hogy meglehet, az egyének természetükből fakadóan együttműködők, a társadalomban azonban konfliktusok mentén cselekednek. A második, hogy a fő konfliktus az egyének csoportjai közötti versenyből fakad, elsősorban abból, amelyet a vagyon birtokosai a munkásokkal folytatnak a szűkös erőforrásokért. A harmadik, hogy az állam a termelőeszközök tulajdonosainak pártfogójaként lép fel, szembehelyezve ezzel önmagát a munkásosztállyal. A negyedik, hogy e tőkés rendszerekben a tőke tulajdonosai erőforrásaikat a munkásosztály és a fejlődő országokban élők kárára bővítik és halmozzák fel. Így a nemzetközi rendszer alapvetően konfliktusokra épül.

A radikális elmélet, főként a függőségi iskola a bűnbakok közé sorolja a multinacionális vállalatokat a szegények erőforrásainak gazdagok javára történő kizsákmányolásában. A radikálisok számára a különösen a fejlett világban székelő MNV-k állandósítják Észak dominanciáját, és ők a felelősek Dél függőségéért. Így miközben a gazdasági liberálisok értéknek tekintik az MNV-k által létrehozott kölcsönös függőségi viszonyokat, a radikálisok a függőséget, kizsákmányolást, sőt az imperializmust látják benne. A döntéseket a világ gazdasági és pénzügyi központjaiban – Tokió, Berlin, New York, Szöul – hozzák, de a döntések végrehajtásához szükséges tényleges munkát a fejlődő országokban működő gyárakban végzik. A radikális iskola szerint az MNV-k így a nemzetközi gazdasági rendszer veleszületett egyenlőtlenségét és igazságtalanságát testesítik meg.

A radikális politikai gazdaságtan képviselői, köztük néhány déli politikus a nemzetközi gazdasági intézményeknek, elsősorban a Világbanknak és a Nemzetközi Valutaalapnak a nemzetközi magántőke érdekeit támogató politikáját is okolják a gazdasági egyenlőtlenség állandósulásáért. Egyik kritikusuk, Michael Goldman írja találóan *Birodalmi természet* című könyvében, hogy a bankok és a multinacionális vállalatok egyaránt profithajhászok.[11] A bank által elosztott fejlesztési pénzek csak az Észak számára járnak gazdasági megtérüléssel, hiszen

[11] Lásd Michael Goldman: *Imperial Nature: The World Bank and the Struggles for Social Justice in the Age of Globalization*. New Haven, Connecticut, Yale University Press, 2005.

ELMÉLET RÖVIDEN

A nemzetközi politikai gazdaságtan radikális/marxista szemlélete

Az emberi természet megítélése	Az ember természetüknél fogva együttműködők, csoportban hajlamosak a viszálykodásra.
Az egyén, a társadalom, az állam és a piac viszonya	A csoportok, elsősorban a vagyon birtokosai és a munkások közötti verseny miatt konfliktusokkal és kizsákmányolással terhelt.
A hazai és a nemzetközi társadalom viszonya	A kapitalizmus lényegéből fakadó terjeszkedés miatt viszályokkal terhelt. Radikális változást sürget a nemzetközi gazdasági rendszerben.

a gazdag, fejlett országok cégei vesznek részt a gátak és erőművek építésében. A helyi feltételeket és a helyi tudást figyelmen kívül hagyva kidolgozott merev banki politikák pedig végeredményben aránytalanul sújtják a népesség hátrányos rétegeit: a képesítés nélkülieket, a nőket és a gyengéket.

Nem minden radikális ennyire kritikus; vannak, akik az IMF és a Világbank által alkalmazott súlyozott szavazati rendszer módosítását és egy sokszínűbb apparátus felállítását javasolják. A jelenlegi rendszerben a nagy donorországok a hozzájárulásuknak megfelelő szavazati aránnyal rendelkeznek (az öt legnagyobb részvényeshez mindkét intézményben az összes szavazat alig kevesebb, mint 40%-a tartozik). A reformisták szerint a szavazati jogok igazságosabb megoszlása más, a jelenlegitől eltérő politika követését tehetné lehetővé. Emellett a nyugati fejlett országok egyetemein képzett közgazdászok egyeduralmához képest egy változatosabb hivatalnoki apparátus alkalmazása újszerű megoldásokat eredményezhetne a fejlesztési dilemmák terén.

A legtöbb radikális azonban osztja azt a nézetet, hogy a fejlődő országok hátrányos helyzetének javításához jelentősen változtatni kell a nemzetközi és gazdasági hatalom elosztásán. Az államok önmagukban képtelenek kellőképpen ellenőrzésük alá vonni a multinacionális vállalatokat, mivel sok fejlődő világbeli befogadó ország nagyban függ az MNV-ktől. Ugyanazok a vezetők, akiknek hatalmában áll meghozni a megfelelő ellenőrző intézkedéseket, gyakran viselnek tisztséget a szabályozás tárgyát képező MNV-kben. Ezért a radikálisok számos fórumon sürgetik a nemzetközi szabályozást. A fejlődő országok ezekkel a nézetekkel vértezték fel gondolkodásukat és politikai célkitűzéseiket az 1960-as és 1970-es években. Az új nemzetközi gazdasági rend, amelyet jelen fejezetben később tárgyalunk, az effajta gondolkodás egyik megnyilvánulása. S habár ezek a nemzetközi szabályozásra tett kísérletek egyöntetűen sikertelenek voltak, a radikálisok továbbra is az MNV-ket és a nemzetközi gazdasági intézményeket tekintik a gazdasági fejlődés legfőbb akadályainak, akik egyben állandósítják a globális egyenlőtlenséget.

De a radikális nézőpont ennyivel még nem ér véget. A marxisták azt a normatív álláspontot is osztják, amely szerint az erőforrásokat igazságosabban kell elosztani mind a társadalmakon belül, mind a nemzetközi rendszerben a

ELMÉLET RÖVIDEN

A nemzetközi politikai gazdaságtan versengő elméletei

	Etatizmus	**Gazdasági liberalizmus**	**Radikalizmus/marxizmus**
Az emberi természet megítélése	Az ember erőszakos, hajlamos a viszálykodásra.	Az egyének racionális módon cselekedve maximalizálják önérdeküket.	Az emberek egyénekként együttműködnek, csoportban hajlamosak a viszálykodásra.
Az egyén, a társadalom, az állam és a piac viszonya	A cél az állam hatalmának növelése a gazdasági élet szabályozásán keresztül. A gazdaság az állam érdekei alá rendelődik.	Az egyének racionális cselekvése során piacok fejlődnek ki, ahol a termékeket előállítják, elosztják és elfogyasztják. A piacok akkor működnek a legjobban, ha a kormányzat nem avatkozik be.	A csoportok, elsősorban a vagyon birtokosai és a dolgozók közötti verseny miatt konfliktusokkal és kizsákmányolással terhelt.
A hazai és a nemzetközi társadalom viszonya	A nemzetközi gazdaság konfliktusokkal terhelt. Az anarchia bizonytalansága versenyt szül, az állam önvédelmet gyakorol.	A termékek és szolgáltatások szabad áramlása maximalizálja a nemzetközi jólétet. A komparatív előnyök érvényesüléséből a nemzetközi gazdaságnak előnye származik.	A kapitalizmus lényegéből fakadó terjeszkedés miatt viszályokkal terhelt. Radikális változást sürget a nemzetközi gazdasági rendszerben.

társadalmak között. Röviden, a radikálisok rendszerszintű változást sürgetnek. Emiatt nevezik a radikálisokat egyúttal strukturalistáknak. A struktúra szabja meg a végeredményt – a radikálisok úgy hiszik, hogy a struktúrát nemzetközi és nemzeti szinten egyaránt meg kell változtatni.

Mivel a Szovjetunió egyaránt megtestesítője és bajnoka volt a marxista/szocialista közgazdasági gondolkodás egyik modelljének, ez a modell volt a liberális közgazdasági gondolat fő versenytársa a két háború közötti években és a hidegháború idején. A szovjet modell szerint létezett egy konfliktusokkal terhelt nemzetközi rendszer, illetve egy központi tervezésen és minden gazdasági tevékenység szabályozásán, valamint a mezőgazdaság és a fogyasztói javak rovására történő nehézipar-fejlesztésen alapuló belföldi rendszer.

A marxizmus (és a szovjet politika) antikapitalizmusa és antiimperializmusa nagy vonzerőt gyakorolt a fejlődő országokra csakúgy, mint a központi tervezés és gyors iparosítás szovjet modellje. Az 1950-es évek végén a marxizmus hatása alá került dél-amerikai közgazdászok írásaiban egy egységes gondolati szál bontakozott ki. Ahogyan azt a 3. fejezetben tárgyaltuk, ez a szál függőségi elméletként ismeretes. A függőségi elmélet művelői szerint a fejlődő országok a tőkés országokkal szembeni állandó gazdasági függőség állapotában vannak, s a függőség megszüntetésének egyetlen módja a nemzetközi rend gyökeres megváltoztatása.

Ezek azok a szemléletbeli különbségek a gazdasági liberálisok, etatisták és radikálisok között, amelyek közvetlenül vezettek el a nemzetközi politikai gazdaságtan egyetlen nagy vitájához: hogyan hidalható át a fejlődési szakadék, ha adottak a globális egyenlőtlenségek és a gazdasági globalizáció valósága.

Globális egyenlőtlenségek: a fejlődési szakadék

Az Észak és Dél közötti különbségek több mint földrajziak, s gyakran érhetők tetten a gazdasági fejlettség szintjében, valamint a politikai rendszerekben. Észak viszonylagos gazdagságot élvez magas fogyasztási szint, színvonalas oktatás, egészségügy és társadalmi jóléti háló mellett. Dél belesüppedt a viszonylagos szegénységbe, küszködik az alapvető kalóriaszükségletek kielégítésével, szegény az oktatási és egészségügyi rendszere, és nincs jóléti hálója, amellyel kielégíthetné a szegénynél is szegényebbek igényeit. 2005-ben az első 25 ország egy főre jutó GDP-je 25 ezer dollár vagy afelett volt, miközben a többi 113 országban élő lakos egy főre jutó GDP-je 10 ezer dollárnál kevesebb volt. 34 országban ez az összeg kevesebb, mint kétezer dollár, s ezek közül 27 ország található Afrikában. Ha egyéb mutatókat tekintünk, mint pl. a humán fejlettségi indexet (*Human Development Index*, HDI, lásd *9.1. táblázat*), akkor is előtűnnek a regionális különbségek. A HDI az idők során húsz országban esett vissza, ezek közül 13 található Afrikában, ahol az AIDS tragikus hatást gyakorol a várható élettartamra. Ez a fejlődési szakadék, amelynek kialakulásáért számos tényező – gyarmatosítás, Európa korábbi iparosodása, földrajzi viszonyok – tehető felelőssé.

9.1. táblázat. *Humán fejlettségi index, 2002*

	Születéskor várható élettartam (év)	Írni-olvasni tudó felnőttek aránya (%)	Iskoláskorú népesség iskolázottsága (%)	Egy főre jutó reál GDP (PPP)*	Humán fejlettségi index (HDI)†
Összes fejlődő ország	64,6	76,7	60	4 054	0,663
Legkevésbé fejlett országok	50,6	52,5	43	1 307	0,446
Fekete-Afrika országai	46,3	63,2	44	790	0,465
Ipari országok	78,3	99,3	93	29 000	0,935
Világ	66,9	n. a.	64	7 804	0,729

* PPP: *purchasing power parity*, vásárlóerő-paritás. Gazdasági adatok országok közötti összehasonlítását teszi lehetővé az ár és az árfolyam torzításaitól mentesen.

† A HDI-t három komponens határozza meg: a születéskor várható élettartam; az oktatási színvonal, ezen belül a felnőttek írni-olvasni tudása kétharmados súllyal és egy összetett elsődleges, másodlagos és harmadlagos iskolázottsági arány egyharmados súllyal; valamint a jövedelem. A HDI értéke minden ország esetében megmutatja, hogy az adott ország milyen közel áll ahhoz, hogy elérjen bizonyos kitűzött célokat: a 85 éves átlagos élettartamot, a mindenki számára nyitott oktatást és a tisztességes jövedelmet. Minél közelebb van az ország HDI-je az 1,0-hoz, annál közelebb van a célok eléréséhez.

Forrás: UN Development Programme (UNDP): *Human Development Report 2002*. New York, UN Development Programme, 2004.

Az, hogy hogyan nyúlunk hozzá a problémához, illetve hogy mit gondolunk arról, hogy a gazdasági globalizáció révén áthidalható-e a szakadék, részben elméleti álláspontunk függvénye. A gazdasági liberalizmus pártfogói arra mutatnak rá, hogy a fejlődő országok átlagos egy főre jutó jövedelme az utóbbi ötven évben a duplájára emelkedett, egyes országok bruttó nemzeti terméke (GNP) 500%-kal nőtt, s hogy ugyanezen országok részesedése a kivitelben töretlenül nő. Ellenlábasaik, köztük számos radikális és az ENSZ fejlesztési közösségében dolgozók azzal érvelnek, hogy növekszik a szakadék a gazdagok és a szegények között. A leggazdagabb 20% ellenőrzi a világ jövedelmének 86%-át, míg a legszegényebb 20% részesedése az idők során a világ jövedelmének 1,1%-ára olvadt. Mindannyian egyetértenek abban, hogy a gazdagok és szegények közötti szakadékot csökkenteni kell a gazdasági növekedés és a fejlődés serkentésével.[12]

Új nemzetközi gazdasági rend?

A fejlődési szakadék miatt nem meglepő, hogy Dél egy ideje drámai változásokat sürget a nemzetközi rendszerben. Az 1960-as évek végén Dél országaiból alakult a manapság G-77-nek nevezett koalíció, amely elfogadta az Algiers-i Char-

[12] Lásd Robert Gilpin: *Global Political Economy: Understanding the Economic Order*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2001.

FÓKUSZBAN

DÉL KÖVETELÉSEI AZ ÚJ NEMZETKÖZI GAZDASÁGI REND KERETÉBEN

- *Változtassák meg a nemzetközi kereskedelem feltételeit!* Stabilizálják, majd emeljék a Dél által exportált nyersanyagok árát, hogy azok lépést tarthassanak a fejlett Északról importált termelési eszközök és késztermékek árával.
- *Állítsanak fel Közös Alapot!* Kössék egymáshoz a nyersanyagárakat azért, hogy létrejöjjön egy közös alap azon országok megsegítésére, amelyek gazdaságát hátrányosan érinti az árcsökkenés.
- *Szabályozzák a multinacionális vállalatokat!*
- *Vizsgálják felül Dél adósságterhét!* Ütemezzék át az adósságterheket, csökkentsék a kamatlábat és/vagy töröljék el az adósságot.
- *Növeljék a Délnek nyújtott külföldi segélyeket!*
- *Változtassák meg a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap szerkezetét!*

tát, és támogatta a globális gazdasági változást. A csoport 1974-ben terjesztette elő követeléseit az ENSZ egyik különleges ülésszakán, közzétéve felhívását egy új nemzetközi gazdasági rendre. A követelések és Észak rájuk adott válaszai erőteljesen tükrözik a nemzetközi politikai gazdaságtan terén mutatkozó elméleti ellentétet a gazdasági liberalizmus és a radikalizmus között.

Dél a nemzetközi kapcsolatok öt nagy területén kívánt változásokat elérni, ahogyan azt *Fókuszban* összeállításunk mutatja. E javaslatokat egyesíti a nemzetközi politikai gazdaságtan gyökeres megváltozásának szükségességébe, valamint mind a piacok (árak, export), mind az intézmények (donorországok, multinacionális vállalatok, a Világbank és az IMF) szabályozásának szükségszerűségébe vetett hit. A követelések egybeesnek a nemzetközi politikai gazdaságtanról vallott radikális elméleti állásponttal.

Az új nemzetközi gazdasági rend eddig vegyes eredményeket produkált. Dél némi engedményhez jutott az 1975-ös Loméi Konvención keresztül, amely kedvezményes hozzáférést biztosított Dél országai számára az európai piacokhoz, és kedvezőbb feltételeket teremtett a nyersanyagárak stabilizálását célzó tervekhez. Egyes déli országok át tudták ütemezni adósságaikat, részint innovatív refinanszírozási megoldásokkal. A legkényesebb ügyekben azonban Észak nem volt hajlandó engedményeket tenni. A Közös Alap nem jött létre. Nem született meg a multinacionális vállalatok kötelező érvényű szabályozási kódexe. Nem történt meg az adósságok széles körű, azonnali eltörlése. Nem változott jelentősen a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap intézményi struktúrája.

A új nemzetközi gazdasági rend által felvetett kérdések közül csak az adósságok újratárgyalása és eltörlése maradt a nemzetközi egyeztetések kiemelt témája. Amint azt fentebb tárgyaltuk, a Jubileum 2000 (akkori nevén Jubileum Plusz) erőfeszítésein keresztül indult útjára a súlyosan eladósodott szegény országok

(HIPC) kampánya, amely ütemtervet állított fel a legsúlyosabban eladósodott országok adósságának enyhítésére, ha azok megtesznek bizonyos belső reformlépéseket.

Az 1990-es évekre a legtöbb fejlődő ország azonosult a gazdasági liberalizmussal, és finomított radikális eszméin. Sőt az ENSZ 1992-ben, a kolumbiai Cartagenában tartott nyolcadik Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciáján (UNCTAD) széles egyetértés alakult ki abban a kérdésben, hogy a gazdasági fejlődés alapját az életképes piacorientált gazdaságpolitikák és a politikai pluralizmus képezik. Eme ideológiai és politikai változás fényében a múlt konfrontációs taktikáját felváltotta a konszenzusra törekvés és a megfelelő hazai gazdaságpolitikai lépések meghozatala az új nemzetközi gazdasági rend eredeti javaslatai sarokkövének tekintett nemzetközi szabályozás bevezetése helyett.

A gazdasági fejlődés új megközelítése

A liberális közgazdaságtan mint a fejlődés receptje elfogadása négy tendenciának volt köszönhető. Az első annak felismerése volt, hogy mekkora szerepet játszottak a gazdasági fejlődésben a multinacionális vállalatok közvetlen külföldi befektetései. Az 1980-as évek közepétől kezdve a fejlődő országokba irányuló, közvetlen külföldi befektetéseken és egyéb magánforrásokon keresztül megvalósult tőkebeáramlás drámai mértékben emelkedett, miközben a donorországoktól (Egyesült Államok, Németország, Japán) és a nemzetközi intézményektől (Világbank, regionális fejlesztési bankok) érkező forrásoknak a teljes tőkebeáramlás százalékában mért hányada visszaesett. Az 1960-as és az 1980-as évek között a nemzetközi magántőke valóban jelentős mértékben hitelezte a sikeres ázsiai „tigriseket", köztük Tajvant és Dél-Koreát, habár a magántőke önmagában nem magyarázza sikerüket. Erőteljes etatista gazdaságpolitikával voltak képesek termelésre fogni és jövedelmezővé tenni a magántőkét. Egyes országokban – Kína, Brazília, Argentína, Chile, Dél-Korea, Mexikó, Szingapúr és Thaiföld fejlődő gazdaságaiban – óriási mértékű beruházásokat hajtottak végre magántőkéből, amely tőke így jelentős szerepet játszott e gazdaságok sikerében.

Míg a legtöbben elismerik a magántőke kulcsszerepét, minden irányból érkeznek a kritikusok, akik tisztában vannak azzal, hogy a világ legtőkeszegényebb részeibe kevés tőke áramlott; Afrika például mindössze 4,3%-ot kapott a magántőkéből. Változékonyságuk és előrejelezhetetlenségük miatt a tőkemozgások így a világ nagy részén megbízhatatlannak bizonyultak a fejlődés fenntartásához.[13]

A fejlesztési közösség a fejlődés alternatív szemlélete, a fenntartható fejlődés felé fordult, s ez volt a második tendencia. E felfogás felismerte, hogy Dél képtelen ugyanúgy fejlődni, ahogyan Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Németország

[13] Lásd például Jeffrey Sachs: *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time.* New York, Penguin, 2005. Magyarul: A szegénység vége. Ford.: Csillag Gábor. Részlet. In: *Anthropos.* 4. évf., 1–2. sz. (2007), 18–27.

FÓKUSZBAN

A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS CÉLJAI

- Tűzzenek ki olyan új irányvonalat a Bretton Woods-i intézmények számára, amely a fenntartható fejlődést tartja szem előtt.
- Ütemezzék át a fejlődő országok adósságait, ha azok a természeti erőforrások túlzott kizsákmányolásához vezetnek.
- Teremtsék meg a finanszírozás forrását a globális közjavak, úgymint az óceáni halászat vagy az Antarktisz számára.
- Foglalják a nemzetközi nyersanyag-megállapodásokba és strukturális kiigazítási programokba a környezetvédelmi feltételeket.
- Erősítsék meg az ENSZ Környezetvédelmi Programját és a regionális környezetvédelmi intézményeket.

és más ipari országok fejlődtek. Sok országban nem is áll rendelkezésre külföldi magántőke, a szűkös természeti erőforrásokat nem lehet úgy kizsákmányolni, mint régen, a környezet fenntarthatóságát pedig biztosítani kell, hogy a jövő nemzedékei is részesüljenek a növekedésből. Ez azt jelenti, hogy a legszegényebb országok adósságait át kell ütemezni, a Bretton Woods-i intézményeknek a humánfejlesztésre – oktatás, egészségügy – kell összpontosítaniuk, nem pedig a gátakra és egyéb környezetromboló óriásprojektekre, és a fejlesztési célpontoknak, az embereknek beleszólást kell kapniuk a források elosztásába.

A harmadik tendencia annak felismerése volt, hogy a nem kormányzati szervek fontos szerepet játszanak a fejlődésben, sőt, az ENSZ Környezetvédelmi és Fejlesztési Világbizottságával karöltve elévülhetetlen érdemeket szereztek a fejlesztési közösség gondolkodásának fenntartható fejlődés felé terelésében. Számos NGO szerepe közvetlen: alulról szerveződve vonják be az egyéneket a helyi szintű akciók végrehajtásába. A Szomáliában, Szudánban, Mozambikban és a Kongói Demokratikus Köztársaságban zajló zavargások és háborúk nyomán kialakult éhínségben és egyéb humanitárius vészhelyzetekben olyan NGO-k álltak helyt, mint a *World Catholic Relief*, az Oxfam és az Orvosok Határok Nélkül azáltal, hogy élelmiszert és orvosi segítséget nyújtottak, vetőmagot osztottak szét, ivóvízkutakat fúrtak, és olyan helyi akciókat hajtottak végre, amelyek reményeik szerint gazdasági fejlődést hoznak magukkal.

Az olyan, hálózatokban dolgozó NGO-k, mint a Nők Környezetvédelmi és Fejlesztési Szervezete (*Women's Environment and Development Organization*) nemcsak projektszinten, hanem nemzetközi szinten is szerveződnek azért, hogy lobbizzanak az egyes országokban és nemzetközi intézményekben. Habár nem minden tagszervezet ért mindig egyet a részletekben, a szervezet nemcsak a környezetvédelmi programok kidolgozása köré szerveződik, hanem azt is szükségesnek tartja, hogy a nőket környezetierőforrás-menedzserként bevonja a munkavégzésbe. A folyamatból gyakran kihagyott csoportok bevonása és részvételük elősegítése pedig egybevág a fenntartható fejlődés megközelítésével.

Ha egy ország túl gyenge, vagy vonakodik közreműködni egy gazdaságfejlesztési törekvésben, vagy ha hiányzik a nemzetközi segítség, az NGO-k működtethetik a segítségnyújtás alternatív csatornáit. Az igazán hathatós segít-

ADÓSSÁGENYHÍTÉS ÉS A SZEGÉNYSÉG VISSZASZORÍTÁSA UGANDAI SZEMMEL

Az adósságba süllyedt fejlődő országok régóta érvelnek az adósságok enyhítése vagy egyenesen eltörlése mellett. A fejlett országok és a nemzetközi gazdasági intézmények eddig vonakodtak efféle segítséget nyújtani, mondván, ez aláásná a hitelezők és hitelfelvevők között létrejött szerződést, az adós országok pedig valószínűleg eltékozolnák az ebből fakadó megtakarítást. Uganda példája a dilemma újszerű megközelítését mutatja be.

Uganda 146. helyen áll az ENSZ humán fejlettségi indexében szereplő 177 ország rangsorában. Az egy főre jutó GDP 1390 dollár, a születéskor várható élettartam 46 év, a felnőttek 69%-a tud írni és olvasni. Az ország lehetőségei a mélyszegénység leküzdésére 2006-ban óriási mértékben bővültek, amikor a Nemzetközi Valutaalap adósságeltörlési programjának kedvezményezettje lett. A súlyosan eladósodott szegény országok (HIPC) kampányának égisze alatt 126 millió dollárnyi adósságát engedték el, amivel Uganda elsőként teljesítette a kezdeményezés célját. E régóta várt és égetően szükséges adósságenyhítés, amelyben a világszerte aktivisták által szervezett Jubileum 2000 adósságenyhítési kampányra adott válaszul egyeztek meg a felek, lehetővé teszi az országnak, hogy erőforrásait a betegségek leküzdésére, valamint a jövedelmek és az életszínvonal növelésére összpontosítsa, miközben csökkentheti függőségét a nyugati hitelezőktől.

Az adósság enyhítéséről folytatott tárgyalások sikerének Uganda esetében több oka is volt. Először is Joveri Museveni elnök, akit fejlődő körökben sokan csodálnak erőteljes AIDS-ellenes stratégiája miatt, az 1990-es években helyi és nemzetközi NGO-kat is meghívott, hogy működjenek közre az adósságcsökkentési stratégia kidolgozásában. Ezt követően a civil szervezetekkel az ugandai adóssághálózaton (*Uganda Debt Network*) keresztül együttműködő kormány lassanként elkezdte csökkenteni az állami kiadásokat, hogy hozzájáruljon a megfelelő gazdaságpolitika folytatásához és a szegénység csökkentését célzó stratégia működéséhez. A hálózat emellett adósságenyhítési kampányában egy sor konszenzusépítő megmozdulást szervezett, köztük a Jubileum 2000 kampányt, s felállított egy nyilvános információs központot, ahol elektronikus és audiovizuális információt nyújtott az NGO-knak és a nagyközönségnek.

Mielőtt egy ország adósságát eltörölnék, a Világbank és az IMF elé kell terjesztenie egy szegénység megszüntetését célzó tervet. A szegénység fő kérdéseinek előtérbe helyezését és a problémák gyökeres kiirtásához szükséges erőforrások allokálását leíró tervezet konkrét projekteket – iskola-, út-, vízvezeték-építést – is tartalmaz, amelyeket helyi közösségek dolgoznak ki az előkészítési folyamat során. A közösségi részvétel biztosítja, hogy a helyi igényeket kielégítik, és a projekt a közösség „tulajdonába" kerül, ezzel is növelve a siker valószínűségét. A projekteket az NGO-k részvételével finanszírozzák és hajtják végre, felhasználva azt a megtakarítást, amit az adósság vissza nem fizetése tesz lehetővé.

A HIPC ugyan felszabadította Ugandát súlyos adóssága alól, de sok probléma vár még megoldásra. Az AIDS továbbra is olyan sürgető közegészségügyi probléma, amely mind az életminőségre, mind a gazdaság egészének termelékenységére hatással van. A diszkriminatív kereskedelmi szabályozás megnehezíti, hogy Uganda iparosítsa termelését, s maga a kormányzat is elismeri, hogy a korrupció létező probléma. Az adósság eltörlése nem eredményez automatikusan fejlődést, de sok fejlődő országban fontos első lépés lehet.

Kritikai elemzéshez

1. Miért elleneznék az adósság átütemezését a liberális közgazdaságtan hívei?
2. Miért üdvözölnék az adósság eltörlését a radikális teoretikusok, de miért kételkednének még így is a szegénység csökkenésében?

ség egyik példája a bangladesi Grameen Bank. A 2006-ban Nobel-díjjal jutalmazott, akadémikusból lett bankár, Muhammad Junusz által 1983-ban alapított bank olyan embereknek kölcsönöz kis összegeket, akik nem kapnának szokványos bankhitelt. Az alapító meg volt győződve arról, hogy ezek az egyének – köztük főleg nők – profitálhatnak a kis kölcsönökből, s ez kihúzhatja őket a szegénységből. Miután sikerült meggyőznie a bangladesi kormányt arról, hogy bocsássa rendelkezésre az alaptőkét, a független bank átlagosan 100 dollár körüli összegben kezdett el kölcsönöket nyújtani, bár sok esetben a kölcsön összege mindössze 10-20 dollárra rúgott. Egy tipikus lakáskölcsön összege 300 dollár. Kezdetben az ügyfélnek öt kezest kell maga köré szerveznie, hogy létrejöjjön a helyi támogatási háttér. A feltételek szigorúak: a kamatláb viszonylag magas, a törlesztési határidő pedig rövid.

A Grameen Bank óriási sikernek bizonyult. Ma már több mint kétezer helyszínen, franchise rendszerben működő fiókhálózata van, amelyet a legrégebbi fiókokban képzett stáb működtet. A fiókok 12%-os kamatláb mellett vesznek fel hitelt a központtól, amit később 20%-on hiteleznek ki, jelentős profitlehetőséget teremtve ezzel a franchise-ban részt vevők számára. A bank több mint 43 ezer faluban több mint 6,6 millió adósnak nyújtott eddig kölcsönt, havi mintegy 30 millió dollár értékben. A hitelek visszafizetési hányada bámulatos: 97%! A lakáshitelt felvevő adósok teljes egészében visszafizetik hiteleiket. A hitelfelvevők közül a bankkal öt éve kapcsolatban álló adósok 58%-a a szegénységi küszöb fölé emelkedett. A hatás több mint gazdasági: a kölcsönben részesülő családokban a gyermekek iskolába járnak, „a táplálkozás színvonala jobb, mint a nem Grameen-családoké, a gyermekhalandóság alacsonyabb, és a családtervezési gyakorlat elfogadottságának aránya magasabb. Az összes tanulmány megerősíti a nők látható felemelkedését."[14]

A negyedik tendencia a gazdasági fejlődés különböző szereplői közötti társulások létrejötte volt. Az 1990-es években a nemzetközi magánszektor, a donorországok, a nemzetközi fejlesztési és pénzügyi intézmények és az NGO-k egyre gyakrabban kerültek egymással partnerségi viszonyba. A társulások azon a formálódó normatív közmegegyezésen alapultak, amely szerint amennyire nemkívánatos a szegénység társadalmi és politikai szempontból, olyannyira káros a magánszektor üzletmenetére nézve is. Ez támasztotta alá a 2002-ben útjára indított *Millennium Challenge Account* elnevezésű, segélyezéssel foglalkozó amerikai kezdeményezést. Célja azon országok segélyezésének növelése volt, amelyek javítanak kormányzati struktúrájukon a korrupció visszaszorításával, valamint a törvényesség és az emberi jogok érvényesülésének biztosításával. A háttérben meghúzódó érvelés szerint csak a jó kormányzati struktúrával rendelkező országok lesznek képesek magánberuházásokat magukhoz vonzani. Az

[14] Muhammad Junusz, idézi Judy Mann: An Economic Bridge Out of Poverty: Grameen Bank in Bangladesh Loans Money to Poor Women Who Want to Start Business. *Washigton Post*, pE3, 1994. október 14. Lásd még Muhammad Junusz: *Banker to the Poor: Micro-Lending and the Battle Against World Poverty*. New York, Public Affairs, 2003.

előbbi kiigazításokkal a magántőke és az NGO-k projektjei egyaránt nagyobb hatékonysággal tudnak működni.

Van fejlődés? Időközi jelentés

A gazdasági globalizáció a jelen valósága, más kérdés, hogy a globalizáció járhat-e a gazdasági előnyökön kívül társadalmi és politikai előnyökkel is, s így betömheti-e a fejlett és a fejlődő világ közötti fejlődési szakadékot. A fenntartható fejlődés céljának kitűzését és az előrehaladás figyelemmel kövétésének feladatát az ENSZ vállalta magára. 2001-ben az ENSZ támogatásával rendezett csúcstalálkozó lefektette a millenniumi fejlesztési céloknak *(Millennium Development Goals)* nevezett nyolc célt. A célok a szegénység csökkentésével és a fenntartható emberi fejlődés elősegítésével adnának azonnali választ a globalizációra. Minden egyes önálló célkitűzés (a szegénység csökkentése, jobb oktatás, színvonalasabb egészségügy, környezeti fenntarthatóság és globális partnerségek) esetében konkrét előirányzatot, időkeretet és teljesítménymutatót határoztak meg, végrehajtási tervvel együtt.[15]

A jelentés szerint az ázsiai és csendes-óceáni országok jó úton haladnak a millenniumi célok teljesítése felé. A mélyszegénységben (napi egy dollárnál kevesebből) élő emberek száma az 1990-es években felére csökkent. Dél-Ázsia is nyilvánvalóan gyors iramban halad előre. Ebben a világ népességének csaknem felét adó két régióban az ivóvízhez jutás, az éhezés csökkentése és a hozzáférés az egészségügyi szolgáltatásokhoz egyaránt jó úton halad. A kedvező folyamatokat elsősorban a Kínában és Indiában történt előrelépés indokolja. Fekete-Afrikában azonban kevesebb reménnyel kecsegtetnek az előrejelzések. A jelenlegi tempóban számos cél elérése már ebben az évszázadban is kivitelezhetetlen, nemhogy az elkövetkező évtizedben. Némely területen pedig – éhezés, szegénység és hozzáférés az egészségügyhöz – romlik a helyzet, s nőnek az egyenlőtlenségek az egyes országokon belül. A radikálisok kétségbeesve figyelik e folyamatokat, a liberális közgazdászok azonban reménykednek. Szerintük a világgazdaság növekedésének folytatódásával mérséklődnek az országokon belüli különbségek, és az országok belső fejlődésével hosszú távon mindenki nyer majd, jóllehet rövid távon lehetnek nyertesek és vesztesek.

[15] A célok és régiók szerint lebontott helyzetjelentéseket lásd az Egyesült Nemzetek Szervezetének honlapján: www.un.org/milleniumgoals/. Lásd még United Nations: *Human Development Report 2004*. New York, United Nations Development Programme, 2004.

Gazdasági globalizáció és regionalizmus

Miközben a gazdasági globalizáció a nemzetközi politikai gazdaságtan meghatározó ismertetőjegyévé vált, a regionalizmus ugyancsak erősödött. Különösen az 1990-es évektől kezdve beszélhetünk a regionális gazdasági megállapodások számának emelkedéséről és a már működő rendszerek megerősödéséről. Milyen kapcsolat van globalizáció és regionalizmus között? Ez a regionalizmus vajon egy újabb lépés a globalizáció fokozódása és megerősödése felé? Amikor a regionális piacok érdekében eltörlik az államok közötti határokat, és növekszik a gazdaság, akkor vajon erősödik-e a globalizáció? Vagy a regionalizmus válasz a globalizációra, amellyel a nemzetállamok versenyképesebbé szeretnének válni más csoportokkal szemben, vagy amellyel a gazdasági óriások igyekeznek megőrizni vezető szerepüket? Kétségtelen, hogy az Európai Unió (6. fejezetben tárgyalt) létrehozása és a vele járó gazdasági integráció nagy hatást gyakorolt a nemzetközi politikai gazdaságtanra, és mintául szolgált más régiók számára.

Európai gazdasági integráció

Az európai gazdasági integráció azon az elképzelésen alapult, amely szerint az áruk és szolgáltatások szabad áramlását biztosító nagyobb piac lehetővé teszi, hogy a méretgazdaságosság és a szakosodás serkentse a növekedést, így bővül a beruházási lehetőségek köre, és élénkül a verseny és az innováció. Ezek mind olyan célok, amelyek összeegyeztethetők a liberális közgazdaságtannal. Az Európai Unió sikerrel is ért el e célok közül néhányat azáltal, hogy létrehozta az egységes piacot, és felállította a monetáris uniót. Mégis, e célok eléréséhez az EU protekcionista eszközöket is felhasznált.

Az európai gazdasági növekedés az 1970-es évek közepétől kezdve lelassult, párhuzamosan az Egyesült Államok és Japán versenyképességének erősödésével. Az európai növekedés és így Európa nemzetközi versenyképességének serkentése végett az 1987-es Egységes Európai Okmány felgyorsította az integrációs folyamatot, s 1992-t jelölte meg az egységes piac megteremtésének határidejeként. Ebbe beletartozott a kereskedelem előtt álló fizikai, költségvetési és technikai akadályok lebontása és a nemzeti szabványok harmonizálása. A cél egyes elemeit, mint például a vámsorompók megszüntetését sikerült gyorsan elérni. Egyéb területek problémásabbnak bizonyultak, különösen a személyek szabad áramlása. Ugyan a legtöbb ország megszüntette az útlevél-ellenőrzést, és egyforma vízumszabályozást vezetett be, a bizonyítványok és a szakmai képesítések elismerése bonyolult ügynek bizonyult. A kereskedelem technikai akadályainak eltörlése ugyancsak nehézkesnek bizonyult a különböző egészségügyi és biztonsági szabványok miatt, de a folyamat halad tovább, csakúgy, mint a nemzeti monopóliumok feldarabolása és az egyes ágazatoknak juttatott állami támogatások eltörlése. Mindegyik fenti intézkedés mögött a tagállamok közötti gazdasági integráció elmélyítésének szándéka áll.

Az eredmények eddigi összesített mérlege pozitív, és az államhatárokon átívelő mindenféle gazdasági tranzakciók mélyítik a tagállamok nemzetgazdaságai közötti egységet. Az EU tagországai GDP-jének átlagosan több mint egyharmadát adja az áruk és szolgáltatások exportja, és ez az arány még a legnagyobb tagországok esetében is egynegyed és több mint egyharmad között mozog. Az EU (utóbbi két bővítése előtti) 15 országa közül a legtöbben több mint kétszeresére emelték áru- és szolgáltatásexportjukat 1960 és 2003 között, ez alól a legjelentősebb kivétel Nagy-Britannia volt. Jelenleg a teljes árukereskedelem közel 70%-át adják az EU tagországai közötti tranzakciók. Nemcsak a kereskedelem egységesült, hanem a tőkeáramlás is, miközben a határokon átnyúló vállalati összeolvadások és felvásárlások felgyorsultak. Széles körű egyetértés van abban, hogy az európai integráció fokozta a kereskedelmet, és tagországok és nem tagországok jólétére egyaránt jótékony hatást gyakorolt.[16]

Az EU több, mint regionális kereskedelmi övezet vagy egységes piac. Az egységes piacról szóló tárgyalások során lefektették a monetáris unió körvonalait is. Pénzügyi stabilitással és egységes valutával az EU még gyorsabb növekedés és bővülés előtt állt. A maastrichti szerződés által életre hívott Gazdasági és Monetáris Unió az egységes pénz, az euró és a közös monetáris politika életbe léptetését foglalta írásba. A törekvésekkel egyetértő tagországok – nem minden tagország volt ilyen – többé nem használhatják gazdaságpolitikai eszköztárukban az árfolyamot és a kamatlábat. Az még vitatott, hogy a monetáris unió megteremtése serkentőleg hatott-e az integrációs folyamatra. A legtöbben mégis egyetértenek abban, hogy az euró megkönnyítette az üzleti tranzakciókat, és megszüntette az árfolyamok ingadozása által okozott bizonytalanságot. Így mind az egységes piacon, mind a közös pénzügypolitikán keresztül az EU képes egységes álláspont megfogalmazására a globális gazdasági kérdésekben, még ha ez nem is mindig történik meg. Ahogyan azt a következőkben látni fogjuk, ezek az események követendő példaként szolgáltak a világ többi része számára.

Az Európai Unió, a nemzetközi kereskedelmi tárgyalóküldöttekhez hasonlóan, nagyon hamar rájött, hogy a mezőgazdaságot külön kell kezelni. A mezőgazdasági árak drámai ingadozást mutatnak az időjárás és a betegségek függvényében, így erős volt a késztetés arra, hogy mérsékeljék a kínálat változékonysága miatti áringadozásokat. Az élelmiszerek nemzetbiztonsági szempontból létfontosságú termékek, hiszen egyetlen ország sem szeretné, ha vészhelyzetben lakossága másoktól függne. Sok országban pedig aránytalanul nagy politikai erőt képvisel a jól szervezett agrárszektor. Mindezen okokból az EU elfogadta a Közös Agrárpolitikát (*Common Agricultural Policy*, KAP). A szabad kereskedelem ideológiájával ellentétes módon az EU felvásárolja a felesleges gabonát, a gazdáknak garantálja az átvételi árat, és elnyeli a veszteséget, ha a terméket nem lehet értéke-

[16] Loukas Tsoukalis: Managing Interdependence: The EU in the World Economy. In: Christopher Hill–Michael Smith: *International Relations and the European Union*. Oxford, Oxford University Press, 2005, 232–236.

síteni a nemzetközi piacon. A gazdák évente több mint 45 milliárd dollár értékben kapnak támogatást, ami az EU költségvetésének jelentős hányadát emészti fel. A KAP egyike lett az EU legellentmondásosabb politikáinak. Nem csak az uniós tagság elnyerésére pályázó és az agrárkasszából részesedni kívánó országok számára lett fontos kérdés, de kritikus pontja a nemzetközi tárgyalásoknak is, hiszen a harmadik országok többet fizetnek az EU agrártermékeiért.

A KAP-tól eltekintve tehát hozzájárultak-e az EU politikái a gazdasági globalizációhoz, vagy inkább gátolják azt? A legtöbb közgazdász egyetért abban, hogy az európai piacok nyitottsága nem csak az európaiaknak jelentett előnyt, de a multilaterális nemzetközi rendszer céljaival is egyre inkább összeegyeztethetővé vált. Az EU valóban nemcsak szomszédjaival (a mediterrán térséggel) és a közös múlttal rendelkező korábbi gyarmati országokkal (az afrikai országokkal) fejlesztette ki a kedvezményes megállapodások hálózatát, hanem más regionális kereskedelmi egyezmények, köztük az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (*North American Free Trade Agreement*, NAFTA) és a dél-amerikai Mercosur (*Mercado Común del Sur*, Dél-amerikai Közös Piac) résztvevőivel is. Ezek az intézkedések nem csak az EU globális gazdasági hatalmát erősítik, de fontos ellensúlyát képezik az Egyesült Államok gazdasági hegemóniájának is.[17]

Egyfajta válaszként az Európai Unió gazdasági hatalmára és sikerére más országok is létrehozták saját regionális kereskedelmi tömbjeiket, amelyekben a tagok a harmadik országokénál kedvezőbb feltételeket élveznek. Az ilyen tömbök száma robbanásszerű emelkedést mutat, az utóbbi ötven évben több mint 150 jött létre. A legnagyobbak és legsikeresebbek között található az 1989-ben létrehozott Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés (*Asian-Pacific Economic Cooperation*, APEC), és az 1992-ben létrejött Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége Szabadkereskedelmi Területe (*ASEAN Free Trade Area*, AFTA). Míg az APEC huszonegy tagja, köztük Ausztrália, Kanada, Japán, Mexikó és az Egyesült Államok az „Európa-erőd" ellensúlyozása végett törekednek gazdasági együttműködésre, addig az AFTA célja, hogy a méretgazdaságosságra apellálva külföldi beruházásokat vonzzon a térségbe. De vannak-e az európaival megegyező feltételek – gazdasági, politikai és társadalmi rendszerek hasonlósága, a második világháborút követő együttműködés múltja és a megszülető közösségi politikai intézmények fejlődése – a világ egyéb részein?

Az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény

Az Egyesült Államok, Kanada és Mexikó által 1994-ben létrehozott szabadkereskedelmi térség alapvetően eltér az Európai Uniótól és a többi térségi képződménytől. Egy domináns és két függő gazdaságból áll: Mexikó és Kanada összesített gazdasági ereje egytizede az Egyesült Államokénak. A NAFTA moz-

[17] Sophie Meunier–Kalypso Nicolaidis: The European Union as a Trade Power. In: Hill–Smith, i. m., 264–265.

gatórugója nem a politikai elit, hanem a multinacionális vállalatok, amelyek japán és európai versenytársaiknál nagyobb piaci részesedéshez szeretnének jutni. Az egyezmény miatt számos, külföldi beruházásokat érintő korlátozást helyeztek hatályon kívül, csakúgy, mint a legtöbb vám és nem vám jellegű akadályt. Ez lehetővé tette az MNV-knek, hogy termelésüket alacsony bérezésű mexikói gyártóközpontokba helyezzék át, és gazdasági előnyhöz jussanak azáltal, hogy összeolvadások és felvásárlások révén nagyobb vállalatokat hoznak létre.

A NAFTA-ból hiányoznak az Európai Unió esetében megfigyelhető társadalmi, politikai és biztonsági dimenziók. A kereskedelem és beruházások terén folytatott együttműködés nem vezet el a munkaerő szabad áramlásához, ami mellett az Európai Unió síkra száll. Éppen ellenkezőleg, az Egyesült Államok várakozásai szerint a mexikói munkaerő *nem* keres majd munkát az Egyesült Államokban, mivel a mexikói gazdasági növekedés elegendő munkahelyet teremt. A gazdasági együttműködés pedig nem jelent politikai integrációt a NAFTA-ban. Amint azt a maastrichti szerződés közvélemény általi megkérdőjelezése sugallja, még Európa sem feltétlenül kész megtenni e végső lépést a regionális integrációban. A NAFTA esetében a gazdasági integráció megmarad olyannak, amilyen – meghatározott gazdasági ágazatokra korlátozva.

Az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény támogatja a vám és nem vám jellegű akadályok szakaszos, összesen tíz éven belüli eltörlését. Több mint kilencezer, Észak-Amerikában gyártott konkrét termékkategóriára kivetett vám eltörlését vették tervbe 2008-ig. Mindeközben a NAFTA védi a három országban beruházásokat végrehajtó cégek tulajdonjogait. Egyes belföldi termelők különleges védelemben részesülnek, nevezetesen a mexikói olaj- és gázipar és az amerikai hajózási szektor. A megállapodás, amely egy ötkötetes, hétkilós dokumentum, világosan részletezett és összetett. 2000-re a három ország közötti kereskedelem megduplázódott az 1990-es szinthez képest.

A NAFTA azonban továbbra is heves közgazdasági vitákat gerjeszt, ami jól mutatja, hogy az állam nem egységes szereplő. Az Egyesült Államok szakszervezeteinek becslése szerint 150 és 500 ezer között van azoknak a munkásoknak a száma, akik Mexikó miatt vesztették el munkahelyeiket, és egyharmaduk soha nem fog a korábbihoz hasonló bérszínvonalat elérni. Az Egyesült Államok környezetvédelmi csoportjai attól tartanak, hogy a Mexikóval folytatott szabad kereskedelem károsítja a környezetet, mivel az Egyesült Államok vállalatai azért települnek át Mexikóba, hogy kikerüljék a hazai környezetvédelmi előírásokat. Rámutatnak a két ország határ menti régióinak rossz környezeti állapotára. A kanadai szakszervezet azt állítja, hogy országukban lassan elfeledett szakmává válik a feldolgozóipar, az ország pedig túlságosan is a természeti erőforrások exportjára van utalva. Mások attól félnek, hogy a gazdasági döntések kivitele az országból a kanadai szuverenitást fenyegeti, és hogy veszélyben van a nemzeti önazonosság. A NAFTA mexikói támogatói arra mutatnak rá, hogy a mexikói kivitel immár több mint kétszerese annak, amit Közép- és Dél-Amerika többi része együtt produkál, míg a radikális közgazdászok szerint a NAFTA csak egy újabb példája az amerikai terjeszkedésnek és a mexikói munkaerő kizsákmányolásának.

A NAFTA példája – más térségi integrációs tervekhez hasonlóan – azt sugallja, hogy lesznek nyertesek és vesztesek. A NAFTA nyertesei általában a mezőgazdaság és a feldolgozóipar lehetnek. Az agrárpiacok egységesebbé válnak, és a vámok zömének eltörlése nyomán a fogyasztók alacsonyabb árakat élveznek. Mára Kanada és Mexikó is az Egyesült Államok agrártermékeinek nagy felvevőpiacává vált, az Egyesült Államok részesedése a kanadai kivitelen belül pedig megkétszereződött, miközben Mexikó agrárkivitele csaknem háromszorosára nőtt. A feldolgozóipari termékekre kivetett vámokat majdnem teljes mértékben eltörölték. Az Egyesült Államok Kanadával bonyolított kereskedelmi forgalma 120%-kal emelkedett, az Egyesült Államok és Mexikó közötti forgalom pedig 300%-kal nőtt a NAFTA bevezetése óta. Egyes termelők és egyének csoportjai azonban veszítettek is, hiszen amerikai munkahelyeket telepítettek külföldre az alacsonyabb költségek miatt. Vesztesek egyes mexikói munkások is, akik környezetvédelmi szempontból veszélyes körülmények között dolgoznak, vagy éppen munkahelyeiket a még olcsóbb kínai termelőüzemek miatt vesztik el. Így mind a radikálisok, mind az etatisták elegendő példát tudnak felhozni elemzésük alátámasztására.

Éppen úgy, ahogyan az EU sikere további szabadkereskedelmi megállapodásokat szült más térségekkel, úgy vezetett a NAFTA sikere is szubregionális kereskedelmi egyezményekhez. Jó példa erre a Közép-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás *(Central American Free Trade Association)* és az Amerika-közi Szabad Kereskedelem *(Free Trade of the Americas)*. Ezek a fejlemények magát az Egyesült Államokat is arra sarkallták, hogy újabb kétoldalú szabadkereskedelmi egyezményeket vagy regionális egyezményeket hozzon tető alá a NAFTA-n túl. A regionalizmus így éppen ugródeszka is lehet az erőteljesebb gazdasági globalizáció felé, habár a történet még nem ért véget.

Kölcsönös energiafüggőség

Nincs még egy olyan téma, amely jobban szemléltetné a globalizáció előnyeit és terheit, mint a 21. századi energiakérdés, s nincs még egy olyan gazdasági kérdés, amely ennyire átpolitizált volna. Habár mindig egyértelmű volt, hogy a természeti erőforrások az állami hatalom fontos elemét képezik, ahogyan azt az 5. fejezetben tárgyaltuk, változás állt be abban, hogy egyetlen természeti erőforrás, a kőolaj lett a 21. század stratégiai erőforrása. Miközben a szénkészletek bővülnek, a hagyományos olaj- és földgázkészletek egyre korlátozottabban állnak rendelkezésre.

A második világháború óta az ipari országok gazdasági fejlődése és növekedése a nyersolajtól függött. Sok éven át az Egyesült Államok volt a legnagyobb kitermelő és egyben a legnagyobb exportőr is, miközben más fejlett országok, beleértve Japánt és Európát, csekély hazai erőforrással rendelkeztek, s emiatt függővé váltak az olcsó közel-keleti olajtól. Az iparosodottság alacsony szintjén álló fejlődő olajkitermelő országok zöme boldogan szabadult meg felesleges

kapacitásától. Idővel kialakult ez az alapvető kölcsönös egymásrautaltság kitermelők és fogyasztók, fejlődő és ipari országok között, ami jól mutatja a globalizáció változó valóságát.

Az olaj gazdaságtana

Az olajmezők felkutatása, a nyersolaj kitermelése, a finomítókapacitás és a vezetékrendszer kiépítése drága és gazdaságilag kockázatos tevékenység. A közgazdászok **rugalmasságnak** hívják a kínálat-kereslet szintjében az árváltozások hatására bekövetkezett változást. Az olaj kínálata így rövid távon rugalmatlan. Nem gyorsan kerülnek új olajkészletek a vezetékekbe, hiába nő a kereslet. Hosszú távon a nagyobb kereslet és a magasabb árak új készletek felkutatására késztetnek – a liberális közgazdaságtan logikája alapján. De vannak kockázatok. Lehet, hogy nem találnak olajat, a lehetséges helyettesítők (földgáz, szén, vízi energia, urán) közül sok nem közvetlen helyettesítők, s utóbbiak saját kínálata is – különösen rövid távon – rugalmatlan.

Számos más nyersanyaggal szemben olaj csak a világ bizonyos földrajzi régióiban található, emiatt jobban ki is van téve a területek felett ellenőrzést gyakorlók politikai mesterkedéseinek. A világ olajtartalékainak több mint 60%-a a Közel-Keleten található, ebből 25% Szaúd-Arábiában, 11% Irakban és 9-9% az Egyesült Arab Emírségekben és Iránban. Ezen országok a többi nagy kitermelővel, Venezuelával, Mexikóval, Kazahsztánnal és Azerbajdzsánnal egyetemben az olajból szerzik bevételeik döntő részét. Az árak emelkedésekor ugyanezen országok profitálnak a hatalmas bevételnövekedésből, beruházásokat finanszíroznak a hazai gazdaságban, és befektetnek a világ, elsősorban az ipari országok pénzügyi piacain.

Egy ország olajfogyasztási keresletét nagyban meghatározza a gazdaság növekedési üteme, azaz az iparosodottság. Ezért a kereslet nem annyira érzékeny az árváltozásra, csak nagyon magas árszínvonal mellett, ahol a kereslet eltolódhat a helyettesítők felé, ahogyan azt fentebb leírtuk. Az olaj kényes jellegéből adódóan mégis lényegében minden fejlett fogyasztó ország magas adókat és/vagy vámokat vet ki az olajtermékekre egyrészt azért, hogy határt szabjon a keresletnek és a devizakiáramlásnak, másrészt hogy bevételhez jusson. A globális olajpiacot többszörös gazdasági egymásrautaltság jellemzi.

Az OPEC szerepe és az olajpolitika

Maga a tény, hogy az olaj ennyire értékes gazdasági erőforrás, politikai eszközt jelent a termelő országok kezében, és sebezhetővé teszi a fogyasztó országokat. A Kőolaj-exportáló Országok Nemzetközi Szervezetének (*Organization of Petroleum Exporting Countries*, OPEC) létrehozása lendületet adott a kőolajtermelő országok azon törekvésének, hogy még nagyobb ellenőrzést szerezzenek a nemzetközi olaj-

piacok felett azon multinacionális vállalatok (az úgynevezett Hét Nővér) rovására, amelyek az 1930-as évektől kezdve uralták az olaj kitermelését és elosztását.

Az OPEC akkor kapta a kezdőlökést, amikor 1959-ben és 1960-ban a multinacionális olajvállalatok egységbe tömörülve, de az olajexportáló országokat kikerülve 5-7 százalékkal csökkentették az átlagos nyersolajárat, válaszként a világban tapasztalható olajbőségre. Erre a lépésre válaszul az arab világ olajtermelő országai és Venezuela 1960-ban első ízben ültek össze, hogy visszaállítsák a korábbi árszínvonalat, és kialakítsák egységes politikai fellépésük kereteit. Megszületett a Kőolaj-exportáló Országok Nemzetközi Szervezete.

Az 1960-as évek a szervezet megszilárdulásának ideje volt. Aktív közreműködővé vált mind Líbia, mind Algéria, amelyek jelentős engedményeket csikartak ki az olajvállalatoktól, így növelve olajexportból származó bevételeiket. Irak és Irán csatlakozásával a Perzsa-öböl országai megalakították saját alcsoportjukat, az Olajexportáló Arab Országok Szövetségét (*Organization of Arab Petroleum Exporting Countries*, OAPEC). Olajkitermelésük növekedésével Nigéria és Indonézia is egyre aktívabb résztvevőkké váltak. A hatalmi egyensúly eltolódott a szükséges technológiát és műszaki tudást még mindig birtokló multinacionális olajvállalatoktól az olajexportáló országok és a tulajdonukban lévő állami vállalatok felé. Ma az OPEC tizenkét tagországa adja a világ olajtermelésének mintegy 40%-át. Az olajtermelő országok sora azonban már Norvégiától Mexikón, Angolán, Azerbajdzsánon keresztül Oroszországig terjed, és ezek az országok, amelyek a világ kitermelésének 60%-áért felelősek, nem tagjai az OPEC-nek. Jóllehet sem az OPEC-nek, sem bármely egyéb termelőnek már nem áll többé hatalmában ellenőrizni a nemzetközi olajpiacot, az erőviszonyok jelentősen átrendeződtek.

A nemzetközi olajpiac szerkezetét négy olajsokk alakította át, amelyek mindegyikében tetten érhetők a globalizáció hatásai. 1974-ben az OPEC arab tagországai leállították az Izraelt támogató országokba irányuló olajszállításokat, ami jelentősen növelte az olajárakat (így az ő bevételeiket is), és óriási zavarokat okozott az embargó alá vont Egyesült Államok és Hollandia gazdaságában. Az OPEC sikerén felbátorodva egyéb déli nyersanyagtermelők is csatlakoztak az ügyhöz, és kartellekbe tömörültek a réz, ón, kakaó, kávé és banán piacán. E kartellek ugyan kevés eredményt értek el, az OPEC tagjai azonban tovább élvezték politikai lépéseik gazdasági előnyeit. Ez az első sokk az amerikai politikusok és közvélemény számára is kézzelfogható közelségbe hozta a kölcsönös egymásrautaltság és potenciális sebezhetőség kérdését a természeti erőforrások terén, mivel az amerikaiak kénytelenek voltak a benzinnel takarékoskodva kevesebbet vezetni, kényelmetlen sorokat kellett végigállniuk a benzinkutaknál, és a vezetés kiváltságáért sokkal magasabb árat kellett fizetniük.

A második olajsokk az 1970-es évek végén történt, miután az olajban gazdag Iránban iszlám fundamentalisták vették át a hatalmat. Irán ugyan az OPEC kivitelének mindössze 20%-át adta, de a kínálat visszaesése és annak lehetősége miatt, hogy az olajat újra politikai fegyverként használhatják fel, az olajárak óriási magasságokba szöktek. Az importolajárak 1000%-os emelkedése nyomán pánik

tört ki. Az iraki–iráni háború 1980-as kitörése csak rontotta a helyzetet, s tovább fokozta a piaci bizonytalanságot, miközben a világ kitermelése 10%-kal csökkent.

A harmadik olajsokkot az 1991-es Öböl-háború okozta, amikor is az olajárak rövid időre megduplázódtak. Kuvait iraki inváziója és megszállása visszavetette mind Irak, mind Kuvait termelését, s amikor sietős visszavonulása közben Irak felgyújtotta Kuvait olajmezőit, a kitermelés még jobban csökkent. A második sokk által kiváltott aggodalmakhoz hasonlóan attól is lehetett tartani, hogy mindez hatással lehet Szaúd-Arábia olajtermelésére, vagy elzárhatja a szállítási útvonalakat, amelyekből végül egyik sem történt meg. A nemzetközi olaj- és pénzpiacokra egyaránt kiterjedt pánik világosan bizonyítja a globalizációra jellemző gazdasági egymásrautaltságot.

Míg az első három kínálati sokk elsősorban a Közel-Keleten leselkedő veszélyekből eredt, a negyedik és a legutóbbi olajsokkot a kereslet sebesen változó és váratlan gyorsulása okozta. 2000 óta az olaj kereslete napi 7 millió hordóval emelkedett, amelyből 2 millió hordót Kína vásárol meg. A drámai mértékű kínai (és kisebb mértékben indiai) gazdasági növekedés növelte mindkét ország olajkeresletét, amelyet csak a nemzetközi piacokon képesek kielégíteni. Az Egyesült Államok folytatódó erőteljes kereslete, a termékek megfelelő keverékeinek előállításához szükséges finomítókapacitások hiánya és a venezuelai és iraki kínálat visszaesése mind a hiányt súlyosbító tényezők, amelyek példátlan mértékű áremelkedésekhez vezetnek. Oroszország termelésének felfutása – 2000 óta a világ termelésének 40%-át adja – javított ugyan a helyzeten, de rövid távon legalábbis elégtelennek bizonyult. A legutóbbi olajsokkra adott válaszok különbözőek: az olajvállalatok egymás lábát taposva igyekeznek új olajlelőhelyeket felkutatni, Kína és India pedig új, megbízható szállítókat keres, legyenek azok akár Nigériában, Angolában, Szudánban, Kazahsztánban vagy a Közel-Keleten, versenyhelyzetet teremtve ezzel az Egyesült Államoknak és Európának.[18] A közel-keleti háború folytatódásával (függetlenül attól, hogy az érinti-e az olajtermelő Irakot és Iránt, vagy akár Izraelt és Libanont) a helyzetet legjobban a kínálat körüli bizonytalanság jellemzi.

Ezek az olajsokkok újból felhívták a figyelmet a kölcsönös gazdasági és politikai függőségi viszonyok változására. Az olajszerződésekre áhítozó, olajra utalt országok változtattak vagy módosítottak politikai szövetségeiken, hogy javítsák esélyeiket a megbízható olajszállítók megtalálásában. Az első olajsokkot követően Japán például nemcsak olyan gazdaságpolitikát fogadott el, amely mérsékelte függőségét a külföldi készletektől, de a szállítóútvonalak biztosítása reményében politikai irányváltást is végrehajtott a közel-keleti arab álláspont felkarolásával. A negyedik olajsokkból kifolyólag Kína megtagadta, hogy elítélje Szudánt (Afrika harmadik legnagyobb kitermelőjét) annak Darfúrban folytatott politikája miatt, attól tartva, hogy elveszíti az új olajkoncessziókat. Egyes vélemények sze-

[18] Lásd Daniel Yergin: Ensuring Energy Security. *Foreign Affairs*. 85. évf., 2. sz. (2006. március–április), 69–82.; és Richard G. Lugar: The New Energy Realists. *National Interest*. 84. évf. (2006. nyár), 30–33.

rint az Egyesült Államok 2003-as iraki beavatkozásának egyik oka az Irakból és a térségből induló olajszállítmányok zavartalanságának biztosítása volt.

Az olajbevételek erőteljes emelkedésével az olajtermelő országok képessé váltak olyan belpolitikát folytatni, amelyet kevésbé érintenek a nemzetközi hatások. Például az olajállamoknak nevezett Oroszország, Kazahsztán, Nigéria és még Szaúd-Arábia is elnyomó antidemokratikus belpolitikát folytat, tudván, hogy annak bírálata visszafogott lesz, az olajfogyasztó államok pedig aligha alkalmaznak majd szankciókat a stabilitásukat veszélyeztető belső változások kikényszerítésére. Ugyanezen államok képesek az olajat stratégiai fegyverként használni, mint ahogyan azt Oroszország tette 2006-ban, amikor elzárta az Ukrajna felé irányuló gázszállítást, miután az nem volt hajlandó beleegyezni az áremelésbe. A szállítás csak akkor indult újra, amikor Ukrajna kénytelen volt engedményeket tenni. Oroszország stratégiájának egyik eleme, hogy az olajat és természeti erőforrásait feszítővas gyanánt használja nagyhatalmi pozíciója visszaszerzéséhez. Hasonlóképpen Venezuela a maga olajdollárjaiból fizette vissza Argentína IMF-től felvett hiteleit, hogy mérsékelje annak függőségét az amerikaiak által támogatott intézménytől. Ez a magatartás két elemző számára is azt sugallta, hogy „kialakulóban van az »olajtengely«, amely egyre több kérdésben az amerikai hegemónia ellensúlyaként lép fel".[19]

Még a nemzetközi intézményeknek is latba kell vetniük minden befolyásukat ahhoz, hogy az olajtermelő országok betartsák a nemzetközi egyezményeket. Amikor Csádban olajat találtak, részben a Világbank finanszírozta annak a vezetéknek a megépítését, amelyen az árut a kikötőbe szállították, azzal a kitétellel, hogy a kormányzat a bevétel 40%-át 9 millió szegény állampolgára élethelyzetének javítására használja fel. Csád új mintájául szolgált volna annak, hogyan használható az olaj az afrikai fejlődés motorjaként. Ám a kísérlet rövid életűnek bizonyult: az olajtól erőre kapó kormányzati elit megszegte ígéreteit, és az olajra éhes donorországok és MNV-k is a szállítások biztonságát helyezték az egyéb értékek elébe.

Végezetül, ahogy az olaj még értékesebb lett, úgy vált egyre inkább olyan (bennszülött és nemzetközi) csoportok céltáblájává, amelyek a fennálló kormányzatok szétzilálásával, vezetékek felrobbantásával és a szállítások megzavarásával próbálkoznak. A nigériai olajvezetékeket például folyamatosan veszélyeztetik a Niger deltájának régiójában élő emberek akciói, akik úgy érzik, hogy az ő fejlődési igényeikkel senki sem törődik. Hasonlóképpen vált az iraki vezetékrendszer terroristák támadásainak célpontjává, akik így remélik aláásni az ország gazdasági fellendülését és általános stabilitását. Az al-Káida és társszervezetei szaúdi létesítményeket próbáltak megtámadni. Nem csoda, hogy a Kaukázusi-hegységen keresztülhaladó új vezetékek katonai védelme egyre égetőbb probléma, hiszen az etnikai csoportok és a terroristák rájöttek arra, hogy e vezetékek váltak az államok új sebezhető pontjaivá. Valójában a teljes olajszállítási terméklánc sebezhető, amely jelenség a globalizáció egy újabb melléktermékе.

[19] Flynt Leverett–Pierre Noël: The New Axis of Oil. *National Interest*. 84. évf. (2006. nyár), 62.

A fokozatos gazdasági globalizáció során egy integrált piac fejlődött ki, amely a kulcsfontosságú termelő és fogyasztó országokat összeköti a multinacionális vállalatokkal. A legfontosabb szereplők közötti erőviszonyok eltolódása az olaj fegyverré válásához vezetett, amely hatással van az államok, nemzetközi intézmények, s még a nemzeteken belüli és nemzeteken átívelő csoportok által meghozott gazdasági, politikai, sőt stratégiai döntésekre is.

Összefoglalás: a gazdasági globalizáció előtt álló kihívások

A 20. század utolsó éveiben a közgazdasági elmélettel kapcsolatos meggyőződések azonos irányba mozdultak el. A gazdasági liberalizmus elvei világszerte hatékonyabbnak bizonyultak az emberek életszínvonalának növelésében. A gazdasági fejlődés serkentését célzó radikális alternatívák életképtelennek bizonyultak, bár egyes országok számára az etatista alternatívák megőrizték vonzerejüket. A nézőpontok közeledése azonban nem jelentette az ellentétek megszűnését a nemzetközi politikai gazdaságtan kérdéseit illetően.

A gazdasági liberalizmus győzelméből megszülető gazdasági globalizációnak számos kihívással kellett szembenéznie. 1994-ben Mexikó Chiapas tartományában egy parasztokból álló gerillahadsereg városokat foglalt el tiltakozásul a gazdasági és politikai rendszerrel szemben, amely szerintük elfogult velük szemben. A tiltakozás időpontja egybeesett a NAFTA életbelépésének idejével. Egyének, akik úgy érezték, hogy a gazdasági döntések kikerültek az irányításuk alól, tiltakoztak a nemzetközi piac, az állam és a gazdasági globalizáció szerkezete ellen. A felkelés ráébresztette a világot a globalizáció előtt álló kihívásokra. Noha a NAFTA azért jött létre, hogy a szabad kereskedelmen keresztül elősegítse a térség prosperitását, a kisebb csoportok fenyegetve érezték magukat. Ironikus módon történetüket az interneten keresztül osztották meg a nagyvilággal, amely az általuk ellenzett globalizáció egyik melléktermékeként.

Pár évvel később a világ másik felén másféle kihívások érték a gazdasági globalizációt. 1997-ben Thaiföldről indult ki, majd Ázsia egyéb területein és még távolabb is folytatódott az a folyamat, amely során viszonylag rövid időn belül menekítették ki a tőkét a régióból: Thaiföldről 1997-ben a GDP 2%-át vonták ki, s ez egy évvel később már 5%-ra emelkedett. Sok ország képtelen volt igazodni a gyors tőkekivonáshoz. A valutaárfolyamok a válságot megelőző szint 50%-ára zuhantak, a részvénytőzsdék 80%-kal estek, és a GDP reálértéke 4 és 8% közötti mértékben csökkent. Emberek veszítették el munkájukat, mert vállalatok mentek csődbe vagy kényszerültek átszervezésekre. A délkelet-ázsiai országoktól Dél-Koreán és Tajvanon keresztül Brazíliáig és Oroszországig a korábban külkereskedelemtől függő gazdaságok megtapasztalhatták a példátlan mértékű gazdasági sebezhetőség érzését. Az azonnali kommunikációra, napi 1,3 billió dollárt megmozgatni képes globális pénzpiacokra, és az MNV-k, kereskedők és pénzügyi vállalkozók hatalmára épülő gazdasági globalizáció hamar kimutatta

a foga fehérjét. A teljesen szabályozatlan piac összeomlott, az államok és egyének pedig tehetetlennek tűntek. A gazdasági globalizáció hatását széles körben tapasztalták.

Az államok elégedetlenségüket hangoztatták a nemzetközi gazdasági intézmények által képviselt megoldásokkal és megvalósításukkal kapcsolatban. Az érintett országok egyes csoportjai veszteségként, a partvonalra szorítva kerültek ki ezekből a strukturális kiigazítási programokból, amelyek szerintük nem tükrözték eléggé a helyi feltételeket. Ez a vélemény megerősítette azt a számos fejlődő ország által széles körben vallott nézetet, hogy ezen intézmények a fejlett világ érdekeinek foglyai.

A globalizációkritikus mozgalmak megerősödtek, s ez az ellenzék a Kereskedelmi Világszervezet évenként megtartott értekezletén, illetve kisebb mértékben a Világbank és az IMF, valamint a G-7/G-8 ülésein tart gyűléseket.[20] A tüntetők lényegében berekesztették a WTO 1999-ben Seattle-ben tartott miniszteriális találkozóit, és a sikertől megrészegülve hasonló akciókat hajtottak végre Prága, Washington és Calgary utcáin. E csoportok nagy részének saját tárgyalási napirendje volt. Néhányuk szerette volna, ha az irányítás visszakerül a helyi szintre, ahol a munkahelyeket jobban meg lehet védeni. Mások környezetbarát munkafeltételeket szerettek volna kiharcolni, megint másoknak szakszervezeti követeléseik voltak. Sokan egyszerűen a fenti intézmények teljes felszámolását sürgették. De mindnyájukat egységbe forrasztotta szembehelyezkedésük a gazdasági globalizációval. A globalizációellenes nézetekről annak ellenére szerzünk tudomást, hogy 2001-ben Dohába helyezték át a WTO üléseit, ahová csak néhány száz NGO kapott beutazási engedélyt, majd 2006-ban Szentpétervárra, ahol szigorúbb ellenőrzéseket vezettek be.*

A 2006-os olajsokk megerősítette az antiglobalisták közös ügyét. Az a tény, hogy emberek megélhetése került az olajállamok vagy akár nagy multinacionális olajvállalatok „ellenőrzése" alá, visszhangra talál a gazdasági globalizációval szemben megnyilvánuló elégedetlenségben.

A globalizációkritikus csoportokat a gazdasági piacok nyitottságából eredő váratlan visszahatások is cselekvésre sarkallják. A 21. században két folyamat vált különösen aggasztóvá. Az egyik a munkaerő áramlásához kapcsolódik. Az EU kezdetben azonosult az áruk, szolgáltatások *és* a munkaerő szabad áramlásának céljával. Bár utóbbit nem sikerült elérni, az 1985-ben elfogadott schengeni egyezmény lehetővé tette a tagországok állampolgárainak szabad mozgását útlevél és vízum nélkül. A nem EU-tagországokból érkezők rájöttek, hogy ha egyszer már valahogyan beléptek egy EU-tagországba, onnantól kezdve köny-

[20] Lásd Susan Ariel Aaronson: *Taking Trade to the Streets: The Lost History of Public Efforts to Shape Globalization*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2001; Robin Broad: *Global Backlash: Citizen Initiatives for a Just World Economy*. Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield, 2002.

* A 2006-os szentpétervári találkozó G8-ülés volt; a WTO Miniszteriális Találkozóinak időpontjai és helyszínei: 1996. december 9–13., Szingapúr; 1998. május 18–20., Genf; 1999. november 30.–december 3., Seattle; 2001. november 9–13., Doha; 2003. szeptember 10–14., Cancún; 2005. december 13–18., Hongkong; 2009. november 30.–december 2., Genf; 2011. december 15–17., Genf. *(A szerk.)*

POLITIKAI VITA

KEDVEZŐ FOLYAMAT-E A GAZDASÁGI GLOBALIZÁCIÓ A NEMZETKÖZI KÖZÖSSÉG SZÁMÁRA?

Igen:

- A vezető politikusok, üzletemberek és más elitcsoportok kedvezőnek tekintik a gazdasági globalizációt, mert gazdasági növekedéshez vezet.
- A gazdasági globalizáció során a gazdasági rendszerek áramvonalassá válnak, a munkásoknak, menedzsereknek pedig globális szinten kell versenyezniük, ami növeli a gazdasági hatékonyságot.
- A globalizáció serkenti a gazdasági növekedést, hiszen a kereskedelem és foglalkoztatottság bővül.
- A gazdasági globalizáció azt jelenti, hogy az új ötletek és technológia gyorsan eljutnak az államokhoz és egyénekhez a világ minden részén.
- A gazdasági globalizáció terméke a gazdasági homogenizáció, amely gazdasági hasznot jelent, mivel lehetővé teszi, hogy a termékeket szerte a világon használják.
- Mivel a nemzetközi kereskedelem gyorsabban bővül, mint a hazai termelés, a gazdasági globalizáció kikerülhetetlen folyamat, ezért a politikusoknak fel kell karolniuk és támogatniuk azt.
- A gazdasági globalizáció új lehetőséget biztosít a nemzetközi tőkéseknek arra, hogy szélesítsék beruházásaikat, és kibővítsék működésüket a kockázatok szétterítése végett.

Nem:

- A gazdasági globalizáció szétszakítja a közösségeket és a nemzetállamokat, mert az olcsóbb munkaerő kihasználása céljából új helyszínekre telepíti át a munkahelyeket.
- A növekvő nyereség miatt a gazdasági globalizáció fő nyertesei a multinacionális vállalatok. A közönséges emberek nem nyernek általa, hiszen az MNV-k a nagyobb nyereség végett az alacsonyabb bérezésű területekre irányítják át a munkaerőt.
- A gazdasági globalizációban egy gazdasági elit fog kiemelkedni, miközben mindenki mást maga mögé utasít.
- A gazdasági globalizációból fakadó féktelen materializmus erkölcsileg aggályos a nem nyugati kultúrák számára, mivel a profitot az egyéb emberi értékek elé helyezi.
- A közösségek képtelenek alkalmazkodni a gazdasági globalizációhoz, az alkalmazkodás nem automatikus folyamat.
- Minél globálisabb a piac, annál kevésbé valószínű, hogy az egyének képesek lesznek korlátozni a piac romboló hatásait.
- A gazdasági globalizációban semmi sem szavatolja a gazdasági erőforrások elosztását a nélkülözésben élők részére; az erős több előnyt élvez, mint a gyenge.

nyebben tudnak mozogni az országok között. Ez azt eredményezte, hogy illegális bevándorlók árasztották el az uniós országokat jobban fizető munkahelyek reményében. Az illegális munkaerő új piaca jött létre, s beindult az embercsempészet, beleértve a nők és gyermekek szexuális célú kereskedelmét. Az érkezők egy része akár még terrorista is lehet, aki a befogadó ország rovására akar törvénytelenséget elkövetni.

A NAFTA és számos egyéb regionális kereskedelmi egyezmény sem szorgalmazta kifejezetten a munkaerő mobilitását. Sőt, a NAFTA logikája részben arra alapult, hogy Mexikóban javítsa a munkakörülményeket azért, hogy a mexikóiak *ne* akarják átlépni az amerikai határt. Az Egyesült Államok és Mexikó közötti határt azonban továbbra is lyukak tarkítják, miután illegális mexikói bevándorlók néznek jobban fizető állások után az Egyesült Államokban. Így a bevándorlási „probléma" – az illegálisan érkezők száma, illetve a hátsó szándékkal érkezők befogadásának lehetősége – a gazdasági globalizáció melléktermékévé vált.

A gazdasági globalizációval járó másik tendenciát a globalizáció törvénytelen oldalaként aposztrofálják: ez a tiltott piacok felemelkedése.[21] Idetartozik az olyan áruk, mint a fegyver vagy akár a pénz illegális mozgatása a vámok és kereskedelmi korlátozások, valamint a szankciók elkerülésének céljával. Vagy jelentheti ez az olyan tiltott árucikkek illegális szállítását, mint a kábítószerek, emberi szervek, veszélyeztetett fajok, vagy akár a védett szellemi tulajdon. A gazdasági globalizáció gyümölcseit élvezni igyekvő államok és nemzetközi szervezetek így olyan piaci erőkkel kerülnek összetűzésbe, amelyek miatt sokasodnak a nem kívánt következmények. A gazdasági globalizáció e kihívásai heves vitát gerjesztettek arról, hogy vajon a gazdasági globalizáció kedvező folyamat-e a nemzetközi közösség számára?

A globalizáció nem pusztán a gazdaság egyik jellegzetessége. Tetten érhető a következő fejezetben tárgyalt kérdésekben is: az egészségügy, a környezetvédelem és az emberi jogok területén.

[21] Lásd Peter Andreas: Illicit International Political Economy: The Clandestine Side of Globalization. *Review of International Political Economy.* 11. évf., 3. sz. (2004. augusztus), 642–652.; Moisés Naím: *Illicit: How Smugglers, Traffickers, and Copycats Are Hijacking the Global Economy.* New York, Doubleday, 2005.

10. Globális problémák

- *Melyek a globális problémák kulcsfontosságú jellemzői?*
- *Milyen jellemzők teszik az AIDS-et különösen nehéz globális problémává?*
- *Hogyan segíti gondolkodásunkat a közös javak és a fenntarthatóság fogalma a környezeti kérdésekkel kapcsolatban?*
- *Mely környezetvédelmi kérdések vezethetnek nemzetközi konfliktusokhoz?*
- *Melyek az emberi jogok különböző generációi?*
- *Hogyan kényszeríthető ki az emberi jogi normák betartása?*
- *Hogyan kell alakítanunk vagy megváltoztatnunk a nemzetközi kapcsolatok versengő elméleteit, hogy azok illeszkedjenek a globális problémákhoz?*

Ma az államok minden korábbinál szorosabban kapcsolódnak egymáshoz és erősebben függenek egymástól. Az előző fejezetben megvitatott gazdasági globalizáció csupán ennek egy példája volt. Ebben a fejezetben a temérdek lehetőség közül három további globális problémát mutatunk be, nevezetesen az egészségügyet, a környezetvédelmet és az emberi jogokat. Megmutatjuk az összekapcsolódást, a különböző szereplők együttműködését és a változások hatását a nemzetközi kapcsolatok alapfogalmaira és kutatására. Az így kialakított keret segítségével megismerhetővé válnak más globális problémák is, amelyek hatással lesznek életünkre az elkövetkezőkben.

A 21. században minden korábbinál többféle szereplője van a nemzetközi politikának, köztük az államok, etnikumok, multinacionális vállalatok, kormányközi és nemkormányzati szervezetek, transznacionális mozgalmak és hálózatok, valamint egyének. Az, hogy korábban az államok játszották a legfontosabb szerepet a nemzetközi kapcsolatokban, ma pedig egyre növekszik a nem állami szereplők jelentősége, fontos hatalomeltolódást mutat. Az új szereplők olyan új témákat vetnek fel, amelyek lényegüket tekintve és geográfiailag is eloltolódnak a helyi szintről a globális felé. A 8. és 9. fejezetben bemutattunk két fontos témát – a biztonságot és a nemzetközi politikai gazdaságtant. Ezek a témák is újfajta módon alakultak át. Az állam biztonsága egyre inkább a humánbiztonságot jelenti, mióta polgárháborúk és terrortámadások fenyegetnek harcoló és nem harcoló feleket egyaránt. A politikai gazdaságtan csak része a globalizáció nagyobb folyamatának, amelyet nem az állam, hanem más szereplők befolyásolnak. A gazdasági döntéseket a multinacionális vállalatok hozzák, ezzel befolyásolva a nemzeti fizetési mérleget és a helyi munkások álláslehetőségeit és keresetét. Az olyan témák, mint az egészség, a környezet és az emberi jogok ugyanolyan fontosak lehetnek az egyének és államok számára, mint a klasszikus „ágyút vagy vajat" dilemma. Végső soron tehát a változás,

amit a globális kommunikációs és technológiai forradalom indított el, csökkenti a földrajzi meghatározottságot, és aláássa a territoriális államok elsődlegességét. A távolság és az idő eltűnt; a fontos témákat szinte egy időben vitathatják meg az egész bolygón, még a legeldugottabb kis faluban is. Az állami vezetők egyre kevésbé tudják kezelni ezt az információáramlást. Feloldódott az állami szuverenitás egyik aspektusa, az állam belső ellenőrzése állampolgárai felett.

A változások eredményeképpen a globalizációs problémák további eszmecseréket követelnek. A témák nem újak. Már generációkkal korábban megfogalmazódtak egyéni és állami szinten egyaránt, hiszen közvetlenül befolyásolják az emberek életminőségét. Kapcsolatban vannak a háborúval, viszálykodással és a politikai gazdaságtannal. Ami új bennük, az a *globális* érdek és cselekvés. Ezek a témák a 21. század legfontosabb kérdései is. Milyen fogalmakkal gondolkodhatunk a globális problémákról? Hogyan változtatják meg ezek a problémák a biztonság és gazdaság hagyományos problémáit? Kik azok a szereplők, akiknek az érdekeit figyelembe kell venni? Hogyan válaszol egy liberális, realista, radikális vagy konstruktivista ezekre a kérdésekre?

Egészség és betegség – az élet védelme közvagyonból

Az egészségügy és betegség kérdése régóta fontos kérdés, amely mindig átnyúlt az országhatárokon. 1330-ban Kínában felütötte a fejét a bubópestis, ami rágcsálókról és bolháról került át az emberre. A járvány gyorsan terjedt, előbb Nyugat-Ázsiába, majd Európába is elért, és 1352-re 25 millió emberrel, az akkori Európa népességének egyharmadával végzett. A járvány, ahogy a korábbiak és a későbbiek is, kereskedelmi útvonalak mentén terjedt. A felfedezések korában az európaiak eljuttatták a feketehimlőt, kanyarót és sárgalázat Amerika távoli partjaira, megtizedelve ezzel a bennszülötteket. Az Európán belüli és az Európa és Afrika közötti kereskedelem és utazások megélénkülése felgyorsította az olyan betegségek terjedését, mint a kolera és a malária. Ennek következtében 1852-ben megrendezték az első nemzetközi konferenciát a témában. 1852 és 1903 között tizenegy egészségügyi konferencián dolgoztak ki eljárásokat a fertőző és ragályos megbetegedések elterjedésének megelőzésére, és megfelelő körülményeket teremtettek karanténok létrehozására. A gazdasági körülmények javulásával és az orvostudomány fejlődésével a kolera, a pestis, a sárgaláz és később a gyermekbénulás szinte teljesen eltűnt a fejlett világból.

Más betegségek ugyanakkor tovább pusztítanak, közülük több is nemzetközi fenyegetést jelent. Az ENSZ 1948-ban hozta létre az Egészségügyi Világszervezetet (*World Health Organization*, WHO), amely 1955-ben a malária, 1965-ben pedig a feketehimlő ellen indított kampányt. A maláriát a rovarirtó szereknek* és az

* DDT, *diklór-difenil-triklóretán*, nagy hatású rovarméreg. Az élő szervezetben felhalmozódhat, így károsítja a környezetet. Magyarországon az 1960-as években betiltották a használatát. A vegyület rovarölő tulajdonságát Paul Hermann Müller fedezte fel, később orvosi Nobel-díjat kapott érte. *(A szerk.)*

újabb malária elleni gyógyszereknek köszönhetően sikerült visszaszorítani az Egyesült Államokban, a Szovjetunióban, Európában és néhány fejlődő országban. A fejlődő világban azonban a program nem tudta megfékezni a betegséget, így az Mianmarban, Bangladesben, Pakisztánban, Indiában és Afrika nagy részén ma is pusztít. Továbbra is tesznek erőfeszítéseket a malária visszaszorítására, például azzal, hogy olcsó legyen a szúnyogháló, ami megvédheti az alvó gyermekeket, a legveszélyeztetettebb csoportot. A himlő elleni kampány viszont teljes sikernek nevezhető. A kampány kezdetekor évente körülbelül 10–15 millió himlős esetet regisztráltak, amelyből a fejlődő világban 2 millió emeber halálát és 10 millió ember maradandó torzulását okozta. Az utolsó ismert himlős esetet 1977-ben jelentették.

A himlőkampány sikere után a WHO figyelme a gyermekbénulás felé fordult, ami 1988-ban, amikor a kampány elindult, kb. 350 000 gyereket érintett évente. Egy olcsó és hatásos vakcina segítségével, valamint az állami hatóságok közreműködésével a népesség nagy részét immunizálták, és 99%-os csökkenést értek el a megbetegedések számában. 2003-ban azonban feltámadt a betegség, mert nigériai vallási vezetők leállították az oltást. Nigériában, Namíbiában, Indiában és Szomáliában újra emelkedett a megbetegedések száma.

Bizonyos betegségek visszaszorítása után a nemzetközi közösség más globális problémák felé fordult. A migráció és a menekültek áradata, a légi és szárazföldi szállítás, a kereskedelem révén a gazdasági és társadalmi globalizáció védtelenné tette az egyéneket és közösségeket a betegségekkel szemben. A 21. századi mobilitás miatt hatalmas feladat megakadályozni újonnan feltűnt betegségek, mint az ebola, a hantavírus, a SARS, a madárinfluenza vagy az AIDS járvánnyá szélesedését, és megelőzni a régiek, a kolera, dengue-láz és tífusz továbbterjedését. Ezek közül azonban egy sem bizonyult olyan pusztítónak, mint az AIDS.

Az AIDS mint globális probléma

Az AIDS a globális problémák kvintesszenciája. Eredetileg állatokról került át az emberre Közép-Afrikában, aztán az emberek a testnedvek cseréje révén továbbadták egymásnak, a fertőzöttek pedig az államok között utazgatva elterjesztették a vírust az egész világon, mielőtt még egyetlen tünet is jelentkezett volna. Az AIDS hirtelen hatalmas egészségügyi és humanitárius problémává vált (25 millió halott az elmúlt 25 évben, és a becslések szerint 33–46 millió fertőzött). Az AIDS gazdasági probléma is, mert különösen nagy arányú a fertőzés a 15–45 év közötti korosztályban, akik a legtermékenyebb éveikben járnak. Tanárok, munkások, katonák és hivatalnokok fertőződtek meg, ami akadályozta a gazdasági fejlődést, és fenyegette a hadsereg intézményének életképességét is. Szociális probléma is, hiszen családok szakadtak szét és gyermekek maradtak árván. Ezek a gyerekek gyakran prostitúcióra kényszerültek, vagy beléptek a hadseregbe csak azért, hogy életben maradjanak. Az AIDS emberi jogi és etikai kérdés, valamint biztonsági probléma is. Ahogy a független Nemzetközi Válságcsoport (*International*

Crisis Group) látja, „az AIDS annyira elterjedhet, hogy lerombolhatja a nemzet alkotóelemeit: az egyéneket, a családokat és a közösségeket; gazdasági és politikai intézményeket; a hadsereget és a rendőrséget. Valószínű, hogy komolyabb gazdasági következményei lesznek."[1] 2000-ben az ENSZ Biztonsági Tanácsa az AIDS-et globális biztonsági fenyegetésnek ítélte – ez volt az első alkalom, hogy így azonosítottak egy betegséget. A millenniumi fejlesztési célok egyik legfontosabb törekvése az, hogy megállítsák az AIDS terjedését.

Az AIDS-problémának sok szereplője van, de az egyes államok kulcsfontosságúak. Néhány állam vezetői gyorsan reagáltak, széles körű kampányok segítségével informálták az embereket arról, hogy hogyan tudják elkerülni a vírus továbbterjedését, óvszert osztottak, most pedig könnyen hozzáférhetővé teszik azokat a gyógyszereket, amelyek meghosszabbítják a betegek életét. Uganda, Botswana és Brazília ilyen ország volt, és ennek köszönhetően csökkent a betegek aránya. Más államok nagyon lassan reagáltak, ezek közé tartozik Dél-Afrika, India és Kína. A nemzetközi kapcsolatok államcentrikus nézőpontjával összhangban az államok fontos szereplők. Ha az államban nincs akarat a cselekvésre és nyitottság a válaszokra, a nemzetközi közösség programjai sem képesek átlépni az országhatárokat.

Eleinte kormányközi szervezetek játszották a vezető szerepet. A WHO például 1986-ban segített beindítani a nemzeti AIDS-programokat. Ezt követően felállította a kezelés szintjeire és a gyógyszerek ajánlására vonatkozó szabályokat, 2002-ben pedig felvette a legfontosabb gyógyszerek listájára az antiretrovirális szereket. A WHO kezdeményezésére 1996-ban megalapították az ENSZ HIV/AIDS Közös Programját (*Joint United Nations Programme on HIV/AIDS*, UNAIDS), amely összehangolta a különböző ENSZ-szervezetek, köztük a WHO, a Világbank, az ENSZ Fejlesztési Program és az UNICEF projektjeit, és igyekezett különböző civil szervezetek, NGO-k, vállalatok és kormányok programjait is bevonni az együttműködésbe. Mindez jó példája a 9. fejezetben leírt partnerségnek. Az ENSZ ugyanakkor egy AIDS-konferencia kétévenkénti összehívását kezdeményezte, hogy növelje a tudatosságot és mobilizálja a válaszadókat. A 2001-ben alapított Globális AIDS és Egészség Alapítvány (*Global HIV/AIDS and Health Fund)* 8 milliárd dollárt költött 2005-ben.

Sok NGO vesz részt az AIDS elleni küzdelemben, köztük például az Orvosok Határok Nélkül (*Médecins Sans Frontières)*, a CARE (*Cooperative for Assistance and Relief Everywhere*), az AIDS Szervezetek Nemzetközi Bizottsága (*International Council of AIDS Service Organizations*), az AIDS-szel élők globális hálózata (*Global Network of People Living with HIV/AIDS)* és számos helyi NGO. Némelyik szervezet az alapoknál segít, gyógyítja a betegeket, segíti a családokat és közösségeket. Mások például egészségügyi dolgozókat képeznek, akik aztán szerte a világban láthatnak el betegeket.

[1] International Crisis Group: *HIV/AIDS as a Security Issue*. 2001. június 19., www.intl-crisis-group.org.

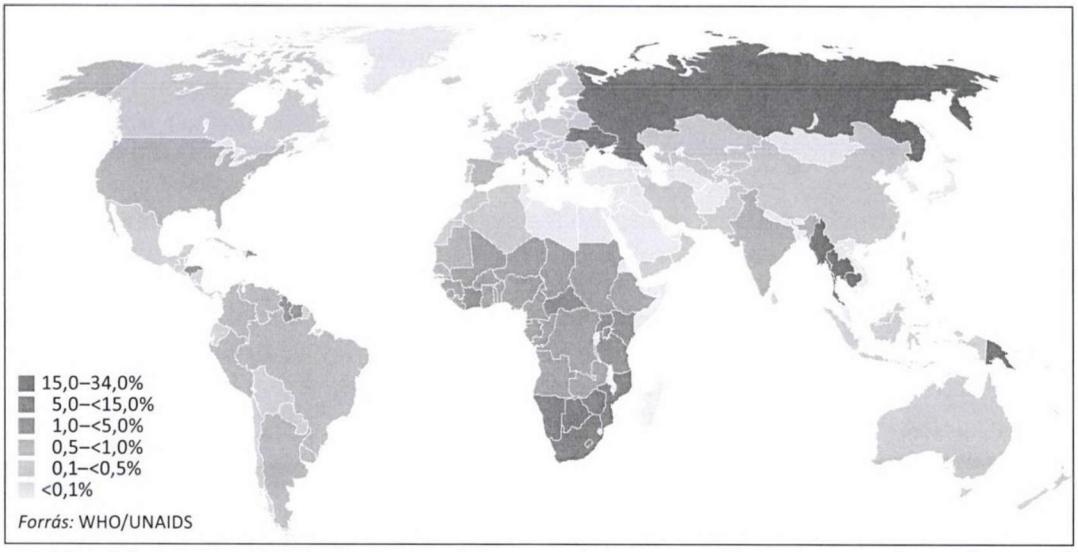

14. térkép. AIDS-fertőzöttség a világban. Felnőtt népesség, %

Az antiretrovirális gyógyszerek fejlődésével, amelyek meghosszabbítják az AIDS-betegek életét, a gyógyszergyártók is fontosabbakká váltak, jóllehet szerepük igencsak ellentmondásos. Míg a gyógyszeres kezelés a fejlett világban az 1990-es évek közepére elérhetővé vált, a fejlődő országokban gyakorlatilag elérhetetlen maradt, mert 10-15 000 dollárba került egy személy éves gyógyszere. 1998-tól azonban brazil és indiai gyógyszergyártók megkezdték a generikus szerek gyártását, és egy beteg éves gyógyszerköltsége 500 dollár alá csökkent. Ez az aktivitás azonban ellentmondásos, mert a WTO szellemi tulajdonra vonatkozó törvényei tiltják a kereskedést az olyan generikus szerekkel, amelyek sértik a szabadalmi kikötéseket. Brazília az ENSZ emberi jogi szervezetéhez és a nemzetközi médiához fordult, azzal érvelve, hogy a betegeknek joguk van a kezeléshez, NGO-k pedig kampányokat vezettek a fejlett és fejlődő országokban, és azzal vádolták a gyógyszergyártókat, hogy áraikkal lényegében megfosztják a betegeket a kezelés lehetőségétől, biztos halálra ítélve őket. Az egyik oldalon azok a csoportok állnak, amelyek olcsóbbá kívánják tenni a gyógyszereket, hogy több fertőzöttet részesíthessenek kezelésben, a másik oldalon pedig azok, akik egyszerűen riasztóan magasnak tartják a költségeket, és úgy gondolják, hogy a rendelkezésre álló összegeket a nem fertőzöttek viselkedésének megváltoztatására kellene felhasználni. Eljutottak egy kompromisszumig, miszerint a gyógyszergyártók olcsóbban adják gyógyszereiket a fejlődő világban, a nemzetközi közösség pedig megemelte azt az összeget, amit a különböző megelőzési stratégiákra és az antiretrovirális szerekre költhetnek.

A nagyobb kutatási intézmények – az Amerikai Betegségellenőrző és -Megelőző Központ, az amerikai Nemzeti Egészségügyi Intézet és a francia Pasteur Intézet – nemzetközi felügyeleti tevékenység keretében folytatták kutatásaikat

és segélyakcióikat. Sokat ezek közül magánalapítványok támogattak, például a *Welcome Trust of Great Britain* és a Rockefeller Alapítvány, amelyekről nemigen gondolnánk, hogy nemzetközi ügyekben vesznek részt.

Egyetlen alapítvány sem volt befolyásosabb, mint Bill Gates és felesége alapítványa, a *Bill and Melinda Gates Foundation*. 2000-es megalapítása óta 6 milliárd dollárt adományoztak a globális egészségügynek. Gyermekkori immunizációs programra 1,5 milliárd dollárt költöttek, a maradékot AIDS-kutatásra és a fejlődő országok egészségügyi ellátórendszerének javítása érdekében folytatott kutatásokra. Warren Buffet 2006-ban úgy döntött, hogy átíratja vagyonát az alapítványra, így utóbbi több mint 60 milliárd dollárral gazdálkodhat. Az alapítvány, amelynek két prioritása a nemzetközi egészségügy és az amerikai oktatás, soha nem látott pénztömeget juttat a globális egészségügyi programoknak.

Az olyan egyének, mint Bill és Melinda Gates vagy Bono vagyonukat, tekintélyüket és befolyásukat használták fel az AIDS elleni küzdelemhez. De sokan vannak még. Yoweri Museveni, Uganda elnöke fontos szerepet játszott abban, hogy válaszlépést tett az ország, ahogy Peter Mugyenyi is, aki a gyógyszerek olcsóbbá tételének volt ismert harcosa. Dél-Afrikában Zackie Achmat, a *Treatment Action Campaign* elnöke, Kínában Van Jan Hai, az *Aizhi (AIDS) Action Project* alapítója tett sokat. Az egyének tehát itt is, ahogy a nemzetközi élet más területein is, fontos szerepet játszanak.

Mint a nemzetközi politika más technikai kérdéseiben is, a cselekvők egy új csoportja egyre fontosabb szerepet kezd játszani, nem is csak az AIDS és más egészségügyi témákban, hanem a nemzetközi környezetvédelem területén is. Ez pedig a szakértők nemzetközi közössége, avagy a **tudásalapú csoportok**. Ezek a csoportok nemzetközi szervezetek, NGO-k és állami vagy állam alatti ügynökségek szakértőiből és technikai szakemberekből állnak. Ezek a csoportok osztoznak szakértelmükben és meggyőződéseikben. Osztoznak értékítéleteikben és egy konkrét probléma megoldásához szükséges eljárásokról alkotott elképzeléseikben.[2] Ezek a tudásalapú csoportok befolyásolhatják mind az államok, mind a nemzetközi szervezetek magatartását, ahogy ez az AIDS esetében meg is történt.

Az AIDS-en túl

Nem az AIDS az egyetlen egészségügyi probléma, ami az egész globális közösséget érinti. Más, új betegségek tűntek fel, amelyek állatokat és embereket egyaránt veszélyeztetnek. A legfélelmetesebbek közé tartozik az ebola, a kergemarhakór és a madárinfluenza, amelyek nemcsak állatokat, hanem embereket is megfertőznek. A SARS-vírus 2003-ban világméretű pánikot okozott. Ezek a vírusok gyorsan elterjedtek azáltal, hogy tömegek áramlottak vidékről a városba, egyik nagyvárosból a másikba, sőt léptek át országhatárokat. A SARS és a ma-

[2] Peter M. Haas: Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination. *International Organization*. 46. évf., 1. sz. (1992. tél), 3.

dárinfluenza fenyegetése eredményeként új megoldások léptek életbe, amelyek mind rövid távú (hat óra alatt bevethető orvosi akciócsoport), mind hosszú távú (regionális megfigyelőhálózat alapítása) intézkedéseket tartalmaznak.

De többről van szó, mint a fertőző betegségek terjedéséről. Mint a globális problémák általában, az egészségügyi kérdések köre is meglehetősen széles. Felölelik azokat a szabályozásokat, amelyek biztosítják a gyógyszerek minőségét, és ellenőrzik azokat a magatartásokat, amelyeket sokan egészségtelennek tekintenek. Míg az előbbit általában nem vitatják, az utóbbit igen. Az 1970-es évek elején például egészségügyi dolgozók felfedezték, hogy a tápszerrel élő csecsemők halálozási rátája magasabb, mint az anyatejjel tápláltaké, a hígított tápszer vagy a szennyezett víz miatt. Az INFACT elnevezésű, civilszervezetekből álló koalíció bojkottot szervezett a Nestlé, az egyik legfőbb gyermektápszergyártó ellen, hogy rávegye a társaságot marketingstratégiája megváltoztatására. Civilszervezetekkel karöltve a WHO és az UNICEF egy sokak által vitatott magatartási szabályzatot fogalmazott meg, amely a gyermektápszer marketingjét kívánta szabályozni. Még átpolitizáltabb téma a WHO napirendjén a dohány, ami az egészségügyi hivatalnokokat szembeállítja a nagy, sok profitot termelő dohánygyárakkal. Sokéves vita után 2003-ban aláírták a WHO Dohányzás-ellenőrzési Keretegyezményt, bár végrehajtása a következő években várhatóan szembefordítja az államokat a multinacionális vállalatokkal, illetve a dohánygyárak adóitól függő államokat az egészségügyi szakértőkkel.

Az egészségügy hovatovább a fejlődés kulcskérdésének számít. A gazdasági növekedés és az egyének életminősége nem változhat az egészségügyi feltételek javulása nélkül. Ezért is függ össze a 9. fejezetben tárgyalt millenniumi fejlesztési célok közül három is az egészségügyi helyzet javulásával, ideértve a gyermekhalandóság csökkentését és a javuló terhesgondozást. Az a tény, hogy a Világbank a '80-as években a fejlődő országok egészségügyi programjainak legnagyobb multilaterális finanszírozója lett, megerősíti az egészségügy és a fejlődés összefüggéséről mondottakat. A bank ágazati megközelítést használ, olyan programokat támogat, amelyek növelik a nemzeti és helyi egészségügyi erők kapacitását. A fejlődési szakadék nem hidalható át anélkül, hogy figyelmet fordítanánk az egészségügyi problémákra. Az egészségügyet bizonyos körök még inkább emberi jogi problémának tekintik, mint a fejlődés problémáit, ahogy Brazília is ezzel érvelt az antiretrovirális szerekhez való hozzájutás érdekében. Az egészségügy globális probléma, amely egyaránt hatással van a politikára, a gazdaságra, a társadalomra és az egyénekre.

Egy elméleti felvetés

Az egészségügy az alapvetően funkcionalista problémák példája. Gyakorlatilag mindenki egyetért abban, hogy a betegségek megelőzése kulcsfontosságú feladat, és hogy mindenki egészséges akar lenni. Komoly egyetértés tapasztalható abban, hogy meg kell előzni a járványos betegségek terjedését, és hogy ebben

szakértőkre (tekintélyes és jól képzett orvosi személyzetre) kell támaszkodni. Minthogy adva van ez a két funkcionalista kritérium – a közös érdek és a szakértők együttműködése –, nem meglepő, hogy a nemzetközi együttműködés egyik első területe az egészségügy volt. Ebben a kérdésben liberálisok, realisták és radikálisok közös nevezőre jutnak.

Egy másik pont, amelyben mindenki egyetért, a szakértők gyakran funkcionális együttműködése során kialakuló nemzetközi közösségének fontossága. Az AIDS-től a SARS-ig ezek az állami vagy magánintézményekben dolgozó, egyetlen tudásalapú csoportot alkotó egészségügyi szakértők kulcsszereplők voltak a kutatásban és a politikai stratégiák kialakításában.

Amiben liberálisok, realisták és radikálisok nem értenek egyet, az az, hogy kinek címezhetők az egészségügyi kérdések. A liberálisok, különösen azok, akik a nemzetközi társadalom perspektívájából szemlélik a kérdést, hajlamosabbak a nemzetközi felelősségre koncentrálni az egészségügyi kérdések kezelésében. Ha szükséges, minden lehetséges csoportot igénybe vesznek, legyen szó lokális, állam alatti, állami, nemzetközi vagy civil szervezetekről. A realisták inkább az egyes államok felelősségét hangsúlyozzák, és csak akkor veszik tudomásul az egészségügyi kérdések fontosságát, amikor az állam biztonságát fenyegeti veszély. A radikálisok az egészségügyben csak egy újabb példát látnak, amely a gazdag, fejlett világ és a szegény fejlődő világ gazdasági különbségét illusztrálja. Készek rámutatni azokra az egészségügyi méltánytalanságokra, amelyeket a kizsákmányoló természetű munka- és életfeltételek is súlyosbítanak. Gyorsabban csatlakoznak azon multinacionális társaságok elítéléséhez, amelyek a profitot részesítik előnyben a társadalmi és emberi célok helyett. A radikálisok álláspontjuk igazolását látják a multinacionális vállalatok vonakodásában, hogy kedvező árakon adjanak antiretrovirális szereket. Az egészségügy mégsem az egyetlen globális téma.

A környezet – a tér védelme a globális közterületen

A környezetvédelem szintén olyasmi, ami közvetlenül érinti egyéni és kollektív életünk minőségét, ahogy politikai és gazdasági döntéseinket is. A környezetvédelem jelenlegi megközelítése igazolja, hogy a népesedés, a természeti erőforrások, az energia és a környezetszennyezés sokrétű témái szorosan összefüggenek. Az egyik témában zajló folyamatok hatással vannak a többire. Az egyik területen hozott politikai döntésnek hatása van az összes többire is.

Fogalmi perspektívák

A környezeti problémák megértésében két tágabb elképzelés lehet a segítségünkre. Ezek nem versengenek egymással, inkább kiegészítik egymást. Az egyik a közös javak fogalma. A közös javak segítenek megfogalmazni, hogyan érhetünk el olyan közös előnyöket, amelyek egymással ütköző érdekek összehangolásából

erednek. Hogyan vehetők rá az egyes pásztorok a közlegelőn arra, hogy ne saját érdekeiket kövessék (és ne terjesszék ki a legeltetést a közös területen) annak érdekében, hogy megőrizzük a közösség számára a közös területet? Hogyan tudatosítjuk azokban, akik szennyezik a levegőt vagy az óceánt, hogy cselekedetük veszélyezteti azt a közjót, amelyet ők maguk is használnak (a levegőt és az óceánt)? A közös javak elmélete magyarázatot ad arra, miért keletkeznek környezeti problémák, de egyúttal ötleteket is ad ahhoz, hogy hogyan lehetne ezeket a problémákat megközelíteni.

A második fogalmi elképzelés a 9. fejezetben bemutatott fenntarthatóság. Hogyan érhető el növekedés és jólét a környezet védelme mellett? Hogyan valósíthatók meg a politikai célok anélkül, hogy fölélnénk legbecsesebb tőkénket, a Földet? Hogyan folytatódhat a fejlődés, és őrizhető meg ugyanakkor a Föld és annak erőforrásai? A fenntarthatóság kritériuma rákényszeríti az egyéneket, hogy olyan stratégián gondolkodjanak, amelyek támogatják a változást, de nem pusztítják a környezetet, és nem élik fel véges tartalékainkat, hogy a jövő generációk is élvezni tudják annak előnyeit.

Idővel az elvek és normák elfogadott nemzetközi környezetvédelmi törvényekké fejlődtek. Az egyik alapelv a „nem jelentős károk elve" (*no-significant-harm principle*), amely azt jelenti, hogy államok nem kezdeményezhetnek olyan lépéseket, amellyel egy másik államnak súlyos környezeti károkat okoznának. Egy másik az együttműködés „jószomszédsági elve" (*good-neighbor principle*). Ezek mellett vannak „puha törvények" is, amelyeket gyakran konferenciák, nyilatkozatok vagy határozatok fogalmaznak meg, és amelyek – bár nem kötelező érvényűek – gyakran informálisan adják meg a viselkedés elfogadható normáit. Ilyen a „szennyező fizet" elve, az elővigyázatosság elve (az intézkedésnek a tudományos figyelmeztetés alapján és még az előtt kell történnie, hogy jóvátehetetlen kár keletkezne) és a megelőző lépés elve (az államoknak saját jogkörükben kell lépniük). Új elv a fenntartható fejlődés elve és a nemzedékek közötti méltányosság elve, mindkettő összeköti a gazdaság és a környezetvédelem, illetve az eljövendő nemzedékek kérdését.

Számtalan környezetvédelmi kérdésről fogadtak el nemzetközi szerződést és egyezményt. Ahogy egy tudós fogalmazott, „a politika ökológiai trendjének legvilágosabb bizonyítéka a környezeti problémák egész tömegéről született friss egyezmények meghökkentő áradata."[3] Ezek felölelik a természeti források védelmét, például a veszélyeztetett vadvilágét, az esőerdőkét, a természetes folyókét és tavakét, a vándorló vadállatokét, és egyáltalán a biológiai sokféleségét, a környezetszennyezés elleni védekezést a tengerekben, a szárazföldön és a levegőben egyaránt. Ezen megállapodások mindegyike előírásokat tartalmaz az államok viselkedését illetően, némelyikük pedig ellenőrző mechanizmusokat is biztosít. Utóbbi minőségükben ellentmondásosak is, minthogy alapvető politikai, gazdasági és emberi jogi érdekeket érintenek.

[3] Karen T. Liftin: Constructing Environmental Security and Ecological Interdependency. *Global Governance*. 5. évf., 3. sz. (1999. július–szeptember), 367.

Három környezeti kulcsprobléma tanulmányozásával láthatóvá tehetjük ezeket az egymással ütköző érdekeket. Noha mindegyik kérdés külön is tárgyalható, és gyakran külön is tárgyalják őket, összefüggnek, és mindegyiknek globális vonatkozásai vannak.

Népesedési problémák

A lehetséges népesedési problémákat már évszázadokkal ezelőtt megfogalmazták. 1798-ban Thomas Malthus egy kulcsösszefüggést rögzített. Ha a népességszám ellenőrizetlenül emelkedik, mértani sorozat (1, 2, 4, 8...) szerint fog növekedni, míg az élelmiszer-tartalékok csak számtani sorozat (1, 2, 3, 4...) szerint. A népesség növekedése, állapította meg Malthus, igen hamar túlhaladja az élelmiszer-termelést. Erre a jelenségre **malthusi csapdaként** szoktak hivatkozni. (Bár Malthus arra nem gondolt, hogy a termelékenység lépést tarthat a népesség növekedési rátájával, a háborúkban, az éhínségekben vagy az erkölcsi korlátozásban látott olyan eszközöket, amelyekkel ellenőrizhető a parttalan népességnövekedés.)[4] Három évszázaddal később a Római Klub által 1972-ben kibocsátott független jelentés *(A növekedés határai)* szisztematikusan megvizsgálta a népesedési trendeket, a mezőgazdasági termelést, a természeti erőforrások felhasználását, az ipari termelést, a környezetszennyezést és azt a bonyolult visszacsatolási rendszert, amely összefűzi ezeket a folyamatokat. A jelentés következtetése borúlátó volt: a Föld viszonylag rövid időn belül eléri a növekedésnek szabott határt.[5]

Sem Malthusnak, sem a Római Klubnak nem lett igaza. Malthus nem látta előre azokat a technológiai változásokat, amelyek az élelmiszer-termelés jóval nagyobb növekedéséhez vezettek, és nem látta előre a **demográfiai átmenetet** – azt, hogy a népesség növekedési rátái nem növekszenek ellenőrizhetetlenül. Míg a gazdasági fejlődés először alacsonyabb halálozási rátákkal jár, és így nagyobb népességnövekedéssel, idővel, ahogy az egyének életkörülményei javulnak, és a nők képzettebbek lesznek, esik a születések száma. Ahogy az emberek urbanizált területekre költöznek, csökken a születési ráta. A Római Klub előrejelzései ugyancsak túl pesszimistának bizonyultak, mivel a technológiai fejlődés olyan forrásokat tárt föl, amelyek kívül fekszenek az 1972-es jelentésben jelzett határokon. A megbízható születésszabályozási technológiák megjelenése is a születési ráták csökkenését eredményezte.

Bár Malthus és a Római Klub is tévedett néhány folyamattal kapcsolatban, az előrejelzés, amely szerint a népességnövekedés drámai méreteket ölt, helyesnek bizonyult. A globális népességnövekedési ráták 1970-ben érték el a tetőpontot. A *10.1. ábra* a világ következő évszázadokra kivetített népességnövekedésének grafikonját mutatja.

[4] Thomas Malthus: *An Essay on the Principle of Population: Text, Sources, and Background Criticism.* 1789. Ed. Philip Appleman. New York, Norton, 1976.

[5] Dennis Meadows et al.: *The Limits to Growth.* New York, Signet, 1972. Magyarul: Donella Meadows et al.: *A növekedés határai.* Budapest, Kossuth Kiadó [1973].

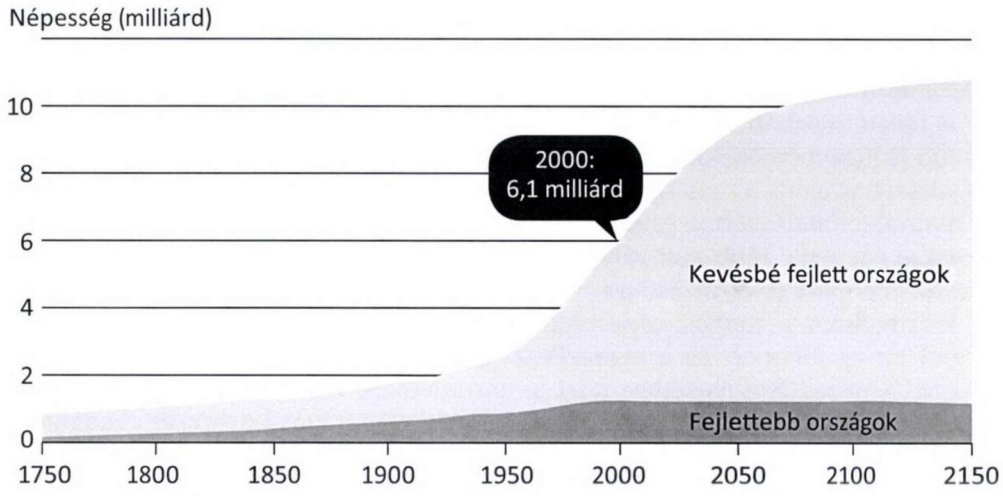

Forrás: ENSZ, *World Population Prospects, The 1998 Revision.* New York, ENSZ, 1998; és a Population Reference Bureau becslése.
Copyright © 2001 Population Reference Bureau

10.1. ábra. A világ népességnövekedése, 1750–2150

Ezeket a népességnövekedési rátákat három fontos észrevétel teszi még zavarbaejtőbbé. Először is a népességnövekedés nem egyenletesen oszlik meg. A fejlődő világ népesedési rátái sokkal magasabbak, mint a fejlett világ rátái. A fejlődő világ termékenységi mutatója 3,4 gyermek/nő, a fejlett világé viszont 1,6 gyermek/nő értékre süllyedt a demográfiai átmenet eredményeként. Így szignifikáns demográfiai szakadék húzódik az alacsony népesedési rátákkal rendelkező gazdag Észak és a magas népesedési rátájú szegény Dél között; a világ népesedésében beállt növekedés 98%-a a fejlődő országokra jellemző. Ennek a szakadéknak politikailag érzékeny következményei vannak, mivel a népességrobbanás terhét cipelő Dél lakosai megpróbálják elérni az Észak gazdasági fogyasztásának standardjait. A realisták attól tartanak, ez változást okozhat az államok érdekeiben. Több élelmiszerre és forrásra lesz szükségük, és lehet, hogy bármi áron megpróbálnak szert tenni rájuk. Ez megbonthatja a hatalmi egyensúlyt. Mind a liberálisok, mind a radikálisok úgy látják, ez az aránytalanság igazolja, hogy a Délnek gazdasági fejlődésre van szüksége. A demográfiai szakadék szűkítése a legjobb út a fejlődési szakadék bezárásához.

Másodszor mind a világ népességének gyors növekedése, mind a gazdasági fejlődés magas szintje a természeti erőforrások iránti megnövekedett igénnyel jár együtt. Bizonyos országok, például Kína, India és Banglades számára, amelyek népessége már most óriási, ez komoly problémát jelent. Bangladesben és Nepálban a növekvő népesség mind félreesőbb területekre szorul. Nepálban a magasabban fekvő településeknek az erdő pusztulása járt nyomában, minthogy az emberek fával tüzeltek, amelynek eredménye a hegyoldalak eróziója, földcsuszamlás és más „természeti" katasztrófák. Bangladesben a népesedés nyomása

a delták betelepítéséhez vezetett. A településeket a monszun miatt áradás fenyegeti, ami elmossa a termőtalajt, csökkenti a mezőgazdasági termelékenységet, és időről időre milliókat foszt meg otthonaiktól.

A fejlett világban is növekszik az igény a természeti források iránt. Ahogy a kisebb (sőt enyhén csökkenő) népesség anyagiakban egyre bővelkedőbbé válik, növekszik az igény az energia- és azon források iránt, amelyek a magasabb életszínvonal fenntartásához szükségesek. Az emberek nagyobb élettérre, nagyobb házakra vágynak, több autópályát akarnak, mind nagyobb igényeket támasztanak az energiára és a forrásokra.

Harmadszor a magas népességnövekedési ráta számtalan erkölcsi dilemmával jár az államok és a nemzetközi politika számára. Hogyan lehet megfékezni a népességnövekedési rátát az utódnemzés individuális jogának megsértése nélkül? Hogyan győzhető le a születésszabályozás kulturális akadálya? Hogyan léphetnek fel a fejlett országok a fejlődő világban az alacsonyabb születési ráták támogatóiként anélkül, hogy az eugenika pártolóinak ne tűnnének? Kialakíthatók-e olyan szakpolitikák, amelyek emelik a már megszületett egyének életszínvonalát, és hasonló színvonalat garantálnak a jövő generációk számára is?

A népesség klasszikus közjóproblémává válik. Nyilvánvalóan racionális egy individuum vagy egy pár számára a fejlődő világban, ha több gyereket akar: a gyerekek értékes munkát nyújtanak a családnak, és bérmunkásként gyakran pénzt is keresnek, hozzájárulva a család jólétéhez. A gyerekek jelentik a szociális hálót a család számára az olyan társadalmakban, ahol nem léteznek kormányprogramok. De ami gazdaságilag racionális egy házaspár számára, nem fenntartható a közösség számára. A közösből egy főre jutó föld területe egyre csökken, csakúgy, mint a források általános minősége. Ami a család számára gazdaságilag racionális, környezeti szempontból fenntarthatatlan. A közös javak véges forrásai csökkenő mértékben képesek a népesség ellátására.

Milyen lépések tehetők a népességre vonatkozóan a tárgyalt dilemmák enyhítése érdekében? Garrett Hardin biológus válasza szerint az utódnemzés erőszakos tilalma politikailag elfogadhatatlan, és a gyakorlatban túlságosan bonyolult, mint azt Kína is megtapasztalta egykepolitikájával, bár ez a politika radikálisan megváltozatta Kína demográfiáját. Valószínűleg az sem működik a nagy népességű államokban, hogy csoportnyomásra támaszkodva erőszakolják ki az individuális viselkedés megváltoztatását.[6] Félretéve a kényszerítés politikáját, ha az egyének vágynak is kisebb családra, a családtervezés módszerei akkor is elérhetetlennek bizonyulhatnak a számukra. Becslések szerint 120 millió pár szeretne a fejlődő országokban hozzájutni ezekhez az eszközökhöz, de képtelenek rá a magas költségek vagy elérhetetlenségük miatt. Ha hozzáférhetetlenek a családtervezési módszerek, a születési ráta változatlanul emel-

[6] Garrett Hardin: The Tragedy of the Commons. *Science*. 162. sz. (1968. december 13.), 1243–1248. Magyarul: A közlegelők tragédiája. In: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet–Osiris, 2000, 219–231.

kedni fog, az államok erőszakos korlátozások bevezetésére kényszerülnek, az abortuszok száma pedig szintén növekedni fog. A népesedési problémát illetően egyértelmű, hogy nemzetközi probléma, és az egész világot érinti. A döntések nemcsak a magas népességnövekedési rátájú államokra vannak hatással, hanem szomszédaikra is, minthogy a túlnépesedett vidékek lakói harcolnak a szűkös forrásokért, és más országokban keresnek jobb életet bevándorlással vagy azzal, hogy erőszakhoz folyamodnak a vonzóbb területek megszerzéséért.

Nem csupán az államok az érintett szereplők: ez a kérdés egyének, párok és közösségek legmélyebb vallási hitére és emberi értékeikre gyakorol hatást. Érinti a nem kormányzati közösséget is, az olyan csoportokat, mint a *Population Connection* és a Népesedési Tanács *(Population Council)*, amelyek maguk is megpróbálják megváltoztatni a közvélekedést a népesedést és utódnemzést érintő kérdésekben. Érinti a katolikus egyházat és a fundamentalista iszlám szektákat is, amelyek szembehelyezkednek a családok méretének mesterséges korlátozásával. Érint olyan kormányközi szervezeteket, mint a Világbank, amelynek feladata a fenntartható fejlődés támogatása, amit azonban lehetetlenné tesz néhány tagállam azon kívánsága, hogy a Világbank tartsa magát távol a népesedési problémától. És ami talán a legfontosabb, a népesedés kérdése kibogozhatatlanul összefonódik más környezeti problémákkal. A népesség követelményeket támaszt a földhasználatot illetően a fokozott mezőgazdasági termelékenység érdekében; szüksége van természeti és energiaforrásokra. Ironikus módon a népesedés könnyen kulcsfontosságú globális környezeti problémává válhat, miközben meglehet, e problémával az államok és más nemzetközi szereplők a legkevésbé sem tudnak mit kezdeni.

A természeti források kérdése

A természeti források kimeríthetetlen tartalékairól szóló hit az emberi történelem jó részében logikusnak számíthatott akkor, amikor az emberek lakatlan vagy kevéssé lakott területekre vándoroltak. A természeti források kereskedelme akkor vált szükségessé, amikor az emberek felismerték, hogy ezek a források nincsenek egyenletesen elosztva. A kulcsfontosságú gazdasági források végtelen tárházába vetett hitet radikális marxista gondolkodók rendítették meg drámai módon. Az imperializmus egyik oka Lenin szerint a nyersanyagforrásokért folyó elkerülhetetlen harc volt. A kapitalista államok tengerentúli piacoktól és forrásoktól függtek, pontosan azért, mert ezek a források egyenlőtlenül vannak elosztva.

A 9. fejezetben feltártuk, hogy az olaj – az egyik természeti erőforrás – miért a legfontosabb kérdések egyike a jelenkori világgazdaságban. De ahogy a népesedés nyomása és a megnövekedett egy főre eső fogyasztás satuba fogta az energiapiacokat, úgy vált globális problémává az édesvíz is.

Az édesvíz az élet minden formája számára – emberi, állati, növényi élet számára egyaránt – szükséges kulcsfontosságú természeti erőforrás. A Föld vizeinek csak három százaléka édesvíz, ez a tartalék pedig egyharmaddal ala-

csonyabb, mint 1970-ben volt, miközben az igény növekedett iránta. A vízfelhasználás körülbelül kétharmadáért a mezőgazdaság felel, az ipar körülbelül egynegyedéért, az emberi fogyasztás pedig valamivel kevesebb mint egytizedéért. Becslések szerint 2025-re a világ népességének kétharmada olyan országokban él majd, amelyeknek a vízkészletek mérsékelt vagy komoly szűkösségével kell szembenéznie. Míg az édesvízproblémák legtöbbje nemzeti probléma, az ilyen kérdések egyre inkább nemzetközi dimenzióba kerülnek.

A nemzetközi vitákat és ellentéteket számtalan példa illusztrálja. Az, hogy a Colorado folyót az Egyesült Államokban öntözésre használják, nemcsak a vízhozamot csökkentette, de a minőségét is rontotta annak a folyónak, amely Mexikó területén folyik tovább. Mire a folyó átlépi a határt, alig csordogál és erősen sós, megfosztva a mexikói mezőgazdasági felhasználókat megélhetésüktől. Az amerikai tervek, amelyek egy határ menti csatorna áthelyezéséről szóltak, hogy vizet biztosítsanak a szomjazó San Diegónak, az egyik újságot az alábbi főcímre inspirálták: „A határcsatározások a víz, nem a bevándorlás körül folynak."[7] Hasonlóképp, a szűkös vízkészlet izraeli ellenőrzése Ciszjordániában jegyrendszert kényszerített a szomszédos területekre. A Világbank azt jósolja, hogy a 21. században a víz a legfőbb politikai kérdés lehet nemcsak Izrael és Jordánia, hanem Törökország és Szíria, illetve India és Banglades között is.

A helyzet ugyanígy fest Ázsiában, ahol a Szir-Darja két viszonylag szegény felsőfolyás-menti, rosszabb minőségű talajjal rendelkező országa, Tádzsikisztán és Kirgizisztán jelenti a vízforrást a termékeny területen fekvő alsófolyás-menti vidékek számára. A régi rendszerben a Szovjetunióban a víz szabadon hozzáférhető volt az alsófolyás-mentiek számára. Most, hogy a vízvezetékrendszer pusztulóban van, és nem fejlesztettek új rendszert a víz elosztására, konfliktus alakult ki. Kínában az északi városok szűkölködnek vízben, s ezért Kína a Jangce medencéjéből három ezer mérföldes csatornán keresztül irányítana át vizet, amelynek becsült költsége 58 milliárd dollár. Ez több mint kétszer annyi, mint Kína másik nagy vízügyi terve, a Három szurdok-gát költsége, amely a valaha volt legnagyobb építési terv. Az utóbbi vízi energiát termelne, de a két projekt nemcsak iszonyatos összegbe kerül, pénzt vonva el ezzel más forrásoktól, hanem káros környezeti mellékhatásokkal is jár.

Környezetszennyezés

Ahogy növekszik a közös javakra nehezedő nyomás, úgy csökken a földrajzi tér minősége. Az 1950-es és 1960-as években néhány esemény drámai módon tette nyilvánvalóvá a közös javak minőségének romlását. Az oceanográfus Jacques-Yves Cousteau figyelmeztetett a tengerek pusztulására, a Torrey Canyon olajszennyezése Anglia partjainál pedig igazolta ezt a figyelmeztetést. Rachel Carson könyve,

[7] Randal C. Archibold: Border Fight Focuses on Water, Not Immigration. *New York Times*. 2006. július 7., 1.

GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁK

A KÖRNYEZET KÉRDÉSE INDONÉZ SZEMMEL

A gazdasági növekedés és az életszínvonal emelkedése más értékek rovására mehet, ideértve a környezeti fenntarthatóság iránti elkötelezettséget és az emberek életminőségének javulását. Indonézia közvetlenül tapasztalja meg a fejlődés és a környezet minősége felcserélhetőségét.

Mezőgazdaság, erdészet és bányászat. Ezek a kulcsszektorok Indonézia, egy 6000 szigetből álló szigetcsoporton élő 245 millió embert számláló nemzet gazdaságában. Mindezek a tevékenységek lényegesek az ország gazdasági fejlődése szempontjából – a pálmaolaj, a faanyag és a bányászat embereket foglalkoztat és egyben értékes exportáru. Indonéziában a szegények megharcolnak a mezőgazdasági termelésre alkalmas földért, gyakran engedély nélkül telepednek le ártéren, meredek hegyoldalakat építenek be, és beözönlenek a városokba, amelyek elöregedett infrastruktúrája nem képes kezelni az embertömeget. Az indonéz kormány fejlesztési alapjai korlátozottak, és mivel a külföldi tulajdonú vállalatok a nagyobb profitra törekedenek, az állami döntéshozók képtelenek a jelenlegi törvények betartatására és a helyzet javítására.

Indonézia tisztában van vele, hogy az erdőirtás komoly probléma, mert az erdészeti munkálatok 80%-át illegálisan végzik a multinacionális vállalatokhoz kötődő földtulajdonosok. A talaj erodálódik, a növényzet képtelen regenerálódni; állatfajok pusztulnak ki, és csökken a biodiverzitás. A kidöntött fákat, ideértve a sokra tartott vörösesbarna keményfát, a merbaut, épületfának szánt erdők és mezőgazdasági termények váltják fel. Sok esetben felégetik az erdőt, tűzvészeket és légszennyezést okozva. Az 1987-es, 1994-es és 1997/98-as tüzek olyan füstfelhőt okoztak Indonézia, különösen Szumátra szigete felett, hogy az a levegő minőségének romlásához, ennek következtében légzőszervi betegségekhez, illetve a biodiverzitás és a mezőgazdasági termelékenység csorbulásához vezetett. A hírhedt 1997/98-as füstfelhő Indonéziának sok billió dollárjába került; az ország legnagyobb környezeti katasztrófája volt. 2005 végén a füstfelhő visszatért, és a szél egy részét a szomszédos Malajzia felé sodorta. A legutóbbi tüzeket szándékosan gyújtották multinacionális vállalatok és helyi erők, hogy meggyorsítsák az erdőirtást. Az épületfa nagy részét Malajziába és Szingapúrba szállítják, és ott dolgozzák fel, hogy aztán Tajvanban és Kínában eladják.

A bányászat ugyancsak jelentős iparág Indonéziában. Számtalan MNV bányászik aranyat, rezet és szenet Indonézia-szerte, és ezt az indonéz hivatalok létfontosságúnak tartják az ország gazdasági fejlődésében. Hogy a legmagasabb profitra tegyenek szert, a bányatársaságok gyakran figyelmen kívül hagyják a környezeti előírásokat, aminek szennyezett víz, levegő és földfelszín a következménye. 2004-ben Indonézia beperelte a Newmont Mining Corporationt, egy amerikai tulajdonú aranytermelőt, amiért mérgező higanygőzt juttatott a levegőbe. 2006-ban a társaság egy megállapodás értelmében 30 millió dollárt fizetett Indonéziának jóvátételként. A nagy sajtóvisszhangot kiváltott esetnek számtalanszor kellene megismétlődnie ahhoz, hogy jelentős változások következzenek be az iparágban.

Egyes indonéz ernyőszervezetek, mint az *Indonesian Network for Forest Conservation* és az *Indonesian Environmental Network* nyilvánosságra hozzák a visszaéléseket, és jogi eljárásokat kezdeményeznek, gyakran olyan nemzetközi civil szervezetekkel összefogva, mint a Természetvédelmi Világalap (*World Wide Fund for Nature, WWF,* korábban *World Wildlife Fund*), hogy működőképesebb környezetvédelmi kezdeményezéseket hozhassanak létre. A környezetvédelem ügye profitálhat az olyan újabb katasztrófákból, mint a 2004-es cunami és a 2007-es jakartai árvíz, amelyek következményeit tovább súlyosbíthatták volna a környezeti pusztulás, és a kormányzat rossz gazdasági döntései.

Kritikai analízishez

1. Miért tekinthető az indonéz eset a közös javak tragédiájának? Garrett Hardin megoldásai közül melyik lehetséges politikailag?
2. Milyen más módon lehetnek egy ország környezetvédelmi problémáinak nemzetközi vonatkozásai?

a *Néma tavasz* a vegyi anyagok káros környezeti hatására figyelmeztetett.[8] A természeti világot megrontotta az emberi aktivitás, a mezőgazdasági és ipari tevékenység. A gazdasági fejlődés mind a mezőgazdaságban, mind az iparban negatív **externáliák**kal – költségeket tekintve nem szándékolt konzekvenciákkal – jár mindenki számára, mint ahogy pozitívval is.

Míg ezeknek a negatív externáliáknak egy része lokális lehet, másoknak nemzeti és nemzetközi következményei vannak. Vegyük az energia kérdését. Hogy a növekvő olajigényt kielégítsék, az Egyesült Államok és Kína a kanadai Alberta olajhomokmezői felé fordult. 2003 óta gazdaságossá vált az olajhomok kitermelése üzemanyaggyártás céljából. A multinacionális vállalatok súlyos pénzeket fektettek ebbe a technológiába, azonban nyilvánvalóvá váltak a pusztító környezeti hatások. A kitermelési folyamat komoly vízfelhasználást igényel, ami károsan hat a halállományra és a víz minőségére. Egyre több, az eljárás maradványaival telített zagytározó és ülepítő alakult, ami veszélyeztette a vadállományt; azokat az erdőket pedig, amelyek a globális felmelegedést lelassító szén-dioxid-temetőként szolgálhatnak, kivágták.

A világ másik felén Kína energiaszükséglete növekvő szénfelhasználással járt. A szénerőművek mérgező vegyi anyagokat bocsátanak ki, gázokat, amelyek az időjárás változásával nemcsak Kína és a szomszédos Korea és Japán levegőjét szennyezik, hanem az Egyesült Államok nyugati partjáét is. Ez a kén-dioxid-kibocsátás ismert egészségügyi kockázatokkal jár, légzési és szívbetegségekkel, valamint rákos megbetegedések bizonyos fajtáival.

Bolygónkra semmi nem volt nagyobb hatással, mint a 21. század környezetszennyezései: az ózonréteg elvékonyodása és a globális felmelegedés. E két probléma közös jegyekkel rendelkezik. Olyan terek szennyeződéséről van szó, amelyek nem tartoznak egyetlen államhoz sem. Mindkettő azoknak a negatív külső hatásoknak az eredménye, amelyek a gazdasági fejlődés növekvő szintjéhez kapcsolódnak. Mindkettő államok csoportjait fordítja szembe egymással, s mindkettő heves nemzetközi tárgyalások témája. Az ózonréteg kérdése – amely 1975-ben került a nemzetközi napirendre – viszonylagos sikertörténet, amelynek nyomán az ózonréteg elvékonyodásában fordulat állt be. Az államok felismertek egy környezeti problémát, mielőtt az kritikussá vált volna, és egyre szigorúbb intézkedésekkel reagáltak. Mind a fejlett, mind a fejlődő országok érintettek voltak, az utóbbiak pedig pénzügyi támogatást kaptak az előbbiektől a technológiai változtatások finanszírozására. Helyettesítő eljárásokat alakítottak ki, és alkalmanként a multinacionális vállalatok is támogatták a klórozott szénhidrogének (az ózonpajzs elvékonyodásáért felelős gázok) kibocsátásának korlátozását.

A globális klímaváltozás vagy az üvegházhatás problémája komplikáltabbnak bizonyult. Egyfelől vannak vitathatatlan tudományos tények. Az üvegház-

[8] Rachel Carson: *Silent Spring.* Boston, Houghton Mills Mifflin, 1962. Magyarul: *Néma tavasz.* Ford.: Makovecz Benjámin. Második, bővített, javított kiadás. Páty, Katalizátor Kiadó, 2007. Lásd még: Jacques-Yves Cousteau with Frederick Dumas: *The Silent World.* New York, Harper and Row, 1953. Magyarul: *A csend világa.* Ford.: Fenyő György. Budapest, Gondolat Kiadó, 1963.; Jacques-Yves Cousteau with James Dugan: *The Living Sea.* New York, Harper and Row, 1963.

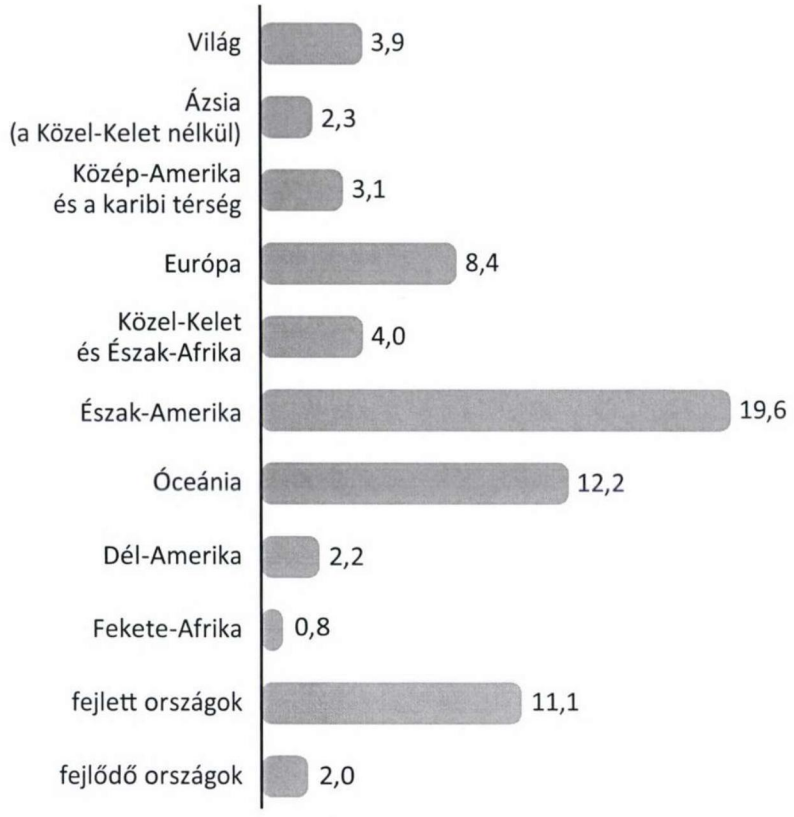

Forrás: World Resource Institue Website, 2006, earthtrends.wri.org.

10.2. ábra. Egy főre jutó szén-dioxid-kibocsátás, 2002 (tonna)

hatást előidéző gázok kibocsátásának túlnyomó része a fosszilis anyagok elégetéséből származik, és az északi ipari országok számlájára írható, de a fejlődő országokban is vannak forrásai. Különösen a trópusi erdőirtások, amelyeket a mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás idézhet elő, valamint a fosszilis anyagok növekvő kínai és indiai felhasználása. A *10.2. ábra* azt mutatja be, hogy nemzetközi egyezmények hiányában mennyi az egy főre eső szén-dioxid-kibocsátás régiónként.

Vannak adatok, amelyeket a múltban vitattak ugyan, de ma már nem vonják kétségbe őket. Egy 2006-os jelentés, amit az Egyesült Államok tudományos akadémiája bocsátott ki, arra a következtetésre jut, hogy a Föld átlagosan egy fokkal melegedett fel az északi félgömbön az elmúlt évszázadban, jórészt az utolsó két évtizedben. „A tapasztalható felmelegedés nagy részéért az emberi tevékenység a felelős." Az a két gáz, amely az üvegházhatásért felelős – a szén-dioxid és a metán –, 12 000 év relatív állandóság után újabb és újabb csúcsokat dönt. A tudósok közössége meggyőzőnek találta a bizonyítékokat.

Növekszik az egyetértés a globális felmelegedés hatásait illetően is. Amint azt a *Kellemetlen igazság* című dokumentumfilm mesterien illusztrálta, a tengerszintek emelkednek, a jéghegyek olvadnak, a hurrikánok erősödnek az óceánok felmelegedésével, az időjárás alakulása egyre fenyegetőbb, mind többször idéz elő aszályt és áradást.

Miközben a tudósok mindinkább egyetértenek a probléma létezésében, a politikusok és közgazdászok között nincs megegyezés a megoldásokról. Ez nem meglepő, tekintve a különböző érintettek szemben álló érdekeit. Az ipari országok változatlanul magasan akarják tartani az olaj és földgáz fűtötte növekedés szintjét, a Dél pedig szeretne iparosodni, és élvezni a fogyasztói életstílust, márpedig mindkettőt az olaj és a gáz teszi lehetővé. Ezért a felek nem értenek egyet abban, hogy vajon az önkéntes megszorítások vagy a piaci válaszok lehetnek-e hatékonyabbak fejlődési céljaik elérésében és az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésében egyszerre. Esetleg hatósági szabályozásra volna szükség? És ha szükséges, miféle hatósághoz kellene fordulni? Nemzetközihez? Állami vagy állam alatti, netán lokális hatóságokhoz?

Az 1995-ös kiotói egyezmény a gyenge 1992-es ENSZ-kereteket módosította. Gondoskodott az üvegházhatású gázok koncentrációjának stabilizálásáról, és nemzetközi célokat fogalmazott meg a kibocsátás redukálását illetően 2010-ig. Az egyezmény értelmében a fejlett országok (köztük az Egyesült Államok, Európa és Japán) arra kötelezték magukat, hogy legalább 5%-kal az 1990-es szint alá csökkentik átlagos üvegházigáz-kibocsátásukat a következő évtizedben; Japán 6%-ot vállalt, az USA 7%-ot, az Európai Unió 8%-ot. Sem a kiotói, sem a korábbi egyezményben nem terjedt ki a kibocsátáskorlátozás követelése a fejlődő országokra.

Az egyezmény olyan rugalmas mechanizmusokat kínál, amelyek a kibocsátási célok elérését költséghatékonyabbá próbálják tenni. Először is engedélyezi a kibocsátási részesedés nemzetközi kereskedelmét. Ez megengedi azoknak az országoknak, amelyek a célul kitűzöttnél komolyabb redukciót értek el, hogy a többletet megosszák más országokkal. Másodszor „szén-dioxid-temetőkkel" lehet jóváíráshoz jutni. Minthogy az erdők növekedésük során megkötik a levegőből a CO_2-ot, és segítenek lelassítani a gáz felhalmozódását az atmoszférában, az államok az általuk produkált kibocsátást erdőtelepítés révén szerzett jóváírással ellensúlyozhatják. Vita folyik persze arról, hogy ezek a temetők kiválthatják-e a kibocsátás megkívánt csökkentésének egészét, vagy csak egy részét. Harmadszor a közös megvalósítás megengedi az országoknak, hogy részt vegyenek a kibocsátás redukcióját célzó projektekben, és mindegyikük részt kapjon az ennek fejében járó jóváírásból. Mindegyik mechanizmus a kibocsátás redukciójának nagyon komplex tudományos technikájára vall. De mindegyik olyan költségekkel jár, amelyeket nehéz, ha nem egyenesen lehetetlen felbecsülni.

A kiotói egyezmény 2005-ben lépett életbe, és 156 állam ratifikálta, amely 156 állam az üvegházhatású gázok kibocsátásának 55%-áért felel. Az Egyesült Államokban a Bush-kormányzat elutasította, hogy bármiféle kötelezettséget vállaljon a kibocsátást illetően, különböző érveket felsorakoztatva. Pragmatikus

szempontból a fosszilis anyagokra alapozott gazdaságtól való elmozdulás gazdasági költségei túl magasak; a munkahelyek elfogadhatatlan számban vesznének el. A fejlett északi országok arra kényszerülnének, hogy megszorításokkal éljenek együtt, míg az olyan gyorsan fejlődő gazdaságoknak, mint India és Kína, kevesebb megszorítással kellene számolnia, és így tisztességtelen gazdasági előnyöket élveznének. Ideológiai szempontból a Bush-kormányzat ellenzett minden nemzetközi szabályozást a kérdésben. A piacok – minthogy a magasabb árak csökkenő fogyasztáshoz vezetnek és lehetőséget adnak a kereskedelemre a kibocsátási kvótákkal – gondoskodnak a szükséges változásokról. A Bush-kormányzat kivált ellenezte az olyan nemzetközi szabályozásokat, amelyeket egy nem képviseleti és nem számon kérhető testület szab ki.

Mind az európai államok, mind Japán aláírták az egyezményt, és erőfeszítéseket tesznek a kibocsátás csökkenése érdekében. Létrejött egy ún. teljesítési bizottság, amely szankciókat szabhat ki; azok az érintettek, amelyek részéről nem tapasztalható végrehajtási készség, nem használhatják a kibocsátási szint ellensúlyozására alkalmas rugalmas mechanizmusokat. A kiotói egyezményben vállalt kötelezettségek 2012-ben érvényüket vesztik, és egy 2005-ös találkozón minden résztvevő egyetértett az új kötelezettségek vállalásában. Emellett mind az Egyesült Államok, mind Kína beleegyezett, hogy mérlegelni fog egy új, kettejükre is kiterjedő klímaegyezményt. Minthogy az Egyesült Államok a felelős az ipari országok kibocsátásának 36%-áért, részvétele létfontosságú. Észak-Amerikában azonban a szubnacionális jogalkotás jár élen a politikai változásban. Ez érvényes Kaliforniára, a világ ötödik legnagyobb gazdaságára, és hat New England-i államra, amelyekhez öt kanadai provincia csatlakozott. Mindegyikük megkezdte az üvegházhatású gázok kibocsátásának 1990-es szintre való visszaszorítását 2010-ig.*

Akár elhatározzák magukat az államok a válaszlépésre, akár nem, a globális felmelegedés elsőrendű fontosságú téma lesz a 21. században.

Környezetvédelmi NGO-k akcióban

A civilszervezetek a hatvanas évektől kezdve fontos szerepet játszottak a környezetvédelmi kérdésekben. Bár a számuk, azon belül pedig konkrétan a környezetvédelmi NGO-k száma jelentősen megnőtt, érdekeik nagyon szerteágazók. A népesedési kérdésben a *Population Connection* támogatja a népesedési korlátozásokat, a katolikus egyház viszont ellenzi a mesterséges születésszabályozást. A természeti erőforrások kérdésében a *Nature Conservancy* és az Esőerdő Akció-

* Az ENSZ klímaváltozási programja (*United Nations Framework Convention on Climate Change*, UNFCCC) keretében tárgyaló állam- és kormányfők a 2009. decemberi koppenhágai konferencián nem tudtak megállapodni egy új, a kiotóit leváltó egyezmény részleteiben, így a feladat a 2010-ben Cancúnban és főként a 2011-ben az év végén, Dél-Afrikában szervezett tanácskozásra vár. Noha a cancúni klímakonferencián Kína önként vállalta, hogy csökkenti szén-dioxid-kibocsátását, az új protokollban történő megállapodást ismét csak nem sikerült elérni. *(A szerk.)*

csoport *(Rain Forest Action Network)* a Föld védelmében lobbizik. Az *Earth Island Institute* és a Globális Klímakoalíció *(Global Climate Coalition)*, amelyek közül utóbbi csoport az üvegházhatású gázok korlátozása ellen lép fel és az ipar szponzorálja, a környezetszennyezés kérdésével foglalkoznak.

Az NGO-k egy sor kulcsfontosságú funkciót töltenek be környezetvédelmi ügyekben. Először is általános kritikát gyakorolnak nemzetközi szinten, sokszor a médiát használva ellenérzéseik kinyilvánítására, illetve hogy nemzetközileg és államilag napirendre tűzzenek környezetvédelmi kérdéseket. Az Esőerdő Akciócsoport például elindított egy kezdeményezést az Amazonas erdeinek pusztítása ellen – amely marhatenyésztési igények következménye volt – azzal, hogy a marhahúst felvásárló Burger Kinget vette célba. Amikor a *Greenpeace* azzal vádolta meg Brazíliát, hogy fenntarthatatlan ütemben pusztítja a mahagónifákat, utóbbi arra kényszerült, hogy minden szállítást leállítson, amíg az erdészeti gyakorlatban nem következik be javulás. Másodszor az NGO-k kormányközi szervezeteken keresztül is működhetnek annak érdekében, hogy megváltoztassák magát a szervezetet. Így jártak el például a civilszervezetek a Nemzetközi Bálnavadászati Bizottság *(International Whaling Commission)* esetében, amikor egy olyan testületet, amely kvótákkal korlátozta a bálnavadászatot, átformáltak egy bálnavadászatot tiltó szervezetté. Harmadszor az NGO-k segíthetnek a környezetvédelmi szabályok ellenőrzésében és kikényszerítésében, vagy azzal, hogy rámutatnak problémákra, vagy azzal, hogy maguk gyakorolnak tényleges felügyeletet. A washingtoni egyezmény a veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelméről (*Conventional on International Trade of in Endengered Species of Wild Fauna and Flora*, CITES) felhatalmazza az NGO TRAFFIC-ot (a nemzetközi vadkereskedelmet megfigyelő NGO), a WWF-et és a Természetvédelmi Világszövetség (*International Union for Conservation of Nature and Natural Resources*, IUCN) vadkereskedelem-ellenőrző programját vizsgálatok lefolytatására. Negyedszer az NGO-k transznacionális szakértői közösségek részeként is működhetnek, a kormányközi szervezetekben és állami ügynökségekben partnereikkel együtt dolgozhatnak a gyakorlat megváltoztatásán. Ilyen tudásalapú csoport alakult ki az ENSZ környezeti programja, az Akcióterv a Földközi-tengerért *(Mediterranean Action Plan)* körül. Szakértők gyűltek össze konferenciákon, hogy megvitassák a tengervíz minőségjavításának módjait, adatokat cseréljenek, és megfigyelési programokat léptessenek életbe. Ugyanezek az emberek aztán aktivizálódtak a hazai tárgyalásokon, elősegítve a kormányzati elitek körében zajló tanulási folyamatot. Végül, és talán ez a legfontosabb, az NGO-k megpróbálhatják közvetlenül befolyásolni az állami környezetvédelmi politikát azáltal, hogy információt nyújtanak a politikai opciókról, néha jogi eljárásokat kezdeményeznek, és közvetlenül az állami jogalkotáson és bürokrácián keresztül lobbiznak. Mert bármennyire is megnőtt az NGO-k szerepe, még mindig az államok viselik a cselekvés elsődleges felelősségét.

Egy elméleti felvetés

Ami számos környezetvédelmi kérdést politikailag oly vitatottá tett nemzetközi szinten, az az, hogy az államok hajlamosak kétfelé szakadni a fejlett–fejletlen, Észak–Dél gazdasági tengely mentén, bár néhány fejlett állam alkalmazkodóbbnak mutatkozott a többieknél. A fejlett világ számára sok környezetvédelmi probléma a népesedésrobbanásból fakad, és csak a fejlődő világ problémája. Nézetük szerint a népesedési rátáknak csökkenniük kell; akkor a szűkös természeti forrásokra nehezedő nyomás is csökken, és a környezetszennyezés negatív externáliája eltűnik. A fejlett világban azok, akik élvezték a gazdasági növekedés és iparosodás áldásait, ma talán készek megfizetni a biztonságos és egészséges környezet többletköltségeit.

A fejlődő Dél államai másképp érzékelik a környezetvédelem problémáját. Helyesen mutatnak rá arra a tényre, hogy számos környezetvédelmi probléma – beleértve a természeti források túlzó kihasználását, az ózonréteg elvékonyodását és az üvegházhatás környezetkárosítását – az iparosodott világ mohóságának következménye. A fejlett országok csak úgy voltak képesek elérni a gazdasági fejlődés magas szintjét, hogy kizsákmányolták a környezetet, visszaéltek a közös javakkal. Ha megszorításokat alkalmaznak a fejlődő országokban, megtiltva nekik természetes forrásaik kiaknázását, vagy korlátozva a létfontosságú foszszilis anyagok felhasználását, az megállíthatja fejlődésüket. Minthogy a fejlett országok voltak felelősek a legtöbb környezeti kihágásért, nekik kell állniuk a helyreállítás költségeit.

A globális problémák megfogalmazásának kihívása abban rejlik, hogy megtaláljuk azt a középutat, amelyben tükröződik, hogy voltaképp mindkét félnek igaza van. A népességnövekedés magas mutatója a Dél problémája – olyan probléma, amely nem enyhíthető, amíg be nem következik a gazdasági fejlődés magasabb szintje. A természeti források kizsákmányolása pedig elsődlegesen Észak problémája. Észak erőteljes gazdasági érdekei szüntelenül emlékeztetnek bennünket arra, hogy a források kihasználásának változásai az életszínvonal csökkenéséhez vezethetnek. A környezetszennyezés mindkét jelenség mellékhatása, Délen a túlnépesedés következtében a föld- és víztartalékok felhasználásának torzulásaként jelentkezik, míg északon az iparosodás melléktermékeként és negatív externáliája. A környezeti probléma a gazdasági érdekek kompromisszumát igényli, jobban, mint más globális problémák. A gazdasági biztonság az, ami a legvalószínűbben vezet környezeti biztonsághoz.

A realistákat, liberálisokat és radikálisokat nem egyformán foglalkoztatják környezeti problémák, bár mindegyik megközelítés módosult valamelyest a külső változások nyomán megfogalmazott válaszokban. A realisták eredendően az állam biztonságát hangsúlyozták, bár néhány területen ez újabban már felöleli a humánbiztonságot is. A biztonság mindkét változata erős népességi alapot igényel, közel önellátást teremtő élelmiszerforrásokat és megbízható tartalékokat a természeti forrásokból. Ha a természeti források költségei vagy a környezetszennyezés csökkentésének költségei túl magassá válnak, az megszünteti az

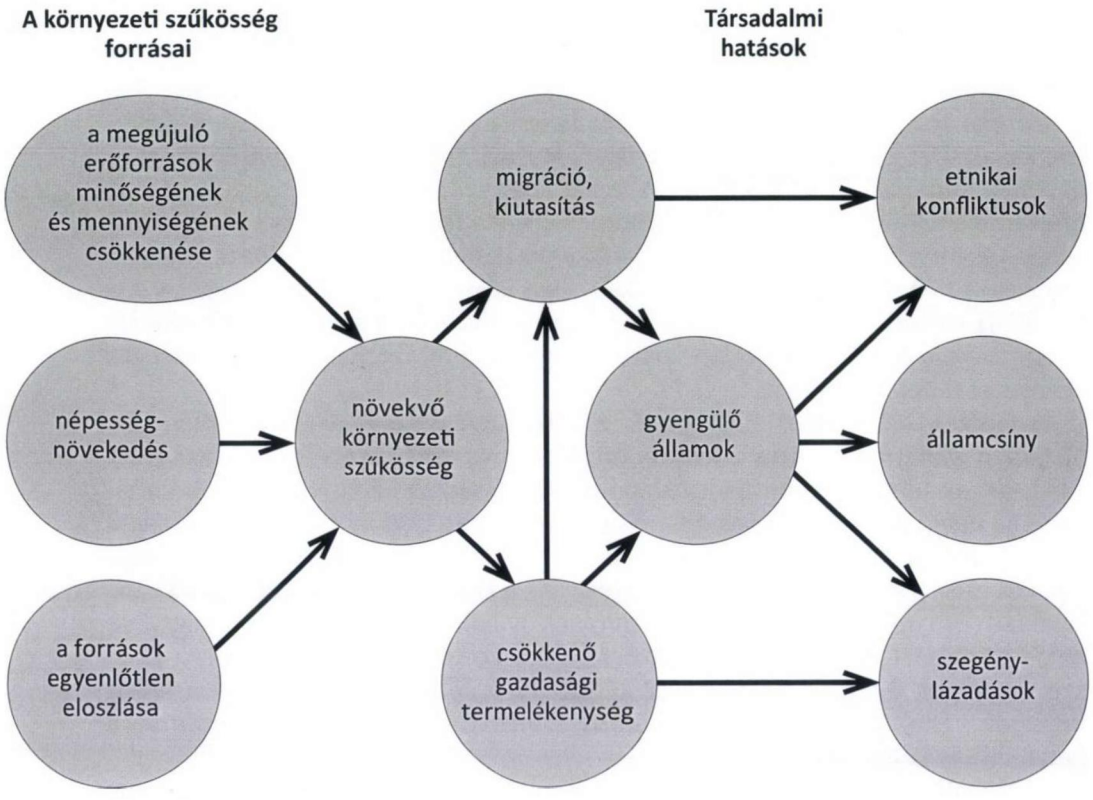

Forrás: Thomas F. HOMER-DIXON: Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence and Cases. *International Security.* 19. évf., 1. sz. (1994. nyár), 31. (A kiadó engedélyével.)

10.3. ábra. A környezeti szűkösség forrásai és következményei

állam független döntési képességét. Ilyenformán a realisták a környezetvédelmi kérdéseket az állam, a hatalom, a szuverenitás és az erőegyensúly elméleti fogalmaiba illesztik.

A radikálisokat ugyancsak a környezetvédelmi problémák költségei foglalkoztatják. Hajlamosak úgy látni, hogy a költségekből aránytalanul sokat viselnek a déliek és a fejlett Észak szegényebb csoportjai. A legtöbb radikális számára ezek a terhek elfogadhatatlanok, bár akadnak olyan ökoradikálisok, akik a közösség szintjén definiálják a fenntarthatóságot.

Mind a realisták, mind a radikálisok világosan látják, hogy a természeti forrásokat és a források szűkösségét érintő viták erőszakhoz, akár háborúhoz is vezethetnek. Thomas Homer-Dixon[9] politológus egy olyan modellt javasol,

[9] Thomas F. HOMER-DIXON: Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence and Cases. *International Security.* 19. évf., 1. sz. (1994. nyár), 5–40. Magyarul: *Környezet, szűkösség, erőszak.* Ford.: BOROSS Anna és GYŐRVÁRI Borbála. Budapest, Typotex, 2004.

amely közvetlenül összekapcsolja a környezetet a konfliktussal. A *10.3. ábra* ezeket a feltételezett összefüggéseket mutatja be. Bár nem mindenki ért egyet az okozati láncokkal, azok intellektuálisan provokatívak, és így megérdemlik a politikusok figyelmét.

Ezzel szemben a liberálisok úgy látják, hogy a környezeti problémáknak szerepelniük kell a 21. század nemzetközi napirendjén. Biztonságról alkotott tágabb koncepciójuk a nemzetközi rendszer eszméjébe vetett hittel párosulva olyan kölcsönösen függő, belsőleg szorosan összekapcsolódó szövetet jelent, amelyet talán nemzetközi társadalomnak nevezhetünk, és amely a környezetvédelmi problémákat a nemzetközi cselekvés megfelelő alanyává teszi. Minthogy a liberális elmélet számos különböző nemzetközi szereplőt képes összehangolni, ideértve a globális civil társadalom nemkormányzati szereplőit, a környezeti és emberi jogi problémák a liberálisok szemében a 21. század elfogadott, mi több, kulcsfontosságú nemzetközi problémáit jelentik. Szemben a realistákkal és radikálisokkal, akik félnek függeni más országoktól, mert az csökkentheti az állam hatalmát, és ennélfogva korlátozhatja az állami cselekvést, a liberálisok üdvözlik a kölcsönös függőséget, és hisznek abban, hogy az egyén technikai zsenije képes megoldani a természeti erőforrásokat érintő dilemmák nagy részét.

A konstruktivisták elfogadják a gondolatot, hogy a környezetvédelmi témák a nemzetközi cselekvés területére tartoznak. A környezeti problémák nyilvánvalóvá teszik a diskurzus fontosságát. A konstruktivistákat az érdekli, hogyan definiálják a problémát a politikai és tudományos elitek, ez a definíció hogyan változik idővel, és hogyan gyökeresednek meg az új eszmék ezeknek az eliteknek a hitvilágában. A konstruktivisták azt is érzékelik, hogy a környezeti problémák kihívást jelentenek a szuverenitás kulcsfogalmaira. A konstruktivisták egyik fő intellektuális feladata az, hogy feltárják a szuverenitás gyökereit és szokásait.[10]

Emberi jogok – az emberi méltóság védelme

Az emberi jogok és az embercsoportokkal való bánásmód kérdésének története régebbről ered, mint a környezeti problémáké, de globális dimenziója újabb fejlemény. 1945 előtt az állam és az egyének viszonya nagyrészt államon belüli ügy volt. Az individuumok fölött az állam abszolút szuverenitást élvezett, az állam számított a legfőbb jogi tekintélynek. Fokról fokra kialakult öt kivétel. 1815-ben a főbb európai hatalmak egy egyezmény kialakításához fogtak hozzá, amely végül is 1890-ben jött létre, és amely rögzítette az államok kötelezettségét a rabszolga-kereskedelem eltörlésére. 1926-ig tartott azonban, amíg a nemzetközi közösség eltörölte a rabszolgaságot. A 19. század során az egyének jogot formálhattak orvosi kezelésre a háborúban álló államokban, a háború alatt. A 20. században a jogilag idegennek számító egyének jogot formálhattak a polgári jogok minimu-

[10] Lásd Karen T. Liftin: *Ozone Discourses: Science and Politics in Global Environmental Cooperation*. New York, Columbia University Press, 1994.

mára az adott államban. A munkások egyfajta védelmet szereztek maguknak a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labour Organization*, ILO) égisze alatt, az első világháborúban legyőzött államok bizonyos kisebbségei számára pedig névleges nemzetközi jogokat garantált a Népszövetség. Minden más szemszögből az egyén védelme az állam kizárólagos felelőssége volt.[11]

A népesedés kérdéséhez hasonlóan az emberi jogok problémája is olyan alapvető értékeket érint, amelyekről lényegi viták folytak – vitatott, hogy milyen jogok szorulnak védelemre, és milyen szerepet kell játszania az államnak és a nemzetközi közösségnek ezen jogok védelmében. Realisták, liberálisok és radikálisok itt is különböző elképzeléseket képviselnek.

Az emberi jogok megfogalmazása és a rendszer fejlődése

A politikai elméleti szakemberek régóta dolgoznak az emberi jogok fogalmának megalkotásán. Ennek során a jogok három különböző fajtája formálódott ki. Az emberi jogok elsőként megfogalmazott csoportja **(elsőgenerációs emberi jogok)** azokat a jogokat ölelte fel, amelyekkel az egyén úgy rendelkezik, hogy azt az állam nem bitorolhatja el. Többek között John Locke (1632–1704) fogalmazta meg, hogy az individuumok egyenlő és autonóm lények, akiknek a természetes jogai megelőzik a nemzeti és nemzetközi törvényeket. A közhatalom ezeknek a jogoknak a biztosítására szolgál. A szóban forgó jogokat alapvető történeti dokumentumok részletezik, kezdve az 1215-ös angol *Magna Chartával*, folytatva az 1789-es *Emberi és polgári jogok nyilatkozatával*, egészen az 1791-es amerikai *Bill of Rights*ig. Ezek a dokumentumok az egyén azon jogait sorolták fel, amelyektől a kormány nem foszthatja meg őt. Például senki nem „fosztható meg az életétől, szabadságától vagy tulajdonától megfelelő jogi eljárás nélkül". Az elsőgenerációs jogok körében a politikai és polgári jogok dominálnak: szólásszabadság, gyülekezési szabadság, sajtószabadság és vallásszabadság. Minthogy ezektől a jogoktól a kormány nem foszthat meg senkit, *negatív jogok*ként szoktak hivatkozni rájuk. Néhány elméleti gondolkodó és sok egyesült államokbeli szakértő szerint egyedül ezek az elismert emberi jogok. Az elsőgenerációs jogok mélyen be vannak ágyazva a liberális tradícióba, és a realisták is széles körben elfogadják őket. Még Karl Marx is pozitívan vélekedett bizonyos polgári jogokról, bár nem tett így a tulajdonjog esetében.

A **másodgenerációs emberi jogok** nagyrészt Marx követőinek és más radikális gondolkodóknak köszönhetők. Marxot az ipari munkásság jóléte foglalkoztatta. Az államok kötelessége polgárai jólétének előmozdítása. A polgárok joga a részesedés a társadalmi-gazdasági vívmányokból. Ez a nézet azokat a minimális materiális jogokat hangsúlyozza, amelyeket az államnak biztosítania kell az

[11] Kiváló összefoglalásért lásd: Jack Donelly: *International Human Rights*. Harmadik kiadás. Boulder, Colo., Westview, 2006.; David P. Forsythe: *Human Rights in International Relations*. Második kiadás. Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 2006.

egyének számára. Az állam felelőssége lépéseket tenni az egyének társadalmi jóléte érdekében, és így az individuumoknak joguk van az oktatáshoz, orvosi ellátáshoz, társadalombiztosításhoz és lakhatáshoz, bár ezek garantált mértéke meghatározatlan maradt. Ezekre a jogokra *pozitív jogok*ként szoktak hivatkozni. E gazdasági és társadalmi jogok garantálása nélkül a politikai és polgári jogok jórészt üresek. A Szovjetunió és a hidegháborús keleti blokk szocialista országai a gazdasági és társadalmi jogokat legalább olyan fontosnak tartották, mint a politikai és polgári jogokat, vagy legalábbis jóval fontosabbnak, mint Európa sok modern jóléti állama napjainkban.

A **harmadgenerációs emberi jogok** a késő 20. századi gondolkodás termékei, és a csoportok jogait rögzítik. Az ilyen jogokkal rendelkező csoportok közé tartoznak az etnikai vagy bennszülött kisebbségek egy politikai közösségben, vagy egyes meghatározott csoportok, mint a nők és a gyerekek. Néhány gondolkodó egyenesen az individuális emberi jogok listájához kapcsolt bizonyos csoportjogokat: a biztonságos környezethez, a békéhez és emberi biztonsághoz, illetve a demokráciához való jogot.

Hosszú vallási és filozófiai hagyományra és az emberi jogok három generációjára építve az ENSZ közgyűlése 1948-ban jóváhagyta az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatát, az emberi jogigények dokumentumát. Harminc, a politikai és gazdasági jogokra is kitérő elvet rögzítettek. Ezeket az elveket két dokumentum kodifikálta, a Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmánya és a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, amelyeket 1966-ban hagytak jóvá, és 1976-ban ratifikáltak. Ezek együtt a jogok nemzetközi okmányaként ismertek. Ezeket a jogokat utóbb kiterjesztették, hogy érvényesek legyenek a nők és a menekültek számára megfogalmazott speciális konvenciókra, és hogy a diszkrimináció különböző fajtáit is kezelni tudják.

Az emberi jogi normák e széles köre és az elvek kifejtésében érintett szereplők nagy száma sok tudóst arra a következtetésre juttatott, hogy létezik az emberi jogok egyfajta nemzetközi rendszere. A *rendszer* fogalma olyan elfogadott elvekre, normákra és eljárásokra utal, amelyek a kooperáció magas szintjéből adódnak – nemzetközi egyeztetésre és a politikák rendszeres koordinációira, túl a készségen. A rendszer eszméje azt sugallja, hogy az államok elveket dolgoznak ki azt illetően, hogyan kell megoldani bizonyos problémákat. Idővel ezek az elvek elfogadott szabályokká szilárdulnak. Ezek a szabályok és elvek lehetnek explicitek – ahogy néhány nemzetközi törvény, ha kodifikálták –, de lehetnek implicitek is. A rendszerek olyan „elvek, normák, szabályok és döntéshozatali eljárások, amelyek körül a szereplők várakozásai bizonyos területekkel kapcsolatban fedik egymást".[12] Akár testet öltenek ezek az elvek valamilyen intézményben vagy nemzetközi egyezményben, akár nem, a rendszerek irányt szabnak az állami cselekvésnek. Az emberi jogok rendszere, mint más rendszerek is, magában foglalja szervezetek egy hálózatát – globális és regionális, általános és

[12] Stephen D. Krasner: Structural Causes and Regime Consequence: Regimes as Intervening Variables. *International Organization*. 36. évf., 2. sz. (1982. tavasz), 186.

különös, kormányzati vagy nem kormányzati szervezetekét –, amely szervezetek a rendszer szempontjából releváns területeket érintő tevékenységekben érintettek. Nemcsak ENSZ-intézményekről van szó (mint az Emberi Jogi Tanács, a Nők Helyzetével Foglalkozó Bizottság és az Emberi Jogi Főbiztosság), de azokról a speciális monitoringbizottságokról is, amelyeket a politikai és polgári jogokról, a társadalmi és gazdasági jogokról, a gyermekek jogairól, a bennszülöttek jogairól és faji megkülönböztetésről szóló főbb nemzetközi emberi jogi egyezmények hoztak létre. Regionális csoportok is szabtak meg normákat, és alakítottak ki fejlett megfigyelő és bíráló testületeket, amelyek között a legfontosabb az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága és az Emberi Jogok Európai Bírósága.

Az emberi jogok rendszerén belül zajló viták és ellentétek közül egyik sem volt élesebb, mint az, ami arról szólt, vajon alkalmazhatók-e egyetemesen az emberi jogokról és a különösen védett jogokról vallott különböző koncepciók vagy sem.

Létezik-e a jogoknak egy olyan készlete, amelyet **egyetemes jog**nak kell tekintenünk? Ez vitatott kérdés. Egyes államok szemmel láthatóan elsőbbséget adnak a jogok egy adott generációjának a többivel szemben. A világ különböző régióiból érkező szakértők a **kulturális relativizmus** mellett érvelnek, vagyis amellett, hogy a jogok kulturálisan determináltak, és ezért különböző kulturális képleteken belül különböző jogok relevánsak. Ázsiai szerzők egy csoportja, köztük néhány kínai, indonéziai, malajziai, szingapúri és vietnami szerző odáig ment ebben az érvelésben, hogy az „egyetemes emberi jogok" félrevezető elnevezés, hiszen az emberi jogok kulturálisan relatívak. Nézetük szerint akkor, amikor a regionális népesedési és földkérdés ilyen komoly, az egyének jogainak védelme a közösség jólétével szemben helytelen és potenciálisan veszélyes is. Az első- vagy második generációs egyéni jogok konfliktusba kerülhetnek a csoportok kollektív jogaival. Az ázsiai kultúrák hagyományosan elsőbbséget biztosítanak az utóbbinak az előbbivel szemben.[13] Mások nem értenek egyet ezzel. Az emberi jogoknak szentelt 1993-as bécsi világkonferencia leszögezi, hogy „minden emberi jog egyetemes, oszthatatlan, a többivel összefüggő és tőlük elválaszthatatlan". De az emberi jogok rendszerének működési gyakorlata változatlanul vitatott.

Az emberi jogok rendszere működés közben

Az elmúlt 50 év során az államok, kormányközi szervezetek és NGO-k segítettek körvonalazni és tisztázni a standardokat és normákat, ahogy azt fentebb jeleztük is. Az államok hagyományosan azzal érveltek, hogy itt elsődlegesen az állam szuverén kiváltságáról van szó, amelyet egyedül az állam saját alkotmánya korlátoz-

[13] Lásd Joanne R. Bauer–Daniel A. Bells (eds): *The East Asian Challenge for Human Rights.* Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 1999; Amartya Sen: Universal Truths: Human Rights and the Westernizing Illusion. *Harvard International Review.* 20. évf., 3. sz. (1998. nyár), 40–43.

hat. Ezt az érvelést az Egyesült Államok fogalmazta meg az 1950-es és 1960-as évek polgárjogi harcai közepette. Az afroamerikaiak diszkriminációja az Egyesült Államok problémája, amelyet szövetségi szerveknek kell kezelniük. E megközelítés leghangosabb támogatója a Kínai Népköztársaság volt, elutasítva bárminemű beavatkozást hazai jogpolitikájába, ideértve a nemzeti kisebbségekkel, a bebörtönzöttekkel és politikai másként gondolkodókkal való bánásmódot.

A 20. század folyamán a tömegkommunikációból és abból adódóan, hogy információt szerezhetünk arról, hogyan bánnak az országok a lakossággal, megjelent egy ezzel ellentétes pozíció. Ez annak a felismerésén alapult, hogy a globális közösséget is érinti, hogyan bánik egy kormány saját polgáraival. Az individuumok és kisebbségek bántalmazása etnikai feszültségeket szülhet, villongásokat idézhet elő a nemzeti határokon belül. Az egyének bántalmazása egy adott országban mindenkit megaláz, mert azzal fenyeget, hogy világszerte aláássa az emberiesség lényegét. A holokauszt, a zsidók, cigányok és számtalan kisebbség ellen alkalmazott náci népirtás addig ismeretlen formában hívta fel a nemzetközi közösség figyelmét erre a kérdésre. Az ENSZ San Franciscó-i alapító konferenciáján részt vevő nem kormányzati csoportok nyomást gyakoroltak annak érdekében, hogy az új szervezet tűzze napirendjére az emberi jogok kérdését. Azzal érveltek, hogy a nemzetközi közösségnek – noha nem csak neki – felelősséget kell vállalnia az egyetemes emberi jogok előírásai megfogalmazásáért és támogatásáért.

Mit tehet valójában a nemzetközi közösség? Mit tehetnek az ENSZ és más kormányközi szervezetek, ha őket magukat is olyan szuverén államok alkotják, amelyek fenyegetik az individuális jogokat? Az ENSZ és más emberi jogi kérdésekkel foglalkozó nemzetközi szervezetek tevékenysége csupán néhány területre korlátozódott.[14] Először is az ENSZ részt vett a nemzetközi emberi jogi normák kialakításában, amely normákat számtalan egyezmény részletezett, a faji és nemi megkülönböztetés tilalmától a menekülteknek és gyermekeknek nyújtott védelmen keresztül bizonyos háborús cselekmények tilalmáig.

Másodszor az ENSZ és az Emberi Jogi Bizottság dolgozott az állami magatartás ellenőrzésén, eljárásokat dolgozott ki az állami gyakorlatokat érintő panaszok orvoslására. Jelentéseket szerkesztett, amelyeket az állami viselkedésről érintett felek és semleges megfigyelők fogalmaztak, és kivizsgálta a feltételezhető erőszakot. Az ellenőrzés általában a demokráciát érintő politikai jogokra vagy a polgári jogokra koncentrált, kevésbé a második generációs jogokra.

Az NGO-k képesek a kormányközi szervezetek támogatására, és különösen hasznosnak bizonyulnak az ellenőrző tevékenységben. Az 1961-ben alapított *Amnesty International* vált talán a leghatékonyabb emberi jogi megfigyelővé. Az *Amnesty International* különösen nagy szerepet vállalt abban a küzdelemben, amely Paraguayban és Uruguayban folyt az emberi jogok eltiprása ellen. Jelentéseket készített a visszaélésekről, megfigyelőket küldött a tárgyalásokra,

[14] Karen A. Mingst–Margaret P. Karns: *The United Nations in the 21st Century.* Harmadik kiadás. Boulder, Colo., Westview, 2007, 6. fejezet.

és lobbizott a kormányoknál. Szerepe volt abban, hogy az argentin katonai junta túlkapásai, az emberrablások és bizonyos emberek eltűnése a nemzetközi figyelem középpontjába kerültek a '80-as évek elején. Azzal, hogy alapos kutatásra és megbízható tagok munkájára támaszkodott, valamint jól használta a nyilvánosságot, az *Amnesty International* a pártatlan, professzionális és politikailag semleges szervezet hírnevére tett szert. Míg eredetileg egyes politikai foglyok védelmére helyezte a hangsúlyt, a szervezet kiszélesítette tevékenységi körét, hogy azokat a kérdéseket is felölelje, amelyek a gazdasági és társadalmi jogokkal való visszaélés szisztematikus mintázatát mutatják.

Harmadszor az ENSZ lépéseket tesz az emberi jogok támogatása érdekében azzal, hogy semleges megfigyelőkkel biztosít tisztességes választásokat, az Emberi Jogi Főbiztosság révén pedig gyújtópontot szolgáltat a globális emberi jogi aktivitásnak. 1992 óta például több mint 70 országban nyújtott – választási megfigyelők és technikai közreműködés révén – választási segítséget; voltaképpen levezényelte egyebek közt a namíbiai, nicaraguai, kambodzsai, eritreai és libériai választásokat.

Negyedszer az államok és a nemzetközi közösség a nemzetközi emberi jogok elsődleges kikényszerítői. Az államok mindig az emberi jogok legfőbb kikényszerítői voltak és azok is maradnak. Az államok használhatják saját jogrendszerüket, ahogy Spanyolország is megpróbálkozott azzal, hogy az egyetemes jogérvényesítés elvére hivatkozva Chile korábbi diktátorát, Augusto Pinochet tábornokot Spanyolországba hozza, hogy bíróság előtt feleljen spanyol polgárok bántalmazásáért. Noha Spanyolország kísérlete kudarcba fulladt, Pinochetnek bíróság elé kellett állnia, amikor visszatért Chilébe, egészségi állapota és kora azonban közbeszólt (azóta meg is halt). Az államok ennél gyakrabban élnek olyan erőszakos intézkedésekkel, mint a szankciók és embargók. Azt követően, hogy Kína lecsapott a másként gondolkodókra, ami 1989 júniusában a Tienanmen téri mészárlásba torkollott, az Egyesült Államok fegyverembargót hirdetett Kína ellen, és törölte a külföldi segítségnyújtást; ebben Japán és az Európai Unió tagjai is követték. Néhányan úgy becsülik, hogy ez az erőszakos lépés Kínának több mint 11 milliárd dollárnyi kétoldalú kölcsönbe került négy év alatt.

Az államok időnként úgy találhatják, hogy a pozitív ösztönzés vagy elköteleződés hatékonyabb eszköz arra, hogy egy másik állam emberi jogi gyakorlatát megváltoztassák. Az elköteleződés azon az eszmén nyugszik, hogy mivel az államoknak sokféle érdekük van – gazdasági, biztonsági, diplomáciai és emberi jogi érdekek –, egy másik kérdés összekapcsolása az emberi jogokkal utat nyithat ahhoz, hogy egy állam megváltoztassa emberi jogi álláspontját. Például kereskedelmi koncessziókat lehet adni egy államnak, ha visszafogja az emberi jogi visszaéléseket. Ez az összekapcsolás annak az eszmének következtében lehet működőképes, hogy a jobb gazdasági kapcsolatok és a nyitottabb gazdasági rendszer belső nyomást teremt a nagyobb politikai szabadság, a kevésbé bántó emberi jogi gyakorlat érdekében. Kína esetében, miután a kényszerítő intézkedések nem hoztak komoly változásokat, az államok és a nemzetközi közösség „árukapcsoláshoz" folyamodtak. Azt gondolták, hogy ha Kína elmozdul egy

nyitottabb gazdasági rendszer felé, akkor emberi jogi mutatói javulni fognak. Ezen a ponton a stratégia nem hozta meg a várt eredményeket, bár Kína emberi jogi visszaélései egyre gyakrabban kerülnek nyilvánosságra, mivel a rezsim kevéssé képes titokban tartani viselkedését.

Az ENSZ kényszerítő intézkedése is egy lehetséges opció. Az apartheid – a fekete többséggel szemben alkalmazott, törvénnyel támogatott faji megkülönböztetés a Dél-afrikai Köztársaságban és ehhez hasonló politika Dél-Rhodesiában (a mai Zimbabwében) – esetében a nemzetközi közösség az ENSZ felügyelete alatt gazdasági embargót hirdetett, így próbálta megbüntetni azokat, akik az emberi jogok sérelméért felelnek, abban a reményben, hogy ez változást hoz az állam normálistól eltérő viselkedésében. Noha az embargó ártott a kisebbségi rezsimnek, a kormány nem változtatta meg azonnal emberi jogi politikáját, és nem is veszítette el azonnal a hatalomát. A kényszerítő intézkedések néhány esetben katonai erő alkalmazását is jelentik. Az észak-iraki humanitárius vészhelyzet esetében az 1991-es Öböl-háború után, valamint a szomáliai, boszniai és ruandai humanitárius katasztrófára adott válaszként az ENSZ Biztonsági Tanácsa kifejezetten összekapcsolta a biztonsági fenyegetést az emberi jogok megsértésével, és kényszerítő intézkedéseket tett, lemondva az érintett államok hozzájárulásáról. Ám az ENSZ csak néhány esetben avatkozhat be. Sok állam gyanakodva tekint az ENSZ növekvő hatalmára, amelynek révén olyasmibe avatkozhat be, amit sokan a hazai jogszolgáltatás ügyének tartanak.

Az emberi jogok kikényszerítésének ezen próbálkozásai sokszor bonyodalmasak. Egy állam aláírása egy adott egyezményen nem garanciája annak, hogy hajlandó vagy képes követni az egyezményben vállaltakat. Az állam engedelmességének ellenőrzése azáltal, hogy önmagáról ír jelentést, feltételezi az együttműködés és az átláthatóság szándékát. A gazdasági embargó meghirdetése mint közvetlen akció nem biztos, hogy eléri a kitűzött célt, az emberi jogi politika megváltozását, és akár ártalmas is lehet épp azoknak, akiken az embargó segíteni próbál. A jelentések szerint a nemzetközi közösség gazdasági szankciói Irak ellen az első Öböl-háború után a népesség életszínvonalának csökkenését okozták, és tapintható gazdasági megpróbáltatásoknak tették ki a tömegeket, miközben a megcélzott elitek számára érzékelhetetlenek maradtak. A szankciók nem jártak a kívánt eredménnyel az iraki tömegpusztító fegyverek felszámolását illetően sem.[15]

Még a koszovói albánok ellen elkövetett szerb atrocitások megfékezését és a Milošević-rezsim megbüntetését szolgáló 1999-es koszovói és szerbiai NATO-bombázás is nem tervezett helyi veszteségekhez vezetett, és fokozta az emberek megpróbáltatásait, miközben a rezsim büntetlenül megúszta, legalábbis rövid távon. Az emberi jogi célok elérését szolgáló nemzetközi és nemzeti akciók igen bajos ügyletek maradnak. Az erő alkalmazása, legyen szó katonai és gazdasági

[15] David Cortright–George A. Lopez: *The Sanctions Decade: Assessing UN Strategies in the 1990s.* Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2000.

(hard power) vagy diplomáciai *(soft power)* erőszakról, nem mindig hozza meg a kívánt eredményt.

Bár az emberi jogi normák kikényszerítése a nemzetközi közösség esetében nyilvánvalóan inkább kivétel, mintsem általános jelenség, a 20. század végén fontos precedensek születtek. Bizonyos nemzetközi akciók elfogadhatók, még ha nem is mindig alkalmazzák őket. A nemzetközi közösség ma közelebb van annak kimondásához, hogy felelőssége, mi több kötelessége az egyének védelme, a 8. fejezetben részletezett humanitárius intervenció normájából adódóan. A legtöbb gondolkodó és politikus egyetért abban, hogy a népirtásra egybehangzó nemzeközi választ kell adni. A holokauszt örökségeként megszületett a népirtás elleni ENSZ-egyezmény. Világos elveket fektet le arról, hogy nemzetközi törvények és előírások tiltják faji, nemi vagy etnikai alapon kialakított csoportok szisztematikus legyilkolását. Államok léptek fel a népirtás megfékezése érdekében, például amikor megszerveződött a NATO-hátterű koalíció, hogy megállítsa a szerbek etnikai tisztogatását Koszovóban, bár a NATO soha nem használta a genocídium szót az ott történtek leírására. Egymillió bangladesi és kétmillió kambodzsai polgárt öltek meg az 1970-es, és több mint 800 000 ruandait az 1990-es években úgy, hogy a világ hátradőlt és nézte. Az utóbbi esetben az ENSZ és az Egyesült Államok megint csak nem használta a genocídium szót, annak tudatában, hogy ha elismeri a genocídiumot, az szükségképp nemzetközi választ követel. Ehelyett kezdetben „közönséges" etnikai konfliktusról beszéltek; visszatekintve világos, hogy a dolog minden volt, csak nem közönséges.

A három elméleti megközelítés képviselői az államok részéről különböző válaszlépések mellett érvelhetnek. A realisták az állam nemzeti érdekeire koncentrálnak az említett helyzetben. Ha a genocídium, amelyet egy állam követ el, veszélyezteti egy másik állam nemzeti érdekeit, és ezzel megsérti alapvető értékeit, akkor az utóbbi államnak – a realista nézet szerint – lépnie kell, bár kevés állam esetében valószínű, hogy egyedül cselekedne. Ahogy Henry Kissinger, az Egyesült Államok korábbi külügyminisztere figyelmeztetett rá, a bölcs realista politikust nem az érzelem vagy a személyes jólét mozgatja, hanem a nemzeti érdekek.[16] De a nemzeti érdek definíciója nagyon tág lehet, a történelmi tradícióktól vagy a belpolitikai értékektől függően.

A liberálisok és radikálisok inkább az állami beavatkozást javasolják nemcsak a népirtásra, de kevésbé drámai jogsérelmekre adott válaszlépésként is. Az, hogy a liberálisok az individuális jólétre és az állam rugalmasságára helyezik a hangsúlyt, a más államok cselekedeteibe való beavatkozást kevésbé mutatja offenzívnak. Akárcsak a realisták, ők is pártolhatják, hogy a nem kormányzati szereplők ragadják magukhoz a kezdeményezést, de általában az állam kötelességének tartják a beavatkozást az emberi jogok sérelmének kirívó eseteibe. A radikálisoknak hasonlóképp kevés fenntartásuk van az államok efféle akcióival szemben. Számukra azonban az igazi bűnös az igazságtalan gazdasági rendszer

[16] Henry Kissinger: *Diplomacy*. New York, Simon and Schuster, 1994. Magyarul: *Diplomácia*. Ford.: Baik Éva et al. Jegyzetekkel ellátta: Magyarics Tamás. Budapest, Panem-Grafo, 1996.

mint főellenség, vagyis a nemzetközi kapitalista rendszer, és így megközelítésük szerint a célpont kiterjedtebb. Döntő az, hogy a beavatkozást diszkrimináció nélkül kell alkalmazni.

Más emberi jogi szereplők

Az egészségügyhöz és a környezeti problémákhoz hasonlóan az emberi jogi kérdések is a szereplők sokaságát vonultatják fel, nem csupán állami szereplőket és nemzetközi szervezeteket. Az NGO-k különösen hangosak és néha nagyon hatékonyak voltak az emberi jogok területén. A több mint 250, a nemzeti határokon átívelő érdekekkel rendelkező emberi jogi szervezet között van egy központi csoport, amely a leghangosabbnak mutatkozott és a legtöbb figyelmet kapta. E csoporthoz tartozik az *Amnesty International* (mint fentebb említettük), a Nemzetközi Vöröskereszt, a *Human Right Watch* és a Nemzetközi Jogászbizottság *(International Comission of Jurists).* Ezek a szervezetek döntő szerepet játszottak abban, hogy a problémák, köztük a jogsértések nyilvánosságra kerüljenek; hogy nyomást gyakoroljanak a jogokat sértő vagy érvényre juttató államokra; és abban, hogy hassanak azokra a szervezetekre, amelyek képesek összehangolt cselekvésre. A csoportok gyakran koalícióra léptek, és érdek-képviseleti hálózatokat és társadalmi mozgalmakat hívtak életre.[17]

Az emberi jogi NGO-k, ahogy a környezetvédelmi NGO-k is, még hatékonyabbá váltak az internetnek köszönhetően. Egyének és csoportok képesek gyorsan hangot adni sérelmeiknek világméretű hallgatóság előtt, és rávenni a velük rokonszenvezőket a közvetlen akciókra, e-mail segítségével utolérni egyéneket és csoportokat, akik változtathatnak a helyzeten. Az NGO-k képesek gyorsan és maximális hatékonysággal terjeszteni az információkat. Konstruktivista diskurzus szerint: segíthetnek az eszmék terjedésében.

A környezetvédők és emberi jogi aktivisták nem az egyedüliek, akik hatékonyan tudják használni az új technológiát. De akárcsak azok a kollégáik, akik olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint a nemi megkülönböztetés, a munka és a társadalmi jólét, ők is hasznosították az újfajta kommunikációt, és ezzel közvetlenül vagy közvetve egy nagyobb és elkötelezettebb hallgatóságot nyertek meg maguknak.

A nők jogai mint emberi jogok: a nők jogainak globalizálódása

Annak vizsgálata, hogy hogyan kerültek át a nők jogai a nemzeti napirendből a nemzetközi programba, sok fent érintett elvet és problémát illusztrál. A nők jogai más emberi jogi problémákhoz hasonlóan közvetlenül érintenek kulturá-

[17] Lásd Margaret E. Keck–Kathryn Sikkink: *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics.* Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1998; és Charles Tilly: *Social Movements, 1768–2004.* Boulder, Colo., Paradigm, 2004.

lis értékeket és normákat, de akárcsak más emberi jogi kérdések, egyre inkább globalizált problémákká váltak.[18] Ahogy egy 1993-as bécsi konferencia plakátja hirdette: „A nők jogai emberi jogok." A világ szemében ez nem mindig volt ilyen egyértelmű.

Kibontakozó politikai és gazdasági jogok

A nők először a nemzeti jogalkotás keretein belül léptek fel a politikai részvétel érdekében, a női választójogi harc formájában követelve maguknak politikai és polgári jogokat. Bár a brit és az amerikai nők 1918-ban, illetve 1920-ban elnyerték ezt a jogot, a világ számos részén a nőknek a második világháborúig (Franciaország: 1944) vagy még tovább (Görögország: 1953; Svájc: 1971; Jordánia: 1974; Salvador: 1991; Kuvait: 2006) kellett várniuk. Néhány közel-keleti országban a nők még mindig nem birtokolják ezt a jogot, vagy jogaik csak a helyi választásokra korlátozódnak. Bár Eleanor Roosevelt és latin-amerikai társnői erőfeszítésének köszönhetően a *társadalmi nem* belefoglaltatott az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatába (1949), a gendert akkoriban még nem tekintették világszerte emberi jogi problémának. A nyilatkozat közvetlen következményeként az ENSZ és annak a nők státusát vizsgáló bizottsága azt tekintette elsőrendűnek, hogy rávegye az államokat a nők szavazati jogának, munkavállalásának, törvényes jogainak, az elsőgenerációs emberi jogokban való részesedésének biztosítására. Ez vezetett a nők politikai jogait rögzítő konvenció megfogalmazásához 1952-ben, a *Nemzetközi egyezmény a férjezett nők állampolgárságáról* megszövegezéséhez 1957-ben, és az *Egyezmény a házasságkötéshez szükséges kölcsönös beleegyezésről, a legalsó korhatárról, valamint a házasságkötések anyakönyvezéséről* megfogalmazásához 1962-ben. Ezek a lépések segítettek rögzíteni a női politikai jogok kivívásának normáit. Több mint egy évtizeddel később az 1979-es *Egyezmény a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről* tovább finomította ezt a normát: nemcsak azt fogalmazta meg, hogy törvénytelen a nők diszkriminációja a politikai és nyilvános életben, hanem azt is kimondta, hogy törvénytelen a leánykereskedelem és a prostitúció. Bár az egyezményt 177 ország aláírta, az USA nem, az egyezménynek pedig nincs eszköztára, hogy megfigyelje és kikényszerítse e jogok betartását.

Az 1960-as és 1970-es években nagyobb figyelmet szenteltek a nők másodgenerációs emberi – gazdasági és társadalmi – jogainak. A fejlett országok közössége évekig azt gondolta, hogy a gazdasági fejlődési folyamatból minden individuum – a nőket is ideértve – egyaránt részesedhet és hasznot húzhat. De amikor elkezdték vizsgálni a nők szempontjából releváns gazdasági és társadalmi kérdések statisztikáit (amelyek a negyvenes évek óta léteznek), azt találták, hogy nem így áll a dolog. Ester Boserup mérföldkövet jelentő könyve, a *Woman's*

[18] V. Spike Peterson–Anne Sisson Runyan: *Global Gender Issues*. Második kiadás. Boulder, Colo., Westview, 1999.

Role in Economic Development (A nő szerepe a gazdasági fejlődésben) kimondta, hogy a technológia fejlődéséből a férfiak húznak hasznot, míg a nők gazdaságilag egyre inkább marginalizálódnak. A nők kiemelt figyelmet kívánnak, hogy részesei és haszonélvezői lehessenek a fejlődésnek.[19]

A dolog eredménye a Nők a fejlődésben (*Women in Development*, WID) nemzetközi mozgalom, amely két problémával foglalkozott: azzal, hogy a fejlődés hatása miért nem mutatkozik meg a szegények életében, valamint a nők elleni szisztematikus diszkriminációval. Ezeket a problémákat négy egymást követő, ENSZ által támogatott világkonferencia tárgyalta részletesen. Ezek a konferenciák, amelyeken egyre erősödött a kormányzati és nem kormányzati képviselet, összekapcsolódó hálózatokban mozgósította a nőket, képessé téve őket arra, hogy kritikai gazdasági programot fogalmazzanak meg a nők érdekében, amely felölelte a férfiak és nők egyenlő javadalmazását, a minimális szintű társadalombiztosítást, az anyák védelmét és a munkahelyi megkülönböztetés megszüntetését. A küldöttek ennél is tovább mentek, és a nőket előnyben részesítő speciális programok elindítását javasolták, amelyek megszüntetik a gazdasági fejlődés számukra negatív hatásait. Az ENSZ olyan programokkal válaszolt, amelyek a nők felkészítését és bevonását célozták a fejlődési folyamatba, és pénzügyi segítséget nyújtottak olyan projektekhez, amelyeket nők vezettek. Voltaképpen az ENSZ minden speciális ügynöksége kezdeményezett programokat a nők gazdasági felemelkedése érdekében, beleértve a Világbankot is. Ma a WID programja remekül integrálódik a legtöbb nemzetközi segélyprogramba.

A politikai és gazdasági jogoktól az emberi jogokig

Az 1990-es években a nők jogairól folytatott vitákat nyilvánvalóan az emberi jogokról folytatott vitáknak tekintették. Ezt az elmozdulást mondta ki az 1993-as, emberi jogoknak szentelt bécsi konferencia. Ahogy a bécsi nyilatkozat fogalmazott, „a nők és a leánygyermekek emberi jogai elidegeníthetetlen, szerves és oszthatatlan részei az egyetemes emberi jogoknak [...] a nők emberi jogai szerves részét kell, hogy képezzék az ENSZ emberi jogi tevékenységének, ideértve a nőket érintő minden emberi jogi eszköz támogatását."[20] A nyilatkozat nemcsak a közszférában érvényesülő emberi jogok védelmére (az első- és másodgenerációs emberi jogokra) tért ki, hanem az emberi jogok privát szférában történő megsértésére is, nevezetesen a nők ellen alkalmazott nemi alapú erőszakra. Az utóbbi felöleli a nők ellen irányuló erőszakot, a munka nemi alapú megosztását a munkahelyeken, a családban és otthon, ideértve az informális szektorban végzett munkát és a szexuális munkát; továbbá a nők ellen alkalmazott erőszakot a háborúkban, különösen a nemi erőszakot és kínzást. Röviden, a nők ellen elköve-

[19] Ester Boserup: *Woman's Role in Economic Development*. London, George Allen and Unwin, 1970.

[20] *Bécsi Emberi Jogi Konferencia által elfogadott nyilatkozat és akcióterv*. Bécs, 1993, 18. cikk.

tett erőszak és más visszaélések minden téren az emberi jogok és humanitárius normák megszegéseként értelmeződnek. Felszámolásuk nemzeti és nemzetközi feladat.

Három példával illusztrálhatjuk a nők ellen elkövetett erőszak tág és gyakran ellentmondásos problémáját. A női jogok szisztematikus megsértése és az ehhez társuló erőszak probléma volt a tálibok vezette Afganisztánban. Amikor a Talibán 1996-ban hatalomra jutott, minden női jogot megvontak mind a köz-, mind a magánszférában. A nőknek megtiltották, hogy iskolába járjanak és dolgozzanak. Burka – egész testet elfedő fátyol – viselésére kötelezték őket, és alárendelték őket a férfi családtagoknak. A szabályok megszegése tettlegességet és néha halálbüntetést vont maga után. Egy titkos csoport, az Afganisztáni Nők Forradalmi Szövetsége *(Revolutionary Association of the Women of Afghanistan)* az amerikai *Feminist Majority Foundation*nel (kb. feministák többségben alapítvány) és több mint 180 emberi jogi csoporttal kampányt szervezett a nemzetközi médiában, amely az afgán nők helyzetére koncentrált. Bármilyen fontosak voltak ezek a problémák, a „terrorizmus elleni háború" és az amerikai hadsereg kellett a tálibok kiűzéséhez, és ahhoz, hogy az afgán nők megkapjanak bizonyos jogokat a nyilvános szférában.

A nők ellen elkövetett erőszak másik példája a nemi erőszak. Az, hogy iraki katonák megerőszakoltak 2000 kuvaiti asszonyt az 1991-es Öböl-háború alatt, a szerb katonák 1993-ban megerőszakoltak 60 000 bosnyák nőt, és a Burundi és Ruanda közti 1993/94-es etnikai konfliktusok során megerőszakoltak 250 000 nőt, rávilágított a nők elleni erőszak e különös formájára. A háborús bűnök nürnbergi és tokiói bírósági tárgyalása során a nemi erőszak nem volt háborús bűn, noha az államok rendszeresen alkalmazták a második világháború során mint háborús eszközt. Az 1990-es években a nemi erőszakot mint az állami politika eszközét mindinkább emberi jogi kérdésnek tekintették, minthogy az NGO-k arra kényszerítették a jugoszláviai és ruandai nemzetközi *ad hoc* ítélőszékeket, hogy tekintsék bűncselekménynek a nemi erőszakot. A ruandai *ad hoc* ítélőszék előtt a ruandai Jean-Paul Akayesut csoportos nemi erőszakkal és népirtással vádolták. 1998-as, sokat vitatott döntésükben a bírák azt a precedenst állították fel, amely szerint a nemi erőszak nem csupán az emberiség elleni bűntettnek minősül, hanem népirtásnak is. Ezzel a precedenssel most az NGO-k nyomásának köszönhetően a Nemzetközi Büntetőbíróság az emberiség ellen elkövetett bűnök között tartja számon a nemi erőszakot, a szexuális rabszolgaságot és a kényszerprostitúciót, amennyiben ezek részei egy polgári lakosság elleni széles körű és módszeres támadásnak.

A nemi erőszak nem csak a háborús idők problémája. Dél-Ázsiában és a Közel-Keleten a probléma különösen kiélezett békeidőben is. Néhol a nőkkel szembeni erőszak egy korábbi cselekedetért elkövetett bosszú elfogadott formája volt. A megerőszakolt nőket, minthogy megbecstelenítették őket, meg lehet ölni. Más politikai kultúrákban a nemi erőszak nehezen bizonyítható, mint például Pakisztánban, ahol a nőt házasságtöréssel vádolhatják, hacsak négy férfi tanú meg nem erősíti megerőszakolásának történetét. Vagyis miközben az aktus

tulajdonképpen minden jogalkotás szerint illegális, bizonyos országokban az állami szervek ritkán torolják meg. Emberi jogi NGO-k, mint a *Human Rights Watch* vagy az *Amnesty International* a megdöbbent nemzetközi közösség elé tárják ezeket az eseteket, ami nyilvános nyomásgyakorlást vált ki. De az eltérő kulturális normák miatt a magánszférában történteket sokkal könnyebb elfedni, és azok jóval inkább ellen is állnak a változásnak.

A nő- és gyermekkereskedelem a nők ellen elkövetett erőszak egy további formája. Noha az *Egyezmény a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről* tiltja, a gyakorlatban mindenütt jelen van, amelyet a nyitott határok, a munkaerőköltségek alacsonyan tartásának kényszere, a szexipar jövedelmezősége és a szegénység tesz lehetővé, amely a nőket és a családokat arra kényszeríti, hogy bármilyen munkát elfogadjanak. Míg a rabszolgamunkára és cselédsorsba kényszerített nők és gyermekek száma örökre ismeretlen marad, a szexiparba eladott nők és gyermekek számát 600 000–1 750 000 közé becsülik évente. A probléma különösen zavarba ejtő amiatt, hogy míg a nemi erőszak esetében nincs szó beleegyezésről, az utóbbi esetben a nők dönthetnek úgy, hogy gazdasági célokból áruba bocsássák őket. A nemzetközi közösség azonban, amely számos egyezménnyel foglalt állást a kérdésben *(Egyezmény a gyermekek jogairól; Egyezmény a nemzetközi emberkereskedelem visszaszorításáról; Egyezmény a rabszolgaság, a rabszolga-kereskedelem és a rabszolgasághoz hasonló rendszerek és gyakorlatok felszámolásáról)*, illegálisnak nyilvánította ezt a gyakorlatot. A normákat felállították, a megfigyelés és hatályba léptetés a 21. századra marad.

Különböző feminista csoportok más-más prioritásokat jelöltek ki az emberi jogok védelmének különböző típusait illetően. A liberális feministák vigaszt leltek azon politikai és emberi jogok biztosításában a nők számára, amelyek alkalmat adnak nekik arra, hogy olyan privilégiumok birtokába kerüljenek, amelyek valaha kizárólag a férfiaknak jártak. A szocialista feministák azokra a gazdasági erőkre mutatnak rá, amelyek hátrányos helyzetbe hozták a nőket, és gazdasági változásokra törekednek. Szerintük akkor, ha megnő a nők gazdasági hatalma, képesek lesznek megváltoztatni a patriarchális nemi viszonyokat. A radikálisabb feministák a nők megkülönböztető jegyeire világítanak rá, és védelmet keresnek a nemi alapú erőszak minden formája ellen mind a nyilvános, mind pedig a magánszférában.

A védelem, amelyet a különböző emberi jogi egyezmények nyújtanak a nemzetközi szervezetek védnöksége alatt, jogi alapot teremt, de a kikényszerítés változatlanul az állami szintre hárul. A nemzetközi egyezmények normatív követelményei betartásának ösztönzése, valamint prominens személyek és emberi jogi hálózatok lobbitevékenységének hatására az államok belpolitikai reformokba kezdhetnek. Szintén az államok azok, amelyek egyoldalúan, illetve többoldalúan is vállalkozhatnak büntetőakciókra az emberi jogokat megsértő államok ellen.

A globális problémák hatása

A globális problémák a nemzetközi kapcsolatok elméletének és gyakorlatának négy területén fejtenek ki hatást.

Először is, az egészségügyi, környezeti és emberi jogi kérdések altémáinak özönében érvényesülő összefüggések hatással vannak a nemzetközi alkufolyamatokra. Ha az államok úgy döntenek, hogy tárgyalóasztalhoz ülnek, gyakran sok kérdésben döntenek egyszerre. Sok téma egymással felcserélhető, és az államok készek kompromisszumot kötni, hogy elérjék a kívánt eredményt. Például az 1973-as olajembargó nyomán és a készletek szűkösségével szembesülve az USA kész volt tárgyalni Mexikóval a Colorado folyó megtisztításáról. Az Egyesült Államok egy sókivonó üzemet épített az USA–mexikói határon, és segített a mexikóiaknak a Mexikói-medence földjének mezőgazdasági célú rehabilitációjában. Az Egyesült Államok, hogy szövetségest szerezzen az olajforrások biztosításában, fontos engedményeket tett, és vállalta a felelősséget a múltbeli jogsértésekért.

Egyes kérdések persze kevésbé cserélhetők fel egy másikkal, különösen, ha a nemzetbiztonság kulcskérdései forognak kockán. Az Egyesült Államok nem volt hajlandó kompromisszumra a taposóaknák betiltásáról szóló ottawai egyezmény aláírásakor azon biztonságpolitikai szükségszerűség miatt, hogy megőrizze a súlyosan aláaknázott határt Észak- és Dél-Korea között. Az egyezmény támogatói emberi jogi terminusokban fogalmazták meg érveiket: e fegyverek használata ártatlan embereket, köztük sebezhető asszonyokat és gyermekeket nyomorított meg; e fegyvereket meg kell semmisíteni. Ám ebben az esetben az Egyesült Államok Dél-Korea biztonsága miatt úgy döntött, hogy nem írja alá az egyezményt. Míg néhány állam szerette volna elérni az Egyesült Államok részvételét, és hajlandóak volt engedményekre, mások attól félve, hogy az egyezményt aláássa a túl sok kivétel, nem. Az alkudozás jóval komplikáltabb a globális problémák korában.

Másodszor ezek a globális kérdések maguk is konfliktusforrások lehetnek, ahogy azt a marxisták meg is jósolták a 19. században. Az olajellátás védelmének szükségessége volt az elsődleges indoka annak, hogy a Nyugat belebonyolódott az 1991-es Öböl-háborúba. Jared Diamond új könyve, a *Collapse* dokumentálja, hogyan vezetett a szűkös erőforrásokért folyó harc birodalmak összeomlásához a múltban, és az állam kudarcához Ruandában és Burundiban, amely az emberi jogok eltörlésébe torkollott. A környezeti és erőforrás-problémák, illetve a konfliktusok bonyolult összefüggésrendszert alkotnak.[21]

Az erőforrások szűkülése és elapadása, amelyet általában a népesség növekedése és a forrásokra nehezedő nyomás súlyosbít, képes konfliktusokat szülni, ha néhány csoport megpróbálja megkaparintani a szűkös erőforrások kizárólagos

[21] Jared Diamond: *Collapse: How Societes Choose to Fail or Succeed.* New York, Penguin, 2005. Magyarul: *Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez.* Ford.: Vassy Zoltán. Budapest, Typotex Kiadó, 2007.

POLITIKAI VITA

FELÜLÍRJA-E AZ EMBERI JOGI KÉRDÉSEKET A GLOBÁLIS HÁBORÚ A TERRORIZMUS ELLEN?

Igen:

- Egy háború alatt a biztonsághoz való jog a legfontosabb. Franklin D. Roosevelt elnök híres 1941-es négy szabadságról szóló beszédében a félelemnélküliséget *(freedom from fear)* kulcsfontosságú jognak nevezte.
- A terroristák, akik válogatás nélkül ölnek meg ártatlan embereket, nőket, gyermekeket, elveszítik jogukat az elfogadott politikai és állampolgári normáknak megfelelő bánásmódra.
- A háború törvényei és a humanitárius törvények csak egyénekre alkalmazhatók, mégpedig az állam nevében. Egy nem állami terrorista nem áll az egyetemes emberi jogok védelme alatt.
- A terroristák nem tisztelik áldozataik emberi jogait. A célpontok sem felelősek azért, hogy jobban bánjanak a terroristákkal.

Nem:

- Ha nem fogadjuk el a terroristák emberi és politikai jogait, az mindenkit embertelenné tesz, és egy szintre süllyeszti a terroristát és az áldozatot.
- A terrorizmus erősödése aláhúzza a gazdasági és szociális jogok fontosságát; gyakran a gazdasági jogok hiánya vezet a terrorizmus erősödéséhez.
- Ha nem fogadjuk el a terroristák jogait, még több dühös ember vállalkozik arra, hogy erőszakos eszközhöz nyúljon.
- Ha a gyanúsítottak jogait hatályon kívül helyezzük, az erőszakhullám és gyűlölködés folytatódni fog, és mindkét oldal a másik fél bűneire fog hivatkozni.
- Az emberi jogok tisztelete a demokrácia alapja, tehát ha a végső cél egy demokratikus állam létrehozása, az emberi jogok tiszteletének kell a prioritásnak lennie.

használatát. Például Ciszjordániában, ahol izraeli katonák felügyelik a hozzáférést a vízhez, súlyosbodik a probléma. Izrael biztosítja a hozzáférést saját telepeseinek, a palesztinok felé pedig korlátozza azt. A Gázai övezetben, ahol a népesség 4,6%-kal nő évente, kiapadtak a források, súlyosbítva az Izraellel szembeni konfliktust.

Az olyan nem megújuló erőforrások, mint az olaj, különösen erőszakos konfliktusokat szülhetnek, mert létfontosságúak; kevés életképes helyettesítő akad. Az ezen források megosztásában bekövetkező változások elmozduláshoz vezethetnek a hatalmi egyensúlyban, olyan instabilitást teremtve, amely háborúba torkollik, igazolva a realisták félelmeit. Ezzel szemben az olyan problémák, mint az ózonréteg elvékonyodása vagy a globális felmelegedés, nem különösebben alkalmasak arra, hogy erőszakos konfliktusokat robbantsanak ki az államok között. A közös javakért és a velük való bánásmódért viselt felelősség mindkét esetben elmosódik. Következményeit a jövő nemzedékek fogják érezni.

Harmadszor, ezek a globalizációs témák közvetlen kihívást jelentenek az állami szuverenitás számára. Ezek az új problémák fontos vitát robbantottak ki a szuverenitás természetétől. A 2. fejezetben a szuverenitás gyökereit a vesztfáliai békéig követtük.

Kialakult az eszme, hogy az államok belső autonómiát élveznek, és nem lehetnek külső autoritás alávetettjei. Ez a norma – a be nem avatkozás más államok belügyeibe – beágyazódott az ENSZ alapokmányába. Az olyan nem állami szereplők felbukkanása azonban, mint a multinacionális vállalatok, és az olyan nemzetek feletti szervezetek, mint az Európai Unió, illetve a globalizáció erői – legyen szó akár gazdasági, akár kulturális vagy politikai erőkről –, aláaknázzák az állami szuverenitás vesztfáliai béke nyomán kialakult eszméjét. Az egészségügy, a környezet, az emberi jogok kérdése hagyományosan a szuverén államok ügye volt, amelyekben a külső szereplők beavatkozása elfogadhatatlan. A második világháború után ezek a normák kezdtek megváltozni, és még ma is változóban vannak. Ez az egyik legfőbb oka annak, hogy a vita a hatalom eltolódására, az állami tekintély eróziójára és mindenekfelett az államhatalom potenciális elhalására terelődött. Azok a témák, amelyek valaha az állami szuverenitást fémjelezték, most egyre inkább a globális szereplők vizsgálódásának tárgyai.

Hogyan kellene újrafogalmazni a szuverenitást? Hogyan alakult át a szuverenitás? A realista és liberális tradícióhoz tartozó mainstream elméletek hajlamosak a szuverenitás eróziójáról beszélni. A konstruktivisták továbbmennek. Megpróbálnak rámutatni, hogy a szuverenitás mindig is vitatott fogalom volt. Mindig is voltak olyan témák, ahol az állami ellenőrzést és tekintélyt sosem kérdőjelezték meg, és voltak, ahol ez a tekintély megoszlik, vagy éppenséggel aláássa valami. A szuverenitás végül is társadalmilag konstruált intézmény, és térben és időben változik. Az olyan globális kérdések, mint az egészségügy, a környezet és az emberi jogok, lehetővé teszik számunkra, hogy mélységében tanulmányozzuk a szuverenitás hosszú távú, de változó gyakorlatát. Ezekből a problémákból emelkednek ki a tekintély és a kormányzat új formái. Arra ösztönöznek minket, hogy átalakítsuk a szuverenitásról alkotott nézeteinket.[22]

Negyedszer, a globális kérdések kulcsfontosságú problémákat vetnek fel a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó tudósok számára a korábban bevezetett teoretikus kereteket illetően. Az egyes elméleti keretek hívei arra kényszerültek, hogy újragondolják alapvető feltevéseiket és értékeiket, elméleti nézőpontjuk diskurzusát, így alkalmazkodva a globális problémákhoz.

A realisták számára elméletük alapvető állításai – az állam elsőbbsége, a belés külpolitika világos megkülönböztetése, az állam biztonságának hangsúlyozása – váltak problematikussá a globális kérdések miatt. Az egészség és betegség, a környezet, az emberi jogok, a kábítószer és az emberkereskedelem, a nemzetközi bűnözés globális problémáival egyetlen állam sem fordulhat hatékonyan szembe egyedül. Olyan kérdések ezek, amelyek miatt a hazai és nemzetközi közötti

[22] L.: Stephen D. Krasner: *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton, Princeton University Press, 1999; Karen T. Liftin (ed.): *The Greening of Sovereignty in World Politics*. Cambridge, Mass., MIT Press, 1998.

választóvonal leomlik. Lehet, hogy ezek a problémák fenyegetik az állam biztonságát, de az is lehet, hogy nincs rájuk hagyományos katonai megoldás.

A globális problémákra válaszként a realisták általában egy, realista elveikkel egybehangzó, de árnyaltabb érvelést fogadtak el. Míg a legtöbb realista elismeri, hogy lehetnek más szereplők, amelyek az az állam mellett hatalomra tettek szert, mégis ragaszkodnak hozzá, hogy az állam primátusa nem forog veszélyben. A lokális, transznacionális vagy nemzetközi szinten létező rivális hatalmi centrumok nem vezetnek szükségképpen vagy automatikusan az államhatalom eróziójához vagy megszűnéséhez. Ami pedig még fontosabb, az állambiztonság alapvető igényei nem kevésbé fontosak a globalizáció korában, mint a múltban voltak. Ami változott, az az, hogy a biztonságról szóló közbeszéd kiszélesedett, hogy felölelje a humánbiztonságot. Ahhoz, hogy az emberek biztonságban legyenek, nemcsak az állam biztonságáról kell gondoskodni, hanem a gazdasági, környezeti, emberi jogi biztonságról is. Biztosítani kell az egészséget és a jólétet is. Tehát a globális problémák arra kényszerítették a realistákat, hogy módosítsanak az elméleten, ám ők megőrizték az elméletet, és növelték elméleti hasznosságát.

FÓKUSZBAN

A GLOBÁLIS KÉRDÉSEK HATÁSAI

- A nemzetközi alkukötésekre: több politikai kompromisszum; nagyobb komplexitás.
- A nemzetközi konfliktusra: növekvő mértékű lehet nemzetközi és állam alatti szinten.
- Az állam szuverenitására: a tradicionális fogalom megkérdőjeleződése; az újrafogalmazás igénye.
- A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozására: az elméletek legfontosabb állításai forognak veszélyben; az elméletek módosulnak és kiszélesednek.

A liberálisok számára a globális problémák könnyebben integrálhatók a teoretikus képletbe. Végül is a liberálisok kezdettől fogva az egyének fontosságát hangsúlyozták, illetve a kooperatív és konfliktusos érdekek lehetőségét. Bevezették a sokrétű problémák eszméjét, amelyek éppolyan fontosak lehetnek, mint a biztonság. A hatalmat többdimenziós fogalomnak tekintik. A liberális gondolkodás újabb változatai, mint amilyen a neoliberális institucionalizmus, felismerték a nemzetközi intézmények szükségletét az állami interakciók megkönnyítésében, az átláthatóság biztosításában, és a nemzetközi program új kérdésekkel való kiegészítésében. Nem tagadva az állam biztonságának fontosságát, gyorsan felkarolták a biztonság más, egészségügyi, környezetvédelmi és emberi jogi kérdésekkel kompatibilis formáinak eszméjét.

A radikálisok soha nem kedvelték az állam elsőbbségét, és azt a nemzetközi rendszert, amelyet az államok domináns koalíciója teremtett meg. A hatalom eltávolodása ezektől az államoktól és ettől a nemzetközi rendszertől örvendetes átalakulás. Minthogy a biztonsággal szemben mindig is a gazdaságra helyezték a hangsúlyt, a radikálisok képesek lehetnek az olyan globális problémák elméleti kezelésére, mint az egészségügy, környezetvédelem és emberi jogok. Az egészségügy és környezet uralkodó radikális interpretációja persze úgy szól, hogy az

egészségügyi ellátás és környezeti pusztítás aránytalanságainak gyökere a gazdasági elnyomás és az érzékelt relatív gazdasági elnyomás. Az emberi jogokat érő sérelmeket a radikális gondolkodás szerint azok az elitek és privilegizált csoportok okozzák, amelyek megpróbálják megvédeni fölényüket a kevésbé szerencsésekkel szemben.

A konstruktivisták másfajta megközelítést nyújtottak a globalizációs problémák kezelésére. Felhívták figyelmünket a beszédmód változásának árnyalataira az egészségügyről, a környezetről és az emberi jogokról folytatott vitákban. Illusztrálták, hogyan alakítják materiális tényezők és eszmék egyszerre a problémákról folytatott vitát. Felhívták a figyelmet a normák fontosságára az egyéni és állami viselkedés befolyásolásában és változásában. Más teoretikusoknál alaposabban tárták fel ezeknek a problémáknak az állam, nemzeti identitás és szuverenitás hagyományos fogalmaira gyakorolt hatását. De ha időnként úttörő és gyakran szuggesztív is, a konstruktivizmus maga is alakulófélben van.

Mivel az összes globális probléma egyre nyilvánvalóbb lesz a 21. században, a nemzetközi kapcsolatok minden elmélete változtatásra és újrafogalmazásra szorul majd.

A globális problémák globális kormányzathoz vezetnek?

A globális problémák és hatásuk felismerése néhány tudóst és szakértőt arra késztetett, hogy levonja a következtetést: más terminusokban kell megfogalmazni a kormányzati folyamatokat. A különböző szereplők közötti interakciós folyamatok a nemzetközi politikában sűrűbbek és intenzívebbek, a megszokott *ad hoc* kooperációktól és formális szervezeti együttműködéstől a nemkormányzati és hálózati együttműködésig, sőt „virtuális" közösségi interakciókig terjednek. Ezek a változások némelyeket arra ösztönöztek, hogy a globális kormányzat különböző formáinak létezéséről beszéljenek. A **globális kormányzat** azt a folyamatot foglalja magában, amelyben a szereplők különféle struktúrákon és folyamatokon keresztül képesek koordinálni az érdekeket és szükségleteket, bár nem létezik egységesítő politikai autoritás.

Mégis, ahhoz, hogy a globális kormányzat létrejöjjön, hogy a nemzetközi kapcsolatok kirakós játéka teljessé váljon, léteznie kell globális civil társadalomnak. Ronnie Lipschutz politológus így írja le a globális civil társadalom lényegi alkotóelemét: „miközben a globális civil társadalomnak interakcióba kell lépnie az államokkal, a globális civil társadalom jogérzéke tagadja az állam elsőbbségét és szuverén jogait. Ez a civil társadalom nemcsak azért »globális«, mert a kapcsolatok átlépik a nemzeti határokat és egy »globális, nem területi régióban« működnek, hanem mert növekszik a globális tudati elem súlya azáltal, ahogy a globális civil társadalom tagjai cselekszenek."[23] Néhány liberális ezt kívánatos iránynak

[23] Ronnie Lipschutz: Reconstructing World Politics: The Emergence of Global Civil Society. *Millennium: Journal of International Studies*. 21. évf., 3. sz. (1992), 398–399.

– elérendő célnak – tartaná, míg sokan félnek attól, hogy a globális kormányzat alááshatja a demokratikus értékeket: ahogy a kormányzat centruma eltávolodik az egyéntől, a demokrácia megvalósulása egyre problematikusabbá válik.

Akik szkeptikusan szemlélik a globális kormányzat gondolatát, nem hiszik, hogy egyáltalán elérhető, bárhogy definiáljuk is, de még ha az is lenne, semmiképp sem kívánatos. A realisták szerint lehetetlen globális kormányzat az anarchiában; az eredményeket a relatív hatalmi pozíciók determinálják, nem a törvény vagy más szabályozó eszközök, bármilyen decentralizáltak és diffúzak legyenek is. A neorealista Kenneth Waltz számára a nemzetközi rendszer anarchikus struktúrája alapvető mozgatóerő. Más realisták, például Hans Morgenthau úgy vélik, hogy van tere a nemzetközi jognak és nemzetközi szervezeteknek; tankönyvében mindkettőről szól fejezet, de mindkettő viszonylag jelentéktelen a hatalmi politikához és a nemzeti érdekekhez mérten. Kevés realista volna hajlandó a globális kormányzat terminusaiban beszélni. A radikálisokat is feszélyezi a globális kormányzatról folytatott diskurzus. A globális kormányzatot kevésbé látják sokrétű szereplőnek, sokrétű folyamatnak, decentralizált keretnek, jobban tartanak az olyan hegemónok uralmától, akik a globális kormányzati folyamatokat saját céljaik érdekében strukturálják. A globális kormányzat lehetőségét illető szkepszis nem enyhíti azt a tényt, hogy a globalizáció korában szükség lehet rá.

Összefoglalás: az „én" átváltozása

A tíz fejezetben feltártuk a nemzetközi kapcsolatok történelmi fejlődését a feudális időktől kezdve az államrendszer kifejlődésén át a nemzetközi rendszer és közösség, valamint a globális kormányzás fogalmáig. Bemutattunk különböző elméleteket – nevezetesen a liberalizmust, a realizmust és a radikalizmust –, amelyek segítségével kialakíthatjuk szemléletünket a nemzetközi rendszer, az állam, az egyén és a kormányközi és nemkormányzati szervezetek nemzetközi kapcsolatokban játszott szerepéről. Néhány téma kapcsán bemutattuk a konstruktivizmust. A bemutatott szemléletmódokat használva megvizsgáltuk korunk nagyobb problémáit. Feltártuk a 21. század globális problémáit – egészség, környezet és emberi jogok –, és elemeztük, hogy ezek a témák milyen hatással vannak az államok között folyó alkudozásokra, konfliktusokra, a szuverenitásra és arra, hogy hogyan tanuljunk nemzetközi politikát.

Egy polgárság, amelyik képes megfogalmazni ezeket az érveket, jobban meg tudja majd magyarázni a miérteket és a hogyanokat, vagyis az életünket befolyásoló eseményeket. Egy polgár, aki érti ezeket az eseményeket, megfontoltabban tud dönteni politikai kérdésekben. Globalizálódó korunkban, amikor gazdasági, politikai, társadalmi és környezeti erők kapnak nagyobb teret az állam feletti szinten és az államon belül is, az egyének szerepe egyre megerőltetőbbé válik.

Szószedet

állam: szervezett politikai egység, amely adott földrajzi területtel, állandó népességgel és kormányzattal rendelkezik, amelynek a lakosság engedelmességgel tartozik, és amelyet a többi állam hivatalosan elismer **(113)**

általános háború: háború, amelynek célja az ellenséges terület meghódítása és elfoglalása, amelyhez minden rendelkezésre álló fegyvert és hadviselési módot felhasználnak, és amelynek során civil létesítményeket és katonai intézményeket egyaránt támadnak **(233)**

Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény (*General Agreement on Tariffs and Trade*, GATT): a Bretton Woods-i konferencián született egyezmény alapján létrehozott szervezet, amely a liberális nemzetközi kereskedelmi rendszerért felelős; magában foglalja a diszkrimináció mellőzését és a legkedvezményezettebb állam státuszát. 1995-ben Világkereskedelmi Szervezetként (WTO) szerveződött újra **(274)**

anarchia: a kormányzati tekintély hiánya **(18)**

aszimmetrikus hadviselés: egyenlőtlen erejű felek között vívott háború, amelynek során a gyengébb fél az ellenség gyengeségeit kihasználva próbálja annak erejét semlegesíteni **(238)**

atomfegyverek elterjedése: nukleáris proliferáció; atomfegyverek és nukleáris technológiák elterjedése; az Atomsorompó-egyezmény arra kötelezi az atomhatalmakat, hogy ne szolgáltassanak információt a technológiára vonatkozóan, saját nukleáris fegyverzetüket is építsék le, a nukleáris fegyverekkel nem rendelkezőket pedig arra, hogy ne végezzenek fejlesztéseket **(251)**

behaviorizmus: a társadalomtudományok és a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásának egy megközelítése, amely szerint az egyének, valamint az olyan egységek, mint az államok, szabályozott módon cselekszenek. Azon a feltételezésen alapul, hogy a viselkedések leírhatók, megmagyarázhatók és előre megjósolhatók **(21)**

biztonságdilemma: olyan helyzet, amikor egy állam fejleszti katonai képességeit, különös tekintettel a védelmi kapacitására, ezeket a fejlesztéseket pedig a többi állam fenyegetésként fogja fel. Egy anarchikus nemzetközi rendszerben minden állam saját védelmi szintjének javítására törekszik, amivel a többi államban bizonytalanságot ébreszt; gyakran fegyverkezési verseny is kialakulhat így **(222)**

Biztonsági Tanács: az ENSZ egyik fő szerve, amely a béke és biztonság kérdéseiért felel. Öt állandó taggal rendelkezik, akik vétójoggal rendelkeznek, valamint tíz nem állandó taggal, akiket a Közgyűlésből választanak **(186)**

bürokratikus politika: a külpolitikai döntéshozatal olyan modellje, amely azt feltételezi, hogy a nemzetek döntései versengő érdekű bürokratikus csoportok közti alkuk eredményei; az így született döntések a bürokrácia egyéni aktorai, illetve az általuk képviselt szervezetek viszonylagos erejét tükrözik **(141)**

csoportgondolkodás: kisebb csoportok törekvése arra, hogy konszenzusra jussanak és ellenálljanak az alapvető álláspontjukat illető kritikának, gyakran figyelmen kívül hagyják az egymásnak ellentmondó információkat a döntéshozatal során. A csoport gyakran kiközösíti azt a tagját, aki más álláspontot képvisel **(163)**

csúcstalálkozók: különböző országok legmagasabb szintű kormányzati képviselőinek megbeszélései és találkozói; arra szolgálnak, hogy az államok jó kapcsolatokat tartsanak fent, és egyfajta fórumot biztosítsanak az ügyek megbeszélésének, és keretet adjon a hivatalos tárgyalásoknak **(61)**

Dél: Afrika, Latin-Amerika és Dél-Ázsia fejlődő országait jelenti **(105)**

demográfiai átmenet: olyan helyzet, amikor a gazdasági növekedés a halálozási ráta csökkenéséhez vezet, amelyet a születési ráta csökkenése követ **(312)**

diplomácia: államok gyakorlata, amelynek segítségével befolyást próbálnak gyakorolni a többi állam viselkedésére tárgyalások, egyezkedések, bizonyos nem kényszerítő erejű akciók vagy az ilyen akcióktól való tartózkodás útján, illetve úgy, hogy a külföldi közvéleményhez fordulnak egy álláspont támogatásáért **(126)**

dominóelv: metafora, amelynek feltételezése szerint egy állam feletti befolyás elvesztése az ellenfél számára a szomszédos államok feletti befolyás elvesztését fogja eredményezni, úgy, ahogy a dominók dőlnek össze egymás után. A metaforát az Egyesült Államok használta Dél-Vietnam támogatásának indoklásaként, attól félve, hogy ha a szóban forgó ország kommunistává válik, a vele szomszédos országok szintén kommunista befolyás alá kerülnek **(57)**

egyetemes joghatóság: jogi fogalom, amely lehetővé teszi az államok számára, hogy határaikon kívül joghatósággal élhessenek abból a célból, hogy megbüntessék azokat a különösen kegyetlen bűnözőket, akik megszegik az államok törvényeit, vagy hogy megvédjék az emberi jogokat **(213)**

egyetemes jogok: meglehetősen vitatott fogalom, amely a lényegében minden időszakban és minden kultúrában egységesnek hitt emberi jogokat jelenti **(328)**

egypólusú (unipoláris) rendszer: a nemzetközi rendszer azon állapota, amelyben egyetlen nagyhatalom, illetve hegemón van **(66)**

egységes cselekvő: az állam mint cselekvő egyhangúlag beszél, és egységes nemzeti érdeket tart szem előtt; a realisták elképzelése szerint az állam egységes cselekvő **(76)**

elemzés három szintje: azon elképzelésen alapuló analitikus keret, amely szerint a nemzetközi kapcsolatok eseményeit az egyének, államok vagy a nemzetközi rendszer vizsgálatán keresztül magyarázhatjuk, és az egyes szinteken megfigyelhető okok elkülöníthetők a többi szinten megfigyelhető okoktól **(69)**

ellentétes kép: egyének vagy csoportok törekvése arra, hogy ellenfelüket a saját magukban látottakkal ellentétes tulajdonságokkal ruházzák fel **(163)**

elmélet: politikai, társadalmi vagy gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos általános megállapítások összessége, amelyek e tevékenységek leírására és magyarázatára törekednek. Sok esetben előrejelzéshez használják őket **(68)**

elrettentés: a nagy katonai erő és fegyverkészlet fenntartásának politikája, amelynek segítségével a potenciális agresszornak tekintett államok megakadályozhatók erőszakos cselekedeteik végrehajtásában; az államok elkötelezik magukat az agresszor megbüntetése mellett **(61)**

elsőgenerációs emberi jogok: az állampolgárok politikai vagy polgári jogai, amelyektől a kormány nem foszthatja meg az állampolgárokat vagy a civil társadalmat (negatív jogok) **(326)**

első csapás képessége: ha egy adott állam képes nukleáris csapást mérni azzal a szándékkal, hogy megszüntesse a másik állam lehetőségét a válaszcsapásra **(134)**

elterelő háború: az elmélet szerint a vezetők azért kezdeményeznek konfliktusokat, hogy ezzel elterelje a figyelmet a belpolitikai problémákról **(226)**

erőegyensúly: a nemzetközi rendszer azon állapota, amelyben az államok nagyjából hasonló mértékű hatalommal és befolyással rendelkeznek, és amelyben az államok szövetségek kötése és megfelelő külpolitikai stratégia útján akadályozzák meg, hogy e hatalom más államokhoz kerüljön, valamint hogy az államok egyike a rendszeren belül túlságosan befolyásossá váljon **(42)**

Észak: főként az északi féltekén elhelyezkedő fejlett országok, értve ez alatt Észak-Amerika és Európa országait, valamint Japánt **(104)**

etnonacionális mozgalmak: közös etnikai kötődést magukénak valló, öntudatos közösségek részvétele szervezett politikai cselekvésekben; néhány mozgalom autonómiát kíván elérni az adott államon belül, mások az elszakadásért és új állam létrehozásáért küzdenek; megint mások egy már létező államhoz kívánnak csatlakozni **(148)**

Európai Unió: 27 európai ország uniója, a volt Európai Gazdasági Közösség; eredetileg az 1950-es években álmodták meg a gazdasági integráció kapcsán, azóta viszont jóval szorosabb politikai és gazdasági unióvá vált **(198)**

externáliák: a gazdaságban jelentkező, azon nem szándékos mellékhatások, amelyek pozitív és negatív következményekkel egyaránt bírhatnak **(318)**

fegyverzetcsökkentés: egy állam támadásra alkalmas fegyverzetének megszüntetésére irányuló politika; a fegyverek valamennyi fajtáját érintheti, illetve vonatkozhat speciális fegyverekre; e politika logikája az, hogy a kevesebb fegyver nagyobb biztonságot eredményez **(251)**

fegyverzet-ellenőrzés: fegyverrendszerek fejlesztésére, előállítására, valamint egyes csapattípusok alkalmazására vonatkozó korlátozás **(251)**

felidézett emlékkészlet: törekvés valamely jelenlegi helyzetben arra, hogy olyan részleteket találjunk, amelyek hasonlítanak egy korábbi szituációban szerzett információkhoz **(162)**

feltartóztatás: olyan külpolitika, amelynek célja az ellenség terjeszkedési lehetőségeinek blokkolása térfoglalásának megakadályozása érdekében; gyakran jár a gyengébb államok külföldi segélyprogramokon keresztüli támogatásával, vagy katonai erő alkalmazásával az ellenség terjeszkedésének megállítása érdekében; egyben az Egyesült Államok Szovjetunió elleni politikája a hidegháború időszakában **(51)**

fenntartható fejlődés: a gazdasági fejlődés egyik megközelítése, amely megpróbálja összhangba hozni a jelenlegi gazdasági fejlődést és a jövendő generációk szempontjából fontos környezetvédelem kérdéseit **(270)**

fizetési mérleg: a pénz adott országból, illetve országba áramlása egy adott időszakban, kereskedelem, turizmus, külföldi segélyek, szolgáltatások eladása, stb. által **(277)**

fogolydilemma: elméleti játszma, amelyben racionális játékosok (egyének vagy államok) olyan opciók közül választanak, amelyek olyan eredményhez vezetnek, amely minden résztvevő számára rosszabb, mint más döntés esetén **(73)**

függőségi elmélet hívei: azon egyének, akiknek eszméi a radikalizmusból eredeztethetők, és amely eszmék a fejlődő országok szegénységét és fejletlenségét a történelmi függőségre és a gazdag országok dominanciájára alapozzák **(84)**

gerilla harcmodor: nem hivatásos katonákból álló csapatok által használt módszer, amelynek során a civil lakosság között rejtőznek, és rajtaütő technikát alkalmaznak az ellenség gyengítésére **(240)**

globális kormányzat: struktúrák és folyamatok, amelyeken keresztül a szereplők egységesítő politikai autoritás hiányában is képesek koordinálni az egymással összefüggő érdekeket és szükségleteket **(342)**

globalizáció: a világ gazdasági, politikai, kommunikációs, társadalmi és kulturális integrációjának egyre gyorsuló folyamata. Egyre növekvő mértékben ássa alá az egyes államok szuverenitását **(145)**

Group-77 (G-77): 131 fejlődő ország koalíciója, amely reformokat követel a fejlett és fejlődő országok gazdasági kapcsolataiban; gyakran *Dél*ként utalnak rá **(187)**

hagyományos békefenntartás: harmadik fél többoldalú katonai erejének használata számos különböző cél elérésére, általában államok közötti konfliktusokkal kapcsolatban, beleértve a tűzszünetek betartatását, illetve a szemben álló erők szétválasztását; a hidegháború idején a nagyhatalmak közötti konfliktusok kiterjedésének megakadályozására használták **(188)**

harmadgenerációs emberi jogok: csoportok kollektív joga, amelybe beletartoznak az őslakosok vagy etnikai kisebbségek jogai, és amelyhez hozzátartoznak olyan kijelölt csoportok jogai, mint a nőké vagy gyermekeké, valamint többek közt a demokráciához és a fejlődéshez való jog **(327)**

hatalom (erő): a másik befolyásolásának képessége, amely egyszerre alkalmas a következmények ellenőrzésére, valamint olyan eredmények elérésére, amelyek maguktól nem következtek volna be **(121)**

hatalmi potenciál: a hatalom azon mértéke, amellyel egy adott állam rendelkezik, és amely egyaránt származik annak tárgyi és nem tárgyi jellegű forrásaiból; az államok nem minden esetben képesek hatalmi potenciáljukat tényleges hatalommá alakítani **(121)**

háttér-diplomácia: magánszemélyek vagy csoportok általi nem hivatalos nyitás, amelyen keresztül egy folyamatban lévő nemzetközi válságot vagy polgárháborút kívánnak rendezni **(166)**

hegemón: olyan domináns állam, amely jelentős hatalmi súllyal rendelkezik; gyakran ő állítja fel és tartatja be a nemzetközi rendszer szabályait és normáit **(42)**

hidegháború: a nemzetközi kapcsolatokban a II. világháború és 1990 közé eső periódus, amelyet az Egyesült Államok és a Szovjetunió közti ideológiai, gazdasági és politikai különbségek jellemeznek **(50)**

hipotézisek: bizonytalan megállapítások ok-okozati összefüggésekről, amelyeket azért dolgoznak ki, hogy megpróbálják feltárni és tesztelni annak logikai és általában gyakorlati következményeit is **(68)**

hitrendszer: a társadalom egyes tagjai, köztük külpolitikai döntéshozók rendszerezett és integrált érzékelései, amelyek gyakran a korábban történteken alapulnak, és amelyek segítségével egy adott politikát választanak ki a többi közül **(161)**

humán biztonság: a biztonság fogalma nem csupán az állam és az ahhoz tartozó terület biztonságát foglalja magában, hanem az egyének védelmét zavargástól, környezeti károsodástól vagy egészségügyi katasztrófáktól is **(185)**

humanitárius intervenció: államok, nemzetközi szervezetek vagy a nemzetközi közösség beavatkozása általában katonai erő használatával az emberi szenvedés enyhítése érdekében, sokszor anélkül, hogy az adott állam ehhez beleegyezését adná **(246)**

igazságos háború hagyománya: olyan elképzelés, amely szerint léteznek feltételek, amelyek együttes fennállása etikailag indokolttá tehet egy háborút, valamint léteznek olyan normák, amelyek kijelölik, hogyan kell etikusan megvívni egy háborút **(245)**

imperializmus: egy állami hatalom kiterjesztésének politikája és gyakorlata egy másik államra területi hódítás vagy gazdasági dominancia segítségével; a radikális elmélet szerint a kapitalista rendszer terjeszkedésének legvégső szakasza **(82)**

irredentizmus: etnonacionalista csoportok azon követelése, hogy a történetileg vagy etnikailag hozzájuk kötődő területek feletti politikai ellenőrzést megszerezzék, ami az anyaországtól való elszakadást, illetve bizonyos területek elvételét jelenti más államoktól **(148)**

iszlám fundamentalizmus: azok az iszlám hívők, akik erőteljes kritikával élnek a világi államokkal szemben, és ezen államok, valamint egyének viselkedésének megváltoztatására törekszenek az iszlám szövegek szigorú olvasatához igazodva **(147)**

játékelmélet: matematikusok és közgazdászok által kifejlesztett és politológusok által is használt módszer, amely arra szolgál, hogy értékeljék a választási lehetőségeket olyan döntéshozatali helyzetekben, ahol egy állam, illetve személy döntése meghatározza a többi aktor döntését; azon a feltevésen alapszik, hogy mindegyik játékos pontosan ismeri a maga és a többiek alternatívakészletét és az egyes alternatívákkal járó nyereségeket; a fogolydilemma a játék egyik típusa **(134)**

kapitalizmus: olyan gazdasági rendszer, amelyben a termelőeszközök magántulajdonban vannak; a rendszer a piaci erőviszonyokhoz alkalmazkodva működik, aminek következtében a tőke és a munkaerő szabadon áramolhat; a radikális megközelítés szerint a kapitalizmus kizsákmányoló kapcsolatot jelent a termelés tulajdonosai és a munkások között **(52)**

kényszerítés: az ellenség megfélemlítésének vagy fenyegetésének politikája egy bizonyos lépés meghozatala vagy annak megakadályozása érdekében (133)

Kereskedelmi Világszervezet (*World Trade Organization*, WTO): kormányközi szervezet, amelyet a liberális szabad kereskedelem elveinek támogatására hoztak létre; végrehajtási intézkedéseket és vitarendezési mechanizmusokat foglal magában; 1995-ben alapították az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény helyett **(275)**

kétpólusú (bipoláris) rendszer: olyan rendszer, amelyben két, nagyjából azonos súllyal és erővel rendelkező nagyhatalom vagy hatalmi blokk áll egymással szemben **(66)**

kielégítő döntés elmélete: a döntéshozatali elméletben az államok és vezetőik hajlamosak arra, hogy megelégedjenek minimálisan elfogadható megoldással a lehető legjobb eredmény helyett azért, hogy konszenzust érjenek el, és kidolgozzanak egy szakpolitikát **(142)**

kognitív konzisztencia: az egyén törekvése arra, hogy az információt a korábban befogadott információkkal összeegyeztethetőként fogadja be, gyakran azáltal, hogy a nem illeszkedő információkat nem veszi figyelembe; az egyén azon vágyával áll kapcsolatban, hogy magatartása következetes maradhasson **(162)**

kollektív biztonság: az a fogalom, amelynek értelmében egy állam elleni agressziót együttesen kell visszaverni, hiszen az egyik állam elleni agresszió a minden állam ellen elkövetett agressziónak minősül; a Népszövetség és az ENSZ alapelve is egyben **(73)**

komparatív előny: egy ország azon képessége, hogy javait a többi országnál hatásosabban állítsa elő és exportálja; a liberális gazdaságelmélet egyik alapja, amely szerint az egyes országok a nemzetek közti szabad kereskedelem révén nyereséghez jutnak **(267)**

komplex békefenntartás: sokoldalú művelet, amely civil és katonai személyzetet egyaránt foglalkoztat, és gyakran hagyományos békefenntartó és nemzetépítő tevékenységet foglal magában; nem veszélytelen, mert nem minden résztvevő járult hozzá, és általában katonai erő használatával jár együtt **(190)**

konstruktivizmus: a nemzetközi kapcsolatok egyik alternatív elmélete, amely arról állít fel hipotéziseket, hogy az állam identitását és érdekeit hogyan formálják az egyes eszmék, normák és intézmények **(85)**

korlátozott háború: korlátozott célokkal és csak bizonyos fegyverekkel és bizonyos célpontok ellen vívott háború; a cél kevesebb, mint az ellenség teljes leigázása **(235)**

kormányközi szervezetek (*intergovernmental organizations*, IGO): államok által felállított nemzetközi ügynökségek vagy testületek, amelyeket a tagállamok ellenőriznek, és amelyek a közös érdekek különböző területeivel foglalkoznak **(175)**

Közgyűlés: az ENSZ legfontosabb szerveinek egyike, általában a béke és biztonság problémáján kívül eső kérdéseket tárgyalja; minden tag egyetlen szavazattal rendelkezik; hat funkcionális bizottságon keresztül működik, amelyeket a tagállamok alkotnak **(186)**

közös javak: közjavak, amelyek mindenki számára elérhetők, függetlenül az egyéni hozzájárulástól – például a levegő, az óceánok vagy az Antarktisz –, amelyeket senki nem birtokol, vagy amelyekért senki nem visel felelősséget; a közjavak esetében az egy csoport vagy állam által hozott döntések hatással vannak más államokra és csoportokra **(178)**

kulturális relativizmus: az a hit, amely szerint az emberi jogokat, etikát és erkölcsöket a kultúrák és a történelem határozzák meg, ezért nem mondhatók univerzálisan azonosnak **(328)**

legitimáció: a kormányzás erkölcsi és törvényes joga, amely törvényeken, szokásokon, öröklésen, vagy a kormányzottak beleegyezésén alapul (39)

liberalizmus: az egyén veleszületett jóságának feltételezésén, illetve a társadalmi fejlődést elősegítő politikai intézmények értékén alapuló elméleti nézőpont **(71)**

malthusi csapda: az a szituáció, amikor a népesség a mezőgazdasági termelékenységnél gyorsabban nő, ami élelmiszerhiányhoz vezet; az elméletet Thomas Malthusról nevezték el **(312)**

másodgenerációs emberi jogok: olyan szociális és gazdasági jogok, amelyeket az államok kötelesek állampolgáraik számára biztosítani, beleértve az egészségügyhöz, a munkához és a lakhatáshoz való jogot (pozitív jogok) **(326)**

második csapás képessége: a nukleáris fegyverek korában az adott állam azon képességét jelenti, amellyel képes válaszlépést tenni és csapást mérni az ellenségre, miután elszenvedte az első csapást az ellenség részéről; biztos, hogy mindkét fél elfogadhatatlan mértékű károkat fog elszenvedni **(134)**

multinacionális vállalatok (MNV-k): magánvállalkozások, amelyek számos országban termelést, eladást és különböző tevékenységeket folytatnak **(84)**

nacionalizmus: hűség és odaadás a nemzet, illetve közös tulajdonságai iránt; az embereket hazafias cselekedetekre ösztönzi, néhány esetben csoportokat egy másik csoport feletti dominancia megszerzésére vezet **(39)**

NATO: a nyugat-európai államok és az USA közötti katonai és politikai szövetség, amelyet 1948-ban hoztak létre abból a célból, hogy Európát megvédje a

Szovjetunió és szövetségeseinek agressziójától; a hidegháború után a szövetség Kelet-Európa felé terjeszkedett **(56)**

nem kormányzati (civil-) szervezetek (*nongovernmental organizations*, NGO): egyének vagy csoportok magánszervezetei, amelyek általában országhatárokon átívelő politikai, gazdasági és társadalmi tevékenységek mellett kötelezik el magukat **(175)**

nemzet: közös nyelven, történelmen és kultúrán osztozó emberek csoportja **(114)**

nemzetállam: entitás, amely akkor alakul ki, amikor azonos történelmen, kultúrán, nyelvi gyökereken osztozó emberek létrehozzák saját államukat határokkal, kormányzattal és nemzetközi elismeréssel; a folyamat a francia és az amerikai forradalmakkal vette kezdetét **(115)**

nemzetépítés: az államot az igazgatási struktúra és képesség kialakításában segítő folyamat **(190)**

nemzeti érdek: az állam érdeke, legalapvetőbb szinten a terület és szuverenitás védelme; a realista irányzat szerint az érdek egységesen definiált a hatalmi törekvés tekintetében; a liberális gondolkodás szerint többféle nemzeti érdek létezik; a radikálisok úgy gondolják, hogy az érdek a kormányzó elit érdekeit jelenti **(75)**

nemzetközi kapcsolatok: a különböző, nemzetközi politikában részt vevő aktorok (államok, nemzetközi szervezetek, nem kormányzati szervezetek, valamint állam alatti entitások, például közigazgatási egységek, helyi kormányzatok és egyének) közötti interakciók vizsgálata **(14)**

nemzetközi mozgalmak: különböző államokból származó emberek csoportjai, akik közös vallási, ideológiai vagy politikai hitekben osztoznak, és akik együtt törekszenek a status quo megváltoztatására **(146)**

nemzetközi rezsimek: az államok és nemzetközi szervezetek által közös érdekeik alapján létrehozott szabályok, normák és folyamatok, amelyeket a közös tevékenységük megszervezéséhez használnak **(180)**

nemzetközi társadalom: az államok és állam alatti aktorok a nemzetközi rendszerben, valamint azon intézmények és normák, amelyek interakciójukat szabályozzák; maga után vonja, hogy ezek az aktorok kommunikálnak, közös érdekekkel és identitással rendelkeznek; a brit politikaelméleti iskolával azonosítják **(95)**

Nemzetközi Valutaalap (*International Monetary Fund*, IMF): a Bretton Woods-i konferencia szerint feladata eredetileg az volt, hogy segítse az államok átmeneti fizetésimérleg-problémáinak megoldását; ma ennél szélesebb körű feladattal rendelkezik, segíti az adós államokat kölcsönök nyújtása révén, ha azok speciális vagy stukturális felzárkózási politikát folytatnak **(272)**

neoliberális institucionalizmus: a liberalizmus újraértelmezése, amely szerint az államok még egy anarchikus nemzetközi rendszerben is együttműködnek a folyamatos kölcsönhatások miatt, és mert érdekeik is így kívánják; az együttműködés kereteit az intézmények jelentik **(73)**

neorealizmus: a realizmus újraértelmezése, amely szerint a nemzetközi rendszer struktúrája a vizsgálatok legfontosabb szintje; az államok a nemzetközi

rendszer struktúrája miatt viselkednek úgy, ahogy viselkednek; egyben azt a hitet is jelenti, hogy az általános törvények képesek az események magyarázatára **(78)**

Népszövetség: az első világháború befejeztével létrejött nemzetközi szervezet, amelyet a további háborúk megakadályozása érdekében állítottak fel; alapja a kollektív biztonság **(47)**

normativitás: erkölcsi szabályokkal áll kapcsolatban; a külpolitikában és nemzetközi ügyekben olyan standardokat jelent, amelyek meghatározzák, hogy a politikának milyennek kell lennie **(20)**

nyílt diplomácia: bizonyos diplomáciai módszerek használata, amelynek célja előnyös kép kialakítása egy államról, illetve annak népéről a másik állam, illetve annak közvéleménye szemében; a módszerek között szerepelnek például a diplomáciai túrák *(goodwill tours)*, kulturális és diákcsereprogramok, valamint média-megjelenések **(129)**

plurális modell: a külpolitikai döntéshozatal azon modellje, amely szerint a politika a külpolitika különböző belpolitikai forrásai közti alkudozás eredményeként formálódik, amibe beletartoznak a köz- és a magánérdekcsoportok, illetve a multinacionális vállalatok is; ezeket az érdekeket általában a demokratikus intézmények, például a törvényhozó testületek vagy magánszemélyek közvetítik **(143)**

polgárháború: a kormányzat ellenőrzésére, illetve a végrehajtás gyakorlásának megszerzésére törekvő csoportok közötti, államon belüli fegyveres konfliktus; komoly nemzetközi következményekkel is járhat a fegyverek áramlásának vagy a menekülthullámoknak köszönhetően; gyakran más államok beavatkozásához is vezet **(234)**

racionális cselekvő: a realista gondolkodásban az az egyén vagy állam, amely logikus érveléssel dönt egy politika mellett; mivel határozott céllal rendelkezik, egy egész sor alternatív stratégiát mérlegel, és végül azt választja, amelyik a legalkalmasabbnak tűnik a kitűzött cél elérésére **(76)**

radikalizmus: Karl Marx által megalkotott, más gondolkodók által módosított társadalomelmélet, amely szerint a tulajdonosok és a munkások közötti osztályharc fogja a kapitalizmus végét jelenteni; kritikával illeti a kapitalizmust **(81)**

realizmus: a nemzetközi kapcsolatok egyik elmélete, amely az állam érdekeit a hatalom felhalmozásában látja, amellyel egy anarchikus világban is képes a biztonság szavatolására; azon az elképzelésen alapszik, hogy az egyének hatalomra törnek, az államok pedig saját, a hatalom fogalmai szerint meghatározott érdekeiknek megfelelően cselekednek **(75)**

rendszer: adott egységek vagy részek valamilyen rendszeres interakció által összetartott egysége, amelyben az egyik egységben bekövetkező változás a többi részben is változásokat idéz elő; a változások szabályozott módon mennek végbe **(93)**

rétegzettség: a források egyenlőtlen elosztása egyének különböző csoportjai, illetve államok között **(104)**

rugalmasság: a kereslet-kínálat szintjének fogékonysága az árváltozásra **(295)**

strukturális kiigazítási programok: az IMF politikái és javaslatai, amelyek a fizetési mérleg nehézségeivel vagy gazdasági válsággal küzdő országok megsegítésére irányulnak **(272)**

szankció: gazdasági, diplomáciai, vagy akár katonai erő, amely a nemzetközi politika vagy egy másik állam politikájának kikényszerítésére irányul; a szankciók lehetnek pozitívak (ösztönző felajánlása egy államnak), illetve negatívak (egy állam büntetése) **(129)**

szervezeti politika: az a külpolitikai döntéshozatali modell, amely szerint az állami döntések az állam alatti kormányzati szervezetek és egységek termékei; a szervezetek általános működési eljárásai és folyamatai nagymértékben meghatározzák a politikát; a politikában bekövetkező nagyobb változások valószínűsége csekély **(141)**

szocializmus: gazdasági és társadalmi rendszer, amely az intenzív állami beavatkozásra és a termelési eszközök köztulajdonlására támaszkodik azért, hogy képes legyen a javak méltányosabb elosztására a népesség körében; a radikális elméletben a kapitalizmus és kommunizmus közötti szakaszt jelöli **(53)**

szuperhatalmak: a legnagyobb hatalommal rendelkező államok csoportja, amelyeket megkülönböztetünk a többi nagyhatalomtól. A kifejezés a hidegháború idején jött létre, és az Egyesült Államokra, valamint a Szovjetunióra utal **(50)**

szuverenitás: egy állam felhatalmazása a többi állam, illetve más nem állami cselekvők elismerése alapján, amely lehetővé teszi, hogy határain belül a népességet, gazdaságot, biztonságot és kormányzati formát érintő ügyeket irányítsa **(36)**

terrorizmus: erőszak használata államok vagy csoportok által, legtöbbször nem harcoló ellenfelekkel szemben, célja a megfélemlítés, félelem okozása, vagy az áldozatok megbüntetése politikai célok elérése érdekében; az aszimmetrikus hadviselés egy formája **(241)**

többpólusú (multipoláris) rendszer: olyan nemzetközi rendszer, amelyben számos állam vagy nagyhatalom rendelkezik közel egyenlő mértékű erővel vagy súllyal **(66)**

tömegpusztító fegyverek: nukleáris, vegyi és biológiai fegyverek, amelyek halálosságuk mértéke, illetve a célpontok megkülönböztetése képességének hiánya különböztet meg a többi fegyvertől **(238)**

transznacionális: nemzeti, illetve hagyományos állami határokon átívelő; a fogalom vonatkozhat különféle nem állami cselekvők – magánszemélyek és nemkormányzati szervezetek – tevékenységére **(62)**

tudásalapú csoportok: szakértők és technikai szakemberek transznacionális közössége, amelynek tagjai osztoznak meggyőződéseikben és a probléma megközelítésének módjában **(308)**

új nemzetközi gazdasági rend (*New International Economic Order,* **NIEO**): a G-77 által az Észak és Dél, vagyis a fejlett és fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatok megreformálása érdekében megfogalmazott követelések sora **(106)**

Varsói Szerződés: a szovjet blokk országai által formált katonai szövetség, amelyet 1955-ben hoztak létre válaszul Nyugat-Németország újrafegyverkezésére és NATO-felvételére; lehetővé tette, hogy szovjet csapatok Kelet-Európában állomásozzanak **(56)**

védelmi felelősség: az a kialakulóban lévő norma, amely szerint a nemzetközi közösségnek segítenie kell azokat az egyéneket, akiknek a saját államuk vagy mások szenvedést okoznak **(247)**

vesztfáliai béke: a harmincéves háborút lezáró európai béke, melyet 1648-ban írtak alá; a nemzetközi kapcsolatokban az egy adott területen belüli állami szuverenitás kezdete **(36)**

Világbank: globális hitelezési ügynökség, amely pénzügyi tervekre fókuszál a fejlődő országokban; formálisan Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bankként ismert, amelyet a Bretton Woods-i tárgyalások egyik kulcsintézményeként hoztak létre a második világháború után a sikeres újjáépítés és fejlesztés érdekében **(269)**

washingtoni konszenzus: az a liberális meggyőződés, amely szerint csakis a konkrét liberális gazdaságpolitika, mindenekelőtt a privatizáció eredménye lehet a fejlődés **(270)**

Irodalom

Aaronson, Susan Ariel: *Taking Trade to the Streets: The Lost History of Public Efforts to Shape Globalization.* Ann Arbor, University of Michigan Press, 2001

Andreas, Peter: Illicit International Political Economy: The Clandestine Side of Globalization. *Review of International Political Economy.* 11. évf., 3. sz. (2004. augusztus), 642–652.

Angell, Sir Norman: *The Great Illusion.* New York, Putnam, 1933

Aquinói Szt. Tamás: *A teológia foglalata.* Fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Tudós-Takács János. Budapest, Telosz Kiadó, 1994

Archibold, Randal C.: Border Fight Focuses on Water, Not Immigration. *New York Times,* 2006. július 7., 1.

Arisztotelész: *Politika.* Fordította: Simon Endre. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984

Avant, Deborah: *The Market for Force: The Consequence of Privatizing Security.* Cambridge, U.K., Cambridge University Press, 2005

Avant, Deborah: The Privatization of Security and Change in the Control of Force. *International Studies Perspectives.* 5. évf., 2. sz. (2004), 153–157.

Axelrod, Robert–Keohane, Robert O.: Achieving Cooperation under Anarchy: Strategies and Institutions. In: *Cooperation under Anarchy.* Ed.: Oye, Kenneth. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1986, 226–254.

Baldwin, David A.: *Economic Statecraft.* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1985

Barany, Zoltan: NATO's Post-Cold War Metamorphosis: From Sixteen to Twenty-Six and Counting. *International Studies Review.* 8. évf., 1. sz. (2006. március), 165–178.

Barnett, Michael–Finnemore, Martha: *Rules for the World: International Organizations in Global Politics.* Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2004

Bauer, Joanne R.–Bells, Daniel A. (eds): *The East Asian Challenge for Human Rights.* Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 1999

Biddle, Stephen: Seeing Bagdad, Thinking Saigon. *Foreign Affairs.* 85. évf., 2. sz. (2006. március–április), 2–14.

Bodin, Jean: *Az államról.* Válogatás. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987

Boserup, Ester: *Woman's Role in Economic Development.* London, George Allen and Unwin, 1970

Broad, Robin: *Global Backlash: Citizen Initiatives for a Just World Economy.* Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield, 2002

Brown, Bartram S.: Unilateralism, Multilateralism, and the International Criminal Court. In: *Multilateralism and U.S. Foreign Policy: Ambivalent Engagement.* Ed.: Patrick, Stewart–Foreman, Shepard. Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2002, 323–344.

Bull, Hedley–Watson, Adam (eds): *The Expansion of International Society.* Oxford University Press, Oxford, 1984

Caldwell, Dan–Williams Jr., Robert E.: *Seeking Security in an Insecure World.* Lanham, Md., Rowman & Littlefield, 2006

Carlson, Peter: The Son Also Rises. *Washington Post National Weekly Edition.* 2003. május 26.–június 1., 10–11.

Carr, Edward Hallett: *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations.* New York, Harper Torchbooks, 1939, rep. 1964
Carson, Rachel: *Silent Spring.* Boston, Houghton Mills Mifflin, 1962. Magyarul: *Néma tavasz.* Fordította: Makovecz Benjámin. Második, bővített, javított kiadás. Páty, Katalizátor Kiadó, 2007.
Cicero: *Az állam.* Fordította, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Hamza Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997
Claude, Inis: *Power and International Relations.* New York, Random House, 1962
Clausevitz, Carl von: *On War.* Bevezető: Rapoport, Anatol. Middlesex, Eng., Penguin Books, 1968. Magyarul: *A háborúról.* Fordította és jegyzetekkel ellátta: Réczey Ferenc. A bevezető tanulmányt írta: Monoszlay Gyula. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1961.
Cohen, Raymond: *Negotiating across Cultures: Communication Obstacles in International Diplomacy.* Második kiadás. Washington, D.C., U.S., Institute of Peace, 1997
Conover, Pamela Johnston–Mingst, Karen A.–Sigelman, Lee: Mirror Images in Americans' Perceptions of Nations and Leaders during the Iranian Hostage Crisis. *Journal of Peace Research.* 17. évf., 4. sz. (1980), 325–337.
Cooley, Alexander–Ron, James: The NGO Scramble: Organizational Insecurity and the Political Economy of Transnational Action. *International Security.* 27. évf., 1. sz. (2002. nyár), 5–39.
Cortright, David–Lopez, George A.: *Sanctions and the Search for Security.* Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2002
Cortright, David–Lopez, George A.: *The Sanctions Decade: Assessing UN Strategies in the 1990s.* Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2000
Cousteau, Jacques-Yves: *The Living Sea.* James Dugan-nel. New York, Harper and Row, 1963
Cousteau, Jacques-Yves: *The Silent World.* Frederick Dumas-val. New York, Harper and Row, 1953. Magyarul: *A csend világa.* Fordította: Fenyő György. Budapest, Gondolat Kiadó, 1963
Dalos György: *Gorbacsov – ember és hatalom.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2011.
Danaher, Kevin (ed.): *50 Years is Enough: The Case Against the World Bank and the International Monetary Fund.* Boston, South End Press, 1994
Dante Alighieri: *Az egyeduralom.* Fordította: Sallay Géza. Kossuth Kiadó, Budapest, 2003
Diamond, Jared: *Collapse: How Societes Choose to Fail or Succed.* New York, Penguin, 2005. Magyarul: *Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez.* Fordította: Vassy Zoltán. Budapest, Typotex Kiadó, 2007
Dixon, William J.: Democracy and the Peaceful Settlement of International Conflict. *American Political Science Review.* 88. sz. (1994), 14–32.
Donelly, Jack: *International Human Rights.* Harmadik kiadás. Boulder, Colo., Westview, 2006
Dyson, Stephen Benedict: Personality and Foreign Policy: Tony Blair's Iraq Decisions. *Foreign Policy Analysis.* 2. évf., 3. sz. (2006. július), 289.
Easterbrook, Gregg: The End of War? *The New Republic.* 2005. május 30., 18–21.
Easterly, William: *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good.* New York, Penguin, 2006
Edwards, Michael–Gaventa, John: *Global Citizen Action.* Lynne Rienner, Colo., 2001
Enders, Walter–Sandler, Todd: Distribution of Transnational Terrorism among Countries by Income Class and Geography after 9/11. *International Studies Quaterly.* 50. évf., 2. sz. (2006. június), 367–368.
Enloe, Cynthia H.: *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics.* Berkeley, University of California Press, 1990
Finnemore, Martha: *National Interests in International Society.* Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1996
Finnemore, Martha: *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force.* Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2003
Fleshman, Michael: Trade Talks: Where Is the Development? *Africa Renewal.* 20. évf., 6. sz. (2006. április), 14.

FLORINI, Ann M. (ed.): *The Third Force: The Rise of Transnational Society.* Washington D.C., Carnegie Endowment for International Peace, 2000
FORSYTHE, David P.: *Human Rights in International Relations.* Második kiadás. Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 2006
FRIEDMAN, Thomas L.: *The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization.* New York, Farrar, Straus & Giroux, 1999
FRIEDMAN, Thomas L.: *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-First Century.* Átdolgozott, bővített kiadás. New York, Farrar, Straus & Giroux, 2006. Magyarul: *És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története.* Fordította: BOZAI Ágota. Második, bővített, javított kiadás. Budapest, HVG Könyvek, 2008
FUKUYAMA, Francis: The End of History? *National Interest.* 16. sz. (1989. nyár), 4.
GADDIS, John Lewis: The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System. *International Security.* 10. évf., 4. sz. (1986. tavasz), 92–142.
GEORGE, Alexander L.–SMOKE, Richard: *Deterrence in American Foreign Policy: Theory and Practice.* New York, Columbia University Press, 1974
GILPIN, Robert: *Global Political Economy: Understanding the Economic Order.* Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2001
GILPIN, Robert: Three Models of the Future. *International Organization.* 29. évf., 1. sz. (1975. tél), 37–60.
GILPIN, Robert: *War and Change in World Politics.* Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 1981
GLAD, Betty: Personality, Political and Group Process Variables in Foreign Policy Decision Making: Jimmy Carter's Handling of the Iranian Hostage Crisis. *International Political Science Review.* 10. sz. (1989), 58.
GLAD, Betty: Why Tyrants Go Too Far: Malignant Narcissism and Absolute Power. *Political Psychology.* 23. évf., 1. sz. (2002), 6.
GOLDMAN, Michael: *Imperial Nature: The World Bank and the Struggles for Social Justice in the Age of Globalization.* New Haven, Connecticut, Yale University Press, 2005
GORBACSOV, Mihail: Secure World. A Foreign Broadcast Information Service beszámolója. *Daily Report, Soviet Union.* 1987. szeptember 17., 25.
HAAS, Peter M.: Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination. *International Organization* 46. évf., 1. sz. (1992. tél), 3.
HAGAN, Joe D.: Domestic Political Systems and War Proneness. *Mershon International Studies Review.* 38. évf., 2. sz. (1994. október), 183–207.
HARDIN, Garrett: The Tragedy of the Commons. *Science.* 162. sz. (1968. december 13.), 1243–1248. Magyarul in: *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv.* Válogatta, szerkesztette, az előszót és az utószót írta: LÁNYI András. Fordította: GYÖRFFY Miklós et al. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet–Osiris Kiadó, 2000
HENKIN, Louis: *How Nations Behave: Law and Foreign Policy.* Második kiadás. New York, Columbia University Press, 1979
HERMAN, Robert G.: Identity Norms and National Security. The Soviet Foreign Policy Revolution at the End of The Cold War. In: *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics.* Ed.: KATZENSTEIN, P. J. New York, Columbia Univ. Press, 1996
HERMANN, Margaret G.: Explaining Foreign Policy Behavior Using the Personal Characteristic of Political Readers. *International Studies Quarterly.* 24. évf., 1. sz. (1980. március), 7–46.
HERZ, John: Idealist Internationalism and the Security Dilemma. *World Politics.* 2. évf., 2. sz. (1950. január), 157–180.
HIV/AIDS as a Security Issue. International Crisis Group, 2001. június 19., www.intl-crisis-group.org
HOBBES, Thomas: *Leviatán.* Fordította: VÁMOSI Pál. Kolozsvár, Polisz Könyvkiadó, 2001
HOBSON, John A.: *Imperialism: A Study.* Ed. Siegelman, Philip. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1965

Holsti, Ole: The Belief System and National Images: A Case Study. *Journal of Conflict Resolution.* 6. évf., 3. sz. (1962), 244–252.
Homer-Dixon, Thomas F.: Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence and Cases. *International Security.* 19. évf., 1. sz. (1994. nyár), 5–40.
Hopf, Ted: The Promise of Constructivism in International Relations Theory. *International Security.* 23. évf., 1. sz. (1989. nyár), 172.
Hopkins, Terence K. et al.: Patterns of Development in the Modern World-System. In: *World-system Analysis: Theory and Methodology.* Ed. Hopkins, Terence K. et al. Beverly Hills, California, Sage, 1982
Human Development Report 2004. United Nations, New York, United Nations Development Programme, 2004
Hunt, Swanee–Rosa, Christina: Women Waging Peace. *Foreign Policy.* 124. sz. (2001. március–június), 38–47.
Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Budapest, Európa Kiadó, 2005
Janis, Irving L.: *Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes.* Boston, Houghton Mifflin, 1972
Jervis, Robert: Theories of War in an Era of Leading Power Peace. *American Political Science Review.* 96. évf., 1. sz. (2002. március), 11.
Joyner, Cristopher C.: *International Law in the 21st Century: Rules for Global Governance.* Lanham, Md., Rowman & Littlefield, 2005
Junusz, Mohamed (2003): *Banker to the Poor: Micro-Lending and the Battle Against World Poverty.* New York, Public Affairs, 2003
Jünfung, Khong [Yuen Foong, Khong]: *Analogies at War: Korea, Munich, Dien Bien Phu, and the Vietnam Decision of 1965.* Princeton, Princeton University Press, 1992
Kant, Immanuel: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. Fordította: Vidrányi Katalin. In: *Történetfilozófiai írások.* Szeged, Ictus Kiadó, 2007
Kant, Immanuel: Az örök békéről. Fordította: Mesterházi Miklós. In: *Történetfilozófiai írások.* Szeged, Ictus Kiadó, 2007
Kant, Immanuel: *Történetfilozófiai írások.* Összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta: Mesterházi Miklós. Fordította: Mesterházi Miklós és Vidrányi Katalin. Szeged, Ictus Kiadó, 2007
Kaplan, Morton: *System and Process in International Politics.* Krieger, New York, 1976
Karns, Margaret P.–Mingst, Karen A.: *International Organizations: The Politics and Processes of Global Governance.* Boulder, Colo., Lynne Rienner, 2004
Karns, Margaret P.–Mingst, Karen A.: The United States and Multilateral Institutions: A Framework. In: Karns, Margaret P.–Mingst, Karen A. (eds): *The United States and Multilateral Institutions: Patterns of Changing Instrumentality and Influence.* Boston, Unwin Hyman, 1990, 1–24.
Katzenstein, Peter J. (ed.): *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics.* New York, Columbia University Press, 1996
Keck, Margaret E.–Sikkink, Kathryn: *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Networks.* Ithaca, N. Y., Cornell University Press, 1998
Kegley Jr., Charles W.–Wittkopf, Eugene R.: *World Politics: Trend and Transformation.* Ötödik kiadás. St. Martins's, New York, 1995, 94.
Kennan, George F.: [„X"]: The Sources of Soviet Conduct. *Foreign Affairs.* 25. évf. (1947. július), 566–582.
Kennan, George F.: The United States and the Soviet Union, 1917–1976. *Foreign Affairs.* 45. évf. (1976. július), 683–684.
Kennedy, David: *The Dark Side of Virtue: Reassessing International Humanitarianism.* Princeton, N.J., Princeton University Press, 2004

KENNEDY, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000.* Random House, New York, 1987. Magyarul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok, 1500–2000.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

KEOHANE, Robert O.: *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy.* Princeton, N.J., Princeton University Press, 1984

KEOHANE, Robert O.–NYE, Joseph S.: *Power and Interdependence.* Harmadik kiadás. New York, Longman, 2011

KEOHANE, Robert O.–NYE, Joseph: Transnational Relations and World Politics. *International Organization.* 25. évf., 3. sz. (1971. nyár), 329–350.

KISSINGER, Henry A.: The Pitfalls of Universal Jurisdiction. *Foreign Affairs.* 80. évf. (2001. július–augusztus), 86–97.

KISSINGER, Henry: *Diplomacy.* New York, Simon and Schuster, 1994. Magyarul: *Diplomácia.* Fordította: BAIK Éva et al. Jegyzetekkel ellátta: MAGYARICS Tamás. Budapest, Panem-Grafo, 1996

KITTRIE, Nicholas: Absolutist vs. Pluralist Legitimacy: The New Cold War. *New Perspectives Quarterly.* 13. évf., 1. sz. (1996. tél), 57.

KRASNER, Stephen D.: *Defending the National Interest: Raw Materials Investments and U.S. Foreign Policy.* Princeton University Press, Princeton, 1978

KRASNER, Stephen D.: *Sovereignty: Organized Hypocrisy.* Princeton, Princeton University Press, 1999

KRASNER, Stephen D.: Structural Causes and Regime Consequence: Regimes as Intervening Variables. *International Organization.* 36. évf., 2. sz. (1982. tavasz), 186.

LENIN, V. I.: *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism.* New York, International Publishers, 1939. Magyarul: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1967

LEVERETT, Flynt–NOEL, Pierre: The New Axis of Oil. *National Interest.* 84. sz. (2006. nyár), 62.

LEVY, Jack S.: The Causes of War: A Review of Theories and Evidence. In: *Behavior Society and Nuclear War.* 1. kötet. Eds: TETLOCK, Philip E. et al. New York, Oxford University Press, 1989, 209–333.

LEVY, Jack S.: *War in the Modern Great Power System, 1495–1975.* Lexington, Ky., University Press of Kentucky, 1983

LIEBER, Keir A.–PRESS, Daryl G.: The Rise of U.S. Nuclear Primacy. *Foreign Affairs.* 85. évf., 2. sz. (2006. március-április), 42–54.

LIFTIN, Karen T. (ed.): *The Greening of Sovereignty in World Politics.* Cambridge, Mass., MIT Press, 1998

LIFTIN, Karen T.: Constructing Environmental Security and Ecological Interdependency. *Global Governance.* 5. évf., 3. sz. (1999. július–szeptember), 367.

LIFTIN, Karen T.: *Ozone Discourses: Science and Politics in Global Environmental Cooperation.* New York, Columbia University Press, 1994

LIPSCHUTZ, Ronnie: Reconstructing World Politics: The Emergence of Global Civil Society. *Millennium: Journal of International Studies.* 21. évf., 3. sz. (1992), 398–399.

LOCKE, John: *Értekezés a polgári kormányzatról.* Fordította: ENDREFFY Zoltán. Budapest, Gondolat, 1986

LUGAR, Richard G.: The New Energy Realists. *National Interest.* 84. sz. (2006. nyár), 30–33.

MACHIAVELLI, Niccolò: *A fejedelem.* Fordította: LUTTER Éva. Budapest, Kossuth Kiadó, 2001

MACK, Andrew: Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict. *World Politics.* 27. évf., 2. sz. (1975. január), 175–200.

MACKINDER, Halford: The Geographical Pivot of History. *Geographical Journal.* 23. sz. (1904. április), 434.

MAHAN, Alfred T.: *The Influence of Seapower upon History, 1660–1783.* Boston, Little, Brown, 1897

MAKOVSKY, David: *Making Peace With the PLO: The Rabin Government's Road to the Oslo Accord.* Boulder, Colo., Westview, 1996
MALTHUS, Thomas: *An Essay on the Principle of Population: Text, Sources, and Background Criticism.* 1789. Ed.: APPLEMAN, Philip. New York, Norton, 1976
MANN, Judy: An Economic Bridge Out of Poverty: Grameen Bank in Bangladesh Loans Money to Poor Women Who Want to Start Business. *Washigton Post,* p.E3. 1994. október 14.
MARX, Karl: *A tőke.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1957–1985
MATTHEWS, Jessica: Power Shift, *Foreign Affairs.* 76. évf., 1. sz. (1977. január–február), 50.
MCGEARY, Johanna: The End of Milošević. *Time.* 2000. október 16., 60.
MEADOWS, Dennis et al.: *The Limits to Growth.* New York, Signet, 1972. Magyarul: Donella MEADOWS et al: *A növekedés határai.* Budapest, Kossuth Kiadó [1973]
MEARSHEIMER, John J.: Back to the Future: Instability after the Cold War. *International Security* 15. évf. 1. sz. (1990. nyár), 52.
MEARSHEIMER, John J.: The False Promise of International Institutions. *International Security.* 19. évf., 3. sz. (1994/95. tél), 5–49.
MEARSHEIMER, John J.: *The Tragedy of Great Power Politics.* New York, Norton, 2001
MEARSHEIMER, John J.–WALT, Stephen M.: An Unnecessary War. *Foreign Policy.* 134. sz. (2003. január–február), 50–59.
MEUNIER, Sophie–NICOLAIDIS, Kalypso: The European Union as a Trade Power. In: HILL, Cristopher–SMITH, Michael: *International Relations and the European Union.* Oxford, Oxford University Press, 2005
MILLER-ADAMS, Michelle: *The World Bank: New Agendas in a Changing World.* London, Routledge, 1999
MINGST, Karen A.–KARNS, Margaret P.: *The United Nations in the 21st Century.* Harmadik kiadás. Boulder, Colo., Westview, 2007
MINGST, Karen A.–WARKENTIN, Craig P.: What Difference Does Culture Make in Multilateral Negotiations? *Global Governance.* 2. évf., 2. sz. (1996. május), 169–188.
MITRANY, David: *A Working Peace System.* Royal Institute of International Affairs, London, 1946
MODELSKI, George–THOMPSON, William R.: Long Cycles and Global War. In: *Handbook of War Studies.* Ed.: MIDLARSKY, Manus I. Boston, Unwin Hyman, 1989
MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről.* Fordította: CSÉCSY Imre–SEBESTYÉN Pál. Osiris–Attraktor, Budapest, 2000
MORGENTHAU, Hans J.: *Politics among Nations.* Ötödik, átdolgozott kiadás. New York, Knopf, 1978
MORGENTHAU, Hans J.: *Politics among Nations.* Rövidített kiadás. Ed.: THOMPSON, Kenneth W. New York, McGraw Hill, 1993
A More Secure World: Our Shared Responsibility. Report of the Secretary-General's High-level Panel on Threats, Challenges and Change. New York, United Nations, 2004, www.un.org/secureworld/
MUELLER, John: *Retreat from Doomsday: The Obsolescence of Major War.* New York, Basic Books, 1989
MUELLER, John: The Essential Irrelevence of Nuclear Weapons: Stability in the Postwar World. *International Security.* 13. évf., 2. sz. (1988. ősz), 55–79.
NAÍM, Moisés: *Illicit: How Smugglers, Traffickers, and Copycats Are Hijacking the Global Economy.* New York, Doubleday, 2005
NAIMARK, Norman M.: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949.* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1995
NIEBUHR, Reinhold: *The Children of Light and Children of Darkness.* New York, Schribnen, 1945
OLSON Jr., Mancur: *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups,* New York, Shocken, 1968
ORGANSKI, A. F. K.: *World Politics.* New York, Knopf, 1958

Organski, A. F. K.–Kugler, Jack: *The War Ledger.* Chicago, University of Chicago Press, 1980
Pape, Robert A.: The Strategic Logic of Suicide Terrorism. *American Political Science Review.* 97. évf., 3. sz. (2003. augusztus), 343–361.
Pej, Min-hszi [Pei, Minxin]: *China's Trapped Transition: The Limits of Developmental Autocracy.* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 2006
Pej, Min-hszi [Pei, Minxin]: The Paradoxes of American Nationalism. *Foreign Policy.* 134. sz. (2003. május–június), 31–37.
Peterson, V. Spike–Runyan, Anne Sisson: *Global Gender Issues.* Második kiadás. Boulder, Colo., Westview, 1999
Pillar, Paul R.: *Terrorism and U.S. Foreign Policy.* Washington, D.C., Brookings Institution Press, 2001, 367–68.
Platón: *Állam.* Fordította: Jánosy István. Budapest, Gondolat Kiadó, 1989
Putnam, Robert D.: Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of 2-level Games. *International Organization.* 42. évf., 3. sz. (1988. nyár), 427–469.
Recent Trends in Human Security Centre. *The Human Security Report 2005.* www.human-securityreport.info
Rosenau, James N.: *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity.* Princeton, N.J., Princeton University Press, 1990,
Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződésről.* Fordította: Kis János. Budapest, PannonKlett, 1997
Rousseau, Jean-Jacques: *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól.* Fordította: Kis János. Budapest, Magyar Helikon, 1978
Rousseau, Jean-Jacques: Extrait du projet de paix perpétuelle. *Œuvres complètes de la pleiade III.* Párizs, 1760
Sachs, Jeffrey: *The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time.* New York, Penguin, 2005. Magyarul: A szegénység vége. Fordította: Csillag Gábor. Részlet. In: *Anthropolis.* 4. évf., 1–2. sz. (2007), 18–27.
Sagan, Scott D.–Waltz, Kenneth N.: *The Spread of Nuclear Weapons: A Debate Renewed.* New York, Norton, 2003
Saunders, Harold: *Politics is About Relationships.* New York, Palgrave, 2005
Schelling, Thomas C.: *Arms and Influence.* Yale University Press, New Heaven, Conn., 1966
Sen, Amartya: Universal Truths: Human Rights and the Westernizing Illusion. *Harvard International Review.* 20. évf., 3. sz. (1998. nyár), 40–43.
Simon, Herbert: A Behavioral Model of Rational Choice. In: *Models of a Man: Social and Rational.* Ed.: Simon, Herbert. New York, John Wiley, 1957
Singer, David J.: The Levels of Analysis Problem. In: *International Politics and Foreign Policy.* Ed.: Rosenau, James N. Átdolgozott kiadás. New York, Free Press, 1961, 20–29.
Singer, David J.–Small, Melvin: *The Wages of War, 1816–1965: A Statistical Handbook.* New York, Wiley, 1972
Singer, David J.–Small, Melvin: Alliance Aggregation and the Onset of War. In: *Quantitative International Politics.* Ed.: Singer, David J. Free Press, New York, 1968, 246–286.
Sivard, Ruth Leger: *World Military and Social Expenditures, 1996.* Washington, D.C., World Priorities, 1996
Slaughter, Anne-Marie: Mercy Killings. *Foreign Policy.* 134. sz. (2003. május-június), 72–73.
Smith, Adam: *A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata.* Fordította: Bilek Rudolf. Budapest, 1959
Smith, Tony: The Underdevelopment of the Development Literature: The Case of Dependency Theory. *World Politics.* 31. évf., 2. sz. (1979. január), 247–288.
Snyder, Glenn: *Deterrence and Defense.* Princeton, N.J., Princeton University Press, 1961
Snyder, Jack: *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict.* New York, Norton, 2000

Starr, Harvey–Kissinger, Henry: *Perceptions of International Politics.* Lexington, Ky., University Press of Kentucky, 1984
Stern, Jessica: *Terror in the Name of God: Why Religious Militants Kill.* New York, HarperCollins, 2003, 9–31.
Stern, Jessica: The Protean Enemy. *Foreign Affairs.* 82. évf., 4. sz. (2003. július–augusztus), 27–40.
Stiglitz, Joseph E.: *Globalization and Its Discontents.* New York, Norton, 2002. Magyarul: *A globalizáció és visszásságai.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2003
Sylvester, Christine: Emphatic Cooperation: A Feminist Method for IR. *Millenium: Journal of International Studies.* 23. évf., 2. sz. (1994), 315–334.
Szent Ágoston: *Isten városáról.* Fordította: Földváry Antal. Budapest, Kairosz Kiadó, 2005–2009
Szent Ágoston: *Vallomások.* Fordította és a jegyzeteket írta: Városi István. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982
Sztálin, Joszif Visszárionovics: Ответ товарищам. (Válasz a bajtársaknak). *Pravda,* 1950. augusztus 2.
Tarrow, Sidney O.: *The New Transnational Activism.* Cambridge, Cambridge University Press, 2005
Terry, Fiona: *Condemned to Repeat? The Paradox of Humanitarian Action.* Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2002
Thakur, Ramesh–Maley, William: The Ottawa Convention on Landmines: A Landmark Humanitarian Treaty in Arms Control? *Global Governance.* 5. évf., 3. sz. (1999. július–szeptember), 273–302.
Tharoor, Shashi–Daws, Sam: Humanitarian Intervention: Getting Past the Reefs. *World Policy Journal.* 18. évf., 2. sz. (2001. nyár), 23.
Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború.* Fordította: Muraközy Gyula. Osiris, Budapest, 2006
Tickner, Ann: Hans Morgenthau's Principles of Political Realism: A Feminist Reformulation. *Millenium: Journal of International Studies.* 17. évf., 3. sz. (1988), 429–440.
Tilly, Charles: *Social Movements, 1768–2004.* Boulder, Colo., Paradigm, 2004
Trudeau, Pierre Elliott: *On Relations with the U.S.* Beszéd a National Press Clubban, Ottawa, Canada, 1969. március 26.
Tsoukalis, Loukas: Managing Interdependence: The EU in the World Economy. In: Hill, Cristopher–Smith, Michael: *International Relations and the European Union.* Oxford, Oxford University Press, 2005, 232–236.
Walker, Stephen: The Interface Between Believes and Behavior: Henry Kissinger's Operational Code and the Vietnam War. *Journal of Conflict Resolution.* 21. évf., 1. sz. (1977. március), 129–168.
Wallerstein, Immanuel: *The Modern World-System.* Második kötet. *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750.* New York, Academic Press, 1980. Magyarul: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Fordította: Miszlivetz Ferenc et al. Az utószót írta Szentes Tamás. A jegyzeteket összeállította: Forgács Péter, Várnai Gábor. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1983
Walt, Stephen M.: International Relations: One World, Many Theories. *Foreign Policy.* 10. sz. (1998. tavasz), 29–46.
Waltz, Kenneth N.: International Structure, National Force, and the Balance of World Power. *Journal of International Affairs.* 21. évf., 2. sz. (1967), 229.
Waltz, Kenneth N.: *Man, the State, and War.* New York, Columbia University Press, 1954
Waltz, Kenneth N.: Realist Thought and Neorealist Theory. In: *Controversies in International Relations Theory: Realism and the Neoliberal Challenge.* Ed.: Kegley Jr., Charles W. New York, St Martin's, 1995, 67–82.
Waltz, Kenneth N.: *Theory of International Politics.* Reading, Mass., Addison-Wesley, 1979

Waltzer, Michael: *Just and Unjust Wars.* New York, Basic Books, 1977
Walworth, A. C.: *Woodrow Wilson.* Baltimore, Penguin, 1969
Webb, Michael C.–Krasner, Stephen D.: Hegemonic Stability Theory: An Empirical Assessment. *Review of International Studies.* 15. sz. (1989), 183–198.
Weber, Cynthia: *Stimulating Sovereignty: Intervention, the State, and Symbolic Exchange.* Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 1994
Wendt, Alexander: Anarchy Is What States Makes of It: The Social Construction of Power Politics. *International Organization.* 46. évf., 2. sz. (1992. tavasz), 396.
Wendt, Alexander: *Social Theory of International Politics.* Cambridge, Eng., Cambridge University Press, 1999
Woods, Ngaire: *The Globalizers: The IMF, the World Bank and their Borrowers.* Ithaca, New York, Cornell University Press, 2006
Wright, Quincy: *A Study of War.* I–II. kötet. Chicago, University of Chicago Press, 1942. Átdolgozott kiadás: 1965
Yergin, Daniel: Ensuring Energy Security. *Foreign Affairs.* 85. évf., 2. sz. (2006. március–április), 69–82.

Térképek, ábrák, táblázatok jegyzéke

Térképek

1. Görögország i. e. 450 körül 29
2. A Római Birodalom i. e. 117-ben 30
3. A kora középkor három birodalma 31
4. Európa 1360 körül 34
5. Európa 1648 körül 38
6. Európa 1815-ben 43
7. Európa 1878 körül 45
8. Európa 1914-ben 46
9. Európa 1939-ben 48
10. Európa a hidegháború idején 51
11. A közép-közel-keleti térség keleti része, 2006 117
12. Kasmír, 2005 150
13. Az Európai Unió bővítése, 1952–2007

Ábrák

3.1. Az elemzés szintjei a nemzetközi kapcsolatokban 70
3.1. mező. Az Egyesült államok 2003-as iraki inváziójának lehetséges magyarázatai az elemzés egy-egy szintje alapján 71
4.1. Polaritás a nemzetközi rendszerben 97
4.2. A nemzetközi rendszer rétegzettsége 105
5.1. Az állam hatalmi potenciáljának összetevői 123
5.2. A fogolydilemma 135
5.3. A döntéshozatal racionális modellje 139
5.4. A döntéshozatal bürokratikus/szervezeti modellje 141
5.5. A döntéshozatal plurális modellje 143
6.1. Az egyénekből összeálló elitek befolyása 156
6.2. A vezetők egyéni személyiségjegyei 158
6.3. A közvélemény hatása a külpolitikára 169
7.1. A nemzetközi jog forrásai 212
8.1. A bizonytalanság kezelésének megközelítései 248
9.1. A nemzetközi gazdasági szervezetek 271
9.2. A Nemzetközi Valutaalap strukturális kiigazítási programjai 273
10.1. A világ népességnövekedése, 1750–2150 313
10.2. Egy főre jutó szén-dioxid-kibocsátás, 2002 319
10.3. A környezeti szűkösség forrásai és következményei 324

Táblázatok

1.1. Filozófusok hozzájárulása a nemzetközi kapcsolatok elméletéhez 20
1.2. A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásának megközelítései 25
2.1. A hidegháború fontosabb eseményi 55
5.1. A gazdasági irányítás pozitív és negatív szankciói 130
5.2. Az államhatalmat érő kihívások 145

5.3. Etnonacionális kihívások 151
6.1. Pszichológiai mechanizmusok, amelyeket az információk feldolgozására használunk 163
7.1. A kormányközi szervezetek szerepe 181
7.2. Az ENSZ alapelvei és napjaink valósága 184
7.3. Az ENSZ fő szervei 186
7.4. Hagyományos békefenntartó tevékenységek 189
7.5. Komplex békefenntartó tevékenységek 190
7.6. Nemzetközi és regionális érdek-képviseleti szervezetek 195
7.7. Az Európai Unió létrejöttének és bővítésének jelentős eseményei 199
7.8. Az EU legfontosabb intézményei 200
8.1. A háború okai a különböző szinteken 229
8.2. Terrorszervezetek 243
8.3. Fontosabb fegyverzet-ellenőrzési egyezmények 1959 óta 252–253
9.1. Humán fejlettségi index, 2002 283

Név- és tágymutató

A

Aaronson, Susan Ariel 300
abházok 151
ABM-szerződés 251
abortusz elleni harc 148
abszolút hatalom, állami 36
abszolutizmus 37, 41; ~ korlátozása 39
adóbevételek, állami 36
adók/vámok, kőolaj 295
adományozás, NGO-knak 209
adósság(ok) 284; ~ újraütemezése 106; ~ állomány, magas 272; ~enyhítés 272, 285, 287
adósságenyhítés és a szegénység visszaszorítása ugandai szemmel (globális perspektívák) 287
adózás 178; európai ~ 200
afganisztáni kivonulás, szovjet (1988/89) 63
Afganisztán 52, 55, 59, 63–65, 68, 71, 88, 90, 125, 130, 131, 148, 151, 154, 190, 191, 206, 209, 213, 240, 243, 245, 251, 258, 336
afganisztáni invázió, amerikai (2001) 131, 213
Afganisztáni Nők Forradalmi Szövetsége *(Revolutionary Association of the Women in Afghanistan)* 336; ~ kampánya a tálib előírások ellen 336
afganisztáni szovjet megszállás (1979) 52, 55, 59, 251
Afrika 33, 40, 42, 44, 54, 60, 109, 122, 188, 190, 199, 214, 236, 241, 247, 282, 285, 289, 292, 297, 304, 305, 319
afrikai befolyás 61
Afrikai Unió 195, 247
AFTA *l. ASEAN* Szabadkereskedelmi Övezete
agárár-exporttámogatás, eltörlése, EU 276
Agenda 21 205
Ágoston, Szent *l.* Augustinus
agrár, ~import 144; ~ piacok, NAFTA-országokban 294; ~támogatások 275; USA ~ 275
agrárszektor jelentősége 291
agresszió 74, 223–225; ~ büntette 214; állami ~ 73; német–olasz–japán ~ 49
agresszor, azonosítása-megbüntetése 249, 250
„ágyú vagy vaj" dilemma 303
Ahmadinedzsád, Mahmud 239
AIDS 287, 305–308; ~betegség ellenes fellépések 308, ~ gyógyítása 306, 307; ~járvány 187, 282, 305, 306; ~program, finanszírozása 166;
AIDS Szervezetek Nemzetközi Bizottsága *(International Council of AIDS Service Organizations)* 306
Akajev, Aszkar 172, 208
akarat, általános 19, 20
Akayesu, Jean-Paul 336
Akcióterv a Földközi-tengerért 322
aktivisták., környezetevédelmi 333
aktor *l.* cselekvő
al Jazeera (televízió) 128
albánok, koszovói 257
albánok, koszovói 65, 133, 151, 232, 331; macedóniai 150
Alberta (áll.) 318
Algéria 126, 148, 235, 240, 296
Ali Khan, Nusrat Fateh 238
al-Káida 64, 65, 68, 88, 90, 148, 206, 241, 242, 243, 298
al-Káida-ellenes támadások, amerikai 68

* A mutatóban a dőlt betűvel szedett nevek a szakirodalmi hivatkozásokra, a félkövéren szedett számok a *Szószedet*ben kiemelt kifejezések definiciós helyére, míg a félkövéren szedett címszavak a keretes írásokban szereplő információkra utalnak.

alku, diplomáciai 127; politikai 141; nemzetközi 181
állam 14, 15, 21, 23, 52, 66, 75, 79, 85, 87, 88, 98, 111, **113**; 114–152, 155, 256, 303, 324; belső tényezői 136; ~ elsőbbsége 113; 303, 324; ~ játéktere 142; jellemzői 224; ~ jogi kritériumai 113, 114; jogbiztosító feladata 326 ~ mint autonóm/nem autonóm cselekvő 118; ~ középponti szerepe 152; ~ mint cselekvő 94, 110, 220, 235; ~ mint egységes cselekvő 138, 235; ~ mint szimbólum 117; ~ viszonylagos meggyengülése 146
állam és egyén, 325; ~ és társadalom 224–227
állam konstruktivista szemmel (fókuszban) 119
állam liberális szemmel (fókuszban) 118
állam radikális szemmel (fókuszban) 119
állam realista szemmel (fókuszban) 118
állam(ok), arisztokratikus berendezkedésű 225; demokratikus 137, 225; domináns 256; egységes ~ 77, 81; erős ~ 217; etnonacionális ~ 150; fejlődő ~ 110; függő ~ 106; gazdaságilag pangó ~ 111; gyenge ~ 106, 217; hegemón ~ 214, 215; kapitalista ~ 110, 144, 225, 226, 228; nagy/kicsi ~ 122, 182; önálló/szuverén ~ 136, 328; tekintélyelvű ~ 136; ~ viselkedése 87, 95, 96, 218, 219
államcentrikusság 118
államdefiníciók 117
államfelfogások, 117–121, liberális 118; realista ~ 118; radikális ~ 119; konstruktivista ~ 119–120; ~ ütköztetése 120–121
államhatalom 34, 118, 121–138, 144, 152, 256; ~ gyakorlása 120
államhatalom és politika liberális szemmel (elmélet röviden) 142
államhatalom és politika radikális szemmel (elmélet röviden) 144
államhatalom és politika realista szemmel (elmélet röviden) 142
államhatalom és politika versengő perspektívái (elmélet röviden) 149
állami, beavatkozás 52; ~ felelősség, egészségügyi 306; ~ gazdaságpolitikai 263; ~ hatalom, természete 120; környezetvédelmi viselkedés 311; ~ szuverenitás 27, 28; ~ szuverenitás, gyengülése 145
állami hivatalok 94
állami szint (belpolitikai tényezők, kormány, gazdaság, nemzeti érdek, érdekcsoportok) 69–71
államközi megegyezések 36
államok föderációja 72
államosítás, kubai 58
állampolgári akciók 204
állampolgári hűség 113
államrendszer, modern 28; nemzetközi 27
Állandó Nemzetközi Bíróság, (*Permanent Court of International Justice*, PCIJ, 1922–1946) 183
Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény *l.* GATT
alternatívák, politikai 138
Amazonas-medence 322
Amehou, Samuel 276
Amerika 57, 114, 206
Amerika-ellenesség 160, 260; ~ érzelmek, fékezése 129; Irán ~e 239
Amerikai Egyesült 290, 292, 294, 297
Amerikai Államok Szervezete (*Organization of American States*, OAS) 182, 195, 253
amerikai blokád, kubai 57
Amerikai Egyesült Államok (USA) 16, 17, 21, 42, 44, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55–62, 64–69, 78, 88–90, 97, 99–99–106, 109, 113, 115, 120, 122–126, 128–133, 138–140, 142, 143, 147, 148, 153, 155, 159–164, 167, 168, 171, 181, 182, 184, 187, 192, 193, 196,201, 202, 208, 211, 212, 214–216, 218, 221, 226, 230, 233–235, 237–239, 242, 245, 251, 253, 254, 256–259, 266, 268, 270, 272, 277, 285, 290, 292–298, 302, 305, 316, 318, 319, 320, 321, 329, 330, 332, 334, 338
amerikai veszteségek, vietnami 125
amerikai–brit Irak-ellenes koalíció 71
amerikai–észak-koreai csúcstalálkozó (1994) 166
amerikai–kínai kapcsolatok 55
Amin Dada, Idi 164
Amnesty International (1961) 13, 204, 329, 330, 333, 337
amszterdami (bel- és igazságügyi) szerződések (1997) 198, 199
anarchia, anarchikus nemzetközi rendszer **18**, 72, 73, 75–77, 81, 86, 87, 95, 96, 110, 140, 173, 227, 228, 278
Andok 35, 227
Andreas, Peter 302
Ang Szan Szú Kji 167
Angell, Norman Sir 267
Anglia *l.* Nagy-Britannia
Angola 55, 58, 60, 190, 190, 223, 296, 297

angolai kivonulás, kubai (1988) 63, 190
Annan, Kofi Atta 187
antant *(Entente Cordiale)* 45, 102
Antarktisz 252; Antarktisz-egyezmény (1959) 252
antiballisztikus rakéta-megállapodás *(Anti-ballistic Missile Treaty) l.* ABM-szerződés
antiballisztikus védelmi rendszer 251
antiimperializmus 160, 282
antikapitalizmus 282
antikommunizmus 55, 63
antimilitarizmus 24
apartheid, dél-afrikai 114, 130, 132, 331; ~ megszűnése 132; ~ ellenes határozatok, USA (1986) 132
APEC *l.* Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés
Aquino, Corazon 164
Aquinói (Szent) Tamás 18, 20, 21, 245
arab államok 60, 115, 116, 130, 230
Arab Emírségek *l.* Egyesült Arab Emírségek
Arab Liga 130, 195
arab nyelv 32
arab országok, támogatása olajért 297
Arab-félsziget, Arábia 47, 256
arab–izraeli konfliktus 55, 166, 227, 235
arab–izraeli titkos közvetlen tárgyalások (1993) 166
arabok, arab világ 16, 30–33, 89, 129; közel-keleti ~ 250; palesztinai ~ 115
Aragónia 35
aranytermelés, indonéziai 317
archaikus jelleg 69
Archibold, Randal C. 316
árfolyamproblémák 291, 299
árfolyamrendszer, rögzített ~ 272; valuta ~ 268
Argentína 105, 162, 194, 251, 272, 285, 298, 330
arisztokrácia 36, 72
Arisztotelész 18, 20, 28
árrögzítés 106
áruhamisítás 146
áruk és szolgáltatások, szabad áramlása 72, 265, 290; ~ színvonala 124
árváltozások, kínálat-kereslet szerinti 295
ASEAN *l.* Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége
ASEAN Szabadkereskedelmi Övezete (AFTA) 292
Átfogó Atomcsend-egyezmény (*Comprehensive Test Ban Treaty,* CTBT) 253
Athén (antik) 17, 222
Atlanta (áll.) 166
Atlanti Charta 50
átmenet, feudalizmusból kapitalizmusba 107
atombomba ledobása (1945. augusztus 6., 9.) 237
atombomba-kísérletek, szovjet 55
atomenergia 239
atomfegyverek elterjedése **251** *l. még* nukleáris fegyverek
atomfegyvermentes övezetek (csendes-óceáni, karib-szigeteki, délkelet-ázsiai, afrikai) 252, 253
atomfegyver-program, iráni 13, 239
atomháború, veszélye 50
atomkatasztrófa, csernobili 167
atomprogram, észak-koreai 254; iraki 65
atomra fel! – Iráni szemmel (globális perspektívák) 239
atomrobbantások, kísérleti, észak-koreai 238
atomsorompó-egyezmény (1968) 55, 251, 252, 254
attitűdök, tömegek ~jei 171
Augustinus (Aurelius) (Szent Ágoston) 77, 80, 224, 245
Ausztrália 56, 122, 261
Ausztria (1918-ig) *l.* Habsburg Birodalom; Osztrák–Magyar Monarchia
Ausztria 47, 124, 171, 199
Ausztria-Magyarország *l.* Osztrák–Magyar Monarchia
autonómia 77, 81; egyéni 72; ~ elve 340; nemzetiségi ~ 115, 150;
Avanat, Deborah 261
Axelrod, Robert 73
Axworthy, Lloyd 131
Azerbajdzsán, azeriek 75, 295, 296
aztékok 33
Ázsia, ázsiai országok 28, 42, 44, 50, 54, 57, 60, 122, 128, 148, 188, 247, 266, 272, 299, 319, 328
„ázsiai tigrisek" 285
Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés (*Asia-Pacific Economic Cooperation,* APEC) 292
ázsiai konfliktus, első (1950) 57
ázsiai pénzügyi válság 272

B

Baath-párt (iraki kormányzópárt) ~ kormány 68, 133; Baath-rezsim 89
Bagdad 47, 187
bahái hívők 115

bakteriológiai fegyverek eltiltásáról szóló egyezmény (1975) 252
Baldwin, David A. 129
bálnavadászat korlátozása, NGO-k általi 204
baloldali mozgalmak 160
balti államok 50
Ban Ki-Mun *l.* Pan Gimun
Banglades 105, 205, 288, 305, 313, 316, 332
bangladesi NGO-politika 205
bank(ok), bankrendszer 37, 41, 279; európai regionális központi ~ 198; nemzetközi ~ 84; regionális fejlesztési ~ 285; ~ és egészségügy 309
bankhitel, fejlődő országokban 288
bántalmazás 329
bányászat, indonéz 317
Bárány Zoltán (Barany, Zoltan) 257
barátkép 162, 163
Barnett, Michael 218
„bársonyos forradalom" (Csehszlovákia, 1989) 172;
Baszkföld 243
baszkok 115, 149, 151
Bászra 229
Bauer, Joanne R. 328
be nem avatkozás elve 37, 340
beavatkozás, más állam belügyeibe 262 *l. még* intervenció
bécsi emberi jogi nyilatkozat 335
Bécsi Kongresszus (1814–1815) 40, 202
befagyasztás, gazdasági eszközök ~a 133
befektetések, külföldi közvetlen 270
befolyás 121; elit ~a 155–157; vezetői ~ 52
befolyási övezetek, afrikai 42
behaviorista forradalom, társadalomtudományi 21, 93
behaviorizmus, behavioristák, behaviorista elmélet 15, **21**, 22, 23, 25, 94, 101, 108
Beilin, Yossi 166
Bejrút 243
béke 19, 22, 37, 203; autokratikus ~ 138; demokratikus ~ elmélete 74; hosszú ~ 61; nemzetközi ~ 101; ~ és biztonság 184, 185, 186, 188; ~ feltételei 137
béke, India és Pakisztán között 256
békefenntartás 176, 190, 191, 262; ENSZ ~ 188–191; hagyományos ~ 62, **188**; komplex ~ **189**, 190
békéhez való jog 327
békeidők 40–42
békekutatások 137, 138
békepreferencia, liberális 225
békés felemelkedés, kínai 109
békét elősegítő attitűdök 234
bel- és igazságügy, európai 199
Belgium 37, 40, 43, 44, 60, 199
Belgrád 172
Bells, Daniel A. 328
belpolitika 85, 128; szovjet ~ 63; szuverén ~ 37
belpolitikai válság, amerikai 59
belső ellensúlyozás, állami 256
Benin 276
bennszülöttek, amerikai 35
Berlin 53, 55, 56, 58, 63, 279
berlini blokád (Nyugat-Berlin) (1948–1949) 52, 53, 55
berlini fal, ~ válság (1961) 56, 57, 171, 199; ~ leomlása (1989) 63, 171
Berlini Kongresszus (1885) 42, 45
beruházások 129, 130; külföldi ~ 293; védelmi ~ 131
beruházásserkentés 290, 292
betegségellenőrző- és megelőző központok, amerikai 307
betegségmegelőzés 309
betelepítés, izraeli 115, 116
bevándorlás, bevándorlók 114, 236; illegális ~ 302;
bevándorláspolitika, amerikai ~ 115, 148, 171, 302 ; európai ~ 200 *l. még* migráció
bevatkozás, jogsértések esetén 332
Biddle, Stephen 17
Bill and Melinda Gates Foundation 308
Bill of Rights, USA (1791) 326
bin Laden, Oszama 65, 148, 206, 242, 243
biológiai fegyerek használata 246
biológiai sokféleség védelme 311
biológiai tényezők 169
bipoláris *l.* kétpólusú
birodalmak, összeomlása 49
birodalmi kormányzás, ókori római 28–30
bírói hatalom 107
bírósági gyakorlatok, nemzeti 213
Bismarck, Otto von 125
bizalmatlanság 78; egyéni ~ 158; vezetői ~ 159
Bizánci Birodalom 32
bizatlmatlansági tényező 217
bizonytalanság 248–261, 254, 269, 291
biztonság 74, 76, 77, 222, 261, 261; állami ~ 29, 76; demokratikus ~ 225; európai ~ 197; izraeli ~ 116; katonai ~ 62, 77; ~ kezelése 257; ~ mint érték 221; ~ nemzetközi ~ 261; nyugati ~ 258,

biztonságdilemma **222**, 223, 227, 248, 249, 251, 254
biztonsági fenyegetés, Irán elleni 239
biztonsági közösség 234
biztonsági vállalkozások 261, 262
biztonságkezelés 256, 260
biztonságos környezethez való jog 327
biztonságpolitika, ~ és emberi jogok 330; európai ~ 200; japán–német ~ 24; nemzeti ~ 24; szovjet ~ 154; új ~ 257
biztonságpolitikai érdek 94
Blair, Tony 157
blokk, keleti 327
blokkpolitika 56, 98, 99
Bodin, Jean 36
bojkott 130; gazdasági ~ 215; Burger King-ellenes ~ 322; Nestlé-ellenes ~ 309
Bokassa, Jean 164
Bolívar, Simón 160
Bolívia 160
Bono (Paul David Hewson) 308
bortermelők, francia 144
Boserup, Ester 334, 335
Bosznia, bosnyákok 64, 149, 190, 213, 231, 232, 257, 261
Boszniai Szerb Köztársaság 231
Botswana 306
bővítési folyamat, EU 197, 198
bővítési kérdések, uniós 200
Brazília 105, 122, 144, 194, 243, 251, 266, 272, 285, 299, 307, 309
bretonok 148
Bretton Woods, ~i rendszer 264, 271
brit–kínai ellentét (19. sz.) 42
brit nagyhatalmi státus (19–20. sz.) 122
Broad, Robin 300
Brown, Bartram S. 215
bruttó hazai termék (GDP) 104; kínai~ 109
Buffet, Warren 308
„buldózerforradalom", szerbiai (2000) 172
Bulgária 50, 97, 192, 199, 258
Bull, Hedley 95
Burger King 309
Burma *l.* Mianmar
Burundi 65, 151, 191, 336, 338
burzsoázia, burzsoák 81, 85, 120, 225; nemzeti ~ 106
Bush, George W. 67–69, 71, 89, 133
Bush-kormányzat 321
bűnbakkeresés 229
bűnözés, állami 146
bűnözői hálózatok 146
bűntettek, fajtái 214
bürokratikus politika **141**; ~ szereplők 141

C

Caldwell, Dan 242
Calgary 300
Cancún 276, 300
cár *l.* Miklós, II. orosz cár , 153, 170
Cardoso, Fernando Henrique 84
Carlson, Peter 159
Carr, Edward Hallett 48, 49
Cartagena 285
Carter Center's International Negotiation Network 166
Carter, Jimmy 158, 159, 166, 168
Castro, Fidel 58, 90, 160
Ceauşescu, Nicolae 154
centralizáció–decentralizáció, középkori 30–33
centralizált hatalom, középkori afrikai 33
centrum–periféria-elmélet 83
Chamberlain, Neville 162
Chávez, Hugo 160
Chiapas 299
Chile 261, 272, 285, 330
Churchill, Winston 50, 125
CIA (*Central Intelligence Agency* – amerikai Központi Elhárító Ügynökség) 58, 159
Cicero, Marcus Tullius 28, 29
ciklusok 80; ciklusok, növekedési 106
Ciprus 189
Ciszjordánia 60, 114, 116, 235, 243, 316, 338
civil, ~ mozgalmak 169; ~ szervezetek 13, 96; ~ társadalom, globális 96; tevékenységek, női 286, 325
civilizáció(k), arab 30, 32; dél-amerikai 33; keleti 27; nyugati 27, 35; társadalom, globális;
civilizációk összecsapása (Huntington) 148
civilizációs terjeszkedés 35
Claude, Iris 249
Clausewitz, Claus von 221, 233
Clinton, Hillary Rodham 129
CNN (televízió) 146
Cohen, Raymond 128
Colbert, Jean-Baptiste 277
Colombo, Cristoforo 35
Colorado f. 316, 338
Correlates of War l. michigani vizsgálat
Cortés, Hernán 35

Cortright, David 132, 331
Cousteau, Jaqcues Yves 316, 318
Covenant, Sword and Arm of the Lord csoport 147
Crucé, Émeric 183

Cs

Csád 236, 298
család, mérete 314, 315; ~tervezés 148, 314, 315
csalás 80
csali *l.* pozitív szankciók
csapatkivonás, afganisztáni (szovjet) 64 190; angolai (kubai) 64, 190
csatlakozási tárgyalások, EU 199
CSCE (EBESZ *Commission on Security and Cooperation in Europe*) 232
csecsenek 234, 242
Cseh Köztársaság 156, 258
csehszlovák események (1948) 53; (1968) 55, 59
Csehszlovákia 47, 49, 50, 53, 55, 59, 97, 154, 172
Csehszlovákia német megszállása (1938) 49
csehszlovákiai bevonulás, Varsói Szerződés ~ a (1968) 154
cselekvés, állami 119, 325; egyéni ~ 155, 265; egységes ~ 118; kollektív ~ 71, 72, 185; morális ~ 215; társadalmi ~ 94
cselekvés imperatívusza 247
cselekvési minták 94
cselekvő(k) 15, 24, 94, 95, 102, 121, 142, 153; államok közötti ~ 235; autonóm ~ 118; egységes ~ **76**, 87, 138, 155; független ~ 173; racionális ~ 76, 155, szubnacionális ~ 110, 152, 235; tömeg mint ~ 173
csendes-óceáni térség 289; dél-csendes-óceáni térség 252
csere, piaci 81
Csernobil 167
Csing-dinasztia 42
Csombe, Moïse 60
csoport, ~dinamika 163, 164; ~egyetértés 163, 164; ~gondolkodás **163**; ~jogok 327; ~kohézió 164; iszlamisták ~ ja 147
csoportok, informális ~ 142; nemzetközi ~ 173; ~ jelentősége 85
Csou En-laj 54, 156
csúcstalálkozók **61**; bécsi (1960) 61; glassborói (1967) 55, 61; párizsi (1960) 55
csúcsvezetők 164

D

dajakok 151
Danahier, Kevin 274
Dánia 115, 170, 198, 199
Dante Alighieri 32
Dardanellák 44
Dárfúr 185, 214, 247, 297
Daws, Sam 247
daytoni szerződés (1995) 231
decentralzáció, kora középkori 30, 33
dekolonizáció 180, 188 *l. még* gyarmati rendszer felbomlása
dekonstruktivizmus 24
Dél 57, **105**, 106, 128, 188, 226, 227, 274, 279, 282, 284 285, 313, 323
Dél követelése az új nemzetközi gazdasági rend keretében (fókuszban) 284
Dél-Afrika *l.* Dél-afrikai Köztársaság
Dél-afrikai Köztársaság 42, 105, 114, 115, 123, 130, 132, 164, 167, 181, 191, 194, 251, 266, 308, 331
Dél-Amerika 33, 44, 58, 293, 319
Dél-amerikai Közös Piac *l.* MERCOSUR (MECOSUL)
Dél-Ázsia 256, 289, 336
Dél-Irak 89
Délkelet-Ázsia 57, 253
Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (*Association of South-East Asian Nation*, ASEAN) 109, 292
Dél-Korea 56, 57, 83, 103, 109, 128113, 128, 141–143, 187, 254, 266, 272, 278, 285, 299, 338 *l. még* Korea
Dél-Libanon 189
Délnyugat-Afrika *l.* Namíbia
Dél-Rhodesia 331 *l. még* Zimbabwe 331
Dél-Vietnam 56, 57, 59, 161, 164 *l. még* Vietnam
Dél-vietnami Köztársaság *l.* Dél-Vietnam
demográfiai, átmenet **312**, 313; ~ programok 314; 226, 227; ~ fejlett–fejlődő országok között 313
demokrácia 52, 125, 129, 136–138, 203; antiliberális 138; gazdasági 48, 62; liberális 107; ~ mint államforma 69; nemzetközi 75; politikai ~ 49; ~ terjedése 75

demokrácia, demokráciához való jog 327
demokratikus béke 225, 234, ~ elmélete 137, 138
demokratikus elkötelezettség 116; ~ gyakorlat 144; ~ központ 160; ~ országok 143
destabilizáció, európai 42; ~ megakadályozása 99
destabilizálás, nukleáris fegyverek általi 237
diákmenet, iráni (1999) 172
dialektika 18
Diamond, Jared 338
diktátorok 159
dinamizmus, Gilpin-féle ~ elmélet 80
diplomácia 83, **126**, 127–129, 131, 136; gazdasági ~ 132; klasszikus ~ 183 nyílt ~ 48, **129**; 19. századi ~ 98
diplomácia és humán biztonság kanadai szemmel (globális perspektívák) 131
diplomáciai elismerés 113, 114
diplomáciai eszközök 127; ~ kapcsolatok 127, 216; ~ státus 45; ~ szabályok 213; ~ tiltakozás 215
diplomáciatörténet 17, 21, 137
diplomációról szóló bécsi egyezmény (1961) 212
diskurzuselemzés 24, 25
diszkrimináció, gazdasági 232; ~ nemzetiségi 148; nők ~ja 334, 335
Disznó-öböl 55, 58, 163
Disznó-öböli konfliktus *l.* rakétaválság, kubai
Dixon, William J. 137
Doha 300
dohány-lobbi 309
dohányzás-probléma 309
dominancia 81; gazdasági ~ 225
dominóelv **57**, 59
Donelly, Jack 236
donorországok 280, 284, 288, 298; világbanki ~ 270
döntés(ek) 160; állami ~ 219; ~ átalakuló világgazdaságban 299; ~ gazdasági 303; külkereskedelmi ~ 143; külpolitikai ~ 138, 143, 152, 164; politikai ~ 136, 171
döntés, kielégítő 142, 164
döntéselemzés 143
döntéshozatal 159; állami 120, 182; egyéni 160, 161; racionális 76, 142, 238
döntéshozatali mechanizmus 155
döntéshozatali modell(ek) 138–144; plurális ~ **143**, 144; racionális ~ 138, 142, 160, 164; szervezeti ~ 141
döntéshozók 74, 80, 156, 259; amerikai 161–164; csúcs~ 259; egyéni ~ 69; külpolitikai 111; politikai 103
drúzok 149
Dugan, James 318
Dulles, John Foster 161
Dumas, Frederick 318
Dyson, Stephen Benedict 157
Dzsibuti 115

E

Earth Island Institute 322
Easterbrook, Gregg E. 234
Easterly, William 274
EBESZ *l.* Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet
EBESZ Bizalom- és Biztonságerősítő Intézkedésekkel és Leszereléssel foglalkozó stockholmi csúcstalálkozó záródokumentuma (1986) 252
ebola vírus 308
Ecuador 227, 272
EDC *l.* Európai Védelmi Közösség
Eden, Anthony 162
Edwards, Michael 202
egészség, egészségügy 303, 304, 309; és állambiztonság 310; európai 197, 198; ~ mint jogi probléma 309
egészségügyi ellátás, ~ visszásságai 306; ~hoz való jog 327
egészségügyi problémák, nemzetközi közösséget érintő 308
egészségügyi szabályozások 309
Egészségügyi Világszervezet (*World Health Organization*, WHO) 186, ENSZ Egészségügyi 194, 195, 304, 305–309
EGK *l.* Európai Gazdasági Közösség
egyén, ~ és közösség 262; ~ és külpolitika 157–159; ~ mint autonóm lény 39, 326; ~ mint racionális lény 39; ~ nemzetközi kapcsolatokban 153–173; ~ szerepe, jelentősége 75, 87, 177, 220, 223–224; ~ védelme 262, 332
egyén a versengő személetekben (elmélet röviden) 173
egyén: a venezuelai Hugo Chávez (globális perspektívák) 160
egyének nemzetközi hálózata 144
egyéni szint (személyiség, felfogás, aktivitás, egyéni döntések) 69–71

egyéni tulajdonságok 223
egyéni–közösségi érdek ellentéte 314
egyenlőség 111; államok közötti ~ 184
egyenlőtlenség(ek) 106; ~ csökkentése 85; gazdasági ~ 178, 180, 279, 282–289; ~ eltűnése 177
egyensúly 101; stratégiai ~ 60; térségeken belüli ~ 256
egyensúlyi rendszer (18. sz.-i) 107
egyensúlytalanság 81
Egyesült Államok *l.* Amerikai Egyesült Államok
Egyesült Arab Emírségek 123, 295
Egyesült Királyság *l.* Nagy-Britannia
Egyesült Nemzetek Szervezete l. ENSZ
Egyesült Tartományok 37
egyetemes joghatóság **213**
Egyetemes Postaegyesület *(Union Postale Universelle)* 186
Egyezmény a háború áldozatainak védelméről (1949) 210, 246; ~ kiegészítése (1977) 246
Egyezmény a házasságkötéshez szükséges kölcsönös beleegyezésről, legalsóbb korhatárról, valamint a házasságkötések anyakönyvezéséről (1962) 334
Egyezmény a kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmódok ellen 210
Egyezmény a népirtás bűntettének megelőzéséről (1948) 210
Egyezmény a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről (1979) 334, 337
Egyezmény a veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelméről (CITES) *l.* washintoni egyezmény
egyezmények, nemzetközi 331
egyház, katolikus 322
egyházi–világi hatalom ellentéte 32–37
Egyiptom 60, 148, 188, 189, 205, 235, 250, 256
egykepolitika 178
egymásrautaltság 94; gazdasági ~ 184
egypólusú (unipoláris) rendszer **66**, 71, 96, 100
egység, belső 226
Egységes Európai Okmány (1986) 196, 197, 199, 290
egységesítési törekvések, római 29
együttműködés 74, 79, 136, 144; államok közötti ~ 145, 227; nagyhatalmak közötti ~ 66; nemzetek közötti ~ 73; nemzetközi nemzetközi 182; politikai-gazdasági ~ 177; szakértői ~ 310; szocialista–kapitalista országok közötti ~ 85
együttműködés, funkcionális elve 310
együttműködési hajlandóság 181; ~ kényszer, államok közötti 145
éhínség(ek) 13, 312; afrikai 185
Eisenhower, Dwight 61
el nem bitorolható jogok l. emberi jogok, elsőgenerációs
el nem kötelezett országok 99, 256
Elefántcsontpart 236
„elektronikus csorda" 264
élelmiszer, ~ ellátás 323; európai ~ 291; ~hiány 14; ~segély 190
élelmiszer-termelés és népesedés 312
elemzés három szintje 67, **69**
elemzési szintek, nemzetközi rendszer ~jei 111
életminőség 304, 306
életszínvonal 287, 331; ~igények 314
élettartam, fejlődő világbeli 282, 283
életvédelem 304–310
eleve elrendeltetés 77
elit 226, ~ hatalma 217; ~ nézetei 162; ~ összefonódása 84
elit(ek) 85, 88, 146, 152, 154; csádi ~ 298; fejlődő országokbeli ~ 84; gazdasági ~ 144; iraki ~ 331; kormányzati ~ 94, 322, 325; kormányzaton kívüli ~ 94; külpolitikai ~ 153–165, 173; politikai ~ 196; transznacionális 87; tudományos 325
elit–tömeg kapcsolat 168, 169, 171
elkötelezettség, demokratikus ~102; ~ konfliktusmegoldásban 250; szövetségesi ~ 22
ellentétek, elméleti 299
ellenőrzés 81; ellenőrzés, fejletlen országok feletti ~ 84; intézményes ~ 157, 159; központi állami ~ 37; ~ kőolajkészletek feletti ~ 295
ellenség, belső ~ 76; háborús ~ 210; potenciális ~ 260
ellenségkép 162–164, 223
ellentétes kép **163**
elmélet(ek) 15–25, **68**, 67–91, 93; általános ~ 69–89; nemzetközi rendszer ~ 110; versengő ~ 151, 152, 173
elmélet, átfogó ~ lehetetlensége 85
elnöki vétó, USA- 132
elnyomás 83; kommunista ~ 63
előnyök–hátrányok eloszlása 106

elővigyázatosság elve 311
elrettentés **61**, 100, 259–261; ~ háborútól 76; ~ logikája 249; ~ politikája 89; ~ stratégiája 133, 134
elrettentés-elmélet 259
elrettentés elméletének feltevései (fókuszban) 259
első csapás képessége **134**
elszámoltathatóság, jogi eszközökkel 214; amerikai hadsereg ~a 214, 215
elszigetelési politika 78
elszigeteltség, földrajzi 43
embargó 215, 330, 331; embargó, Dél-Afrika-ellenes ~ 331; Észak-Korea ellenes ~ 254
embercsempészet 302
emberek szabad mozgása 198
Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata (1789) 326
emberi jogi konferencia, Bécs (1993) 335
emberi jogi nem kormányzati szervezetek 332, 333
emberi jogi, normák 219; ~ visszaélések 247
emberi jogi sérelmek elleni kampányok, NGO-k 204
emberi jogok, elsőgenerációs **326**, 328, 334; ~ másodgenerációs **326**, 328, 334; ~ harmadgenerációs **327**
emberi jogok 102, 107, 129, 131, 148, 184, 221, 243, 289, 303, 325–337; egyéni 327; ~ kikényszerítése 330; Kínában 130; ~ megsértése Jugoszláviában 232
Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) 180, 327
Emberi Jogok Európai Bírósága 328
emberi természet 77, 81, ~ és a háborúk 224
emberi jogi rendszer 326–333
emberi jogi szereplők 333
emberiség elleni bűntett 214
emlékkészlet, felidézett **162**, 163
empirikus kutatások 162; politikai pszichológiai ~ 161
én, változása 346
Enders, Walter 242
energiaforrások 294
energiafüggőség 264, 294–299
energiaválság 55
engedelmeskedés, államnak 114
Enloe, Cynthia H. 167
ENSZ 50, 53, 55, 61, 64–67, 71, 90, 94, 98, 130–133, 147, 164, 170, 171, 175, 180–200, 203, 216, 217, 231, 232, 253, 262, 270, 284, 289, 306, 320, 328, 330, 334, 335
ENSZ Adminisztratív és Költségvetési Bizottság 187
ENSZ Alapokmány 53, 183, 185, 191, 192 339, 340; ~ hetedik cikke 192
ENSZ Átmeneti Segítő Csoportja (*UN Transition Assistance Group*, UNTAG) 190
ENSZ Békeépítő Bizottság 193
ENSZ Békefenntartó Tevékenységek Főosztálya 193
ENSZ Biztonsági Tanács 63, 64, 68, 90, 109, 133, 139, 182, 184, **186**, 187–189, 191–193, 216, 217, 229, 230, 245, 247, 251, 306, 331; ~ állandó tagok 186, ENSZ reformja 194
ENSZ Ciprusi Békefenntartó Erői (*UN Peacekeeping Force in Cyprus*, UNFICYP) 189
ENSZ Csapatszétválasztási Megfigyelő Hadereje (*UN Disengagement Observer Force*, UNDOF) 189
ENSZ Missziója Etiópiában és Eritreában (*United Nations Mission in Ethiopia and Eritrea*, UNMEE) 189
ENSZ első Rendkívüli Hadereje (*First UN. Emergency Force*, UNEF I) 189
ENSZ Emberi Jogi Főbiztosság 180, 192, 328
ENSZ Emberi Jogi Tanács 328
ENSZ Emberi Jogi Világkonferencia (Bécs, 1993) 328, 335
ENSZ Emberi Jogok Bizottsága *(Commission on Human Rights)* 187, 212, 328, 329
ENSZ Fegyverzet Ellenőrző Szervezet (*UN Truce Supervision Organisation*, UNTSO) 189
ENSZ Fenyegetésekkel, kihívásokkal foglalkozó magas szintű bizottság *(High-Level Panel on Threats, Challenges and Change)* 262
ENSZ Gazdasági és Pénzügyi Bizottság 187
ENSZ Gazdasági és Szociális Tanács (*Economic and Social Council*, ECOSOC) 186, 187, 200
ENSZ Gyámsági Tanács *(Trusteeship Council)* 186, 188
ENSZ Gyermekalap *(United Nations Children's Fund) l.* UNICEF
ENSZ HIV/AIDS Közös Program (UNAIDS) 306
ENSZ Ideiglenes Adminisztrációs Missziója Koszovóban (*United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*, UNMIK) 232
ENSZ Ideiglenes Libanoni Hadereje (*UN Interim Force in Lebanon*, UNIFIL) 189

ENSZ Integrált Missziója Kelet-Timorban (*UN Integrated Mission in Timor-East,* UNMIT) 190
ENSZ iraki fegyverzetellenőrök bizottsága (*United Nations Monitoring, Verification and Inspection Commission)* 187
ENSZ Iraki Monitorozó, Ellenőrző és Helyszíni Vizsgáló Bizottsága 190
ENSZ Irak–Kuvaiti Megfigyelő Misszió (UNIKOM) 64
ENSZ Jugoszláviai Nemzetközi Törvényszék 214
ENSZ Kambodzsai Átalakulási Hatósága (*UN Transitional Authority in Cambodia,* UNTAC) 190
ENSZ Missziója a Kongói Demokratikus Köztársaságban (*UN Organisation Mission in the Democratic Republic of the Congo,* MONUC) 190
ENSZ első és második Szomáliai Művelete (*UN Operation in Somalia,* UNOSOM I–II) 190
ENSZ Ideiglenes Adminisztrációs Missziója Koszovóban (*UN Interim Administration Mission in Kosovo,* UNMIK) 190
ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) (1992) 285
ENSZ Kongói Művelete (*UN Operation in the Congo,* ONUC) 189
ENSZ Környezet és Fejlődés Konferencia (UNCED, 1992) 204
ENSZ Környezetvédelmi és Fejlesztési Világbizottság 286
ENSZ Közggyűlés 154, 184, **186**
ENSZ különleges leszerelési bizottsága 192
ENSZ Leszerelési és Nemzetközi Biztonsági Bizottság 187
ENSZ második Rendkívüli Hadereje (*UN Second United Nations Emergency Force,* UNEF II) 189
ENSZ Menekültügyi Főbiztosság 181, 182, 203
ENSZ Mezőgazdasági és Élelmezési Világszervezet (*Food and Agriculture Organization of the United Nations,* FAO) 186, 194, 195
ENSZ *Milllenium Development Goals* (MDGs) 289
ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága 212
ENSZ Népirtás (Genocídium-) Egyezmény (1948) 332
ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) l.* UNESCO
ENSZ Nők Helyzetével Foglalkozó Bizottság 328
ENSZ Ruandai Nemzetközi Törvényszék 214
ENSZ San Franciscó-i Konferencia (1945) 329
ENSZ Speciális Politikai és Dekolonizációs Bizottság 187
ENSZ Szociális, Humanitárius és Kulturális Bizottság 187
ENSZ Támogató Missziója Kelet-Timorban (*UN Mission of Support in East Timor,* UNMISET) 190
ENSZ Terrorizmusellenes Bizottság 192
ENSZ Titkárság 186, 187
ENSZ Védelmi Hadereje (*UN Protection Force,* UNPROFOR) 190
ENSZ-adminisztráció, koszovói 65; fegyverzetellenőrzés 67; felügyelet 64; megfigyelők, afganisztáni 63
ENSZ-alapelvek 184
ENSZ-békefenntartók (ENSZ) 61, 191; békefenntartók, kanadai 125, 131, 231
ENSZ-bizottságok 187
ENSZ-fegyverzetellenőrzés 193
ENSZ-gazdaságfejlesztés 194
ENSZ-haderők 188
ENSZ-hadműveleti egységek 189
ENSZ-határozatok 133; ~ iraki megszegése 67; ~ Jugoszlávia elleni 232
ENSZ-iraki felhatalmazás 68
ENSZ-költségvetési tárgyalások 184
ENSZ-megalapítása 329
ENSZ-megfigyelők 329, 330
ENSZ-megítélése 331
ENSZ-politika, kulcskérdések 188
ENSZ-programok, 21. sz. elején 194
ENSZ-programok, a nők egyenjogúsítására 335
ENSZ-reform 192–194
ENSZ-segély 185
ENSZ-struktúra 194, 195
ENSZ-szakosodott intézmények 187
ENSZ-szankciók 130, 218
ENSZ-szervezetek 186
ENSZ-választási megfigyelések 330
ENSZ-védnökség 214
ENSZ-világkonferenciák, a nők helyzetéről 335
érdek(ek) 94, 118, 177; állam~ 19, 76, 172; állandósult ~ 98 ; egyéni ~ 38, 81; gazdasági

89, 133; gazdasági-politikai ~ 94; geopolitikai ~ 50, 52; közös ~ 95; nem materiális ~ 119; politikai ~ 103; társadalmi ~ 119; USA ~ 71; versengő ~ 142
érdekcsoportok 143; belpolitikai 69
érdekkövetés 38; ~maximalizálás 38; ~összefonódások 94; ~rendszerek 44
érdekszféra, szovjet 50, 78
érdekszférák elkülönítésére épülő rend (20. sz. első fele) 107
erdőirtás, indonéziai 317
Eritrea 166, 189, 236, 330; ~ függetlenségének kikiáltása (1992) 166
erkölcsi kérdések, háborúk ~i 249
erkölcsi követelmény, nemzetközi 71
erkölcsiség, egyetemes 34
erő 87, 134; gazdasági ~ 134; ~ alkalmazása 194
erő, ~ törvénytelen használata 249 *l. még* hatalom
erőegyensúly *(balance of power)* **42**, 43, 44, 87, 98, 255–258, 260, 324; ~ gyengülése 44; európai hatalmi ~ 40–42
erőforrások, ~ allokálása 287; ~ állami ellenőrzése 132; ellenőrzése 230; ~ elosztása 265, 280; ~ és konfliktuskezelés, ellentmondásai 338, 339; harc ~ megszerzéséért 105; ~ rétegzettsége 104; ~ hiánya 106; természetes ~ 121, 123, 124, 267, 286, 306, 323
erőfölény, amerikai 65
erőpozíció, domináns 43
erőszak 147, 244; iraki ~ 68; ~ elleni védekezés 262; ~ mérséklése 99
erőszakmentesség 203
erőviszonyok, átrendeződése 50, 299
értékek, a nemzetközi kapcsolatok megítélésben 341
értékek, kanadai 131; liberális 102; nemzeti 115
Esőerdő Akciócsoport 322
esőerdők 322
Észak 57, **104**, 106, 128, 181, 188, 226, 227, 276, 279, 282, 284, 313, 323
Észak-Afrika 28, 32, 9, 321
Észak-Amerika 31, 37, 122, 293
Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (*North-American Free Trade Agreement*, NAFTA) 292–294, 299, 302
Észak–Dél ellentét 324; környezetvédelmi ~ 321, 323
Észak–Dél-különbség 279, 282, 283, 285, 296
Észak-Európa 62
Északi Tanács 195
Észak-Irak 185, 331
Észak-Itália 33
Északkelet-Afrika 227
Észak-Korea 13, 14, 56, 57, 68, 104, 109, 113, 118, 130, 146, 159, 164, 166, 219, 238, 242, 254, 255, 338 *l. még* Korea
Észak-Korea, kilépése a Nemzetközi Atomsorompó Egyezményből 254
észak-koreai offenzíva (1950) 57
Észak-Vietnam 56, 57, 126, 161, 167, 240 *l. még* Vietnam
észlelés, egyéni 162
eszmék 111, 119, 126; ~ jelentősége 85, 86
Észtország 258
ETA (Baszkföld és Szabadság, *Euzkadi Ta Askatasuna*) 242, 243
etatizmus 277–282, 285, 299
Etiópia 49, 55, 56, 58, 61, 115, 166, 189, 216, 236, 250; ~ olasz lerohanása (1935) 49, 216
etnikai konfliktusok, jugoszláviai 65; kaukázusi 65; koszovói 65; ~ áttekintése 115; válaszlépések ~ra 332
etnikai tisztogatás, koszovói 332
etnikai törekvések 115 *l. még* kisebbségek; nemzetiségek
etnikai versengés 231
etnikumok 49, 85, 303
etnonacionális mozgalmak 145, **148**, 149–152, 234
EU Közös Agrárpolitika 275
EU *l.* Európai Unió
EU-csatlakozások 170
eugenetika 314
EURATOM *l.* Európai Atomenergia Közösség
Eurázsia 122
euró (fizetőeszköz, 2002) 199
Eurobarometer 171
Európa 16, 27, 28, 29, 32, 33, 35, 36, 40, 42, 54, 55, 60, 148, 194–196, 204, 206, 238, 258, 266, 277, 286, 290, 294, 297, 304, 305, 319–321, 327
Európa, egységes ~ 196 középkori ~ 34; újkori 38; ~ bécsi Kongresszus idején 43; ~ berlini kongresszu idején 45; ~ 1939-ben 48; ~ hidegháború idején 51
Európa-erőd 292
Európai Alkotmány 198; vita az ~ról 198
Európai Atomenergia Közösség (*European Atomic Energy Community*, EURATOM) 196, 199

Európai Bíróság 200, 213
Európai Bizottság 200
Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) 170, 195, 231
európai diskurzus 54
európai egyensúly *(concert of Europe)* 40
Európai Gazdasági és Monetárius Unió 291
Európai Gazdasági Közösség (EGK, 1957) 196, 198, 199, 266, 269
Európai Parlament (EP) 198, 199, 200
Európai Szén- és Acélközösség 177, 196
Európai Tanács 200
Európai Unió 143, 170, 171, 175, 177, 179, 180, 195–197, **198**, 199–201, 213, 231,232, 276, 290–294, 300, 320, 340; ~ felépítése 199, 200
Európai Védelmi Közösség (*European Defense Community*, EDC) 176, 199
európai, egységmozgalmak 40; ~ erőegyensúly kora 183; ~ szerveződés 195, 196; ~ szövetségi rendszer (18. sz.-i) 37; ~ újjáépítés 55
evangelizáló mozgalmak, amerikai 147
export 267; angol ~ 41
externáliák **318**

F

faji alapú bűntett 214
FÁK *l.* Független Államok Szövetsége
Faletto, Enzo 84
Falkland-szigetek 162, 168, 226
FAO *l.* ENSZ Mezőgazdasági és Élelmezési Világszervezet
FARC 243
fasizmus, japán 49; német 49; olasz 49
fegyvercsempészet 146
fegyverek, hozzáférés ~ hez 236; ~ modernizálása 237; nukleáris-biológiai-vegyi ~ 187; ~ terjedési üteme 251
fegyverkereskedelem 237; fejlődő országokba irányuló ~ 237; nemzetközi ~ 248, 302
fegyverkezés 80, 100, 180, 222; iraki ~ 67; nukleáris 259; nyugati ~ 63
fegyverkezéskorlátozó szerződések *l.* SALT (*Strategic Arms Limitation Talks* – Stratégiai Fegyverzetkorlátozási Tárgyalások)
fegyverpiac, nemzetközi hálózata 237
fegyverzet, ~csökkentés 249–250, **251**, 252–255; amerikai ~ 52; ~ellenőrök 90; ~ellenőrzés 249, 250, **251**, 252–255; ~ korlátozás 61; ~maximalizálás 61
fegyverzettípusok 243
Fehéroroszország 208, 251, 253
fejlesztések, infrastrukturális 269
fejlesztési célok 289
fejlesztésserkentés 290
fejlett–fejletlen országok ellentéte 82, 306
fejlett–gyorsan fejlődő országok ellentéte, környezetszennyezési kérdésekben 321
fejlett–fejletlen világ, környezetvédelme 323
fejlődés 111; déli ~ 285; északi ~ 285, 286; hosszú távú ~ 286; ipari 123
fejlődési szakadék 282, 283, 289
fejlődő országok 84, 105, 106, 130, 131, 203, 228, 230, 242, 275, 276, 280, **282**, 283–289; fertőző betegségek ~ban 305
Fekete-Afrika 283, 289
feketelista 130
Fekete-tenger 44
felekezet, választása 36
felelősség, állami ~ 310, 326, 327; háborús ~ 262; nemzetközi ~ 310
felfedezések, és betegségek terjedése 304
felfedezések, földrajzi 35
felidézet emlékkészlet **162**, 163
felmelegedés, globális 319, 320
félperiféria 83, 106
félreértésspirálok, háborúhoz vezető ~ 224
feltartóztatás (elve) 51, 52, 59
felülírja-e az emberi jogi kérdéseket a globális háború a terrorizmus ellen (politikai vita) 339
felvilágosodás 19, 39, 72, 225
feminizmus, feministák 81, 167, 170, 173
feministák az emberi jogok védelméért 337
fenntartható fejlődés **270**, 289, 311
fenntartható fejlődés céljai (fókuszban) 286
fenyegetés, biztonsági ~ 200; hadműveleti ~ 138; kényszerítő ~ 133
fenyegetettség, katonai 51; nukleáris fegyverek általi ~ 238
Ferenc Ferdinánd osztrák trónörökös 45
fertőző betegségek, ~ és globalizáció 305; ~ terjedése 304; ~ terjedése elleni fellépések 304
feudális anarchia, japán 33
feudalizmus 32, 81, 82, 107
Fidzsi-szigetek 261
figyelemelterelés, háborúval 162

filozófia, filozófiai hagyomány 28, 245, 327; ~i nézőpont 18–21, 23, 25
filozófusok 137; antik római ~ 29, 30; ~ a nemzetközi kapcsolatokról 20
finanszírozás–refinanszírozás 284
Finnemore, Martha 107, 108, 120, 218, 247
Finnország 50, 199
Firenze 33
fizetési mérleg **277**
Fleshman, Michael 276
Florini, Ann M. 202
fogalmi komplexitás 158
fogolydilemma **73**, 135, 136, 222
fogolykínzások, 208; foglyvédelem 330
fogyasztás 38, 82; egy főre eső 315; északi–déli ~ 313
fogyasztási szokások és globális felmelegedés 320
fogyasztói csoportok 120;
fogyasztói szabványok, európai 197
folyamatok, szervezeti 141
folyamatszemlélet 94
Fonda, Jane 167
Ford, Gerald 78
Foreman, Shepard 215
forradalom 52; 1848-as 41; csehszlovák 172; iráni (1979) 172, 239; grúz 172; kínai 54, 109; kirgíz 172, 208; magyar (1956) 55, 59; szerb 182; ukrán 172; volt szovjet tagköztársasági 208
források, belföldi 143
föderáció 72
föderális testületek 176, 178
föderalizmus (fókuszban) 176
föderalizmus, föderalisták, föderalista elmélet 175, 176 ; nemzetiségi ~ 150
Föld Barátai *(Friends of the Earth International)* 204
földbirtokosok, kínai 226
Földközi-tenger 44 *l. még* Mediterráneum
földrajzi adottságok 123; kiterjedés 121 *l. még* geográfia
földrajzi határok sérthetetlensége 217
földrengés, pakisztáni (2005) 150
főníciaiak (antik) 265
Forsythe, David. P. 326
francia forradalom (1789) 20, 39, 114, 241
Francia Nemzetgyűlés 199
franciák, algériai 240
Franciaország, franciák 32, 37, 40, 41, 43, 44, 46, 49, 55, 56, 88, 90, 97, 98, 99, 102, 104, 113, 115, 125, 126, 130, 143, 171, 176, 184, 192, 198, 199, 202, 231, 233, 250, 252, 334
frankok 32
Freedom House 208
Friedman, Thomas 264
Frigyes, II. (Nagy) porosz király 37
frusztráció–agresszió szindróma 169
Fukuyama, Francis 75
fundamentalizmus, iszlám **147**, 148
funkcionalizmus, funkcionalisták, funkcionalista elmélet 175–177, 180, 309
funkcionalizmus (fókuszban) 176
függés, kölcsönös gazdasági 234
Független Államok Szövetsége (FÁK) 55
független államok, új 188
független arab médiák 129
független politikai közösségek 95
függetlenség 78; volt gyarmatok ~e 53, 54; hidegháború alatti ~ 99
függetlenségi harcok, közép- és dél-amerikai ~ 44
függetlenségi törekvések 227
függőség, amerikai ~ 90; gazdasági-politikai ~ 85; kölcsönös ~ 87, 264; országok közötti ~ 82
függőségi elmélet(ek) **84**, 87, 110, 149, 173, 279–282
Fülöp-szigetek 42, 57, 148, 105, 164, 171, 242
Fülöp-szigeteki felkelés (1986) 171
Fülöp-szigeteki Kommunista Párt 243
füstfelhő, indonéziai (1997/98) 317

G

G-7 300
G-77-csoport **187**, 188
G-8-csoport 13, 14, 16, 131, 300
gabonafelvásárlás, uniós 291
Gaddis, John Lewis 61, 62
Gandhi, Mohandász Karamcsand, a Mahátma 125, 155, 164
Gates, Bill 166, 308
Gates, Melinda 166, 308
GATT (*General Agreement of Tariffs and Trade* – Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény) 271, **274**, 275
GATT Kenndy-forduló (1963–1967) 275
GATT tokiói forduló (1973–1979) 275
GATT uruguayi forduló (1986–1994) 275
Gaulle, Charles de 125
Gaventa, John 202
Gázai-övezet 60, 114, 235, 243, 338
gazdag országok 123, 178
gazdagok 104, 106

gazdag–szegény országok különbsége, egészségügyben 310
gazdagság és béke, pozitív kapcsolata 267
gazdaság és politika 265
gazdaság, 146; nyugati 37; szovjet 154; amerikai 65, 101
gazdaságfejlesztés 269–272; ~ fejlődő országokban 286
gazdasági átépítés *l.* peresztrojka
gazdasági, ~ alap 81; állami ~ célok, állami 119, 263 ~ elosztás, ~ egyenlőtlenség 147; ~ és egészségügy 309; ~ fejlődés 129, 221, 285–286; fejlődés, kelet-európai 37; ~ fellendülés, kínai 109; ~ harmonizálás, európai 290; ~ források 20; ~ hegemónia, küzdelem ~ért 42; USA ~ 292 ; ~ integráció, Európai 290, 291; ~ kapcsolatok 96, nemzetállamok közötti 263; ~ kapcsolatok, uniós 292; ~ marginalizáció, nők ~ja 335; ~ növekedés 13, 62, 72, 265; ~ tempója 290; ~ pozíció 62; ~ technikák 83; ~ terjeszkedés 83; ~ válság 49; ~ verseny, kapitalista 83
gazdasági irányítás 129–133
gazdasági orientáció, tömegek–vezetők ~ 171; ~ reformok, szovjet 154
gazdasági rendszer(ek), 225; kapitalista ~ 218; nyitott ~ 330; szocialista ~ 69; versengő ~ 226
gazdasági segítség, Kubának 58
gazdasági szankciók, 130; Irak ellenes ~ 64
gazdasági szükséglet, uralkodó 144
gazdasági vitarendezés, WTO 276
Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 327
gazdasági-politikai liberlizmus, 19. sz.-i 72 *l. még* liberalizmus
gazdasági-politikai rések 124
gazdaságpolitika 146; állami 39
gazdaságstabilizálás 272–274
gázkibocsátás, ellentétek ~ kapcsán 320, 321
GDP, ázsiai 299; északi–déli 282, 283; uniós 291 *l. még* bruttó hazai termék
gender 81, 85, 334; genderjellemzők, politikában 169 l. még feminizmus
generikus gyógyszerek kereskedelme 307
genfi egyezmények *l.* egyezmény a háború áldozatairól
genocídium 262, 332; ~ bűntette 214 *l. még* népirtás
Genova 33
geográfiai előny 124; ~ övezetek 52; ~ potenciál 122, 123; ~i tér, tágulása 103 *l. még* földrajzi
geopolitika 50, 58, 59, 122
George, Alexander L. 259
Georgia (áll.) 166
gerilla, hadviselés/harcmodor **240**; ~akciók, 148; közel-keleti ~ 58, 60; ~haderő, vietnami 59; hadsereg, mexikói 299
Ghánai Királyság (középkori) 33
Gibraltár 122
Gilpin, Robert 80, 104, 264, 283
Glad, Betty 158, 159
Glaspie, April 229
Glassboro 55, 61
glasznoszty (politikai nyitás) 63, 64, 155
globális kérdések hatásai (fókuszban) 341
globális egészségügyi programok 308
globális felmelegedés 131
globális hegemónia, USA ~ 102; ~konfrontáció 64; ~ kormányzat **342**; ~ perspektívák 90; ~ problémák összefüggései 310; rendszer 82
Globális Klímakoalíció 322
globalizáció 25, 54, 64, **145**, 146, 147, 152, 203, 220, 264, 289, 294, 303, 304, 305, 340; gazdasági ~ 85, 262, 264, 277, 283, 290–302
globalizációellenesség 299; ~ tüntetések 300
globalizációkritikai csoportok 300
Golán-fennsík 60, 189
Goldman, Michel 279
gonosz tengelye (Irak, Irán, Észak-Korea) 67, 68, 90, 239
Gorbacsov, Mihail 55, 63, 154, 156, 167
Görögország (antik) 28, 29, 222, 241, 265
Görögország, görögök 40, 43, 51, 199, 334
Grameen Bank 288
Green Belt l. Zöld Öv
Greenham Common Peace Camp (Greenhami Közbéketábor) 24
Greenpeace 204, 322
Grenada, amerikai megszállása (1983) 55, 60
Grotius, Hugo 183, 245
Grúzia 150, 172, 208, 258
Guetamala 151
Guevara Serno, Ernesto, „Che" 58

Gy

gyarmati rendszer 89; felbomlása 53, 54
gyarmatok, amerikai ~ 42 ; volt ~ ellenőrzése 54; német ~191
gyarmatosítás 40, 42, 106, 188, 226; politikai ~ 89
gyarmatosító hatalmak 40

gyermekbénulás elleni kampányok 305
gyermekkatonák 131, 236
gyógyszerköltségek, AIDS-kezelése 307
gyógyszersegély 190
győztes hatalmak, második világháborús 194
gyülekezési szabadság 326

H

Haas, Peter M. 308
háború, afganisztáni 63; algériai (1954–1962) 126; amerikai függetlenségi 39; arab–izraeli 115; falklandi (1982) 226; francia–porosz (1870/71) 223, 228; harmincéves (1618–1648) 28, 36, 233; hatnapos (1967) 55, 60, 125; indiai–pakisztáni (1947/48; 1965) 151; irak–iráni (1980–1988) 230, 295; iraki (2003) 17, 67–69, 88–90, 125, 129, 131, 157, 192, 238, 239, 298; jom kippuri (1973) 60, 132, 297; koreai (1950–1953) 52, 53, 55, 57, 163, 235; közel-keleti 60, 297; krími (1854–1856) 40, 44; ópium- (1842) 42; orosz–japán (1904/05) 228; orosz–török (1877/78) 44; Öböl- (1990) 17, 65, 130, 170, 229, 235, 254, 296, 331, 338; spanyol örökösödési (1701–1714) 233; spanyol–amerikai (1898); 42, 226; vietnami (1965–1975) 17, 52, 57, 59, 126, 161, 163, 167, 170, 213; ókori háborúk 222; a történelem során 221
háború(k) 22, 77, 176, 221–262, 304; államközi 230; általános ~ **233**, 234–235; elfogadható 257; és egyéni jogok 325; elkerülhetetlensége 83; elkerülhetősége 71; elterelő ~ **226**; erőforrásokért vívott ~ 226; esélye 74; Észak–Dél közötti 236; globális ~ 65; gyarmati felszabadító 55; hagyományos eszközökkel 236; hegemón 228; időtartama 234; igazságos ~ 20, **245**, 246–248; ~ kényszere 245; kihelyezett ~ 55, 60; kiküszöbölése 73; korlátozott ~ **235**, 236–236; közvetlen ~ 56; lehetősége 100; lokális ~ 40; megelőzése 216; okai 22, 179, 223–232; nagyhatalmak közötti 233; osztályozása 233–236; önvédelmi 222; provokálása 105; szükségszerűsége 89; támogatása 137; tényleges ~ 133; terrorizmus elleni 247; totális 234; totális ~ lehetősége; 1000 főnél kevesebb áldozattal járó ~ 138
háborúk, alternatívái 222; ~ elkerülése 225
háborúpártiság 225
háborús bűnök 214
háborús célok 236; ~ ciklusok 228, 229, 236; ~ felelősség 262; ~ fenyegetés, nukleáris ~ 251; ~ fenyegetettség 19; ~ győzelem, gyengébb oldal 126; ~ hajlandóság, kutatása 137, 138; ~ motivációs tényezők, amerikai 67; ~ potenciál 235
háborús vereség, Németország; Japán (1945) 47, 103
háborús veszély (1961) 55
háborús veszteségek, német, első világháború 122
Habsburg Birodalom 37, 41, 44, 97, 98, 233
Hadászati támadó fegyverek csökkentéséről szóló szerződés (2003) 253
hadászati kapacitás, másodlagossága 86
hadi eszközök, hagyományos 236, 237
hadifoglyok, amerikai 167
hadifogoly-kérdés 210
haditechnika, hagyományos 104
hadsereg(ek) 53, 124; nemzeti ~ 37; argentin ~ 226; professzionális ~ 237
hadseregfejlesztés 36
hadviselés 236–245; aszimmetrikus ~ **238**, 240; hagyományos ~ 237
Hága 212, 257
hágai (nemzetközi jogi) egyezmények 185
Hagan, Joe D. 137
hagyományos fegyverek és kettős felhasználású termékek ellenőrzése *l.* Wassenaari megállapodás
hagyományos fegyverek korlátozása (1990) 252
Haiti 105, 130, 171
halálozási arányok 312, 313
Halászatról és élővilág védelméről szóló genfi egyezmény (1969) 212
hálózatok, civil 203; kormányközi ~ 180; nem kormányzati ~ 206, 207; nemzetközi ~ 260, 303; NGO-k ~ta 286
Hamász (Iszlám Ellenállási Mozgalom) 116, 206, 241, 243
Hamilton, George 277
Hammer, Armand 166
hanyatlás 80; USA ~a 101
harci hajlandóság 126
harci kapacitás, növekedése 248
harcok, közvetett 104
Hardin, Garrett 178, 314
Harmadik Birodalom *l.* Németország
harmadik világ 256 *l. még* fejlődő országok
hármas szövetség 44, 47, 102
Három-szurdok gát (Kína, Jangce f.) 316

haszonelv 80
hatalmak, feltörekvő ~ 105; hátrányos helyzetű ~ 105; új ~ 81
hatalmi ágak, szétválasztása 225
hatalmi átmenet elmélete 228
hatalmi egyensúly 313
hatalmi egyensúlyon alapuló rendszer alapvető normái (fókuszban) 98
hatalmi, ~ egyenlőtlenség 99; ~ egyensúly 78, 79, 83; ~ eszközök 145; ~ források, ~ potenciál *(hard power)* 96, **121**, 122, 124–126, 131, 129, 248, 332; USA ~ja 257; ~ pozíció 118, 256; ~ rendszer 96; ~ rétegzettség 104; ~ széttagoltság 33; ~ technikák 126, 152; ~ vákuum 55; ~ versengés 80, 121; ~ viszonyok, változása 102, 105
hatalom (erő) 87, 96, 101, **121**, 123, 152, 155, 167, 324; elnyomó~ 167 ; ellenőrzött ~ 18; ~ forrása 86, 129 ; gazdasági ~ 76, 80, 144; hegemón ~ 218; jugoszláviai ~ 230–232; kapitalista~ 106; katonai-gazdasági-politikai ~ 86; ~ koncentrációja 145; korlátozott ~ 126; ~ lényege 126; ~ mint többdimenziós tényező 132; relatív ~ 79; tárgyi ~ 23, 124; nem tárgyi ~ 123, 124, 137; természetes ~ 121–124; 19. sz. végi ~ 102
hatalom 101; ~ csökkenése 17; ~éhség 75; ~eloszlás 110, 111, 180; ~gyakorlás 132, 178; ~használat 126; ~igény 158; ~maximalizálás 79; ~megoszlás 228; ~megosztás 27, 61, 80;
hatalomeltolódás, nem állami szereplők felé 303
hatalomvágy, férfi ~ 169
határ, ~változások 50; ~védelem, 122 ; kanadai 131; ~ római ~ 28; ~viták, izraeli–palesztin ~114; USA–Mexikó ~a 302
határátlépések, ellenőrizetlen 114
határok, állami/nemzeti~ 115; földrajzi ~ 113; ~ megnyitása 200; politikai ~ 50; ~ kiterjesztése 29
határváltoztatási kísérletek 217
hatékonyság, gazdasági 265
háttér-diplomácia (formális/informális) **166**, 173
Haushofer, Karl 122
Havasalföld 40
Havel, Václav 156
hazarák 151
HDI *l. Human Development Index*
hegemón, hegemónia **42**, 62, 80, 100, 101, 261; amerikai ~ 234; ~ államok 120, 228; brit (19. sz. i) ~ 66; gazdasági-politikai ~ 220; kapitalista nemzetközi rendszer ~ja 130;
helyettes *(proxy)* 56, 58, 60, 61
helyi szervezetek 69
Henkin, Louis 211
Herman, Robert G. 155
Hermann, Margaret 157, 160
Herz, John 222
hetedik cikk *l.* ENSZ Alapokmány
Hezbollah (Isten Pártja) 116, 241, 243
hibás számítások 100
hidegháború 24, **50**, 51–63, 74, 85, 91, 98–100, 103, 131, 139, 163, 186, 188, 203, 216, 237, 251, 256–259, 327, ~ utáni korszak 63–66; ~ vége 148
hidegháború – kubai szemmel (globális perspektívák) 58
hidegháború időszakának kulcsfolyamatai (fókuszban) 52
hidegháború utáni időszak kulcsfolyamatai (fókuszban) 64
hierarchia, kapitalista 84
hierarchikus nemzetközi rendszer 82
Hill, Christopher 291
himlőjárvány, elleni kampányok 305
hinduk 233, 242; kasmíri ~ 150
HIPC (Súlyosan Eladósodott Szegény Országok, *Heavily Indebted Poor Country*) 272,
hipotézisek **68**, 69; összekapcsolódása 68
Hirosima 237
hírszerzés 53
Hispánia 32, 35
hitelesség 127; állam ~e 134
hitelezői szerepkör, valutaalapi 272
hiteltartozások, fejlődő országoké 106
Hitler, Adolf 47, 49, 156, 159, 162, 164, 260
hitrendszer **161**, 162, 164, 165
HIV/AIDS-szel Élők Globális Hálózata 306
Hizbul Mujahideen (Isten szent harcosai) 151
Ho Shi (Chi) Minh 54, 57
Hobbes, Thomas 18–21, 77, 80, 227
Hobson, John A. 82, 84, 225
holisztikus szemlélet 108
Hollandia, hollandok 40, 43, 44, 106, 132, 171, 199, 233, 296
holokauszt 329, 332
Holsti, Ole R. 161
Homeini (Khomeini), Ruhollah Moszavi 168, 260
Homer-Dixon, Thomas, F. 324
homogenitás, földrajzi-etnikai 224
Hongkong 103, 266, 300

Hopf, Ted 85, 86
Hopkins, Terence K. 84
Hormuzi-szoros 122
horvátok 232; boszniai ~ 231; szerbiai ~ 231
Horvátország 190, 231, 232; ~ függetlenségének kikiáltása (1991) 231
hosszú időtartam 98
Hruscsov, Nyikita Sz. 57, 58, 61
Hu Csin-tao 109
Hudson-öböl 266
humán biztonság 131, 185, 203
Human Development Index (humán fejlődési index, HDI) 282
humán fejlesztések 286
Human Rights Watch 94, 204, 210, 333, 337
humánbiztonság 262, h 303, 323
humanitárius beavatkozás
humanitárius beavatkozás 332
humanitárius beavatkozás, 262, 332; ~ tevékenységek 71, 184, 219, **246**, 247–248
humanitárius célok, háború ~jai 245
humanitárius katasztrófa, dárfúri 185, 214, 297
humanitárius kép, USA-ról alkotott 129
humanitárius költségek 132
humanitárius válság 236
humanitárius vészhelyzetek 286
humanizmus 34, 35
Huntington, Samuel 148
Hutchins, Robert Maynard 77
hutuk 151, 191
hűbériség 32
hűség, nemzet iránti 114

I

ibók 151
ICAO *l.* Nemzetközi Polgári Repülési Szervezet
ICC *l.* Nemzetközi Bíróság
idealizmus 49, 72, 73
idegenek 325
identitás, amerikai 115; elit ~a 85; kollektív ~ 87; közös ~ 95; nemzeti ~ 39, 119; társadalmi ~ 87
identitásformálás 24
identitások, eloszlása 86; ~ többfélesége 119
Identity Christianity csoport 147
ideológia 59, 126, 145
IFC *l.* Nemzetközi Pénzügyi Társaság
igazságos háború, elmélete 245
igazságos háború, hagyománya **245**; ~ okai 245
igazságosság 72
igazságszolgáltatás, egyetemes ~ **213**; európai 200
igazságtalanságok, globális 264
IGO *l.* kormányközi szervezetek *(intergovermental organisations)*
illegális foglalkoztatás 302
ILO *l.* Nemzetközi Munkaügyi Szervezet
IMF *l.* Nemzetközi Valutaalap
IMF-feltételrendszer 273
imperializmus 82, 83, 89, 106, 188, 226; amerikai ~ 90
import 143, 267; ~engedélyek 130
India 27, 54, 64, 78, 115, 122, 125, 150, 151, 155, 164, 184, 188, 194, 214, 238, 242, 244, 251, 256, 289, 297, 305, 307, 313, 316
Indonesian Environmental Network 317
Indonesian Network for Forest Consevation 317
Indonézia 148, 151, 242, 243, 272, 296, 317
INFACT 309
infláció, leszorítása 274
INF-megállapodások 24
információ(k), ~áramlás 304; nemzetközi ~ áramlás 146, 181; ~feldolgozás 160, 161–165; ~ gyűjtés, ~korlátozás, kínai 146; ~ rendszerezése 159; ~szűrés 161; ~terjedés 204
infrastruktúra, terrorista 242
infrasturkturális fejlesztések, állami 37
inkák 33
integráció, európai 196, 213, 291
integráció, politikai-gazdasági-kommunikációs-kulturális 145
integritás, területi-légteri-tengeri 216
interakciók 93, 94, 95, 99; együttműködő ~ 74; pozitív ~ 95; ismétlődő ~ 136
Intermediate-Ranges Nuclear Forces – közepes hatótávolságú atomeszközök *l.* INF
Internaional Republican Institute 208
International Planned Parenthood Federation (Nemzetközi Családtervező Szövetség) 167
intervenció, humanitárius **246**
intézmények 86; közös ~ 95
intézményi, ~ kontroll 168; ~ struktúra 143
ipari fejlesztés, 23; akadályozása fejlődő országokban 287
ipari kapacitás 124
iparosodás, ipari forradalom 41; kínai ~ 109

iparosodottság 294
IRA (*Irish Republican Army* – Ír Köztársasági Hadsereg) 242
Irak, irakiak 17, 60, 64–66, 68, 70, 88–91, 115, 125, 130, 151, 153, 164, 181, 187, 192, 193, 209, 217, 229, 230, 232, 235, 237, 239, 240, 242, 244– 247, 296, 297
Irak-ellenes ENSZ-határozat 68, 217
Irak-ellenes koalíció 64, 133, 229
iraki háborút (2003) követően továbbra is a nemzetközi politika lényeges szereplőjének tekinthető-e az ENSZ (poltikai vita) 193
iraki konflikus, 2004 utáni 240
iraki rezsim összeomlása 67
irakizáció 17
Irak-politika, amerikai 90
Irán 55, 68, 104, 115, 130, 148, 151, 158, 160, 168, 181, 230, 239, 242–245, 256, 295, 296
iráni atomfegyverkezés (globális perspektívák) 239
iráni sah *l.* Pahlavi, Reza M.
irányítás, érzete 158
Írország 166, 199
irredentizmus **148**
iskolázottság, fejlődő világbeli 283
iszlám, iszlamisták 147, 244; ~ csoportok 147; délkelet-ázsiai ~ 242; ~ fundamentalizmus 147, 148, 241, 242, 244; ~ és születésszabályozás 315; ~ jogrend (sharia) 205; ~ rezsimek, közel-keleti 242; ~ újjáéledés (iráni) 55
Iszlám Dzsihád 241, 243
Iszlám Konferencia Szervezete (*Organisation of Islamic Conference* – OIC) 195
izoláció, amerikai 47
izolációs politika 62
Izrael, izraeliek 13, 14, 16, 55, 60, 75, 97, 115, 116, 130, 132, 147, 148, 154, 166, 189, 235, 239, 243, 250, 251, 256, 296, 297, 316, 338
izraeli megszállás, ciszjordániai 116

J

Jakarta 317
Jammu és Kasmír Felszabadítási Front 150
Jangce f. 316
Janis, Irving 163
Japán 33, 44, 45, 49, 50, 53, 62, 97, 99, 102, 104, 105, 109, 123, 128, 143, 144, 194, 233, 234, 237, 250, 254, 285, 290, 294, 318, 321
járványok elleni védekezés 145
játékelmélet **134**, 135, 136
játékszabályok, nemzetközi 165
javak, közös 178, 179
jellemvonások jelentősége 18
Jeruzsálem 47, 116
Jervis, Robert 234
jó ember/rossz vezető 161
jobbágyrendszer, kelet-európai 37
jobboldali csoportok, amerikai 147
jog(ok) 107; állampolgári ~ 244; belföldi ~ 213; egyéni ~ 77, 329; egyetemes ~ **328**; európai közösségi ~ 213; gazdasági ~ 334–337; gazdasági-társadalmi ~ 327; háborús ~ 262; csoportok ~a 328; ~ mint rendteremtő eszköz 216; nemzetközi ~ 25, 183, 209–220; polgári 326; politikai ~ 334–337; pozitív ~ 327; természetes ~ 39
jog, kulcsszerepe konstruktivistáknál 218
jogászok, ázsiai 328
jogérvényesítés 214–216
jogforrások 211–213
joghatóság, belső állami 184; egyetemes ~ **213**; nemzetközi büntetőbírósági 214
jogi kérdések, globalizálódása 333, 334
jogi szabályozás, nemzetközi 227
jogok nemzetközi okmánya 327
jogsértésre adott nemzetközi válaszlépési lehetőségek 215
jogtalanságok nemzetközi kihatása 329
jogvédelem, egyéni 328
Johnson, Lindon 61, 164
Johnston Conover, Pamela 168
jólét maximalizálása 72
jóléti államok 327
jóléti fejlesztések, világbanki 270
Jordánia 55, 189, 235, 243, 316, 334
jorubák 151
jóslás 21, 22, 91, 108
jószomszédság elve 311
Joyner, Cristopher C. 210, 211
Jubileum 2000 kampány 287
Jugoszláv Szövetségi Köztársaság 257 *l. még* Jugoszlávia
Jugoszlávia 47, 55, 64, 65, 125, 138, 149, 154, 190, 204, 213, 214, 230–232; ~ felbomlása 64, 213, 228; soknemzetiségű ~ 231, 232
Jugoszláviai Szerb Köztársaság 231 *l. még* Szerbia
Junusz, Muhammad 288
jus in bello 262
Juscsenko, Viktor A. 172

K

kábítószer-kereskedelem 146
Kadhafi, Moammer el 125
Kairó 205
kalandozások kora 28
Kalifornia (áll.) 321
Kambanda, Jean 214
Kambodzsa 164, 190, 191, 223, 330, 332
Kamerun 42
Kanada 56, 59, 97, 115, 122, 124, 125, 130, 151, 204, 268, 294, 318
Kant, Immanuel 19, 20, 40, 72, 75, 137, 195, 196, 225, 294, 321
kapcsolat, vezető–nép ~a 169
kapcsolatigény 158
kapcsolat(ok), egyéni–társadalmi ~ 19; emberi ~ 30; gazdasági ~ 35; informális ~ 167; kereskedelmi ~ 30, 34; társadalmi ~ 34
kapcsolatok, jelentősége 157, 158
kapcsolatrendszer, stratégiai 134
kapcsolatrendszerek 95; cselekvők közötti ~ 95
kapitalista államok 217; liberális ~ 225
kapitalista gazdasági rendszer, 279, 280; belső dinamikája 225,
kapitalizmus, kapitalista világrend 37, **52**, 59, 81–83, 89, 91, 106, 107, 119, 225; európai ~ 83; ~ mint dinamikus rendszer 107; nemzetközi ~ 15, 87, 173; ~ strukturális változásai 83
Kaplan, Morton 94
karenek 151
Karns, Margaret 184, 196, 202
károkozás megelőzése 311
Károly, I. Nagy (Charlemagne) frank király, római császár 32
kártérítés, háborús 47
Kasavubu, Joseph 60
Kasmír 149–151; ~ felosztása 150
kasmírok 151
Kasztília 35
Katanga 60
Katar 123
katolikus egyház, és születésszabályozás 315
katolikusok 233; ír ~ 166, 242,
katolikusok, észak-írországi 242
katolikus–protestáns ellentét 36; Írországban 166, 233
katonai beavatkozások 59
katonai erő 126, 133; állami ~ 118, 133–134; ~ alkalmazása 94, 230; fenyegetés 133; ~ korlátozása 249;
katonai junta, argentin (1980-as évek) 330
katonai képesség 248
katonai kiadások, kanadai 131; ~ növekedése 248
katonai potenciál 177; ~ csökkentése 260
katonai, ~ sebezhetőség 124; ~ ütőképesség 125; ~ válaszcsapás 64; ~ válaszlépés, nemzetközi 215
Katzenstein, Peter J. 24, 155
Kaukázus 65, 298
Kazahsztán 251, 253, 295, 297, 298, 316
Keck, Margaret E. 218, 333
Kegley, Charles W. 52
Kelet 186
Kelet- és Dél-afrikai Közös Piac és Vámunió 195
Kelet-Afrika 42, 61
Kelet-Ázsia 256
Kelet-Európa 50, 55, 56, 115, 122, 140, 154, 206
kelet-európai demokratizálódás, elősegítése 167
Kelet-indiai Társaság, brit ~ 266; holland ~ 266
Kelet-Németország 56, 97, 171, 199
Kelet–Nyugat-ellentét 37, 100
Kelet-Szibéria 53
Kelet-Timor 190, 191, 214, 261
kémelhárítás 245
Kennan, F. George 51, 52, 78
Kennedy, John F. 56, 57, 157
Kennedy, Paul 100
Kenya 114, 115, 155, 167, 242
Kenyatta, Jomo 155
kényszer 79, 332; belpolitikai ~ 156; intézményi ~ 156, 169; ~intézkedések 74; nemzetközi ~ 182
kényszerítés 107, **133**, 152, 191–192; Irak-ellenes 133; nemzetközi 215; Szerbia-ellenes ~ **133**; ~ stratégiája 133, 134
kényszerítő eszközök 225; ~ intézkedések 330, 331; ~ mechanizmusok 216
Keohane, Robert O. 73, 75, 94, 100, 101
képalkotás, egyéni 162
képességek eloszlása 96
kereskedelem 124; ~ ázsiai országokkal 128; középkori afrikai ~ 33; nemzetközi ~ 128; ~politika, dél-koreai 141, 142
kereskedelem, illegális áruval folytatott ~ 302; hadieszközökkel ~ 130; nőkkel-gyermekkel ~ 302; ~ természeti erőforrásokkal ~ 315; tiltott ~ 236
kereskedelemszervezés 274–277
kereskedelmi korlátozások, európai 266

kereskedelmi liberalizáció 276
kereskedelmi övezetek, európai 291
Kereskedelmi Világszervezet (*World Trade Organization*, WTO) 14, 128, 180, 181, 194, 195, 271, 274, **275**, 276, 277, 300
kereskedelmi, ~ privilégiumok 130; ~ útvonalak 146
kereskedők, középkori 34
kereskedőtársaságok 37
kereslet, belső 225
keresztény egyház (középkori) 183, középkori egyházi hatalom 32; egység 35
keresztények 40, 115; elefántcsontparti ~ 236; ~ védelme, törökországi-közelkeleti 246;
késő középkor 33–36
két külön, független államra kellene-e osztani az izraeli és palesztin területeket (poltikai vita) 116
két világháború közötti évek kulcsfolyamatai (fókuszban) 49
kétpólusú (bipoláris) rendszer 62, **66**, 103, 96, 98, 99, 100
kettős szövetség 44
kezeléshez való jog 307
Khan, Abdul Qadder (dr A. Q. Kahn) 167
Khomeini *l.* Homeini
Khong, Yuen Foong 17
kiadás–befektetés egyensúlytalansága 80
kiadatási egyezmények 210
kiegyensúlyozás 100
kielégítő döntés, elmélete **142**
kihívások, állam számára 145–152; politikai-gazdasági-műszaki ~ 103
kiigazítások, strukturális 288, 289
Kim Dzsong-il 159, 164
Kim Ir Szen 159, 166
Kína 13, 14, 16, 27, 42, 45, 49, 54, 55, 57, 59, 64, 78, 99, 103, 104, 109, 122, 124, 125, 130, 138–140, 145, 146, 150, 154, 156, 178, 184, 192, 194, 204, 214, 226, 247, 250, 252, 254, 256, 260, 266, 276, 285, 289, 297, 304, 306, 313, 316, 318, 321, 329, 330; ~ a nemzetközi rendszerben 109
kínai gazdasági átalakulás 276
Kínai Kommunista Párt 54
Kínai Néphadsereg 54
Kínai Népköztársaság *l.* Kína
kínai rakétatesztelés Tajvan felett (1996) 138–140
kínai–szudáni kapcsolatok 297
kínzás bűntette 210, 214
kiotói klímaegyezmény (1995, 2005) 131, 320, 321
Kirigizisztán 172, 208, 258, 316
kis országok 230
kiscsoportok 168
Kissinger, Henry 78, 156, 161, 332
kitelepítések-elűzések bűntette 214
Kittrie, Nicholas 148
kivándorlás 35
kizsákmányolás 52, 83, 120, 306 ; gyarmati területek ~a 42
kizsákmányolt országok 84
kizsámányló országok 84
klasszikus kor 18
klímaváltozás, globális 319
koalíció, civil 203
koalíciók 62
kognitív konzisztencia **162**, 163
kolera 304
kollektív biztonság **73**, 249, 250, 260
kollektív biztonság elméletének feltevései (fókuszban) 250
kollektív, cselekvés, agresszióval szembeni 73; ~ együttműködés 216
Kolumbia 206, 235, 243, 285
Kolumbia Forradalmi Fegyeres Erői *(Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia)* 243
Kolumbusz *l.* Colombo, Cristoforo
kommunikáció 95, 114, 146; elégtelen ~ 229
kommunikáció, elektronikus 333
kommunikációs forradalom 148, 204, 207, 304
kommunisták, kelet-európai 55; kínai 55; ~ vezetés 125
kommunizmus, kommunista rendszerek 52, 59, 118, 279; ~ elleni harc 54; kínai ~ 226; ~ mint gazdasági struktúra 63
komparatív előnyök **267**
kompromisszumkészség 225; női ~ 169
kompromisszumok mint az együttműködés ára 145
konfliktus(ok), államok közötti ~ 262; ~ erőforrások birtoklásáért 244; globális ~ 54; külső ~ 225
konfliktusspirálok 224
konfrontáció, 75; katonai ~ 136, 238; közvetlen ~ 56, 103
Kongó 60, 61, 164, 189, 190
Kongói Demokratikus Köztársaság 261 *l. még* Zaire; Kongó
kongói válság (1960–1963) 55

Konstantinápoly 32, 44 *l. még* Isztambul
konstruktív elköteleződés 132
konstruktivizmus, konstruktivisták, konstruktuvista elmélet 15, 16, 24, 25, 85–88, 93, 107, 111, 119–121, 126, 154, 155, 167, 170, 173, 218–220, 304, 325, 340, 342
konszenzuskeresés 163; gazdasági ~ 285
kontinentális talapzatról szóló genfi egyezmény (1958) 212
konzervativizmus, európai 47
konzuli kapcsolatokról szóló bécsi egyezmény (1963) 212
kooperációs hajlam 86; ~ képesség 87
kora középkori birodalmak 31
Korán 245
Korea 50, 55, 57, 235, 318
Koreai Köztársaság l. Dél-Korea
Koreai Népi Demokratikus Köztársaság *l.* Észak-Korea
korlátozó kényszer 95
kormányforma, demokratikus–tekintélyelvű 69
kormányközi szervezetek *(intergovermental organisations)* 47, **175**, 176–201, 182, 194, 195, 203, 207, 216, 322, 328, 329; európai ~ 177; ~ szerepe 180–182; legitimitása 114
kormányzat és gazdaság 265
kormányzat, képviseleti 225
kormányzati korlátok 72
kormányzati rendszerek 152; ~ struktúra, változtatása 288; ~ szervek 144
kormányzatok, nemzeti 265
korrupció 71, 72, 146, 147, 164, 287
korszakok szerinti elemzés 108
Koszigin, Alekszej 61
Koszovó 64, 65, 163, 190, 193, 213, 218, 231, 247, 331, 332
Koszovói Felszabadítási Hadsereg 232
kölcsönök, világbanki 269, 270
kölcsönös, elrettentés 52; ~ függés 95, 110, 111; államok ~e 303
kölcsönös függőség, gazdasági 267
kölcsönösen biztosított megsemmisítés 237
költségek, környezetvédelmi 323, 324; politikai ~ 255
költség–haszon-számítás 138, 139
kőolaj, ~árak 297; ~eladás, tilalma 130; ~ellátás 120, 123; ~ biztosítása 89; USA-ba irányuló ~ 71; ~érdekeltségek, amerikai 89, 91; ~fogyasztók 120; ~források 89; 295; ~ készletek, iraki 71; közel-keleti ~ 60; ~ kereslet 297; lelőhelyek, felkutatása 297; ~ mint politikai eszköz 294–296; ~ mint stratégiai árucikk 120; ~problematika 120; ~termelés 230, 296, 297
kőolajtermelő, -exportáló országok 120, 123, 160; gazdaságtana 295; belpolitikája 298
Kőolaj-exportáló Országok Szervezete *l.* OPEC
Környezet és Fejlődés Konferencia (1992) 270
környezet és konfliktusok összefüggése 324, 325
környezet kérdése indonéz szemmel (globális perspektívák) 317
környezeti előírások, figyelmen kívül hagyása 317
környezeti problémák, kínai 109, 145
környezetrombolás, ~ elleni fellépés 203
környezetszennyezés 306, 310, 316, 318–321, 323,
környezetvédelem 13, 148, 206, 221, 262, 286, 303, 310–325; európai ~ 200; nemzetközi ~ 308; ~ szabályozása 185; ~ és szuverenitás 325
környezetvédelmi akciók, NGO-k 204
környezetvédelmi alapelvek 311; ~ cselekvés, nemzetközi 325; ~ szervezetek 321–322 ~ kötelezettségek 321
környezetvédelmi szervezetek 321–322; ~ nem kormányzati szervezetek 333
környezetvédelmi törvények, nemzetközi 311
környezeti fejlesztések, világbanki 270
környezeti mellékhatások 316
Közel-Kelet 28, 32, 60, 68, 88, 89, 90, 125, 147, 206, 231, 241, 242, 246, 256, 258, 294, 295, 297, 319, 336
Közép- és rövidebb hatótávolságú rakéták megsemmisítéséről szóló megegyezés (INF) (1987) 252
Közép-Afrika 64, 305
Közép-afrikai Köztársaság 164
Közép-Amerika 44, 122, 190, 199, 206, 293, 318
Közép-Amerikai Szabadkereskedelmi Társulás (*Central America Free Trade Agreement*, CAFTA) 294
Közép-Ázsia 109, 172, 256
közepes hatótávolságú atomeszközök *l.* INF
közepesen fejlett országok 105
Közép-Európa 36, 114
Közép-Jugoszlávia 231
Közép-Közel-Kelet 117
közgazdászok, dél-amerikai 282
közhangulat 170, 171

közigazgatás 141
közlekedés 95, 114
közlekedési politika, európai 197
közös agrárpolitika (*Common Agricultural Policy*, KAP) 291, 292
közös érdek elve 309
közös fellépés szerepe 220
közös javak **178**; ~ elmélete 175
közös javak (fókuszban) 176
Közös Keretegyezmény a nukleáris fegyverkezési program leállításáról (USA–Észak-Korea, 1994) 254
közösségi érzés 114
közösségi részvétel, fejlődő országokban 287
központi hatalom, hiánya 222
központi kormányzat, iraki 240
központosított monarchia 35
köztámogatás 123, 124
közterület, globális 310
közvélemény 129, 144, 168, 203; amerikai ~ 59; brit ~ 157, 162; francia ~ 90; izraeli ~ 125
közvélemény, befolyásolása 166
közvélemény, háborús 226
közvélemény-kutatás(ok) 168, 170, 171
közvetítés 73
Krasner, Stephen D. 101, 120, 327, 340
kritikai elmélet 15, 167
Kuba 42, 55, 57, 58, 90, 97, 160, 163, 171, 242, 251, 260
kubai beavatkozás, angolai 58, 191; etiópiai 58
Kubai Kommunista Párt 58
kubai rakétaválság (1962) 55, 57, 55, 58, 163, 251
Kugler, Jack 228
kulcsfolyamatok a 19. századi Európában (fókuszban) 44
kulcsfolyamatok a vesztfáliai béke után (fókuszban) 37
kulcsfolyanmatok 1648 előtt (fókuszban) 35
kultúra 85, 86; demokratikus ~ 74
kultúraazonosság, nemzetiségi 149
kultúrafüggő jelenségek 128
kulturális relativizmus **328**
kulturális technológiák, terjedése 145
kurdok 64, 89, 115, 149, 151; iraki ~ 185
kutatás-fejlesztés, környezetvédelmi-egészségügyi kérdésekben 308
kutatási módszerek, nemzetközi kapcsolatok ~ 161
Kuvait 64, 123, 133, 229, 230, 235, 297, 334,
kuvaiti invázió, iraki (1990) 64, 133, 217, 228–230, 297
kül- és belpolitika viszonya 110, 111
külföldi befektetések, kínai 109; multinacionális vállalatok ~ 285
külpolitika, 120, 136–138, 151, 153, 181; amerikai ~ 155; brit ~ 155; együttműködő ~ 157, 158; európai ~ 200; kínai ~ 109; orosz ~ 155; szovjet ~ 24, 51, 63, 140
külpolitikai, ~ döntéshozatal 138–144; ~ mechanizmus 136; ~ stílus 157, 158
külső befolyásoló tényezők 155–157; meghatározottság 144
Külügyi Kapcsolatok Tanácsa (*Council of Foreign Relations*, CFR) 147

L

Lajos, XIV. francia király 37, 277
lakhatás joga 327
Larsen, Terje (Terje Rød-Larsen) 166
láthatatlan kéz (Adam Smith) 38
latin nyelv 29
Latin-Amerika 54, 160, 188, 204, 266, 334
Lationbarometro 160
lator államok 104, 244
leánykereskedelem, megtiltása 334
lebegő árfolyamok rendszere 268
légi összeköttetés megszüntetése, Líbiával (1992–1999) 130
légiközlekedés 124; interkontinentális ~103
legitimáció **39**, 40; kulturális-nyelvi ~ 152
legitimitás, kormány ~a 114
legnagyobb kedvezmény 130
leírások–magyarázat–elmélet út 69
Lengyelország 41, 44, 50, 97, 140, 258
Lenin, V. Iljics 47, 83, 84, 155, 226, 315
leszerelés 73
Lettország 258
Leverett, Flynt 298
Libanon 150, 189, 235, 243, 297
liberalizáció, befektetések ~ja 270
liberalizmus, liberálisok, liberális elmélet 15, 24, 25, 59, 62, 67, 69, **71**–75, 81, 82, 84, 85, 87–90, 93, 107, 108, 111, 113, 118, 120, 132, 149, 153, 155, 172, 173, 175, 213, 215, 216, 220, 223–224–227, 249–255, 260, 267–269, 289, 299, 304, 306, 310, 323, 325, 332, 340, 341
liberalizmus, gazdasági 265–277, 281, 285; 18. sz.-i ~ 217
liberálisok, orosz 226
liberalizmus, politikai (20. sz.) 217

liberalizmus/neoliberális institucionalizmus (elmélet röviden) 75
Libéria 234, 236, 237, 330
Líbia 130, 160, 242, 245, 256, 296
Lieber, Keir A. 260
Liftin, Karen T. 311, 325, 340
Lipschutz, Ronnie 342
List, Friedrich 277
Litvánia 184, 258
lobbik 143; civil 203; környezetvédelmi 322
Locke, John 39, 326
lojalitások 100
Loméi Konvenció (1975) 199, 284
londoni metróállomás elleni terrortámadás 241
Lopez, George A. 132, 331
Lugar, Richard G. 297
Lukasenko, Aljakszandr R. 208
Lumumba, Patrice 60
Luxemburg 199

M

maastrichti szerződés (1992) 170, 198, 199, 291, 293
Maathai, Wangari Kenianerin 167
Macchiavelli, Niccolò 35, 77, 80
Macedónia, macedónok 150, 190, 231
Mack, Andrew 126, 240
Mackinder, Halford Sir 122
madridi vasútállomás elleni terrortámadás 241
maffia 206
magánszektor, feladatvállalása 270; nemzetközi ~ 288
magánszemélyek külpolitikai jelentősége, 165–167, 172, 173
magatartás, állami 119
magatartásszabályozás 99
Magna Charta (1215) 326
magterületek, eurázsiai 122
Magyarország, magyarok 47, 50, 55, 59, 97, 140, 171, 258
Mahan, Alfred 122
maják 33, 151
Malajzia 83, 150, 266, 317
Malaka-szoros 122
malária 304; ~ elleni fellépés 305
Maley, William 246
Mali Királyság (középkori) 33
Malthus, Thomas 312
malthusianizmus **312**
Mandela, Nelson Rolihlahlia 164
Mandzsúria 49, 53, 250; ~ japán megszállása (1931) 216
Manila 243
Mao Ce-tung 54, 55, 125, 140
Marcos, Ferdinand 171
Marokkó 242
maroniták 151
Marshall-terv 53, 55
Marx, Karl 81–84, 326
marxizmus 281
marxizmus, marxisták, marxista elmélet 15, 18, 52, 69, 81–82, 106, 217–218, 279–282, 338; instrumentalista ~ 119, 120; strukturális ~ 119, 120
másként gondolkodók, kínai 330
„másmilyen" történelem 167
második csapás képessége **134**
maszai törzsek (Kenya) 114
materiális feltételek 107
materiális jogok, minimuma 326
Matthew, Jessica 145, 146
McGeary, Johanna 172
McVeigh, Timothy 147
Meadows, Dennis 314
Meadows, Donella 314
Mearsheimer, John J. 78–80, 89, 100, 227
médiakampányok, arab világban 129; civil ~ 322
Mediterráneum 28, 292
Medvegyev, Dmitrij 253
megállapodások, megszegése 80
megbékéltetési politika 17
megegyezés(ek) 169; ~ hidegháborúban 98
megegyezési politika, európai 41
megelőző csapás 90
megelőző lépés elvek 311
megfigyelő hálózatok, regionális 309
megfigyelői státus, palesztinok ~a 114
megosztottság, ideológiai 52
megtakarítások 82
megtorlás 215
Mélosz (antik) 222
méltányosság 111; egészségügy ~ 310
méltóság, emberi 325
menekültek 184; kelet-németországi 171; kubai 58, 171; palesztin 116; vietnami 171
menekültek, polgárháborús 235
MERCOSUR (*Mercado Común del Sur; Mercado Comum do Sul* – Dél-amerikai Közös Piac) 195, 292
méretgazdaságosság 292
merkantilizmus 277–282

mérlegelés, stratégiai 139
Metternich, Klemens von 40
Meunier, Sophie 292
Mexikó 35, 105, 120, 150, 206, 266, 267, 272, 285, 292–296, 299, 302, 316, 338; mexikói felkelés 299
Mexikói-medence 338
Mezopotámia (antik) 183, 265
mezőgazdaság 275; ~ Európai Unióban 291
mezőgazdasági politika, európai 197
Mianmar 151, 167, 206, 305
michigani vizsgálat 22, 24, 101
Midlarsky, Manus I. 228
mi-érzet 95
migráció 305
Miklós, II. orosz cár 47
Milánó 33
militarizmus 24
Millennium Challange Account (MCA, 2004) 288, 309
millenniumi fejlesztési célok 289
Miller-Adams, Michelle 270
Milošević, Slobodan 125, 172, 214, 231, 232
Mingst, Karen A. 129, 168, 184, 196, 202
Miniszterek Tanácsa (EU) 181, 213, 200
Mitrany, David 176, 177
mixtétek 151
mobilitás, munkaerő ~a 302
Mobutu Sese Seko 114, 124, 164
modell, bürokratikus/szervezeti ~ 141–143; plurális ~ 143; racionális ~ 138–140, 143
Modelski, George 228
modern nemzetközi szervezet és jog gyökerei (globális perspektívák) 183
modernségellenesség, vallási csoportok ~e 147
Moldova 40, 151, 258
molukkaiak 151
monetáris rendszer, európai 199
monetáris unió, európai 291
Monnet, Jean 177
Montenegró 231
Montesquieu, Charles Louis de Secondant 72, 75
montreali jegyzőkönyv (1990), ~ felülvizsgálata 204
moratórium, hitelvisszafizetési ~ 106
Morgenthau, Hans 77, 78, 80, 155, 256, 344
Moszkva 53, 172
motiváció 163
Mozambik 55
mozlimok 90, 115, 148; boszniai ~ 231, 232; elefántcsontparti ~ 236; észak-afrikai ~ 33; franciaországi ~ 90, hispániai ~ 32; indiai ~ 233, 242; kasmíri ~ 149
mudzsahedinek (szent harcosok) 147; afganisztáni ~ 240
Mueller, John 75, 234
Mugabe, Robert G. 165
Mugyenyi, Peter 308
Multilaterális Befektetési Garancia Alap (*Multilateral Investment Guarantee Angecy*, MIGA) (1988) 270, 271
multilaterális megoldások, iraki 90
multinacionális vállalatok 13, **84**, 87, 94–96, 106, 120, 143–145, 213, 265–267, 278–280, 284, 298, 299, 303, 306, 309, 317, 318, 340
munka 81; ~ lehetőségek 14
munkaerő 14, 43, 267; illegális ~ 302; kínai ~ 16; ~kihelyezés 14; ~ szabad áramlása 293
munkaerőpiac 228
munkahelyek, kiszervezése 264
munkalehetőségek 303
munkamegosztás, nemzetközi 167
munkásosztály 279
munkásság, jóléte 326
munkásvédelem 326
munkásszervezetek, nemzetközi 203
Musaveni, Yoveri 308
mustárgáz használata (első világháború) 238, 246
Muszlim Testvériség 205, 206
München 17
müncheni egyezmény (1938) 162
műveleti kód, egyéni 161

N

náci terjeszkedés 122
nacionalizmus, nacionalisták 17, **39**, 40, 47, 49, 114, 152, 158, 177, 242; kínai ~ 226; szerb ~ 231, 232
NAFTA *l.* Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény
NAFTA-országok közötti egyenlőtlenségek 293
Nagaszaki 237
nagy hatótávolságú bombázók 260
Nagy-Britannia, britek 24, 35, 37, 40–47, 47, 49, 54–56, 64, 66, 71, 97, 98, 100, 102, 104, 106, 122, 125, 128, 133, 162, 164, 168, 192, 193, 198, 199, 202, 211, 229, 233, 250, 285, 291, 318, 334
nagyhatalmak 22, 216 *l. még* szuperhatalmak
nagyhatalmi igények 104; ~ küzdelmek 81

Nagy-Szerbia eszme 231
nagy-tavak, afrikai 65
Naím, Moisés 146, 302
Naimark, Norman M. 140
Namíbia 142, 190, 191, 305, 330
Napóleon, I. (Bonaparte) francia császár 40, 43
Napóleon, III. francia császár 41
narancsos forradalom (Ukrajna, 2004) 172
nárcizmus-szindróma 159
Nasszer, Gamal Abdel 55, 162
National Democratic Instute for International Affairs 208
NATO 53, 55, **56**, 64, 65, 98, 99, 124, 131, 193, 195, 218, 231, 232, 239, 250, 252, 255–258, 332; ~bővítés 258; ~ hanyatlása 257; NATO–orosz kapcsolatok 258
NATO-afrikai műveletek 258
NATO-gyorsreagálású hadtest 257
NATO-katonai vezetés 258
NATO-védelmi reformok 258
NATO-békefenntartás, boszniai 257
NATO-bombázás, Szerbia ellenes (1999) 163, 232, 331
NATO-támaszpontok 258
NDK *l.* Kelet-Németország; Német Demokratikus Köztársaság
nem jelentős károk elve 311
nem kormányzati szereplők 260, 340
nem kormányzati szervezetek (*non-governmental organizations,* NGO) 11, 94, 110, 144, 148, 169, 173, 175, 201–211, 214, 216–218, 220, 231, 246, 260, 277, 286, 308, 321, 322, 328, 329, 332, 333, 340; ~ működése 204–207; ~ és a WTO 277
nem kormányzati szervezetek a volt szovjet tagállamok szemével (globális perspektívák) 208
nem zéró összegű játék 136
német egység (19. sz.) 40, 41, 114
német fenyegetés (második világháború előtti) 45
német helyzet, első világháború utáni 49
német megszállási zónák (második világháború utáni) 52, 56
német újraegyesítés (1990) 55, 199
Németalföld 40
német–olasz–japán szövetség 49
Németország 40–42, 44–47, 49, 50, 53, 55, 56, 88, 102, 104, 105, 113, 115, 122, 130, 138, 164, 169, 176, 194, 199, 231, 233, 241, 260, 285
Német–Római Császárság 32, 36
nemi erőszak, jogi megítélése 335–338
nemzedékek közötti méltányosság elve 311
nemzeközi hatóság, hiánya 248
nemzet **114**; meghatározása 114; ~ és állam 113–116
nemzetállam 23, **115**, 263, 267, 277, 278
nemzetbiztonság, 96, 117, 177, 338; tajvani ~ 138; USA ~a 71
nemzetépítés **190**, 191
nemzetgazdasági egység, EU-tagállamok közötti 291
nemzeti csoportok 47 *l. még* etnikumok, nemzetiségek
nemzeti érdek 15, 52, 56, 69, **75**, 76, 94, 118, 119, 155, 173, 332; iraki ~ 229, 230; USA ~ 230
nemzeti érzékenység 207
nemzeti fizetési mérleg 303
nemzeti identitás 119; arab ~ 24;
nemzeti imázs 123, 124, 137
nemzeti képességek 102
nemzeti kisebbségek, első világháború után 326; ~ jogai 327; ~ kínai 329
nemzeti kormány 138; ~ nyelv 114, 150; ~ önállóság, vitás ~ 115
nemzeti különbségek, megszűnése 267
nemzeti önrendelkezés 53, 115, 149; ~ szükséglete 86
nemzeti túlélés 256
nemzeti ügynökségek, terroristaellenes 245
nemzetiség alapú bűntett 214
nemzetiség(ek) 115, 148, 149
nemzetiségi, konfliktusok 151; kasmíri ~ 150, 151; ~ követelések, első világháborús 148
nemzetközi alkufolyamatok 338
Nemzetközi Atomenergia Ügynökség 180, 181, 192, 195, 251, 254, 255; ~ védelmi csoportja
Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, 255
Nemzetközi Bálnavadászati Bizottság 322
nemzetközi beavatkozás, genocídium esetén 332
Nemzetközi Bíróság (*International Criminal Court of the UN,* ICC) 181, 186, 212–215, 257
nemzetközi bíróság 73
nemzetközi bűnözés 146, 152, 156
Nemzetközi Büntetőbíróság 214, 215, 336
Nemzetközi egyezmény a férjezett nők állampolgárságáról (1957) 334
nemzetközi egység 132
nemzetközi együttműködés, egészségügyben 306
nemzetközi emberi jogok 184

Nemzetközi Fejlesztési Társulás (*Internaional Development Association*, IDA) (1960) 270, 271
nemzetközi felelősség, egészségügyi 306
nemzetközi felügyelet, multinacionális vállalatok ~ e 106
nemzetközi gazdasági intézmények 299, 300; ~ szerepe 269
nemzetközi gazdasági rendszer 101
nemzetközi intézmények 73, 74, 90, 106, 107, 109, 249
nemzetközi jog 173; ~i szabályok 210,211; névleges ~ 326
nemzetközi kapcsolatok **14**, 66, 118, 121, 136, 153, 155, 165, 167, 168, 176, 303; ~ alapkérdései 14; globális ~ 54 ; ~ hatalmi kapcsolatok 91; ~ kezdetei 35; ~ megközelítésmódjai 25; ~ és a regionális szervezetek 195, 196
nemzetközi kapcsolatok elméletei: az USA Irak-politikája francia szemmel (globális perspektívák) 90
nemzetközi kereskedelem 216
Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet *(International Trade Fund)* 271, **274**
nemzetközi konfliktusok 185
nemzetközi kormányzati intézmények 94, 95, 110, 218
nemzetközi követelések, Irakkal szembeni 67–68
nemzetközi közösség 67, 114, 164, 165, 230, 244, 249, 262, 330, 332
nemzetközi közösségnek erővel kellene-e eltávolítania a „rossz" vagy „korrupt" vezetőket (poltikai vita) 165
nemzetközi liberális rend 102
nemzetközi mozgalmak **147**, 152; vallási-ideológiai ~ 145
Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labour Organization* – ILO) 183, 195, 203, 326
Nemzetközi Népesedési és Fejlesztési Konferencia (1994) 205
nemzetközi nyomásgyakorlás, jogsértések esetén 333
nemzetközi olajtársaságok 120, 230
nemzetközi pénzügyi piac 269
nemzetközi pénzügyi rendszer 62
Nemzetközi Pénzügyi Társaság (*International Finance Corporation*, IFC) (1956) 270, 271
Nemzetközi Polgári Repülési Szervezet (*International Civil Aviation Organization* – ICAO) 180
nemzetközi politika 85, 137, 188, 203, 220; rendszerszemléletű ~ 93, 94; ~ szereplői 303
nemzetközi politikai gazdaság radikális/marxista szemlélete (elmélet röviden) 280
nemzetközi politikai gazdaságtan 303, 304
nemzetközi politikai gazdaságtan etatista szemlélete (elmélet röviden) 278
nemzetközi politikai gazdaságtan versengő elméletei (elmélet röviden) 281
nemzetközi politikai realizmus (Morgenthau) 77–78
nemzetközi, rendszer 50, 62, 66, 76, 79, 87–89, 93–111, 152, 155, 173, 181, 192, 210, 218, 227, 228, 244, 261, 263, 325; európai ~ 107; ~ fogalma 110; ~ liberális megközelítése 94–96; ~ mint elemzési szint 108–111; ~ mint kölcsönhatások együttese 111; multilaterális ~292; ~ összehasonlító elemzése 108; ~ radikális megközelítése 104–107; ~ realista megközelítése 96–104; ~ struktúrája 79, 144; ~ szintjei 69–71; többpólusú ~ 90
nemzetközi rendszer–állami rendszer 108
nemzetközi rendszer kínai szemmel (globális perspektívák) 109
nemzetközi rendszer liberális perspektívája (elmélet röviden) 95
nemzetközi rendszer radikális megközelítése (elmélet röviden) 107
nemzetközi rendszer realista felfogása (elmélet röviden) 103
nemzetközi rendszer versengő elméletei (elmélet röviden) 110
nemzetközi rezsimek 180
nemzetközi szabályozás, terrorizmusellenes 244
nemzetközi szereplők 121
nemzetközi szervezetek 167, 98, 99, 167; ~ ereje 217
nemzetközi szervezetek és jog egymással versengő megközelítései (elmélet röviden) 219
Nemzetközi Szervezetek Évkönyve *(Yearbook of International Organization)* 199
nemzetközi szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény (1969) 212
nemzetközi társadalom **95**, 110, 306, 310, 325
Nemzetközi Távközlési Egyesület *(Union Internationale des Télécommunications)* 183
nemzetközi tekintély 218
nemzetközi törvények 90
Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank *l.* Világbank

Nemzetközi Válságcsoport (*Internaional Crisis Group*, ICG) 305
Nemzetközi Valutaalap (*International Monetary Found*, IMF) 147, 184, 194, 195, 268, 271, **272**, 273, 274, 279, 280, 284, 287, 298, 300
Nemzetközi Vöröskereszt 13, 203, 210, 246, 333
neoliberális institucionalizmus, gondolkodás, elmélet 67, 69, 70–72, 73, 74, 75, 86, 87, 95, 110, 136, 149, 173
neoliberalizmus, neoliberális elméletek 15, 69, 75–77, **78**, 79–81, 87, 110, 149
neonáci mozgalmak 242
neorealizmus 173
Nepál 313
népesedés 187, 306, 310, 312–315; ~ erkölcsi kérdései 314; ~ fejlődő világbeli 282, 283
népesedési nyomás 315
Népesedési Tanács (*Population Council*) 315
népesedéspoltika 178, kínai ~ 178
népesség 123, 124; állandó ~ 113; homogén ~ 225
népességnövekedés 40; ~ korlátozása 312
népességnövekedési ráták 312, 313
népességrobbanás 313, 323
népirtás 210, 332; második világháborús, náci 210, 329; bangladesi 332; boszniai 213; kambodzsai 332; koszovói 213; ruandai-burundi 65, 213, 247, 332
népszavazás 170; dán EU-csatkozási 170; holland, EU-alkotmányról 171; norvég 170, 170; svájci ENSZ-tagsági 171
népszerűségi mérések, politikusi 171
Népszövetség **47**, 48, 49, 73, 183, 185, 203, 216, 217, 221, 326
Nestlé 309
New England (áll.) 321
New Hampshire 269
New York 66, 279
Newmont Minning Corp. 317
Ngo Dihn Diem 57
NGO *l.* nem kormányzati szervezetek
NGO-k gazdasági ereje 209; ~ korlátozása, oroszországi 208; ~ kormányzathelyettesítő tevékenysége 205
NGO-akciók, 204, 286; környezetvédelmi 321, 322
NGO-projektek 288, 289
Nguyen Van Thieu 57
Nicaragua 55, 212, 330
Nicolaidis, Kalypso 292
Niebuhr, Reinhold 224
NIEO *l.* új nemzetközi gazdasági rend
Nigéria 120, 146, 148, 151, 194, 206, 296–298, 305
Nixon, Richard 17, 55, 78, 156
Noël, Pierre 298
nomád népek 114
normák 21, 101, 111; demokratikus ~ 74; emberi jogi ~ 327, 332; jogi ~ 210; kollektív ~ 87; környezetvédelmi viselkedés ~i 311; nemzetközi ~ 107, 119, 165, 181, 182; nemzetközi jogi ~ 329; társadalmi ~ 85, 86, 107; változó ~ 218
normativitás, normaadás **20**, 84, 218
North Atlantic Treaty Organization (Északatlanti Szerződés Szervezete) *l.* NATO
Norvégia 97, 124, 170, 296
nő- és gyermekkereskedelem tiltása 337
nő–férfi-különbségek 169, 170
női politizálás, politikusok 169
női választójog, története 334
Nők a fejlődésben-projekt (*Women in Development*, WID) 335
nők, bevonása civil tevékenységekbe 286; ~ gazdasági-társadalmi helyzete 334; ~ háborús megerőszakolása elleni fellépés 336; ~ helyzete 187, 204; ~ fejlődő országokban 289; ~ helyzetét vizsgáló bizottság 334; ~ jogai 131, 333, 334; ~ szerepe 129, 167; ~ nemzetközi szervezetekben 167; ~ védelme 206 *l. még* feminizmus
nők ellen elkövetett visszaélések, értelmezése 335, 336
nők és gyermekek jogai 327
Nők Környezetvédelmi és Fejlesztési Szervezete (*Women's Enviroment and Development Organization*, WEDO) 206, 286
Nők Világkonferenciája, IV. (Peking, 1995) 205
Nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről szóló egyezmény *l.* CEDAW-egyezmény
növekedés, kapitalista 106; világgazdasági ~ 289
NSZK *l.* Nyugat-Németország; Német Szövetségi Köztársaság
nukleáris, fejlesztés 104; ~ konfliktus kockázata 56; ~ monopólium, amerikai 55; ~ program, iráni ~ 13; ~ létesítmények ellenőrzése 254
nukleáris energia 239

nukleáris eszközök, nem békés szándékú 254
nukleáris fegyverzet, fegyverkezés 103, 234, 237, 238, 244; észak-koreai ~ 57, 166, 254; ~ megjelenése 62, 134; ~ tiltása 219; ~ védelme 245 *l. még* atomfegyerek
nukleáris fegyverekkel nem rendelkező országok 251
nukleáris háború, lehetősége-veszélye 237, 238, 260
nürnbergi perek (1945–1946) 214
Nye, Joseph 94

Ny

nyelvi-kulturális sokféleség 32
nyelvi-történelmi közösség 114
Nyerere, Julius Kambarage 164
nyereség, hozzú távú 217; kölcsönös 79
nyersanyagigény 228; kapitalista ~ 226
nyersanyagkészletek 123
nyersanyagok, hozzáférés ~hoz 124; ~ termelése, angol 41
Nyílt Társadalom Intézet *(Open Society Institute)* 208
Nyitot Égbolt-megállapodás (1992) 253
nyomás, közös javakra 316
nyomásgyakorlás 178; civil ~ 207; nemzetközi ~ 132; tömegek ~a 173
Nyugat 63, 68, 89, 130, 147, 186, 244
Nyugat-Afrika 42, 64
Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége 195
Nyugat-ellenesség 90, 244
Nyugat-Európa 32, 41, 56, 234
Nyugat-Németország 56, 97, 199
Nyugat-orientáció, szovjet 154
Nyugat-szkepszis, volt gyarmatok ~se 247

O

OAPEC *l.* Olajexportáló Arab Országok Szervezete
Obama, Barack 253
Óceánia 319
offshore cégek 264
Ogaden 236
oklahomai robbantás (1995) 147
oktatás 114
oktatáshoz való jog 327
olaj mint stratégiai eszköz 299 *l. még* kőolaj
olajat élelmiszerért akció 192
Olajexportáló Arab Országok Szervezete (*Organization of Arab Petroleum Exporting Countries,* OAPEC) 296
olajgazdaságtan 295
olajpiac, nemzetközi 218
olajpolitika 295–299
olajsokk, olajpánik (2006) 297, 300
olajszállítások, megbízhatósága 297, 298
olajtengely 298
olajvezetékek katonai védelme 298
olasz egység (19. sz.) 40, 41, 114
Olaszország 41, 44, 49, 115, 194, 199, 206, 250
olimpiai játékok, pekingi (2008) 109
Olson, Mancur 178
OPEC (*Organization of the Petroleum Exporting Countries,* Kőolaj-exportáló Országok Szervezete) 132, 230
optimizmus 164
optimumkeresés 163
Organski, Abramo F. Kenneth 227
orosz (októberi szocialista) forradalom (1917) 49
Orosz Birodalom *l.* Oroszország
orosz megszállás, Törökország (1877) 44
oroszok, moldovai 150
Oroszország, oroszok 37, 40, 41, 43–47, 64, 65, 88, 97, 98, 100, 104, 109, 113, 115, 122–124, 113, 115, 153, 155, 164, 169, 184, 192, 206, 207, 226, 233, 235, 242, 247, 253–256, 258, 260, 273, 274, 296, 297, 298, 299 *l. még* Szovjetunió
orvosi személyzet 309
Orvosok Határok Nélkül *(Médecins sans Frontières)* 204
oszétek 151
Oszmán Birodalom 40, 47; ~ összeomlása 49 *l. még* Törökország
osztály, ~ elemzés 18; ~ ellentétek 81; ~ hovatartozás 15; ~ uralom 52
osztályok, társadalmi ~ 18, 87, 106, 124, 144, 173
Osztrák–Magyar Monarchia 44–47, 233
Osztrák–Magyar Monarchia, felbomlása (1918) 49
osztrákok 47
Ottawa 131
ottawai egyezmény (1997) 131
Oxfam 204
Oye, Kenneth 73
ózonréteg 178; ~ problémái 318

Ö

Öböl Menti Együttműködés Tanácsa 195
ökológiai politika 311
ökoradikálisok 324
önérdek 39, 74; állami ~ 80
öngyilkos merényletek 242, 260
önkényuralom, legitimált 160; versengő ~ 160
önkormányzatok 14, 21
önnfenntartás 19
önrendelkezés 47; ~ elve 116; nemzetiségek számára 149
önrendelkezési igények 227
önvédelem 77, 78; önvédelmi mechanizmusok 215
önzés 75
Örményország, örmények 75, 258
őslakosok, amerikai 115
összehasonlító módszer 18, 20, 108; ~ művelet 163
összhangon alapuló rendszer (19. sz.-i) 107
ösztönzés, jogi változtatásokra 330
Ötven év elég volt!-kampány 274

P, Q

Pahlavi, Reza M. iráni sah 55
Pakisztán 78, 150, 151, 194, 238, 239, 242–244, 251, 256, 305, 336
pálca *l.* negatív szankciók
palesztin állam, önálló 116
palesztin felkelés 115
Palesztin Felszabadítási Szervezet 166
Palesztin Nemzeti Hatóság *l.* Palesztina
palesztin önredelkezés, érdekében elkövetett terrorcselekmények 241
Palesztina 227
palesztinok 75, 114–116, 243, 148, 150, 235
Pan Gimun (Ban Ki-Mun) 187
Panama 60, 243; ~ amerikai lerohanása (1989) 60
Panama-csatorna 122
Pape, Robert A. 260
pápuák 151
Paraguay 329
parasztok, kínai 54, 227
parlamentek 94
partnerség, globális 289
Pasteur Intézet, Párizs 307
pastuk 151
Patrick, Stewart 215
Patriot Act (Hazafias törvény, USA) 245
Pearl Harbor 163
Pej, Min-hszi (Minxin Pei) 115, 276
Peking 205
Pelidabai szerződés 253
peloponnészoszi háború 17, 22, 24, 76
pénzmosás 146, 206, 242, 302
pénzpiacok, globális 299
pénzügyi hálózat, elektronikus 146
pénzügyi piacok, összefonódása 145
percepció, csoport 168; egyéni 163
peresztrojka (gazdasági átépítés) 63, 64, 155
periféria 83, 84, 106
Peru 160, 206, 227, 235
perzsák 239
Perzsa-öböl 122, 230, 239, 256, 296
pestisjárvány, középkori 304
Péter, I. (Nagy) orosz cár 37
piac, európai 196, 292
piac fogalma (Adam Smith) 38; kínai 16
piac, integrált 299 ~; nemzetközi ~ 266, 267; önszabályozó 265; szabad ~ 265
piaci, ~ ingadozás 269; ~ kapitalizmus 71; ~ mechanizmusok 178; ~ szabályok 120
piaci osszeomlás, ázsiai (1997) 299, 300
piacok 83; ~ fejlődése 84; külső/új ~ 226; tiltott ~ 302; új ~ 82
piacvédelem 269
Pillar, Paul R. 241
Pinochet, Augosto 330; Pinochet-elleni eljárás 330
Pizarro, Francisco 35
Platón 18, 20, 28, 225
Pol Pot 164
polaritás 96–99, 110, 111
polaritás–stabilitás-vita 101
polgárháború 230, **234**, 235, 262; ~ okai 226
polgárháború(k) 185, **234**; afrikai 65; amerikai (1861–1865) 226, 235; boszniai 64; elefántcsontparti 236; görög 51; jugoszláviai 228, 231; kínai (1927–1949) 55, 226; kongói 60, 114; koszovói 64; nicaraguai 55; orosz (1917–1921) 226, 235; szudáni 16, 236; vietnami 57
polgári egyenjogúsági mozgalmak 169
Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 327
polgári lakosság és háborúk 245, 246
polgárjog, római 29
polgárjogi harcok, USA 329
Policy Planning Staff 78

politika, globális 18; helyi 18; nyugati 63; venezuelai 160
politikai aktivitás, aktivisták 24, 39
politikai blokkok 56
politikai gazdaságtan, nemzetközi ~ 25, 105, 263–302; új ~ 264
politikai harc, nemzetközi 77
politikai intézmények 155, 156
politikai játszma 118
politikai magatartás 169
politikai nyitás *l. glasznoszty*
politikai pszichológia 157, 158
politikai rendszer–társadalmi rendszer 108
politikai szabadságjogok 330
politikai tábor, kapitalista 53
politikum 108
Population Connection (civilszervezet) 315, 321
Population Council (civilszervezet) 315
populizmus 160
Poroszország 37, 40, 41, 44, 97
Portugália 44, 199
Post, Jerrold M. 159
posztmodern, posztmodernizmus, posztmodernisták, posztmodern elmélet 15, 23, 24, 167, 173
potenciál, katonai-gazdasági 223
Powell, Colin 128
pozícióváltoztatások, államok közötti 106
Prága 300
Prebisch, Raul 84
preferenciák, gazdasági-politikai 224
Press, Daryl G. 260
profithajhászás 279
progresszió 148
proletár hatalom 52
proletárok 81, 124, 225
prostitúció, megtiltása 334
protekcionalizmus, NAFTA-országok 293
protestánsok 233; ír ~ 166
protestánsok, észak-írországi 242
provinciák, római 28
proxy l. helyettes
pszichológiai mechanizmusok 162, 163, 172,
pszichológiai technikák, egyéni 161
pszichológiai-biológiai jellemzők 168, 169
Puerto Rico 42
puha hatalom/dipolomáciai erő *(soft power)* 131, 207, 333
Putnam, Robert 127, 128
Putyin, Vlagyimir V. 164
pünkösdisták 147
québeciek (francia kanadaiak) 149, 151

R

rabszolga-kereskedelem 247; brit ~ 202; ~ eltörlése (1890, 1926) 202, 325
rabszolgaság megszüntetése 247
rabszolgaságban tartás bűntette 214
rabszolszolga-felszabadítás (18. sz.) 200
racionális cselekvés 136, 265
racionális döntés 238, 259
racionális ember 73
racionális modell *l.* döntéshozatal
racionalitás, politikai 155
racionalizmus 15, 23, 72, 75, 80
radikalizmus, radikálisok, radikális elméletek 18, 25, 69, 81–85, 87, 89–93, 107, 108, 111, 119–121, 124, 130, 132, 144, 149, 173, 175, 217, 218, 220, 224–228, 279–282, 289, 293, 304, 306, 310, 323–326, 332, 341
radikalizmus (elmélet röviden) 84
rádióhálózat, közel-keleti 129
rakétafegyerek 237
rakétaválság, kubai (1962) 52, 55, 57, 58, 251, 260
Rarotonga Szerződés (1985) 252
rasszisták, amerikai 147
Reagan, Ronald 55; Reagan-doktrína 55; Reagan-kormányzat 132
realizmus, realisták, realista elméletek 15, 23, 25, 49, 69, 75, 76–82, 69, 75–81, 85–90, 93–95, 107, 108, 110, 111, 113, 118, 120, 122, 124, 132, 142, 144, 149, 155, 164, 173, 175, 216, 217, 223–224, 227, 228, 234, 248, 254–261, 304, 306, 310, 323–325, 332, 340, 341; defenzív ~ 78; offenzív ~ 78
realizmus/neorealizmus (elmélet röviden) 80
reformerek, liberális-radikális 106
reformisták, szovjet 154
reformok, belső, adós országok ~ 285
regionális kereskedelmi tömbök 292
regionalitás, európai 195, 196
regionalizmus 264, 290–292
relatív előny 80
rendszer **93**; ~ fogalma 93–94; ~ fenntartás 107; ~ irányítás 99–102; ~ struktúra 91
rendszerelméleti nyelvezet 94, 108
rendszerváltások, kelet-európai 55, 208, 257
reneszánsz 34, 35
repülőgép-eltérítések 203, 240
rész–egész viszony 108
Részleges atomcsend-egyezmény (1963) 252
részvénypiac, amerikai 49

rétegzettség 62, **104**, 105–108, 110, 111
Rhodézia 181 *l. még* Zimbabwe *(Dél-Rhodézia)*
Ricardo, David 267
Rice, Condoleeza 128
Rio de Janeiro 205, 270
rivalizálás, államok közötti 37
rizspiac, liberalizálása 128
rizstermelők, japán–dél-koreai 143
Róma 241
Róma, Római Birodalom (antik) 28, 29, 30, 32, 40, 64, 241
Római Klub, előrejelzése 312
Román Kommunista Párt 154
Románia 47, 50, 140, 154, 155, 199, 258, 267
román–kínai kapcsolatok 154
román–szovjet kapcsolatok 154
Roosevelt, Eleanor 334
Roosevelt, Franklin Delano 50, 125, 156, 339
Roosevelt, Grace 196
Rosenau, James N. 69, 113
Ross Perot, Henry 167
Rousseau, Jean-Jacques 19–21, 40, 176, 195, 196
„rózsás forradalom" (Grúzia, 2003) 172
Ruanda 65, 151, 185, 191,213, 204, 214, 235, 247, 336, 338
rugalmasság **295**
Rumaila olajmező 89
Rumsfeld, Donald 128

S

Sachs, Jeffrey 285
Sagan, Scott 238
Saigon 59
Saint-Pierre abbé (Charles Irénée de Castel) 183
sajtó 114 *l. még* kommunikáció, média
sajtószabadság 326
SALT I (Stratégiai Fegyverzetkorlátozási Tárgyalások, 1972) 55, 61, 251, 252
SALT II (1979) 55, 251, 252
Salvador 334
San Diego 316
San Francisco 183
Sandler, Todd 242
Sándor, Nagy makedón uralkodó 64
SARS-járvány (2003) 145, 305, 306, 308
Saunders, Harold 167
Sayyaf, Abdul Rasul 242
Schelling, Thomas C. 133
schengeni egyezmény 300
Seattle 300
sebezhetőség 94
segélyek, segélyezés 106, 130; ~akciók, humanitárius 185, 190; strukturális ~ 288
segélyprogram, észak-koreai 254, 255; leállítása 254
Siegelman, Philip 82
Sierra Leone 236, 261
Sigelman, Lee 168
síiták 64, 233; iráni ~ 239
Sikkink, Kathryn 218, 333
Sínai-félsziget 189
Singer, David 22, 23, 69, 101, 222
Sivard, Ruth Leger 222
skótok 149
Slaughter, Anne-Marie 165
Small, Melvin 22, 23, 69, 101, 222
Smith, Adam 38, 39, 265
Smith, Michel 291
Smith, Tony 84
Smoke, Richard 259
Snyder, Jack 152, 259
Soros György 167
Spanyolország 13, 14, 44, 64, 115, 151, 192, 199, 233, 243, 330
Spárta (antik) 17
Srí Lanka 235, 242, 261
stabilitás 99–102; ~ fenyegetése 71
stabilizációs folyamat, gazdasági 194
stabilizálás, nukleáris fegyverek általi 238
Starr, Harvey 161
START I (*Strategic Arms Reduction Treaty*, Stratégiai Fegyvereket Korlátozó Egyezmény, 1991) 253
START II (1993) 253
START III 253
status quo, állapot 137, 210; biztonsági ~ 257; erőegyensúlyi ~ 250; háború utáni ~ 234; iraki ~ 64; nukleáris ~ 104; 19. sz.-i ~ 43
Stern, Jessica 147, 207
Stiglitz, Joseph E. 274
stockholmi csúcstalálkozó 262
stratégia, szovjet 140
Stratégiai Fegyvereket Korlátozó Egyezmény *l.* START I, II, III
Stratégiai Fegyverzetkorlátozási Tárgyalások *l.* SALT
stratégiai interakció 135

stratégiák, gazdasági fejlődés serkentésére 299; ~ kölcsönös összefüggése 135; ~ összehangolásának szükségessége 248
struktúra, struktúrák, anarchikus ~ 227; anyagi ~ 86; kapitalista ~ 110; nemzetközi ~ 87; normatív ~ 86; politikai ~ 86
strukturális jellemzők 86, 87
strukturális kiigazítási programok **272**, 273–275
strukturális mechanizmusok, állami 225
strukturális realizmus *l.* realizmus
súlyosan eladósodott szegény országok (HIPC) 272, 285, 287
Suriname 184
sűrű leírás 24, 25
Svájc 124, 170, 334
Svédország 199, 233
Sylvester, Christine 24

Sz

Szaakasvili, Miheil 172
szabad akarat 39
szabadkereskedelem 52
szabadkereskedelmi egyezmények, kétoldalú 294
szabadság 71, 72
szabadságjogok, politikai 72
szabályok 86, 118; közös ~ 95
szabályozás 99; gazdaságpolitikai 145 ~; informális ~ 99
szabályozások, nemzetközi gazdasági 280, 284
Szaddám Huszein (Szaddám at-Tikriti) 66–69, 71, 88, 89, 125, 133, 153, 159, 164, 229, 230, 238
szakadék, fejlett és fejlődő világ között 264
szakértői csoportok 177
szakértők, transznacionális 322
szakpolitikák, európai 200, 201
szankciók **129**, 132, 133, 192; államok elleni ~ 181; pozitív (csali) ~ 129, 132; negatív (pálca) ~ 129, 132
szankciók 330
szankciók, WTO 276
Szarajevó (Sarajevo) 45, 231
szarajevói merénylet (1914) 45–46
Szaúd-Arábia 13, 14, 64, 148, 229, 230, 256, 295, 297, 298
szavati rendszer, világbanki 280
szegénybankok 288
szegények 105, 106, 120
szegénység 288, 289
szegénység, déli 282
szegénység, elleni védelem 262
szegénység, enyhítése 289
szegénység, Szovjetunió-beli 63
szegénység, visszaszorítása 287
szegmensdiplomácia 131
szekularizációellenesség, vallási csoportok ~e 145
személyek szabad áramlása, problémái 290
személyes tulajdonságok, személyiségjegyek 156, 157; ~ jelentősége 172, 173; vezetői ~ 158
személyiség jelentősége 153, 172, 173; ~ mint tényező 157–160
személyiségjegyek, vezetői 223
személyiségprofilok, vizsgálata 158, 159
Szenegál 105
szent helyek, Izraelben 115, 116
Szent Római Birodalom *l.* Német-Római Császárság
Szent Szövetség (1815) 44
Szentpétervár 13, 300
szennyező anyagok kibocsátása 178, 318
szennyező fizet elve 311
szeparatista mozgalmak, jugoszláv 231
szeparatista mozgalom, kasmíri 151
szeparatisták, baszk 242, 243
Szerb Kommunista Párt 231
szerbek 232, 331; boszniai ~ 231, 336; macedóniai ~ 231
Szerbia 45, 46, 65, 133, 151, 172, 181, 231, 257, 331 *l. még* Jugoszlávia
szereplők, állami 333
szervezeti politika **141**
szervkereskedelem 146
Sziám *l.* Thaiföld
Szicília 41
szimbiózis 81
szingalézek 75
Szingapúr 124, 266, 278, 285, 317
Szingh, Hari kasmíri maharadzsa 150
Szir-darja f. 316
Szíria 55, 60, 97, 105, 130, 151, 189, 189, 235, 242, 243, 245, 316
Szlovákia 258
Szlovénia, szlovénok 230–232, 258; ~ függetlenségének kikiáltása (1991) 231
szociális programok, venezuelai 160
szocialista államok 217
szocialista forradalom, kubai 58

szocialisták, orosz 226
szocializmus 279
szocializmus **53**, 81, 279; 21. sz.-i ~ (Chávez) 160
szociálpoltika, európai 200
szociobiológia 224
szokásjog, nemzetközi 219
szokások 85
szólásszabadság 326
szolidaritás 164
Szomália 55, 56, 60, 115, 185, 190, 204, 205, 234, 237, 247, 305
szomálok 115, 227
szovjet blokk 55, 59
szovjet–amerikai csúcstalálkozó, glassborói (1967) 55, 61
szovjet–amerikai fegyverszüneti beavatkozás, Közel-Keleten (1973) 60
szovjet–kínai kapcsolatok 154
szovjet–kínai szembenállás 59
szovjet–kubai kapcsolatok 58
Szovjetunió 49–63, 85, 97, 99, 103, 124, 125, 140, 147, 149, 154, 155, 161, 163, 167, 190, 196, 201, 213, 217, 233, 237, 240, 241, 243, 250, 251, 253, 254, 255, 257, 260, 282, 316, 327; ~ felbomlása (1992/1993) 55, 85, 63, 213, 254, 256, 267 *l. még* Oroszország
Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) 63, 161
Szovjetunióról alkotott kép 161
Szöul 279
szövetség, demokráciák ~e 137
szövetségek 76, 100, 255, 256; európai ~ 42, nyugati ~ 59, 63
szövetségek megszilárdulása 44–46
Szövetséges Erő hadművelet *(Operation Allied Force)* 257
szövetséges hatalmak (II. világháborús) 50
szövetségesek, Irak-ellenes ~ 67, 68
szövetségesi rendszer, Jugoszlávia melletti 231
szövetségi elkötelezettségek 101; ~ rendszerek 44, 56;
Szputnyik 55
Sztálin, Joszif V. 50, 53, 55, 159, 241
szubnacionális intézmények 14; ~ jogalkotás, USA 321; ~ kormányzati szintek 94–95; kormányzati szervezetek 141; közigazgatási egységek 141; szerpelők 180
Szudán 13, 130, 204, 236, 242, 247, 297
szuezi válság (1956) 55, 59
Szuezi-csatorna 55, 122, 162, 189
szunniták 233, 239
szuperhatalmak **50**, 53, 54, 56, 59, 60, 103, 259; ~ kialakulása 52
szuverenitás, állami ~ 19, 23, 24, 27, 28, **36**, 37, 66, 85, 86, 96, 113, 118, 119, 122, 148, 152, 176, 184, 185, 227, 325, 340; ~ átalakulása 340, 341; ~ és nemzetközi bűnözés 146
szuverenitás, nemzeti 277; szuverenitás-vita 86
születési ráták 312, 313
születésszabályozás 312, 322; ~ kulturális akadályai 314, 315
születésszám-korlátozás 178

T

Tádzsikisztán, tádizsikok 151, 167, 258, 316
Tajvan 83, 103, 138–140, 278, 285, 299
tálibok 71, 130, 148, 336; ~ legyőzése (2001) 68
Tamil Tigrisek 242
tamilok 75, 235
támogatás, állam ~a 125; támogatás, mezőgazdasági ~ 292
Tanganyika 42
tanulás 86
Tanzánia 114
taposóaknák betiltása 131, 144, 246; USA általi elutasítása 338
Taposóaknák Betiltásért Küzdő Nemzetközi Mozgalom (ICBL) 244 , 246
tárgyalási stratégia, 161, kétszintű ~ 127, 128,
tárgyalások, belpolitikai 127; diplomáciai 127; nemzetközi 180; országok közötti 127
tárgyalásos politika 110; amerikai–szovjet ~ 57
tarifapolitika 130
társadalmi szerződés 20, 39
társadalmi, csoportok 144; ~ frusztráció 169; ~ gyakorlat 85, 86; ~ hierarchia, japán 33; ~ kapcsolatok 82; ~ mozgalmak 107, 148
társadalom, európai 47; nemzetközi ~ 19–21, 87; polgári ~ 72
társadalombiztosítás 327
társadalompolitikai célok, állami 263
társadalomtudományok 93; rendszerszemléletű ~ 108
Tartós Szabadság hadművelet 90
technikai-technológiai fejlődés 35, 81, 95, 103, 114, 124, 263, 264, 304, 312

technológiák, kettős felhasználású 130
tekintély 86; állami ~ 340, 341; felettes ~ 79; uralkodói ~ 36
tekintélyek, hierarchiája 76
tekintélyelvű államforma 69 *l. még* autokrácia, autoriter
telekommunikáció, globális ~ 184; ~ kora 129
Teljes körű atomcsend-egyezemény (1996) 253
tengelyhatalmak 50
tengeri ellenőrzés 122
tengeri hatalom 43
tengerjog 213
tengerszennyezés 316
tengervízminőség 322
teológia, keresztény 20
terjeszkedés, 78, 84; állami ~119; európai 35; gazdasági 41; kapitalista 106; ~ szükségszerűsége 83; vallási-kulturális ~ 41;
terjeszkedés, dinamikus 228; terjeszkedés, ~ 228
termékenységi mutató 313
termék–nyersanyag-csere 41
termelés 38; ~ üteme 226
termelés–fogyasztás, nemzetköziesedése 146
termelési eszközök birtoklása 124
termelési kapacitások kihelyezése 266; kínai ~ 109
termelési mód, kapitalista 225
természet kizsákmányolása 323
természeti állapot 77, 227
természeti erőforrások 310, 311, 315, 316; ~ iránti igény 313–315; ~ szűkössége 324
természeti katasztrófák 313, 314
természetjog 20, 36
Természetvédelmi Világalap *l.* WWF
Természetvédelmi Világszövetség (IUCN) 322
territoriális imperatívusz 168, 169
terroristahálózatok 254
terroristák 261; arab ~ 241; jobboldali amerikai ~ 147
terrorizmus, terroristák 71, 90, 130, 130, 210, 241, 245, 260, 261; állami ~ **241**; nemzetközi ~ 67, 68; ~ elleni harc 65, 257; globális ~ 68; ~ története 241
terrortámadások; 13, 64, 148, 242, 303; Amerika-ellenes (2001. szeptember 11.) 65, 66, 68, 131, 209, 241, 242, 257, 258; afrikai (1998) 243; indiai 243; jemeni (2000) 243; Kanada-ellenes (2006) 131; londoni (2005); madridi (2004) 241
terrortámadások, olajvezetékek elleni 298
területi követelések, államok közötti 227
területi vita, közel-keleti 16,116
területvédelem 168
tervgazdálkodás 63
tesztelés, elméleté 68, 69, 110
Tetlock, Philip E. 223
Thaiföld 42, 57, 83, 151, 272, 278, 285, 299
Thakur, Ramesh 246
Tharoor, Shashi 247
Thatcher, Margaret 164
Thompson, Kenneth W. 155
Thompson, Willian R. 228
Thuküdidész 17, 22, 28, 75, 77, 80, 221
tibetiek 151
Tickner, Ann 81
timoriak 151
Tito, Joszip Broz 55, 231
tlatelocói egyezmény (1967) 252
Todd, Immanuel 90
Togó 42
Tokió 279
tokiói perek (1946–1948) 214
Tokugavák 33
Toronto 131
többnyelvűség 115
többpólusú (multipoláris) rendszer **66**, 96, 99, 100, 103
tőke, ~ kimenekítés 235; magán~ 285; nemzetközi ~ 144
tőkebeáramlás, fejlődő országokba 285
tőkefelhasználás hatékonysága 124
tőkekivonás, Ázsiából 299
tőkések, tőkés osztály 119, 120, 124
tőkeszegénység 285
tömeg(ek) 168–173, 226; elégedetlen ~ 225; ~ hatalma 172; ~ hatása, politikára 171; ~ tulajdonságai 223, 224, 229, 232
tömeg–elit kapcsolat 168–170
tömeglázadások 36; ~ megnyilvánulások 171, 172
tömeglélektan 168
tömegmozgalmak 143
tömegpusztító fegyverek 237, **238**; iraki ~ 67, 68, 71, 88, 89 *l. még* atomfegyverek; nukleáris fegyverek
Törökország, törökök 43, 44, 47, 100, 115, 151, 214, 239, 242, 246, 316 *l. még* Oszmán Birodalom
történelem szerepe 110
történetek, magánemberek ~i 173 *l. még* „másmilyen történelem"

történeti nézőpont 16–17, 25, 81, 83; ~ összehasonlítás 110; ~ tapasztalat 162
törvények 21; ~ szerepe 36; nemzetközi ~ 73; természeti ~ 72; univerzális ~ 72
törvények, puha 311
törvényes erőszak alkalmazása 117
Transkei Köztársaság (1963) 114
transznacionális **62**; ~ mozgalmak 303
Trudeau, Pierre Elliott 131
Truman-doktrina 51, 55
Tsoukalis, Loukas 291
tudásalapú csoportok **308**, 310
tudatos cselekvés, lehetőségei 311
Tuesday Lunch Group 164
tulajdonjog, kapitalista 52
tulajdonmegoszlás 15
túlélés, állami 77
„tulipános forradalom" (Kirgizisztán, 2005) 172, 208
túltermelés, javak és szolgáltatások ~e 82
Tunézia 256
tuszik 151, 191
túszválság, amerikai–iráni (1979–1981) 130, 158, 168
türkmének 151
tűzszüneti szerződés, indiai–pakisztáni (2003) 151

U, Ü

U–2-konfliktus (1960) 55, 61
Uganda 164, 241, 306, 308
új nemzetközi gazdasági rend (*New International Economic Order*, NIEO) 106, 128, 280, 283–289
Új Néphadsereg (Fülöp-szigetek) 243
új világrend (1945 utáni) 48, 64, 107, 230
újjáépítési műveletek, afganisztáni 131
Újvilág 35 *l. még* Amerika
Ukrajna 172, 208, 251, 253, 258, 261, 298
ukránok, moldovai 150
UNAMIR l. ENSZ Ruandai Segély Missziója *(UN Assistance Mission for Rwanda)* 191
UNESCO 186
UNICEF 182, 203, 306, 309
UNIKOM *l.* ENSZ Irak–Kuvaiti Megfigyelő Misszió
unió, politikai 198
univerzalizmus 19; keresztény ~ 33
UNSCOM *l.* ENSZ különleges leszerelési bizottsága
UNTAG *l.* ENSZ Átmeneti Segítő Csoportja
uralkodási technikák 83
uralkodó államok 83
uralkodói hatalom 37; ~ legimációja 39
uralkodók, nyugati 36
urándúsítás 238
Uruguay 329
USA *l.* Amerikai Egyesült Államok
USA iraki beavatkozása, vita ~ról 89
USA Kongresszus 68, 277
USA Szenátus 55, 251
USA-adminisztráció 67
USA-dominancia 109
utódállamok 47
űrkutatás 103
ütközőállamok, kelet-európai 50, közel-keleti 116
üvegházhatás 318, 319, 322
üzbégek 151
Üzbegisztán 316

V

vagyonzárolás 130
választás, lehetősége 144, 160; külpolitikai ~ 144
választási rendszerek 52
választások; ~ külpolitikai hatása 170; ~ megszervezése (ENSZ) 190; tajvani ~138
vallási aktivisák 242
vallási alapú bűntett 214
vallási eszmék 145, 147
vallási konfliktusok 36
vallási tekintély, uralkodói 37
vallási, különösen az iszlám fundamentalizmus jelenti-e a következő nagy fenyegetést a nemzetközi biztonságra (poltikai vita) 244
vallási-ideológiai mozgalmak 147
vallásszabadság 326
válságok 156; nemzetközi ~ 136; politikai ~ 139
változás(ok) 15, 93, 111; fokozatos ~ 110; folyamatos ~ 95; gazdasági-politikai-technológiai ~ 40; ~ mechanizmusai 107; politikai ~ 141
változás-elképzelések 87
változók közötti kapcsolatok 68
valuta, adás-vétel 268
vámok 268, 275; ~ rögzítése 275
vámunió, európai (1968) 199
városállamok, észak-itáliai 33; görög (antik) 28, 183
városokba áramlás 41

város–vidék ellentéte, kínai 109
Varsói Szerződés **56**, 59, 63, 98, 99, 154, 250, 252, 257; ~ szétesése 257
védelmi felelősség **247**
védelmi kiadások 101
védelmi kiadások 257
védelmi kötelezettség 262
végrehajtási eljárások, állami 182
vegyi anyagok, környezeti hatása 307
vegyi- és biológiai fegyverek 255
vegyi fegyverek, iraki 89
Vegyifegyver-egyezmény (1993) 253, 255
Velence 33
Venezuela 160, 206, 243, 295, 297, 298
versailles-i békerendszer (első világháború utáni) 47, 49, 183
versengés, államok között 42, 262; csoportok közötti 118
versengő elméleti perspektívák (elmélet röviden) 87
versengő megközelítések 67–91
verseny, gazdasági régiók közötti 293
verseny, hadászati ~ 56; idelológiai ~ 56; külföldiekkel folytatott ~ 82; nemzetközi ~ 18; piaci ~ 39; ~ politikai befolyásért 54; szuperhatalmak közötti ~ 56; tudományos ~ 55
verseny, piaci 265
verseny, társadalmi osztályok közötti 279, 280
versenypolitika európai 200
vesztfáliai béke (1648) 27, 28, 32, **36**, 37, 113, 115, 145, 184, 340
vétó, ENSZ biztonsági tanácsi 186, 232, 250
vétójog, ENSZ biztonsági tanácsi 90, 184, 194
vezér, szerepe 132
vezetés, gazdasági 126
vezetési minőség 125
vezethet-e az USA globális hegemóniára törekvése tartós nemzetközi békékhez (poltikai vita) 102
vezető(k) 124, 153, 223, 225; autokrata ~ 155, 164, 170, 230; demokratikus ~ 225; diktatúrák ~ i 156; együttműködő ~ 158; független ~ 158; karizmatikus ~ 125, 152, 155; ~ Macchiavelli szerint 35, 77; nacionalista ~ 158; rossz/jó ~ 125, 165; ~ (személyes) igényei 158, 159; ~ személyisége 229
vezetői befolyás 155
vietkongok 240
Vietnam 17, 54, 55, 57, 223
Vietnami Demokratikus Köztársaság *l.* Észak-Vietnam
vietnamizáció 17
Világbank (WB) 180, 181, 184, 194, 195, 201, **269**, 271, 274, 279, 280, 284, 285, 298, 300, 306, 315, 316, 335; bírálata 274, 280
Világbank-csoport 270
világgazdaság 263
világgazdasági válság (nagy, 1929–1933) 49
világháború, első 46, 47, 49, 75, 103, 148, 169, 190, 191, 224, 229, 233, 238, 249, 326
világháború, második 17, 47, 50, 53, 56, 73, 74, 77, 78, 102, 105, 176, 213, 269; második ~ utáni időszak 231–234, 247, 250, 256, 263, 266, 340
világháború, félelem újabb ~tól 250
világpolgárság 19
világrendszer-elmélet 83, 84, 106
világűr békés felhasználásáról szóló szerződés (1967) 252
viselkedés 21, 86; állami ~ 111; egyéni/csoportos ~ 172
viták rendezése, békés úton 185
vízellátás biztosítása, mezőgazdaság számára 316
vízellátás-vízfogyasztás 315, 316
vízminőség 317
vizvezeték-rendszerek 316
vizsgálati változók, békekutatási 138
Voltaire 32
Vörös-tenger 250
VSZ *l.* Varsói Szerződés

W

Walker, Stephen 161
Wallerstein, Immanuel 83, 84, 106, 107
Walroth, A. C. 47
Walt, Stephen M. 16, 85, 89
Waltz, Kenneth N. 62, 69, 78–80, 99, 223, 238, 342
Waltzer, Michael 245
Warkentin, Craig P. 129
Washington 66, 300
Washington, George 155
washingtoni egyezmény 322
washingtoni konszenzus 270, 322
Wassenaari megállapodás a hagyományos fegyverek és kettős felhasználású termékek és technológiák exportja ellenőrzéséről (1995) 253
Watson, Henry 95
Webb, Michael 101
Weber, Cyntia 23

Wendt, Alexander 86
WHO *l.* Egyészségügyi Világszervezet
WHO Dohányzás-ellenőrzési Keretegyezmény 309
Williams, Jody 246
Williams, Robert E. Jr. 242
Wilson, Woodrow 48, 72, 73, 75, 137, 183
Wilson-féle 14 pont 183
Witkoff, Eugene R. 52
Woods, Ngaire 270
World Catholic Relief 204
World Wildlife Fund *l.* WWF
Wright, Quincy 222
WTO *l.* Kereskedelmi Világszervezet
WTO Kereskedelempolitikai Felülvizsgálati Mechanizmus (*Trade Policy Review Mechanism*, TPRM) 275
WTO Vízrendezési Tesület (*Dispute Settlement Body*, DSB) 276
WTO-csatlakozás, kínai 276
WTO-hatáskörök 275
WTO-miniszteriális találkozók 275
WTO-szabályozás, elleni fellépés 277
WWF (Természetvédelmi Világalap – *World Wide Fund for Nature*) 205, 317, 322

Y, Z

Yergin, Daniel 297
Zackie, Achmat 308
Zaire 114, 125 *l. még* Kongói Demokratikus Köztársaság
zapotékok 151
zavarságok, iraki 89
Zimbabwei 164
Zöld Öv *(Green Belt)* Mozgalom 167

Zs

zsarnokok 159
zsidó telepek-telepesek, közel-keleti 116
zsoldosok 37; 21. századi ~ 261

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Klopfer Judit
Tipográfia, tördelés: Gábor Péter
Fedélterv: Kálmán Tünde
Nyomás, kötés: Alfadat Press Kft.
Felelős vezető: W. Csoma Éva
Megjelent: 36,47 (A5) ív terjedelemben

Karen A. Mingst tankönyve angolul már az ötödik kiadásánál tart, világszerte alapmű, első helyen szerepel a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó könyvek listáján; kiadónk így egyszerre érezte megtiszteltetésnek és kötelességének, hogy ezt a komoly tankönyvet elsőként jelentesse meg Magyarországon.

A kötet a nemzetközi kapcsolatok történetének tárgyalásával indul, így a diákok megérthetik, miért fontos e tudományágat tanulmányoznunk, a tudomány honnan szerzi az új információkat, és mi volt a nemzetközi kapcsolatok tudományágának előzménye. Ez elvezeti az olvasót az állam és a nemzetközi rendszer történetének megismeréséhez, amelyhez elméleti keretet is kap – az elemzés szintjeit és a három elméleti iskolát, a liberalizmust, a realizmust és a radikalizmust is behatóan megismeri. A kötet e három fő elmélet köré szerveződik, hiszen ezek adják a világban történő események fő értelmezési kereteit. A szerző továbbá az elemzési szintek mindegyikének – a nemzetközi rendszernek, az államnak és az egyénnek is – szentel egy-egy fejezetet, illetve az államok közötti kapcsolatok fő vezérvonalai – a biztonság és a gazdaság kérdése – is külön fejezeteket kapnak. A kötet a nemzetközi intézményekről és a globális problémákról is közöl egy-egy fejezetet, amelyek a nemzetközi, illetve globális méretű kérdésekre és kezelésükre térnek ki.

A szöveg a leglényegesebb pontokat vizuálisan is kiemeli, táblázatokba, ábrákba, keretes írásokba rendezi, a történeti áttekintést pedig számos térkép teszi még világosabbá.

A szerző a nemzetközi kapcsolatok professzora az amerikai University of Kentuckyn. Szűkebb szakterülete a nemzetközi intézmények, a nemzetközi jog és a nemzetközi politikai gazdaságtan.

4200 Ft

ISBN 978-963-338-042-0

9 789633 380420

www.napvilagkiado.eu